TAŞ ÇAĞI AVCILARININ GİZEMLİ KUTSAL ALANI

GÖBEKLİ TEPE

En Eski Tapınağı Yapanlar

Klaus Schmidt

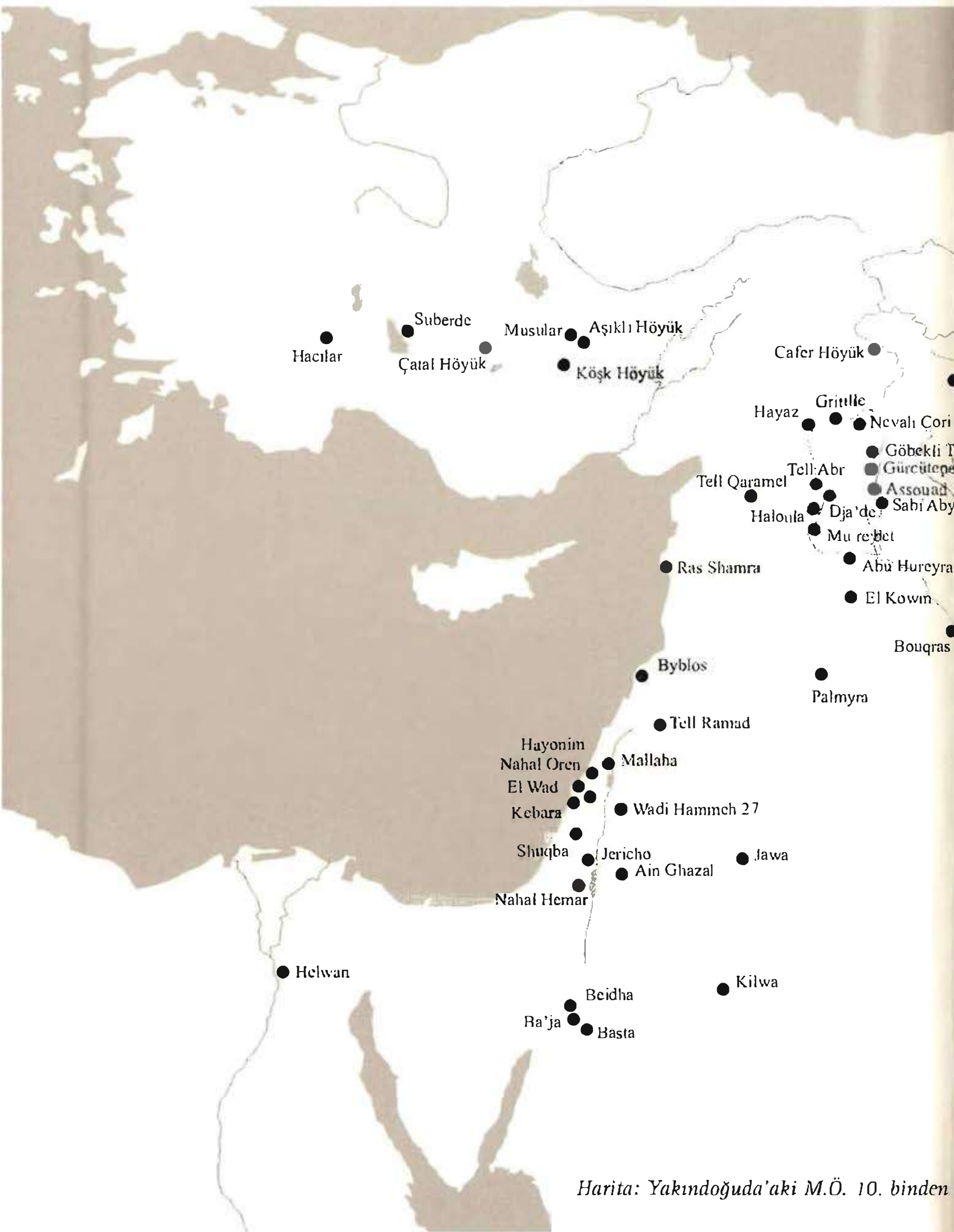

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

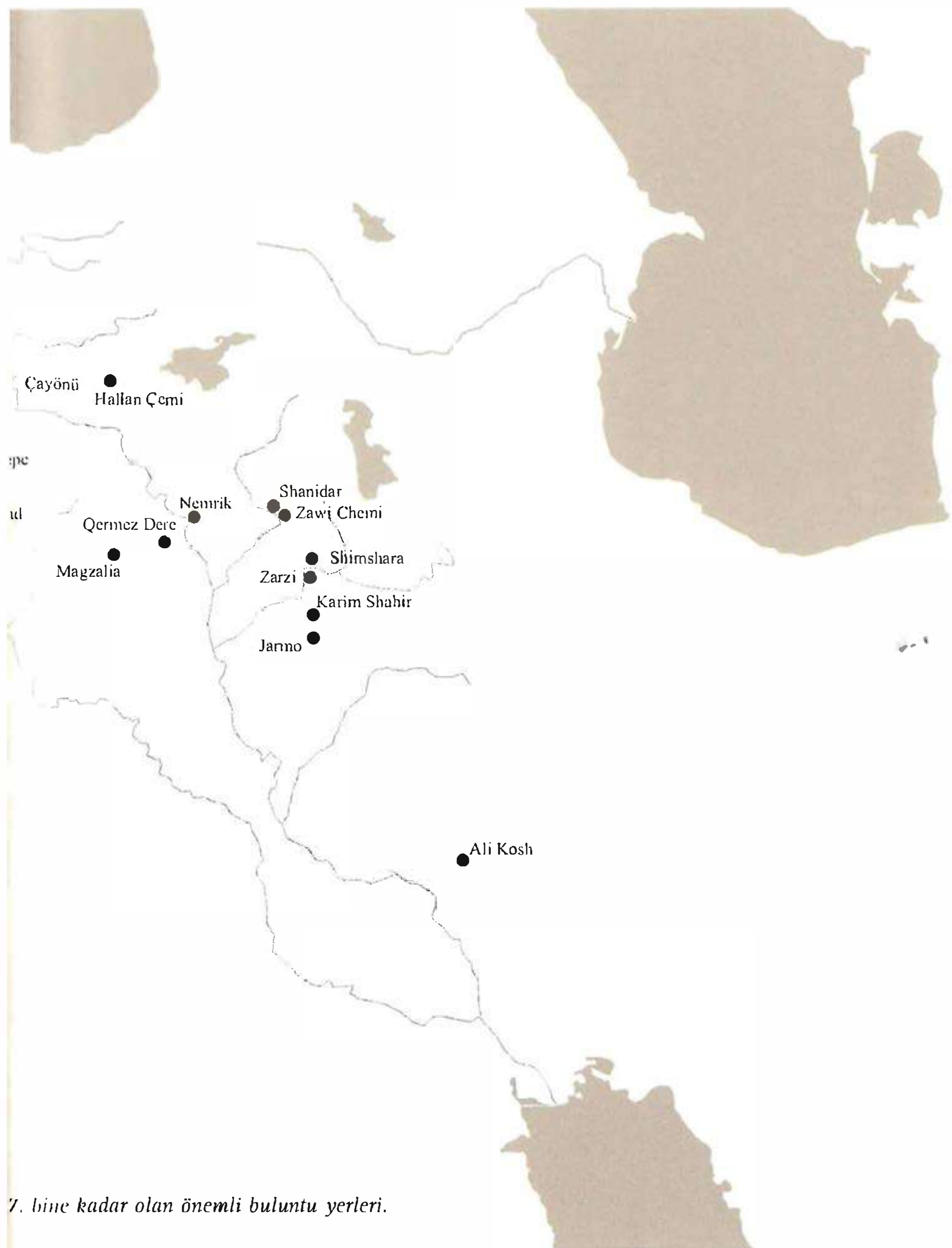

Göbekli Tepe: B yapısının merkezi dikilitaşları arasında 9 no'lu dikilitaştaki tilki kabartması, önde kaya oyulmuş sunu çanağı.

Ön kapak resmi: Göbekli Tepe'deki 12 no'lu dikilitaşın sağda baş kısmında, ağ benzeri bir doku içinde bir kuş grubu ve

Harita: Yakındoğuda'aki M.Ö. 10. binden

7. bine kadar olan önemli buluntu yerleri.

TAŞ ÇAĞI AVCILARININ GİZEMLİ KUTSAL ALANI

GÖBEKLİ TEPE

En Eski Tapınağı Yapanlar

Klaus Schmidt

Çev. Rüstem Aslan

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı
GÖBEKLİ TEPE
En Eski Tapınağı Yapanlar
Klaus SCHMIDT

Çev. *Rüstem ASLAN*

Yayımlayan
Nezih BAŞGELEN

Redaksiyon: *Erkan ILDIZ*

Kapak Tasarımı: *Lalehan UYSAL*

Düzenleme: *Sinan ŞANLIER - Serdar KIRAN*

Baskı: Mas Matbaacılık A.Ş.
Hamidiye Mahallesi Soğuksu Caddesi No: 3 Kağıthane-İstanbul
Telefon: (0 212) 294 10 00
info@masmat.com.tr
Sertifika No: 0905-34-000415

ISBN: 978-9944-75-021-9

Kitabın özgün adı: ***Sie bauten die ersten Tempel***
Das rätselhafte Heiligtum der Steinzeitjäger

Kitabevi/Satış Mağazası:
arkeopera www.arkeopera.com

Yeniçarşı Cad. Petek Han No: 16/A, Galatasaray, İstanbul
Tel.: 0 212 249 92 26 Fax: 0 212 244 31 64
www.arkeolojisanat.com / info@arkeolojisanat.com

İÇİNDEKİLER

Sunuş 7
Türkçe Baskı İçin Önsöz 11
Önsöz 13
Teşekkür 17

I. "Yeniden" Keşif 19
1. Dilek Ağacında 20
2. Urfa – Şehir ve Yöresi 23

II. Buluntular, Araştırmacılar, Kavramlar 32
1. Üç Çağ Sistemi, Neolitik Çağ ve Eriha Şoku 32
2. Bereketli Hilal ve "Çekirdek Bölge" 50
3. Çatalhöyük – Taş Çağı'ndan Kalma Bir Kent Daha 56
4. Çayönü – Hephaistos'un Erken Doğumu 66
5. Nevali Çori – Veba Vadisi'nde 71
6. Gürcütepe ve Yeni Bir Araştırma Projesinin Doğuşu 84

III. Göbekli Tepe 102
1. "Göbekli" Dağ 103
2. A Yapısı - Yılanlı Dikilitaş Yapısı 114
3. B Yapısı – Mezopotamyalı Bir Stonehenge'in Ortaya Çıkması: Tilkili Dikilitaş Yapısı 124
4. C Yapısı – Erkek Yaban Domuzu Dairesinde 138
5. D Yapısı – Taş Çağı Hayvanat Bahçesinde 148

IV. Anlam ve Yorum Arasında– Taş Çağı Dünyası ve Resimleriyle Tanışma 215
1. Eski Doğu'da Hayvan ve Hayvan Betimleri 216
2. Kültürel Bellek ve Taş Çağı'nın Düşsel Patikası 223

V. Göbekli Tepe'nin Son Dönemleri
ve Avcı Kutsal Alanın Sonu ..257
1. Son Dönem İnşası ve Aslanlı Dikilitaş Yapısı .259
2. Avcının Çiftçiye İhtiyacı Olduğunda- İlk Neolitik Çağ'da
Bir Kutsal Alan İçin Gerekli Koşullar 270

Ekler:

Temel ve Açıklayıcı Kaynakça 295

Resim Kaynakçası 303

Sözlükçe 304
Kişi Adları Dizini 309
Yer ve Yerleşim Adları Dizini 311
Konu Dizini 314

Sunuş

Son 10-15 yıl içinde arkeolojide, devrim sayılabilecek kadar önemli gelişmeler olmuştur; bunlar yalnızca görkemli ve güzel buluntularla sınırlı değildir. Düşünce sistemimizde, geçmişe bakış açımızda köklü değişiklikler yapacak kadar önemli olan bu sonuçlar öylesine yenilikler içermektedir ki, bunların tam olarak algılanması ve insanlığın geçmişiyle ilgilenenlere aktarılması için herhalde uzun bir süre gerekecektir. Bilgi akışı, bilgiye bakış açısının değişimi ve bunun düşünce sistemimize olan etkisi, uygarlık tarihiyle ilgilenen herkesi heyecanlandıracak ölçüdedir. İnsanlığın uzun geçmişinde birçok kültür ortaya çıkmış ve bir zaman sonra kaybolmuştur; kuşkusuz bunların tümü geçmişi anlamamız açısından önemlidir. Ancak bunların bazıları günümüze kadar gelen uygarlığın gelişim basamaklarını belirlemiş, yalnızca bulundukları bölgeyi değil, günümüzün belirlenmesinde sonuçları bakımından küresel boyutta etki yapmıştır. Bu basamakların en belirgin olanlarını "devrim" ya da "sıçrama noktaları" olarak tanımlıyoruz. Neolitik Çağ, kuşkusuz, uygarlık tarihinin geçirmiş olduğu en önemli değişimdir. Bu nedenle de "Neolitik devrim" olarak nitelendirilmiştir. Günümüzden önce 13.000 yıllarında başlayan ve 8.000 yıllarında gelişimini tamamlayarak olgunlaşan Neolitik süreç, yalnızca arkeologların, kültür tarihçilerinin ilgi odağı değildir. Bu süreç doğal çevre koşullarından beslenmeye, teknolojiden yaşam biçimine, insan ve çevre ilişkilerinden inanç sistemine kadar hemen hemen her alanda meydana gelen karmaşık bir ilişkiler bütünü olduğundan tüm sosyal, doğa ve fen bilim dallarının ilgi odağı haline gelmiştir. Yakın zamanlara kadar Neolitik Çağ'la ilgili olarak üzerinde en çok durulan konular, bu dönüşümün nerede, ne zaman ve neden ortaya çıktığı gibi sorulara odaklanmıştı. Ancak son yıllar-

da Neolitik Çağ'a yönelik kazılarda ortaya çıkan veriler, söz konusu sürecin öngörülenden çok daha farklı boyutlarda olduğunu ve yalnızca yeni tanımlara değil, yeni sorulara da gerek olduğunu ortaya koymuştur.

Uzun yıllar boyunca Anadolu Yarımadası, Neolitik yaşam biçiminin çekirdek bölgesinin dışında tutulmuş, Anadolu'ya Neolitik yaşam biçiminin Güneybatı Asya'nın yarı-kurak bölgelerinde gelişimini tamamladıktan sonra aktarıldığı ve bu oluşum sürecinde Anadolu'nun yalnızca bu yeni yaşam biçimini Batı'ya, Avrupa'ya aktaran bir köprü rolü oynadığı öngörülmekteydi. Bu nedenle Neolitik Çağ arkeolojisi Anadolu'nun güneyine, Kuzey Mezopotamya, Suriye ve Filistin'e kadar uzanan Doğu Akdeniz kuşağına odaklanmış, bu coğrafya içinde son elli yılda 400 kadar Neolitik Çağ'a ait kazı yapılmıştı. Aynı şekilde Avrupa Neolitiğinin kökenlerini irdelemek amacıyla Balkan Yarımadası da Neolitik Çağ araştırmacılarının ilgi alanı olmuş ve bu süreci yansıtan yüzlerce kazı yapılmıştı. Çevremizdeki ülkelerde arkeolojik çalışmaların yoğunlaştığı bu süreç, maalesef Türkiye'de arkeolojik kazıların, yeni araştırmaların durma noktasına geldiği bir dönemdir. Bürokrasimizin hantallığı, bilim dünyasında gelişen yeni eğilim ve arayışların dışında kalmak gibi çok çeşitli nedenlere bağlı olan bu durağan süreç hemen hemen Anadolu'nun uygarlık tarihinin gelişim süreci içinde yerinin önemi olmadığı düşüncesi noktasına gelmişti. Bu durum ilk olarak, Fırat üzerinde oluşturulan baraj göl alanları kurtarma kazılarıyla değişmeye başlamış, kazı izinlerinin alınmasında bir süre için sağlanan kolaylık, yeni kazıların başlamasını sağlamış ve sonuçta tüm bilim dünyasını şaşırtan sonuçlar ortaya çıkmıştır. Ancak burada, çevremizdeki ülkelere oranla Türkiye'deki kazı sayısının ve özellikle Neolitik Çağ kazılarının hâlen çok az olduğunu ısrarla vurgulamakta yarar görüyoruz. Anadolu'da hâlen, Yakındoğu'daki birçok ülkenin kapladığı alan kadar geniş olan bölgelerde hiçbir kazının olmayışı, ülkemizin uygarlık tarihi açısından taşıdığı önemi tam olarak algılamamızı maalesef engellemektedir. Bu toprakların geçmişinde nelerin olduğunu ve bunların insanlık tarihi açısından ne önem taşıdığını anlamamıza

yardımcı olacak kazıların sayısı, ülkemizin kapladığı alanın genişliği ve coğrafi çeşitliliği göz önüne alındığında, öylesine azdır ki, ancak komşu ülkelerde elde edilen verilere bakarak, "herhalde bizde de böyledir" diyebiliyoruz.

Tüm bu bilgi eksikliğine karşın, Türkiye'nin Neolitik Çağ'ına yönelik yapılmakta olan az sayıdaki kazı bile bilim dünyasında devrim sayılacak bir etki yapmıştır. İlk önceleri Hacılar, Çatalhöyük, Can Hasan ve Çayönü kazılarıyla sınırlı olan bilgi dağarcığımız, Aşıklı, Nevali Çori, Cafer Höyük ve Hallan Çemi kazılarıyla beklenmedik bir sıçrama yapmış, son on yıl içinde başlayan birçok yeni kazı ortaya çıkan bu yeni tabloyu daha anlaşılır bir hâle getirmeye önemli katkılar sağlamıştır. Bu yeni çalışmaların içinde en çarpıcı sonuçlar vereni, kuşkusuz ki Göbekli Tepe'dir. Esasen Göbekli Tepe ile ortaya çıkan yeni kültürel oluşumun ipuçları, yukarıda bazılarını sıraladığımız diğer kazılarda vardı; bunlar bildiklerimize o denli aykırı ve yenilikler içermekteydi ki, kabullenmekte güçlük çekiyorduk. Göbekli Tepe bunları yadsınmaz bir görsellik ve görkem içinde sundu. Tüm uzmanlar, bilim dünyası Göbekli Tepe'yle heyecan duydu, sarsıldı ve yeniden düşünmeye başladı. Son 4-5 yıl içinde, yalnızca uzmanlara yönelik bilimsel yayınlar değil, arkeolojinin topluma açılan penceresi olan daha genel yayınlar da tarandığında, Göbekli Tepe'nin gündeme nasıl oturduğu açıkça görülür. Göbekli Tepe ülkemizde de gerek bilimsel gerekse popüler yayınlarda yer almış, büyük ilgi ve heyecan uyandırmıştır. Göbekli Tepe'ye ve Güneydoğu Anadolu'nun Neolitik Çağ açısından taşıdığı önemin ortaya çıkmasına uzun yıllarını vermiş olan meslektaşımız Prof. Dr. Klaus Schmidt'in Almanya'da best seller olmuş olan Göbekli Tepe kitabının Türkçemize kazandırılmış olmasının bu ilgi ve heyecanı artıracağını ummaktayız. Gene umalım ki, bu heyecan dalgası Anadolu kültürleriyle ilgili yeni araştırmaları tetiklesin ve geçmişimizin tanıkları olan diğer buluntu yerlerinin tahrip olmadan bilim insanlarınca ortaya çıkartılmasını sağlasın.

Göbekli Tepe buluntularının görkemi, uygarlık tarihi ve Güneydoğu Anadolu'nun kültür mirası açısından taşıdığı önemi burada yi-

nelemeye gerek duymuyoruz. Bu kitap başka hiçbir açıklamaya gerek olmaksızın, bu bilgiyi en yetkin ağızdan, seçilmiş görselleriyle birlikte aktarmaktadır. Kitabın, yayın ve Türkçe konusunda geniş bir deneyim birikimine sahip bir meslektaşımız, Dr. Rüstem Aslan tarafından çevrilmiş olması büyük önem taşımaktadır. Bu yalnızca çevirinin doğru olma güvencesini değil, akıcılığını ve okunabilirliğini de sağlamaktadır.

Bu eser Arkeoloji ve Sanat Yayınları'nın kitap yayımında 25. yılına denk gelmiştir. 29 yıl önce resmi kurumlar ve üniversiteler dışında bir arkeoloji dergisini çıkartmayı düşünmek bile mümkün değildi. 1978'de derginin ve 1982'den itibaren bunu tamamlayan çok sayıdaki yayının, çeyrek yüzyıl gibi uzun bir süre her türlü zorluğa, çıkartılan engellere karşın var olabilmesi, ancak özveri ve arkeolojinin gereğine olan inançla sağlanabilirdi. Arkeoloji ve Sanat'ın 25. yılında, Göbekli Tepe'nin yanı sıra Türkiye'nin Neolitik Çağ'ını kapsayan yayının da çıkması ve yayınevinin bunun yanı sıra kazandırdığı diğer kitaplar, kültür tarihine ilgi duyan herkes için yadsınmaz bir kazanımdır.

Prof. Dr. Mehmet ÖZDOĞAN

Türkçe Baskı İçin Önsöz

Yaklaşık 12.000 yıl önce, Fırat ve Dicle Nehirleri arasında kalan bölgede, insanlık tarihinin en önemli değişimlerinden biri yaşanmaktaydı. İnsanoğlu avcı-toplayıcı bir yaşam tarzından, yerleşik hayata, çiftçi-üretici düzene geçmek üzereydi. Binlerce yıl öncesinin avcı toplayıcılarının bu geçiş döneminde, sandığımız gibi mütevazi ve basit bir yaşam tarzıyla yetinmemiş olduklarını, aksine, görkemli bir evre yaşadıklarını, Göbekli Tepe'de bize bıraktıkları izlerde görebiliyoruz. Göbekli Tepe'nin etkileyici anıtsal buluntuları yetkin bir taş işçiliğini yansıtmakta, taş üzerine kabartma tekniğiyle yapılarak aktarılan motiflerin içerik zenginliği ise karmaşık bir düşünsel düzeye ulaşıldığını göstermektedir.

Tüm bu bulguların yanında, eserlerin nitelik ve nicelikleri gözlemlendiğinde, raslantısal değil düzenli bir tekrarlama şeklinde saptanabilen büyük boyutluluk, anıtsallık ve sayısal yoğunluk, arka planda olması gereken gelişkin sosyal düzenin, organizasyon ve koordinasyon kabiliyetinin ipuçlarını vermektedir. 12.000 yıl öncesinden günümüze ilettiği bu kapsamlı bilgi hazinesi ile, geçmişimizin önemli bir zaman dilimi hakkında daha önce düşünmemizin dahi mümkün olmadığı soruları üretebilmemizi sağlayan Göbekli Tepe, emsalsizliği ile biz bilim insanlarını olduğu kadar, belki daha da fazla, bulunduğu toprakların insanını etkileyen, haklı olarak gururlandıran eşşiz bir değer.

Göbekli Tepe'de 1995 yılından beri aralıksız yürüttüğüm arkeolojik kazıların sonuçlarını anlattığım kitabımın Almanca orjinali 2006 yılında yayımlandığında, Türkçe çevirisinin eşzamanlı yayımlanabilmesini de çok isterdim, ancak teknik nedenlerle bu mümkün olmadı. Elinizdeki kitap ile kaçırılan bu fırsatı telafi etme ola-

nağına kavuşabildim. Bu yüzden, Türkiye'de konuyla ilgilenenlere doğru bilgileri ulaştırabilmek ve araştırma sonuçlarını paylaşabilmek adına çok önem verdiğim Türkçe basımı gerçekleştiren ve dolayısıyla bana Türk dilinde okurlara ulaşma imkanını sağlayan Arkeoloji ve Sanat Yayınları'na ve Nezih Başgelen'e, araştırma programımıza baştan beri gösterdiği ilgisi ve Türkçe baskıya eklenen Sunuş yazısı için meslektaşım Prof. Dr. Mehmet Özdoğan'a ve kitabımı Almancadan Türkçeye çeviren Dr. Rüstem Aslan'a teşekkür ediyorum.

Klaus Schmidt

Berlin, 24.05.2007

Önsöz

Bu kitap, arkeolojik araştırma sonuçlan ile kişisel izlenimleri birleştirmektedir Eksiksiz bir bilimsel yayın amacıyla değil, hem bilgilendirmek hem de Göbekli Tepe'yi okuyucuya tanıtmak amacıyla yazılmıştır. Son yirmi yılı aşkın bir süredir özellikle Ön Asya'daki Taş Çağı kültürleriyle ilgilendiğim için, okuyuculanm ilerleyen sayfalarda bilimsel anlamdaki önemli konulara da yabancı kalmayacaklardır.

Kabartmalar konusunda ise, bir taraftan kaynak buluntular -arkeolojik buluntular- diğer taraftan bunlann çok sayıda uzman kitap okuyucusu tarafından anlaşılması zorunluluğu, beni bir orta yol için çaba harcamaya yöneltti: Bu kitabın içeriği, en eski yazılı kaynaklardan binlerce yıl önce yaşamış insanlara adanmıştır. Antik yazılı kaynaklar, doğrudan bize seslenen insanlar tarafından iyi bir şekilde anlaşılabilir olduğu halde, yaklaşık 10.000 yıl öncesinde yok olan kültürlere ait taş şeklindeki belgeleri anlamak ise, çok çaba harcasak da tahmin edildiğinden daha zordur. Bu uçurum, hikâyeler ve spekülasyonlarla doldurulmamalıdır, çünkü hem okurlann hakkı olan bilgilenme isteği hem de atalanmızın kültürel kalıntılanna karşı doğru bir yaklaşım bunu zorunlu kılmaktadır. Söz konusu nesnelerin pek çok açıdan hiç bilinmemesi ya da sadece biraz bilinmesi nedeniyle, sistematik ve kontekst bağlamında açıklamalara yönelmeden, bunlann öncelikle ön plana çıkanlması ve pek çok yerde görsel olarak sunulması gerekmektedir. Bu kesinlikle benim, buluntuları yorumlamaktan ve bu eserleri yaratanlann yaşam dünyalarını kavramaktan ve yeniden kurgulamayı denemekten vazgeçtiğim anlamına gelmemelidir, ama bunları yaparken çok titiz davranacağım. Yorumlama, konteksti anlamak için gerekli olduğundan, ölçülü bir şekilde yapılacaktır. Bunu yaparken nesnellik ve anlaşılırlılık dengesini bulmayı başanp başaramadığımın değerlendirmesini başkalanna bırakıyorum.

Bu kitabın merkezinde, Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu'sunda Göbekli Tepe buluntu alanı yer almaktadır. Bunun iki nedeni vardır: Bu yerin kazısını yapan olarak ayrıntılı bilgiler verebilirim; ama bu, tek başına böyle bir kitabı yazmak için yeterli bir neden olamazdı. Göbekli Tepe, yeni ve özel şeyleri içinde barındırmakta. Tıpkı, geçmiş yüzyılın altmışlı yıllarında James Mellaart'ın ***Çatalhöyük - Taş Çağı'ndan Bir Kent*** eseriyle arkeoloji dünyasında yeni bir ufuk açmak istemesi gibi, Göbekli Tepe de insanlık tarihinin şimdiye kadar bilinmeyen bir evresine ait keşiflere imkân tanımasıyla, yeni ve yaygın bir etki yaratmaktadır.

Steven Mythen'in ***After the Ice*** (Buzul Sonrası) adlı eseri, uzun zamandır planlanan ve birkaç yıl önce çalışmalarına başladığım kitabımın tamamlanmasına beni teşvik eden önemli esin kaynaklarından biridir. ***After the Ice*** kitabı yazılırken Göbekli Tepe kazıları henüz başlangıç aşamasındaydı, bu yüzden Mythen o zamanlarda olduğu gibi günümüzde de tüm hızıyla devam eden ve bilimsel sonuçları artık gittikçe daha iyi tahmin edilen Göbekli Tepe kazılarının ilk aşamasını değerlendirebildi. Günümüz bilgileri ile Steven Mythen'in Buzul Çağı'nın hemen ardından insanoğlunun yaşadığı gelişmeleri ele aldığı kitabıyla yaptığı başlangıcı devam ettirebilmek mümkündür. Diğer taraftan elinizdeki kitapla Ön Asya Taş Çağı'nı bir bütün olarak sunma denemesine girişilmemektedir. Bakış açısı Göbekli Tepe ve dönemine yoğunlaşmıştır, ancak Göbekli'de olanların özel bir öneme sahip olduğu düşünüldüğünde, komşu bölgelerdeki Cilalı Taş Çağı da -ayrıntılı olmasa da- ele alınmıştır.

Kitabın ismi ***En Eski Tapınağı Yapanlar***'dır. Burada, tapınak kelimesinin bu bağlamda kullanılmasının tartışılabilir olduğunu belirtmekte yarar var. "Tapınak" kavramının, bütünüyle dini bir yer olma işlevi ile ilgili yönünü bir yana bıraksak bile -alışıldığı üzere- en azından bir bölümü yukarı doğru kapatılmış bir bina için geçerli olduğu da bir gerçektir. On yılı aşan kazı çalışmaları sonrasında, Göbekli Tep yapılarında büyük önemi olan bu araştırmalar, henüz bütünüyle bitirilememiştir. Yapıların gerçekten bir tavan ile kapalı olup olmadığı ya da etrafı duvarlarla çevrili kutsal alanın üstünün açık olup ol-

madığı, arkeologların deyimiyle *"hypetral temenoi"* olarak nitelendirilip nitelendirilemiyeceği kesin yanıtlanacak durumda değil ˙r. "*temenoi (kutsal alan -ç.n.) ya da tapınak*" sorusunu bir yana bıraksak bile kazısı yapılmış yapı elemanlarının bağımsız, belki birbiriyle ilişkili ama ayrı kompleksler oluşturup oluşturmadığı ya da Malta tapınaklarında olduğu gibi büyük bir yapıya bağlı olup olmadıkları da açıklanabilmiş değildir. Bu nedenle metinde geçici olarak, çok bağlayıcı olmayan "yapı" kavramı kullanılmıştır. Yapıların A'dan E'ye kadar harflerle adlandırılması gibi dikilitaşların da 1'den 43'e kadar sıralandırılması kazının devamına göre yapılmıştır.

Metinde "yapı" olarak isimlendirilen terminolojik kısıtlama, uygun bir kavram aramaya yöneliktir. Burada bir dünyevi (profan) ya da alışılmış şekliyle bir (yaşam) evinin söz konusu olmadığı açıktır. Elle tutulabilir bir kavram olan "dikilitaşlı yuvarlak yapı" adlandırması, böyle bir tanım olasılıklar arasına katılabilecek dahi olsa, bu yapıların *aynı zamanda* kare planlı olabilecekleri göz önüne getirildiğinde, kendiliğinden geçerliliğini yitirmektedir. Batı Avrupa'da dikilitaşlı yuvarlak yapılar için kullanılan "*kromlek*" kavramı da burası için geçerliliğini aynı nedenle yitirmekle birlikte ama aynı zamanda başka bir kültür bölgesi kavramının Fırat'a uygulanması da pek uygun düşmemektedir. Kitabın ilerleyen bölümlerinde bulacağınız "tapınak" tanımlaması da benzeri bir sorun oluşturmaktadır.

Bu kitabı, ömürleri boyunca ürettikleri eserlerle, genç kuşakların araştırmalarına -hiç kuşkusuz çok önemli şekilde- yön veren Linda ve Robert Braidwood'a sunmayı çok isterdim. Ama artık mümkün değil; bu kitabı daha önce bitirmeliydim, çünkü Robert ve Linda'nın ömürleri 90'lı yaşlarında sona erdi. Robert'in, Steven Spielberg için Indiana Jones'un prototipini oluşturup oluşturmadığı da bu arada söz konusu edildi. Hiç kuşkusuz o, yanında uyumlu eşi Linda Hanım'la, arkeoloji camiasının sıradışı bir temsilcisiydi. 1964 yılında Halet Çambel ile birlikte başlatılan Çayönü kazıları, Çatalhöyük gibi kısa zamanda popüler olamadı ama Çayönü, sonuçları itibarıyla yavaşça, ancak güçlenerek artan etkisiyle bugün ulaştığımız araştırma seviyesine giden yolda önemli mil taşlarından biri oldu.

Bir Türk-Alman ortak çalışması olan "Fırat Projesi"nin kurucusu ve destekleyicisi, İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün (DAI) eski müdürü Harald Hauptmann'nın attığı temel olmadan bu kitap yazılamazdı. O, 1983 yılında başlayan Nevali Çori kazısıyla, Çayönü ile açılan yolu arkeolojinin yeni yurtlarına doğru devam ettirdi. Taş Çağı'ndan bilinen figüratif nesnelerin hepsini gölgede bırakan, kireçtaşından yapılma büyük boyuttaki heykeller ilk kez gün ışığına çıkmaktaydı.

Uluslararası çalışma ekiplerinin Ön Asya Neolitiği konusunda gerçekleştirdikleri araştırmalarda, Türk-Alman projesi kısa sürede özel bir rol üstlendi. Nevali Çori'nin dışında hiçbir yerde, orada olduğu gibi soruları sorulan genişletmek mümkün değildi. Çünkü o dönemlerde sadece Nevali Çori, hiçbir yerde eşi benzeri olmayan büyük mimarlık ve sanat eserleri sunuyordu. Kısa sürede diğer başarılı sonuçlar art arda gelmeye başladı; Nevali Çori'de elde edilen bilgiler daha da ilerletilebildi. Harald Hauptmann 1995 yılında, Urfa Müzesi'nin Adnan Mısır ve Eyüp Bucak ile sunduğu mükemmel ortak çalışma ortamında, Nevali Çori kazısı ile başlayan Urfa Projesi'nin devamı olarak, Göbekli Tepe ve Gürcütepe kazılarını hiç tereddüt etmeden destekleyerek bu yeni projenin başlamasını mümkün kıldı.

Gürcütepe'de elde edilen buluntular çok önemliydi ve büyük bir çaba harcamadan araştırılmış Yakındoğu Taş Çağı'nın uzun listesindeki yerini aldı. Göbekli Tepe kazıları ise, çalışmaların daha başlangıcında, burada başka benzeri olmayan bir yerin söz konusu olduğu tahminlerini doğruladı. Burası çok kısa süre sonra "Dünya Kültür Mirası" özelliği kazanacak bir insanlık tarihi anıtıdır. Bu sözler ilk buluntu sevinciyle söylenmiş ve kesinlikle buluntu yerinin önemini abartan sözler de değildir; yerinde sözlerdir. Başlangıcını Yakındoğu'da bulan, insanlık tarihinin önemli bir dönüşüm noktasını oluşturan; avcı-toplayıcı toplulukların, tarım ve hayvancılık yapılan kültür evresine ve yerleşik hayata geçtikleri dönemi tanımlayan, neredeyse yüzyıl kadar önce Gordon Childe tarafından "Neolitik devrim" olarak adlandırılan bir değişimin araştırılması, Göbekli Tepe ile, bilinen her şeyi aşan anıtlarla, farklı bir boyuta ulaşmıştır.

Teşekkür

"Urfa Projesi" sonuçlarının tek tek ayrıntılı sunumuna, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün yayınlarında yer verilecektir. Uzman meslektaşlara yönelik bu yayınlar birçok cildi kapsayacaktır. Gerçi elinizdeki kitapla, bir dereceye kadar uzmanların genel bir görüş, daha doğrusu bir ön bakış elde etmeleri sağlanacak, ancak bu durum ön planda olmayacaktır. Kitap öncelikle, Taş Çağı atalarımızın büyüleyeci dünyasına özel bir ilgi gösteren genel okuyucu kesimine yöneliktir. C. H. Beck Yayınevi'ne, bilimsel bir çalışmanın geniş bir okuyucu kesmine duyurulması için gerçekleştirilen bu denemeyi, elinizdeki kitapla olanaklı kıldığından ötürü teşekkürü bir borç bilirim. Yayınevi ile ilişkiler Prof. Volkert Haas tarafından gerçekleştirildi.

Özellikle de Harald Hauptmann'a, Urfa Müzesi'nden Adnan Mısır ve Eyüp Bucak ile birlikte Gürcütepe ve Göbekli Tepe'de kazıların yapılmasını sağladığı için çok teşekkür ederim. Onlara ve Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü yetkililerine, bu çalışmanın heyecan verici sonuçlarını bu kitapla sunabildiğim için yürekten teşekkürler. Buradaki raporlarla aynı zamanda, neredeyse bütün Avrupa'dan gelen Türk, Alman bilim insanları, öğrenciler, meslektaşlar ve üniversiteli arkadaşların oluşturduğu geniş bir okuyucu kesimine, başarılı bir Avrupa ortak çalışmasına örnek gösterilecek bilimsel araştırma sonuçlarını sunuyorum.

Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün (DAI) 1989'dan 2003'e kadar başkanlığını yapmış Helmut Kyrieleis ve daha sonra onun yerine geçen Herman Parzinger'e -ikisi de projenin önemine inanmışlardır- çalışmaları tüm güçleriyle destekledikleri ve desteklemeye devam edecekleri için çok teşekkür ederim. Teşekkürlerim aynı zamanda, projenin gerçekleşmesinde büyük katkı sağlayan Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün Doğu Bölümü 1. Başkanı Ricardo Eichmann için de geçerlidir. Birkaç

yıldır bu bölümde çalışmaktayım. Eğer R. Eichmann, kitabın asıl amacı olan Göbekli Tepe kazı projesini önemli şekilde etkilememiş olsaydı bu durum üzerinde özellikle durulacak bir konu değildi. Tam anlamıyla sade bir çalışma ortamı olarak tanımlanacak, 1995 yılında mütevazi bir şekilde başlanan projede büyük adımlar atılmıştır. Bunun için, projenin DAI'nin yanı sıra, Erlangen'deki Tarihöncesi ve Öntarih Enstitüsü'yle bir üniversitede de yer bulması nedeniyle Ludwig Reisch'a da çok teşekkür ederim.

Yıllarca devam eden kapsamlı ön hazırlık çalışmaları sırasında Alman Araştırma Kurumu takdire layık bir şekilde projeyi destekleme kararı alarak, çalışmanın bilimsel önemini sahiplenmiştir. Tabii ki, özellikle geride kalan zamanda 11. kazı sezonuna ulaşan çalışmalara katılan birçok kişiye -Örencik kazı işçilerine-, öğrencilere, akademisyen meslektaşlanma; ama aynı zamanda da 1995 yılında "Urfa Projesi"ni desteklemek için kurulan Heidelberg'deki ArcaeNova Derneği'ne teşekkür ederim. Onlann, çok kritik başlangıç dönemindeki yardımları olmasaydı, Göbekli Tepe kazılan bugünkü şeklini alamazdı. Özellikle ön plana çıkarmak istediğim kişiler ise, amaca ulaşmak için bu zorlu çalışmayı birlikte yürüttüğüm Otto Faß ve Michael Morsch'tur. İsimlerinin yazılmasını istemeyen diğer sponsorlar da cömert yardımlarıyla projeyi desteklemişlerdir.

Eşim Çiğdem Köksal-Schmidt'e ise özellikle teşekkür etmek istiyorum. Onun projedeki uzun yıllar süren özverili çalışmalan olmasaydı, proje bazı engeller karşısında başarısızlığa uğrayabilirdi.

Klaus Schmidt *Urfa, Ekim 2005*

I. "Yeniden" Keşif

1994 Ekimi'ydi, ortalık sonbahar akşam güneşının yoğun renklerine bürünmüştü. Yolumuz hafifçe yükselen, bir bakışta anlaşılmayan, üst üste yığılı bazalt blokların çokça olduğu bir araziden geçiyordu. Tarihöncesi insana ait hiçbir iz yoktu; ne bir duvar ne çanak çömlek parçaları ne de taş aletler. Gittikçe yükselen, ama kaçınılmaz olan, tarihöncesi kalıntıları tespit etmek için yapılan ve önceki pek çok benzer yürüyüşü anımsatan bu yürüyüşün anlamından duyulan kuşku idi. Köyde sorduğumuz sorularla ilgilenen yaşlı biri, yakınlarda Göbekli Tepe isimli bir dağın olup olmadığı ve orada çakmaktaşılannın bulunup bulunmadığı sorumuza, beklenmedik bir şekilde kesin bir "evet" demiş ve oranın köyden görülememesi nedeniyle, daha ergenleşmemiş birine, bizimle grupdaki dördüncü kişi olarak rehberlik görevi vermişti.

Bu yaşlı kişi Şavak Yıldız'dı. O, bugün Göbekli Tepe'deki -özel önemi olan- Taş Çağı anıtlannın bekçisi. Ancak 1994 yılındaki bu bilgiye kadar uzun bir yol alınması gerekmekteydi. İşte kitapta bu yolun en önemli istasyonlan anlatılacaktır.

Başlangıçta dağa doğru yükselen yolun, bazaltlann olduğu yere kadar olan bölümünü arabayla gittik; daha sonra ise araba yolu bitip çok belirgin olmayan keçi yolu başladığı için yaya olarak yolumuza devam ettik. İkide bir engel yığını oluşturan, siyah gri taş bloklardan oluşan, tuhaf bir arazide zikzaklar çizerek yürüyorduk. Küçük grubumuz dört kişiydi. Bizi ücra bir yerdeki vadiye kadar getiren şehirden bir taksi şöförü, daha önce söz ettiğim köylü genç, Heidelberg'ten üniversite arkadaşım Michael Morsch ve bu satırlann yazarı ben. Sonunda bazalt bloklann bittiği ve geniş bir arazinin görülebildiği bir yükseltiye ulaşmıştık. İçeri doğru gittik, hiçbir yerde küçük bir arkeolojik iz bile yoktu. Sadece her gün çorak meraya otlatılmaya getirilen koyun ve keçi sürülerinin izleri görülebiliyordu. En azından önümüzde bazalt bloklann olmadığı kireçtaşı platoya ulaşmıştık. Küçük

bir çukurluktan sonra platonun devamı olduğu anlaşılan, yamacı geçtiğimiz bazaltlarla dolu bir yükselti belirmeye başlamıştı. Onun karşısındaki yükseltide ise pek çok yuvarlak tepe ve aralarında çukurluklardan oluşan, platodan yükselen bir tepe yer almaktaydı. Neredeyse bir kartpostal resmi gibiydi: Ön tarafta sadece kurumuş otların çok seyrek şekilde kapattığı platonun gri beyaz kaya yüzeyi ve onun arkasındaki tepede altın sarısı parlaklıkta görülen hasadı yapılmış tarla, yeni sürülmüş arazideki kırmızıya çalan kahverengi toprak ve mora dönüşen gökyüzü ile ters düşmekteydi. Aradığımız yer burası mıydı? Kırmızı topraktakiler, Amerikalı Arkeolog Peter Benedict'in bir yüzey araştırması raporunda Taş Çağı buluntu yerlerini karakterize ederken kullandığı ve bizim aradığımız Göbekli Tepe, daha doğrusu Göbekli Tepe Ziyaret'teki *knocks*'lar mıydı?

1. Dilek Ağacında

Ziyaret; gidip görme, bazen gidip görülen yer ya da daha serbest ama doğru bir şekilde anlatmak istersek, "gidip görülen kutsal yer" anlamına gelmektedir. Bu tür ziyaret yerleri farklı amaçlar için yapılmış olabilir. Büyük oranda çorak ve ağaçsız Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde çoğunlukla dağın zirvesindeki bir tek ağaç, o yörede yaşayanların ziyaret edip kendileri için önemli olan dilekleri dallara, yani rüzgara teslim ettikleri bir yer işlevi görür. Bir ziyaret yerinin varlığını açıkça belli eden tepenin zirvesindeki ağaca bakıyoruz. Göbekli Tepe'yi bulduğumuzdan emindik. Daha uzaktan bakıldığında bile, buranın şimdiye kadar bilinen yerlerle karşılaştırılamayacak bir yer olduğu belli oluyordu. Platonun en yüksek noktasında yükselen Göbekli Tepe, sanki bu çevreye ait değilmiş gibi göze batıyordu.

Bu toprak yığınını kireçtaşı dağ sırtının üstüne yığan güç neydi? Su gücüyle oluşabilecek toprak kayması ve tortulaşma, topografik konum göz önüne alıdığında geçerliğini yitiriyordu. Gerçi rüzgarın taşıdığı kumlar yüksek kum tepelerinin oluşmasına neden olabilirdi ama bu durum kurak olan çöl bölgelerinde geçerliydi; bizim bulunduğumuz yerde ise böyle bir şey söz konusu değildi. Yanardağlar, dağların oluşmasına neden olabilirdi ama gördüğümüz, bir volkan

konisi de değildi. Gördüğümüz sadece insan elinden çıkmış bir şey olabilirdi. Gerçi Benedict'in raporundaki kısa tanımlama yetmese de, satır aralarından da anlaşılabileceği gibi burası insanların yaptığı kocaman bir tepeydi. Çevreyi iyi tanımayan yüzey araştırması raporunun okuyucuları için o zamanlar Göbekli Tepe doğal bir yükseltiydi; ama aynı zamanda iyi hazırlıklı olmadan platoyu ziyaret eden yürüyüşçüler de, hiç kuşkusuz burasının gerçek doğasını anlayamazlardı.

Büyük arkeolojik anlamı olan bir yerin önünde olduğumuzu bilmek, uyuşuk ruh halimizin birdenbire değişmesine neden olmuştu ve bizler gittikçe artan bir heyecanla yürüyüş tempomuzu hızlandırıyorduk. Tepenin yamacına yaklaştığımızda, o zamana kadar gri ve çorak olan plato yüzeyi, üzerine kristaller serpilmiş gibi parlamaya başladı. Kaya yüzeyi binlerce çakmaktaşından oluşmuş bir kilimle örtülü gibiydi. İkindi güneşinin ışınları, kış güneşindeki kar örtüsünde yaptığı gibi, çakmaktaşlarının parıldamasına neden oluyordu; ama bütün olanlar kesinlikle doğanın tek başına gerçekleştirdiği bir oyun değildi, insanoğlu da buna yardımcı olmuştu. Tekrar tekrar kendimizi inandırmıştık: Kilim gibi zemine yayılmış halde gördüklerimiz parçalanmış çakmaktaşı yumruları değildi; bunlar yongalar, dilgiler, çekirdek taşlardan kopma parçalardı, yani kısaca söylersek, insanların yaptığı aletlerdi. Çanak çömlek parçaları gibi diğer buluntulardan ise hiçbir iz yoktu. Kısa bir süre sonra tepenin yamacına ulaştığımızda ise, kaya yüzeyindeki yoğunlukta olmasa bile, bir başka görüntü dikkat çekiyordu. Tepenin yüzeyi çok sayıda çakmaktaşı aletle doluydu.

Büyük oranda duvara benzer şekilde tepe boyunca devam eden ilk taş yığınına gelmiştik. Hiç kuşkusuz, tepenin birçok yerinde yer alan bu taşlar buradaki köylüler tarafından, tarlalarını en azından biraz olsun taşlardan arındırmak için on yıllar boyunca taşınarak yapılmıştı. Bu arada bizlerin büyük hayranlığı sınırsız bir şekilde artmaya devam ediyordu. Toplanmış taş yağınlarının birinde, oldukça büyük bir parça yer almaktaydı. İnsan eliyle özenle işlenmiş bu taşın biçimini hemen tanıdık. Nevali Çori'den bildiğimiz dikilitaşlardan T'nin baş kısmı olduğu kesindi. Bu Nevali Çori'den tanıdığımız T biçimindeki dikilitaşların ifade ettiği insan başının bir parçasıydı. Çünkü İlk Neolitik Çağ'a tarihlenen -burayla ilgili ayrıntılı bilgiler ileride verilecektir-

T biçimindeki dikilitaşlar buradaki tapınakların karakteristik özelliğiydi. Önsözde de değindiğimiz gibi burada "tapınak"ı, dikkatli olmak açısından özel bir bina gibi kullanıyoruz. Çünkü Nevali Çori'deki temel planları ve yapılış şekilleriyle, normal konutlardan belirgin şekilde ayrılıyorlardı. Ve T biçimli dikilitaşlara ait kırık parçalar, Göbekli Tepe'deki taş bentlerin ***her yerinde*** görülmekteydi.

Benedict'in Göbekli Tepe'de bir mezar olduğunu belirttiği raporunu hatırlıyorum. Mezarların hangi döneme ait olduğunu belirtmemiş olsa da, yazıdan Benedict'in Orta Çağ ya da daha yakın dönemlere ait bir mezarlıktan bahsettiği anlaşılmakta.

Tabii ki bu sözlerle de alışılageldiği gibi, burada daha sonradan bir arkeolojik çalışmanın gereksiz olduğunu vurgulamaya çalışıyor. Çünkü İslam Dönemi mezarlıkları arkeolojide (kolayca anlaşılabileceği gibi) dokunulması yasak (tabu) bölgeler olarak kabul görmektedir. Böylesi bir mezarlık kalıntısı Göbekli Tepe'nin hiçbir yerinde yoktu. Gerçi yaşlı bir dut ağacının gölgesindeki ziyaret yeri, küçük bir mezarlık grubu olarak işaretlenmişti, ama onun söylemek istediği kesin olarak bu mezarlar değildi. Acaba Benedict T biçimli dikilitaşları mezar taşları mı sanmıştı ve bu nedenle mi tepedeki bir mezarlıktan söz etmişti? Oysa tepede kesinlikle bir mezarlık yoktu. Ama daha 1963 yılında Benedict, insanlık tarihinin bu dönemine ilişkin araştırmalar daha emekleme dönemindeyken, insanlığın en eski yapılarının kocaman, anıtsal boyutlarda olduğunu ve bunların dikilitaşlarla (megalitlerle) donatıldığını nerden bilebilirdi ki?

T biçimli dikilitaşlara ait parçalar daha ziyaretimizin ilk dakikalarında ortaya çıkan kanıtlar zincirinin son halkalarıydı. Bunlar, çok az kişinin yaşayabileceği bir arkeolojik keşif anıydı. Göbekli Tepe bir İlk Neolitik Çağ alanıydı ve Benedict'nin bulduğu tepeden, artık var olmayan daha geç dönem tabakaları nedeniyle, doğrudan M.Ö. 10. ve 9. bine tarihlenen büyük bir harabelik ortaya çıkıyordu. Gerçi ilk halinin ne olduğunu anlamadığımız, ama büyük bir heykele ait olduğu kesin olan, Michael'in geri dönerken ayağına takılan heykel parçası ise, öğleden sonraki bu büyük buluşu taçlandırdı.

Heyecan verici bir dağın zirvesindeki bu İlk Neolitik tell (Arapçada harabe anlamıyla arkeolojik terminolojiye yerleşmiştir) avcı ve toplayıcı

toplumdan besin üreten çiftçiliğe geçiş dönemi insanı hakkında bildiklerimizi alt üst etti. Bu keşif dolayısıyle Taş Çağı yerlerini görme plânlarımdan vazgeçmek zorunda kaldım. Bu listedeki yerlerin pek çoğu ya çok yakın bir zamanda meslektaşlarım tarafından ziyaret edilmiş ya da anlatımları kesinlikle Göbekli Tepe'nin benzeri olmayan yerlerdi. Ama nasıl olmuştu da, özü ve anlamı açısından bu kadar önemli bir yer -Benedict'i düşünürsek- 1994'e kadar keşfedilmemişti? O kadar da insandan uzak, ulaşılmaz bir yer değildi; üstelik tam aksine Suriye sınırında, Türkiye'nin güneydoğusunda büyük bir kent olan Urfa'nın görüş mesafesi içindeydi (Resim 1-2).

2. Urfa – Şehir ve Yöresi

Bugünkü birçok Orta Avrupalı için Urfanın bilinmeyen bir şehir olduğunu düşündüğümden şehri biraz tanıtmak isterim. Urfa Antik Dönem ve Orta Çağ'da oldukça önemli bir kentti. Burasının Avrupa'nın genel bilgi dağarcığında uzun süre "var olmayışının" birçok nedeni vardır. Hiç kuşkusuz, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanışı ve 20. yüzyılın başındaki siyasi olaylar bu nedenler arasındadır. Ama her şeye rağmen Türkiye sömürge olmadan, bağımsız bir devlet olarak yaşamını sürdürmeyi başarmıştır. Ancak bu durum, Türkiye'nin doğusunun 20. yüzyılın ilerleyen yıllarına kadar dünya olaylarından uzak kalmasına ve aynı zamanda Batı dünyası tarafından buranın neredeyse hiç dikkate alınmamasına da neden olmuştur.

Şehrin farklı isimleri de buranın çok fazla tanınmamasına kısmen katkıda bulunmuştur. Avrupa Orta Çağı, Urfa'yı, şehrin Eski Yunanca ismi "Edessa" ile tanıyordu. Ancak buranın yerli halkı ise, aslında köken olarak Edessa ismine dayanan "Ruha" ya da "Ohai" ile daha sonra ise "Orfa" ve "Urfa" isimlerini kullanmayı tercih etmiştir. 80'li yıllarda Urfa, "Şanlıurfa" ismini almıştır. Şehrin günümüzdeki resmi adı Şanlıurfa olmakla beraber burada yaşayan halk tarafından, bizlerin de katılmayı tercih ettiği, başlangıçtaki kısa ismi kullanılmaktadır. Şehrin, Şanlıurfa olarak adlandırılması 20. yüzyılın başlarında Türkiye'nin doğu bölgesinin askeri bir tehlike altında olduğu döneme dayanmaktadır. Bu süreçte bazı şehirler, ülkenin burçları işlevini üstlenmiştir.

Gaziantep, Kahramanmaraş ve Şanlıurfa isimleri Türklerin bu dönemle ilgili toplumsal belleklerinde yer edinmiştir.

Bir yüzyıl kadar geriye gidelim: 19. yüzyılın ortalarında, saray hizmetindeki o zamanların Prusyalı askeri danışmanı Helmut von Moltke'nin ***Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*** (Türkiye'deki Olaylar ve Durumlarla İlgili Mektuplar) adlı eserindeki şu kısa anlatımı günümüz için de geçerlidir: "*Urfa, taş mimarisi, şehir duvarları ve bölgeye hakim kayaların üzerine kurulmuş kalesiyle hâlâ büyük ve güzel bir şehir. Kalede iki tane büyük sütun yükselmekte... yukarıdaki sütun başlıkları ile yetinilmiş... Şehrin içindeki bir bina ve kulenin (büyük cami, ulu cami; yazarın notu) büyük, çok güzel kesilmiş diktörtgen taşlardan harçsız örülmüş duvarları çok eski dönemlere ait. Kalenin eteklerindeki çok sayıda kaynak suyu, etrafı yüksek söğüt ağacı, çınar ve servilerle çevrili, yanında güzel kubbeleri ve minareleri olan bir medresenin yer aldığı iki havuza akmakta. Kutsal oldukları ve yiyeni kör ettikleri için hiç kimsenin dokunmadığı sayısız sazan balığı berrak suda yüzmekte*".

Bu kaynaklar aynı zamanda, zaferler kazanmış Makedonyalı Büyük İskender'in M.Ö. 4. yüzyılın 30'lu yıllarında şehri "Edessa" olarak isimlendirmesine de neden olmuştur. Bu ismi, Makedonya'da bir resim kadar güzel şelâleleri olan kendi şehri Edessa'yı anmak için vermiştir. Büyük İskender tarafından fethedilen bölgeleri kendi yurtlarına ait isimlerle tanıtma eğilimi, askeri birliklerin komutanlarına olan bağlılığını pekiştiriyordu. Seleukosların yönetiminde İskenderi bu bölgenin hükümdarı kabul eden şehir, Antiokheia Kallirhoe, "Suları güzel akan Antiokheia" ismini almış ve böylece hem bu hükümdarlıkta kullanılan ismin (Antiokhos) hem de şehrin zengin su kaynaklarının değerini takdir etmiştir.

Urfa'daki Musevi ve İslami gelenekle bağlantılı Hz. İbrahim hikâyesi (Resim 3) ile ilişkisi olan kutsal sazan balıkları; dini efsanelerdeki diğer göze çarpan olaylar ve her zaman önemli dinî konularla örülü şehir tarihi, okul eğitiminde yer almayan bilgilerle, kütüphaneleri dolduracak kadar kitaplara konu olmuştur. Eski dönemde Haçlı seferlerinin

Edessa'da tutunma çabası hiç kuşkusuz sadece stratejik nedenlerle açıklanamaz. Orta Çağ'da çok iyi tanınan, bir mumya portre sanatı ustası tarafından yapılmış ve olasılıkla gerçek bir Hz. İsa portresi olan mandylion, uzun süre Urfa'da korunmuştur. Jehuda Segal'ın ***Edessa - The Blessed City*** (Edessa - Kutsal Şehir) kitabında oldukça ayrıntılı anlatıldığı için, şehrin tarihi açısından bu kadar bilgiyle yetinelim mi? Ama biz bunun yerine yeniden von Moltke'nin yazdıklarına bakalım:

"*Urfa, çıplak kayalara yaslanmış, ama buradan yukarı, güneye doğru çöl başlıyor; göz alabildiğince uzanan düzlük, ilk anda yeşile bürünse de kısa bir süre sonra çoraklaşıyor. Urfa meyve ve söğüt ağaçlarıyla, kum ve kayalık çölün arasında bir vaha*" (Resim 4).

Urfa'nın güneyinden başlayan çöl, modern sulama projeleriyle her geçen gün biraz daha yeşillense de, anlatılanlar, günümüzde artık öyle olmasa da, şehir ve yöresinin karakterini iyi bir şekilde betimlemektedir. Urfa, yağışlı Toroslar'ın dağ önü ovasının sınırında yer almakta. Toros Sıradağlan'nın hemen arkasında ise geniş stepleri ve çöl bölgeleriyle Arabistan'a kadar uzanan Anadolu platosu başlamaktadır. Güçlü kaynakların sağladığı büyük su rezervleri, etrafındaki bölgede yağış miktarı zengin sayılabilecek şekilde ortalama yıllık 480 mm olsa ve en az yağış miktarı 250 mm'de kalsa da, güçlü kaynakların sağladığı büyük su rezervleri Urfa'yı bir vaha şehri yapmaktadır. Güneye doğru ise doğal olarak yağış oranı hızla düşmekte ve 150 km uzaklıktaki Suriye yerleşmesi Rakka'da sadece 100 mm'ye kadar inmektedir.

Türkiye'nin güneydoğusunda, en azından arkeolojik açıdan, 20. yüzyılın 60'lı yıllannda pek çok şeyin sonu geldi. Türkiye'de Fırat Nehri'ne yapılan büyük barajlar ve oluşturulan göller, pek çok toprak parçasını, içindeki kültür anıtlarıyla birlikte yok etti. Ancak en önemlilerini belgelemek için Türkiye, uluslararası destek gören kurtarma programı yaptı. 1968'den beri bu program çerçevesinde ülkenin güneydoğusunun orta kesiminde yer alan Elazığ Bölgesi'ndeki ilk büyük kurtarma projesi bir tür arkeolog istilasına dönüştü. Keban'dan sonra Malatya Bölgesi'ndeki Karakaya Barajı inşası başladı ve 1979'dan itibaren Urfa Bölgesi'nde Türkiye'nin en büyük barajı olan Atatürk Ba-

rajı'nın yapımına başlandı. Fırat Bölgesi'ndeki inşa çalışmaları devam ederken kısa bir süre önce Suriye sınırının hemen yakınında iki küçük barajın yapımı tamamlandı. Dünyanın her tarafından gelen tanınmış arkeologlar, Urfa Müzesi ve Türk meslektaşlarıyla ele ele verip, yaz sonu ve sonbahar aylarına denk gelen asıl kazı sezonunda kurtarma projelerinde birlikte çalıştılar ve halen çalışmaktalar.

Daha önce de belirtildiği gibi, Urfa'dan bakıldığında ufukta görülebilen Göbekli Tepe ise anlattığımız 1994 yılındaki ziyarete kadar dikkati çekmedi. Baraj projeleri tarafından tehdit edilmediği ve edilemeyeceği de kesin. Göbekli Tepe, hiçbir barajın sular altında bırakamayacağı kadar güzel bir yükseltide yer almakta. Ve Benedict'in burada bir mezarlığın olduğunu yazması, sonsuza kadar kalmak üzere yapılmış Müslüman mezarlarının olduğu bir yerde, arkeolojik çalışmaların her zaman engelleneceği düşüncesi, daha yeni yeşermeye başlayan ilgiyi başlangıçta yok etti. Zaten Benedict, Göbekli Tepe'yi kesinlikle özel bir yer olarak tanımlamamıştı. O sadece buradan, 1963 yılında Türkiye'nin güneydoğu illerinde yapılan bir arkeolojik survey sonrasında -arkeolojide sistematik olarak yapılan yüzey araştırmaları için kullanılan bir terim- olası en eski yerleşme yeri "adaylarının" yer aldığı uzun buluntu yeri listesinde bilimsel anlamda ilk kez söz etmişti.

Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları (*Prehistoric Research in Southeastern Anatolia*) Projesi, Halet Çambel ve Robert Braidwood'un önayak olduğu bir çalışmadır. Çambel, İstanbul Üniversitesi'nde, Braidwood ise Chicago'daki *Oriental Institute*'te ders veriyorlardı. Ben ise onları, 1978 ve 1979'daki aktif dönemlerinde, yine bilim tarihinin yazıldığı bir yerde, Çayönü'nde tanıma şansına sahip oldum. Bu buluntu yeri de ilk kez Benedict'in yüzey araştırması raporunda geçmekte. Burası o zamanlar "seçilmiş" yerler arasındaydı, çünkü doğal olarak önemli olduğu görülen yerlerde kazıların yapılması öngörülüyordu. Söz konusu bu kazılar 1964 yılında Çayönü'nde Çambel ve Braidwood başkanlığında başlatılmıştı. Çalışmaların daha başlangıcında öylesine önemli sonuçlar ortaya çıktı ki, araştırmalar yirmi yıl boyunca devam ettirildi. İşte bu yıllar arasında ben kazı alanını pek çok kez ziyaret ettim ve fırsat oldukça İlk Neolitik Çağ'ı daha yakından tanımaya başladım.

Çayönü'ne daha sonra geri döneceğiz, şimdi 1994 yılına, Göbekli Tepe'ye, onun yeniden keşfine dönelim. Uzun zaman hiç kimsenin ilgilenmediği burayı ben neden görmek istemiştim? Niyetim, Urfa Bölgesi'ndeki olası bütün Taş Çağı buluntu yerlerini ziyaret ederek, onların konumlarını ve doğal çevrelerini belgeleyerek kaydetmekti. Bu benim doçentlik tezim için hazırladığım çalışma programının bir parçasıydı. Nevali Çori'nin oldukça kuytuda kalan garip konumundan yola çıkarak, bölgede bilinen erken dönem yerleşmeleri kendi gözlemimle görerek yer seçimiyle ilgili özellikleri saptamak istedim. Ama aynı zamanda bölgede, Paleolitik Çağ'dan ve Neolitik Çağ'a geçiş konusunda bilgi verebilecek mağara yerleşmeleri olup olmadığını da bilmek istiyordum.

Göbekli Tepe ziyaretimin, programımı daha başlangıçta karmakarışık hale getirdiğini daha önce belirtmiştim; şimdi ise, uzun zamandır unutulmuş bir kültürün, büyüleyici olduğu kadar önemli olan bölümünün keşfini ve araştırma öyküsünün nasıl devam ettiğini anlatayım.

Köy Korucuları İlk ziyareti, hemen ertesi gün ikincisi izledi. Tekrar dört kişiydik, ancak bu kez köydeki rehbere ihtiyacımız yoktu. Dördüncü kişi, uzun yıllar Çayönü'nde çalışmış Türk arkeolog Murat Akman'dı. Gururlu bir şekilde keşfimizi gösterdik ona. Murat, Nevali Çori'de kazı yaptığı için öyle uzun açıklamalara gerek yoktu. Bir arkeoloji parkının ziyaretçileri gibi, geniş araziyi başından sonuna kadar dolaştık. Pek çok yeni ayrıntı dikkatimizi çekmişti, ama genel değerlendirme ile ilgili görüşlerimiz aynı kalmıştı. Havanın karardığını hiç fark etmemiştik. Bizi Urfa'ya geri götürmek için bazalt kayalarının olduğu arazide park eden taksiyi bulduğumuzda karanlık çoktan basmıştı.

Arabayla köyün yanına yaklaştığımızda, yolu bilerek kapatmak için çarpraz bir şekilde park etmiş bir kamyonetin farlarının ışık demetini gördük. Durduk ve kalaşnikofları ateşe hazır adamlar karanlıktan hayaletler gibi önümüze çıktılar. Çoşkulu ruh halimiz birdenbire yerini karışık duygulara bıraktı. Sonuçta, o yıl içinde Kürt grupların çatışmalarıyla çalkanan Türkiye'nin güneydoğusunda bulunuyorduk. Silahlı yeraltı örgütleriyle ilgili haberler o zamanlar Urfa'da alışıldık bir

şeydi. Bir yıl önce ise şehirdeki bir bombalama olayına çok yakından şahit olmuştuk. Gerçi o olayda aramızdan kimse yaralanmamıştı ama çok yakındaki bir bankaya konan ve birçok kişinin hayatına mal olan bombanın patlaması ve şiddeti bizlere diz çöktürtmüştü. Kısacası o gece Göbekli Tepe'de çok kötü bir olayın içine düşmüş olabileceğimiz için çok korkuyorduk.

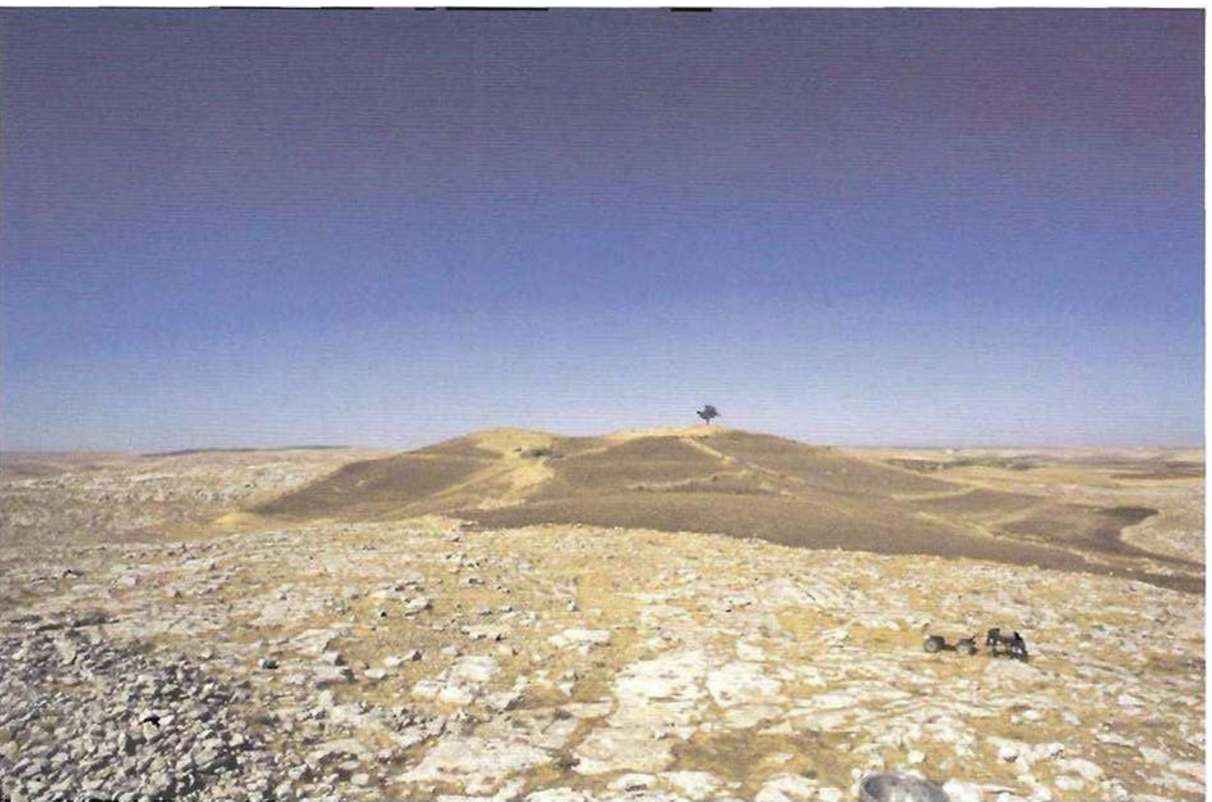
Çok şükür, bu tür durumlar için sanki seçilmiş en iyi kişi olan, oldukça iyi Kürtçe konuşabilen Urfalı yaşlıca bir taksi şöförümüz vardı. Sakin bir halde dışarı çıktı ve yüksek sesle, duyulabilir bir şekilde -hiçbir şey anlamadığımız- Kürtçeyle, bizlerin masum kişiler olduğumuzu anlatmaya çalıştığı açıktı. Gerçekten silahlı kişiler cevap verdiler ve böylece bir konuşma başlamış oldu. Sadece bu durum bile bizi sakinleştirmeye yetmişti. Michael ve ben uslu Almanlar olarak, saf bir güven içinde her şeyi yoluna koyabileceğine inanarak pasaportlarımızı çıkartmaya çalışıyorduk. Bu arada ise ülkenin daha batı kesminden Kayseri doğumlu Murat, öyle hemen uzaklaşacak bir tehlikenin olmadığına karar vermiş, arabanın içinde ön koltukların arkasına saklanmaya çalışıyordu.

Şansımıza konu hemen ve basitçe açıklığa kavuştu. Tanrıya şükürler olsun bir baskın değildi. Silahlı köy korucuları, gece olabilecek bir terörist saldırı olasılığı karşısında, karanlıkta köye yaklaşan arabayı dikkatli bir şekilde kontrol etmek istemişlerdi. O zamanki silahlı adamlar, sonra bizim kazı işçi grubumuzun çekirdeğini oluşturdular: Bakır, Sezai, Lamih ve Vehbi o grubun içindeydiler ve arada sırada bir gece ateşi başında birlikte oturma fırsatı bulduğumuzda, tekrar tekrar büyük bir heyecanla o ilk buluşmamızı anıyoruz.

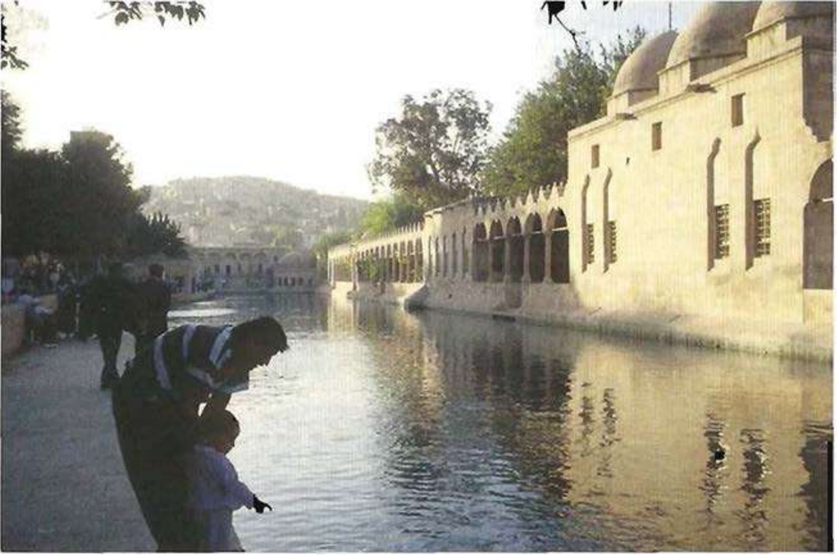
1994 yılındaki üçüncü ziyaretimiz ise, halen devam eden bir Alman Arkeoloji Enstitüsü Araştırma Projesi'nin doğmasında büyük rol oynadı. Heidelberg Üniversitesi'nde ordinaryüs profesör olan hocam Harald Hauptmann, İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün müdürlüğüne getirilmişti ve Urfa'yı ziyaret ediyordu. Hauptmann'nın; Michael ve Murat'ın birçok kere, benim ise bütün kazı süresince ekip üyesi olarak katıldığım, Nevali Çori'deki araştırmalarından bahsedilecektir. Göbekli Tepe'deki dilek ağacında durup önümüzdeki uzak diyarlara bakarak, daha orada, işte bu kitabın ana konusunu oluşturan araştırma projesinin kararını vermiştik.

Resim 1: 1995 yılında kazılar başlamadan önce Göbekli Tepe'nin havadan görünüşü.

Resim 2: Güneyden Göbekli Tepe ve güneydeki tepenin zirvesindeki dilek ağacı.

Resim 3: Urfa'da Halilürrahman Havuzu denilen göl ve burada yaşayan çok sayıda kutsal sazan balığı.

Resim 4: Kaleden kuzeybatıya doğru kente bakış. Uzaklarda, kuzeydeki dağ sırasının en tepesinde Göbekli Tepe yer almakta.

II. Buluntular, Araştırmacılar, Kavramlar

Değerli okuyucular, Göbekli Tepe'de birbiri ardına çıkan eşi benzeri görülmedik yapılara ve nesnelere sadece şaşırarak bakmayıp, onların kültür ve insanlık tarihi içindeki anlamını kavrayıp değerlendirebilmeniz için, bu bölümde önce, bizlerin Urfa yakınlarında rastladığı Taş Çağı kültür çevrelerini sizlere tanıtmak istiyorum. İşte bu *tour d'horizon* (ufuk turu -ç.n.) ile en önemli Taş Çağı buluntu yerlerini -ama öncelikle Yakındoğu'dakileri- Göbekli Tepe'deki keşfi anlamayı kolaylaştırabilecek kadar tanıyacaksınız. Ve biz her tarihi araştırma bağlamında olduğu gibi, kazılarda da doğal olarak araştırma tarihçesi içinde hareket edeceğiz ve böylece diğer bilim insanlarının bilgilerinden -daha sonra söz konusu bu bilgilerin tersi bir sonuca ulaşıyor olsak da- yararlanacağız. Bunu yaparken sizleri, Neolitik Çağ'ın yani Cilalı Taş Çağı'nın anlaşılmasında önemli katkıları olan bilim insanlarıyla tanıştırarak, Göbekli Tepe'deki çalışmaların bilim tarihi içindeki bağlantılarını tanıyabilmenizi sağlayacağım. Sonuç olarak sizleri *en kestirme* ve olabildiğince ölçülü şekilde, çalışma alanımdaki temel kavramlar ve yöntemlere yakınlaştıracağım.

Yeniden Göbekli Tepe'ye sırtımızı dönelim ve gezimize, Neolitik Çağ'ın önemli buluntu yerlerini ziyaret etmeye, Tevrat'ın her köşesinde hakkında bir destan bulunan Eriha (Jericho) kentinden başlayalım.

1. Üç Çağ Sistemi, Neolitik Çağ ve Eriha Şoku

19. yüzyılın ilk yarısında, yani arkeoloji dalının, pratik anlamda sadece varlıklı ve ciddi işlerden elini eteğini çeken sanat düşkünü kişilerin bir uğraş alanı olduğu bir dönemde, Danimarkalı Christian Thomsen, Kopenhag Ulusal Müzesi'ndeki "Kuzey Eski Çağ Koleksiyonu"ndaki mevcut eserleri düzenlerken taş, tunç ve demir eserlerin farklı devir ve zaman dilimlerine ait olduğunu görür. 1836 yılında ***Kuzeyin Es-***

ki Çağı İçin El Kitabı'nda "üç çağ sistemi"ni anlatır. Kavramı bitirdiğinde, bulduğu sisteminin ne kadar uzun bir hayata ve başarıya sahip olacağını hissetmemişti bile. Çünkü taş, tunç ve demir sıralaması günümüze kadar Tarihöncesi Arkeolojisi'nin kronolojik omurgası olmuştur.

Thomsen'den daha önce, özellikle de jeologlar tarihöncesi dönem buluntu ve sorunlarıyla uğraşmışlardı. Daha önce tanımlandığı isimi ile *Geognosie* dalı daha Goethe'nin yaşadığı 18. yüzılda akademik bir disiplin olarak biçimlenmişti. Jeologlar, özünde üst üste yer alan tabakalarda, en alttakinin en eski, üstekilerin ise daha yeni olduğu kabul ettikleri bir tabakalanma yöntemi geliştirmişlerdi. Bu yöntem ile özellikle, doğal olarak bazı dolgu tabakalarında yer alan insana ait buluntular dikkati çekti ve böylece "Tarihöncesi Arkeolojisi"nin bir bilim dalı olması yolundaki ilk adımlar jeologlar tarafından atılmış oldu. Johann Joachim Winckelmann'nın (1717-1768) anladığı şekliyle Güzel Sanat Arkeolojisi ise, taş ve çanak çömlek parçalarından bilimsel sonuçlar çıkartmaya uygun değildi. Bu nedenle Tarihöncesi Arkeoloji'nin atababası olarak, Winckelmann tarafından oluşturulan "Klasik Arkeoloji"yi değil de, artık günümüzde "Klasik Arkeoloji" gibi pek çok "arkeoloji dalı", bir "alt dalı" olan jeolojiyi görmek gerekmektedir. Bu çıkış noktası etkisini hâlâ göstermektedir, çünkü Tarihöncesi Arkeolojisi, kültür ve doğabilimleriyle yakın ilişki sonucunda oluşmuş ana yöntem ilkeleriyle belirlenmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısında "üç çağ sistemi" daha ayrıntılı bir biçim almaya başladı. İngiliz John Lubbock 1865 yılında, başka önemli bir tespitte bulunmuş ve Taş Çağı'nı Eski ve *Yeni Taş Çağı evrelerine* ya da arkeolojik söylemle ifade edersek, Paleolitik ve Neolitik Çağ'a ayırmıştı. Bu iki çağı buluntu açısından birbirinden ayırmak 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar çocuk oyunu gibiydi; çünkü Neolitik Çağ daha pek çok yeni buluşa gebeydi: Öğütme taşı, yani "yeni taş" ve bunun yanı sıra çanak çömlek ve sürekli oturulan konut yapıları. En azından Avrupa'daki araştırmalarda hepsini kapsayacak şekilde, Neolitik kültürlerin yerleşik ve köylü, Paleolitik kültürlerin ise sürekli yerleşmenin olmadığı avcı toplum karakteri taşıdıkları anlaşılmıştı.

20. yüzyılın ortalarında ise, benim Eriha Şoku olarak tanımladığım beklenmeyen bir şey olur. Eriha'da Ölü Deniz'in kuzey sınırında yer alan ve günümüzde Tell es-Sultan olarak adlandırılan yerde, Hıristiyan Avrupa'sının çok iyi tanıdığı bir yerleşme söz konusuydu. Eriha'nın fethi ve Yeşu'nun başka yollarla savaşması hikâyesini bilir misiniz? Yeni Kudüs İncil'indeki çeviride şu olaylar yer almakta: "*Ama yedinci günde, sabahın ilk ışıklarıyla yola koyuldular ve alışılmış olduğu gibi kentin etrafını yedi kere dolaştılar; ama sadece o gün kenti yedi kere dolaşmışlardı. Yedincisinde rahib borazanı üflediğinde, Yeşu halka şunları söyledi: Yükseltin savaş çığlıklarınızı! Çünkü efendimiz kenti sizin denetiminize verdi. Kentin içinde ne varsa her şeyi ile, efendimizin onuruna yok edilmeye adandı... Bunu takiben halkın savaş çığlıkları yükseldi ve koç boynuzu borazanlar üflendi. Halk borazanın sesini duyduğunda savaş çığlıkları sustu. Kent duvarları yıkıldı ve halk kentin içindeki en yakın yere hücum etti. İşte böylece fethettiler kenti*" *(Yeşu, 6, 11-20).*

İncil'deki Musevi borazan sesleri altında yıkılan Eriha duvarlarının hikâyesinin günümüze kadar gelen etkisi, çalışma alanımızdaki araştırma tarihinin ne kadar ilginç olduğunu bizlere gösteriyor. Evet, bu yüzden Ölü Deniz'deki Tell es-Sultan'daki kazıları yöneten ünlü Arkeolog Kathleen Kenyon, İncil'deki hikâye nedeniyle -bu olay bu şekilde yorumlanmış olsun ya da olmasın- M.Ö. 2. binin sonlarına tarihlenebilecek olayı, Eriha'da bulduğu Taş Çağı duvar kalıntılarıyla karşılaştırarak yorumlamıştır: Onun görüşüne göre, İncil'de anlatılan gösterişli kent duvarları, bulduğu Taş Çağı kalıntılarıyla aynıdır. Buluntuların çok daha farklı yorumlanabileceğini ileriki bölümde açıkça ortaya koymak istedik.

Eriha, Natuf Kültürü ve Neolitik Çağ'ın Çanak Çömlek Öncesi Kültürü

Ürdün Bölgesi yerkürede derin bir çöküntü olarak kendini göstermektedir. Bu seviye neredeyse deniz seviyesinden 400 m aşağıya kadar düşmektedir. 230 m derinliğin olduğu seviyede, Ölü Deniz'e 10 km uzaklıkta, halk arasında Tell es-Sultan olarak adlandırılan, büyük ola-

sılıkla İncil'deki Eriha ile özdeş olan yerleşme bulunmaktadır. Burası, yıllık ortalama yağışı sadece 100 mm olan oldukça kurak bir bölgede yer almaktadır. Buna karşın buranın batısında yer alan, ancak deniz seviyesinden yaklaşık 800 m yükseklikteki Kudüs'te ise yıllık ortalama yağış 500 ile 700 mm arasındadır. Ama Eriha'daki, Ayn es-Sultan (Arapça *ayn*, *kaynak* anlamına gelmekte) olarak adlandırılan ve 50.000 kişiye yetebilecek güçlü su kaynağı, düşük yağış oranına rağmen burayı ekolojik anlamda yerleşmeye uygun bir yer haline getirmektedir.

Tell es-Sultan'daki ilk kazıları 1868 yılında Charles Warren başlatır. Anlatımından bu ilk kazıda pek önemli bir şeylerin çıkmadığı anlaşılıyor. Buna rağmen Warren'in buranın yapay bir tepe olduğunu fark etmesi bile önemli bir şeydir; çünkü, harabelerin üstüne birçok kez bilinçli bir şekilde yerleşim kurulması sonucunda oluşan yapay tepe (höyük= tell) görüngüsü (fenomen) o dönem araştırmalarında pek fazla dikkate alınmamıştır.

1907 ve 1909 yılında Teolog Ernst Sellin ve Klasik Arkeolog Carl Watzinger, Tell es-Sultan'daki kazılara devam ederler. Kazı teknikleri o dönem koşulları nedeniyle oldukça mütevazidir. Buna rağmen 1913 yılında kazı sonuçları konusunda yayımladıkları monografi ise örnek gösterilebilecek niteliktedir. 1930 yılında John Garstang'ın yeniden başlattığı kazılar 1936 yılına kadar devam eder. Garstang'ın çalışma sonuçları sadece ön raporlar şeklinde yayımlanır. Garstang, Sellin ve Watzinger gibi "Akeramik Neolitik" tabakalara, yani Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşim kalıntılarına, hiçbir çanak çömlek parçasına rastlamadan inmişti; ama hiçbiri de buluntuların özelliklerini ve önemini anlayamamışlardı. *Lubbock'tan bu yana fırınlanmış kil kaplar Neolitik Çağ'ın ana özelliğiydi.* Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ o döneme kadar araştırmacıların bilinçlerinde henüz yer edinmemişti.

Eriha eski tabakalarının, daha çanak çömleğin hiç olmadığı bir dönemde yerleşik hayata geçmiş, tarımla uğraşan kültürleri kapsadığı, 1952-58 yılları arasında burada yedi sezon kazı yapan Arkeolog Kethleen Kenyon'a kadar anlaşılamadı. Kenyon, daha 1952'deki ilk kazı sezonunda, *Pre-Pottery Neolithic* (Çanak Çömleksiz Neolitik)

olarak, adlandırılan tabakaları fark etmişti. Buluntular karakteristik dış görünüş olarak, bilinen anlamda Neolitik Çağ'a tarihlenebilmekteydi. Ancak o döneme ait ana buluntu grupları arasında olan çanak çömlek yoktu; yani Neolitik Çağ'ın çanak çömleksiz dönemiyle karşı karşıyaydılar. Kenyon, eski ve yeni *Pre-Pottery-Neolithic* tabakaları, *Pre-Pottery Neolitihic A* ve *B* olarak birbirinden ayırır ve kitabın sonraki bölümlerinde sık sık göreceğiniz PPNA ve PPNB kısaltmaları da buradan gelmektedir. (Kısmen) kolay şekilde akılda tutulabilir: PPNA, *Çanak Çömleksiz Neolitik A, eski tabakalar* ve PPNB, *Çanak Çömleksiz Neolitik B, yeni tabakalardır.* Kenyon bu tanımlaya uygun şekilde, çanak çömleğin "kılavuz fosil" olarak adlandırabileceğimiz iki yeni evresini daha, *Pottery Neolithic* (Çanak Çömlekli Neolitik) *A* ve *B*'yi tespit eder. Bu evreler de buna uygun şekilde PNA ve PNB olarak kısaltılmıştır.

Kenyon aslında yaptığı sıralamada haklı olarak akeramik (çanak çömleksiz) kullanım yerine *prekeramik* (çanak çömlek öncesi) kavramını, aralarındaki zamansal ilişkiye değinmeden kullanmıştır. Artık günümüzde, kilden yapılma kapları kullanmayan pek çok çanak çömleksiz kültür bilmemize rağmen bunların hemen yanındaki komşu topluluklarda çanak çömlek kullanımı normal bir alışkanlık halindeydi. Bunun karşısında Eriha'daki Neolitik Çağ tabakaları ise prekeramik (çanak çömlek öncesi) özelliklere sahipti. Çanak çömlekler henüz bulunmamıştı. Kültürün dış görünüşüyle bakarsak Neolitik Çağ; yerleşik hayat, bitki tarımı ve böylece besin üreten yaşam tarzı ile kendini göstermekteydi. Ve aynı zamanda "yeni taş", yani cilalı taş aletler zaten vardı. Bu durum tarihöncesi arkeologları arasında benim Eriha Şoku olarak adlandırdığım terimin kulllanılmasına neden olmuştu. Acaba başka ülkelerde de "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ" var mıydı? Eriha'da olduğu gibi o zamana kadar buralar da tespit edilememiş miydi? Bu konuda Yunanistan'da gerçekleştirilen çalışmaları, Eriha Şoku'nun, araştırmacıları her yerde benzeri görüngüleri aramaya yöneltmediğini, ama aynı zamanda kazı sonuçlarının arada sırada nasıl üstünün örtüldüğünü anlamak açısından, bir örnek olarak ileride göreceğiz.

Ama bütün bunlara rağmen Pre-Pottery Neolithic, yani Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ (PPN) Eriha'da sadece en erken evrelerde gözük-

müyordu. Hemen anakayanın üstünde yer alan tabakalar, 1928 yılında Filistin'de Arkeolog Dorothy Garrod'nun Natuf Vadisi'ndeki Şukba Mağarası'nda bulduğu ve Natuf ismi ile anılan kültür dönemine aitti. Bir yer ismi olan *Natuf*, kelime olarak, o bölgedeki kaya sığınaklannda gözlenen "damlayan su" anlamı taşımaktadır. Arapça olan vadi kelimesiyle ise, aslında nehri olmayan vadiler anlatılmaktadır. Oldukça kısa süren çok yoğun yağmurlar sonrasında bile vadiler sadece akıp giden su ile dolmaktadır; ancak bunun tahrip edici bir dağ seli olduğunu da belirtmek gerekir. Suyun bu dengesiz dağılımı iki öğeye bağlıdır. Birincisi, Ön Asya'daki yağışlann istisnasız kış mevsimi ile sınırlı olmasıdır. Bu nedenle yağışlar dere ve nehirleri kalıcı olarak su ile beslemektedir. İkinci neden ise, yağışın yoğun olduğu dönemlerde normalde suyu bir sünger gibi tutan bitki örtüsünün olmaması nedeniyle, artık bölgenin akaçlama (drenaj) sistemi olarak işlev göremeyecek durumda olmasıdır. Bu nedenle yoğun yağmurlar sonrasında vadide güçlü bir sel akmakta, bu akıntılar ise birkaç saat içinde gücünü yitirmekte, hatta normal koşullarda bir süre sonra da tümüyle yok olup gitmektedir.

Vadi sistemi üzerine bu kadar açıklama yeter. Bu buluşlardan kısa bir süre sonra Karmel Bölgesi'nde Garrod tarafından Vadi al-Magarah'ta daha başka Natuf Kültürü yerleşmeleri ortaya çıkartılır; ama aynı zamanda Mugharet el Vad'da da bir "vadi" mağarası tespit edilir. Bu mağara yerleşmelerinin yanı sıra, kısa bir süre sonra, Huleh Gölü'ndeki Ain Mallaha ve Nahal Oren (Arapçadaki vadinin İbranice karşılığı nahal'dır) gibi Natuf Kültürü'ne ait açık hava yerleşmeleri de bulunur.

Eriha'nın en alt tabakalarına ait *Natuf Kültürü*, M.Ö. 12. ile 11. binyıla tarihlenmektedir. İleride daha pek çok yerde karşılaşacağınız için bu kavram ve bu tarihleri aklınızda tutmanızda yarar var. Elinizdeki bu ve diğer kitaplarda yer alan mutlak tarihler ağaç halkası koronolijisi (dendrokronoloji) uyumlu radyokarbon tarihlerine dayanmaktadır. Bu tarihleme yönteminin temeli, öncelikle süreli olmayan ve ayrışan radyoaktif karbon izotopları C14'ten oluşmaktadır. Tüm canlılar tarafından yaşam süreleri boyunca alınan bu karbon izotoplarının miktarları organik buluntularda (örneğin kömürleşmiş odun ya da kemik), söz konusu organizmanın yaşam süresinin sona ermesinden

itibaren geriye dönük bir şekilde ölçülebilmektedir. Ancak C14 izotopunun ölçülebilir oranı sadece söz konusu buluntunun yaşına değil, aynı zamanda o dönemde atmosferdeki C14 değerine de bağlıdır. C14'ün atmosferde zaman içinde kalıcı bir değere sahip olmadığının keşfiyle, bir buluntu tarihlemesindeki dalgalanmaların güneş yılına göre farklı olması (C14 tarihleme yöntemi özellikle Almanya'da uzun süre kabul görmemiştir), iki farklı yöntemi daha ortaya çıkarmıştır: Mevsimsel değişikliklere göre, yani güneş yılına bağlı olan ağaçların yıllık halkalarının sayısına bağlı *dendrokronoloji* yöntemi. Ağaç gövdelerindeki bazen ince bazen kalın olan söz konusu bu yıllık halkalar, mors işaretinin çözülmesi gibi, birbiriyle bağlantılı uzun ilişkiler zincirinin *gösterge eğrileri* yardımıyla, yoğun bir araştırma sonucunda artık Yeni Çağ'dan Orta Çağ'a, Antik Dönem'den Buzul Çağı'na kadar uzunan bir tarihleme silsilesinin yapılmasına olanak sağlamıştır. C14 tarihlerinin, *gösterge eğrilerinin* yıllık halkalarına ait kesin olarak güneş yılıyla ölçülen dendro tarihleriyle karşılaştırılması, tüm C14 tarihlemelerinin kalibre edildiği (uyarlandığı) bir *hasas tarihlemeyi* olanaklı kılmıştır.

Günümüzdeki ağaç halkası kronolojisi uyumlu C14 tarihleri, arkeolojik kronolojinin omurgasını oluşturmaktadır. Tarihleme yöntemi konusundaki bu kısa bilgiler, Göbekli Tepe ve çevresindeki araştırmalar ile o döneme ait kültür bölgeleri ve devirlerine ait tarihlemelerin keyfi olmadığını (olasılıkla belki yine kısa bir süre sonra düzeltilmek durumunda olabilirler), oldukça sağlam bir temel üzerine kurulmuş tarihlemeler olduğunu ortaya koymuştur.

Natuf Kültürü'nü ve M.Ö. 12. ve 11. binleri önemli kılan ise, bu dönemde gözlenen eğilimler, yani genel kabul gören araştırma sonuçlarına göre, amaçlı ve planlı besin üretiminin söz konusu olduğu bir yaşam tarzıdır. Bu durum Natuf'ta, yeryüzündeki diğer arkeolojik kültürlerden oldukça daha erken başlamıştır: Yerleşmeler, insanların gittikçe yerleşik hayata yöneldiklerini, yaşadıkları bölgelerde mevsimsel konaklama yerine, doğanın daha fazla meyve sunması sayesinde, daha uzun zaman konaklamaya başladıklarını bize göstermektedir. Orak, havan taşı ve havan eli gibi arkeolojik buluntular, bitkisel besinlerin artık insanların besinlenmesinde kalıcı bir rol üstlendiğini or-

taya koymaktadır. Natuf'u takip eden kültür evresi PPNA (yani Çanak Çömleksiz Neolitik A) M.Ö. 10. binyıla tarihlenmektedir. Artık bu dönemde yerleşik hayat ve tarım ürünlerinin planlı üretimi bilinçli bir stratejiye dönüşmüştür. Neolitik Çağ'a giden eşik artık o dönemde aşılmıştır. *Bu sürecin insanoğlunun kültürel gelişimindeki önemi bilinmelidir. Bu nedenle de bu gelişme "Neolitik devrim" olarak tanımlanmaktadır.*

Natuf Kültürü'nün Eriha'da özellikle iyi bir şekilde araştırılmadığını, bu dönemin önemli gelişmeler gösteren diğer Natuf buluntu yerlerine şöyle bir bakarak ortaya koyalım: Eriha gibi Ürdün Vadisi'nde yer alan antik Pella'nın kuzeyindeki Vadi Hammeh'e bakalım. Büyük, kısmen pek çok tek merkezli taş dizisinden meydana gelme yuvarlak yapılar, konut olarak yorumlanmaktadır. Neredeyse tümlenecek durumda olan kemik ve boynuzdan yapılma altı adet orak, çakmaktaşından yapılma çok sayıdaki havan taşı, çakmaktaşından yapılma çok sayıdaki havan eli, benek tarzındaki aletler yeni başlayan yaşam tarzını ortaya koymaktadır. Üstünde figürümsü bir bezeğin olduğu bazı nesneler. Bunların arasında en çok dikkati çeken ise sonunda bir figürümsü bezeğin olduğu havan elidir. 1,6 m yüksekliğinde, üstünde desenli bezeğin olduğu ilginç taş heykel ise, buranın Ön Asya'daki erken dönem buluntu yerleri arasında en kalitelilerden biri olduğunu bize gösterir. Çünkü Doğu'daki figüratif eserler ilk kez Natuf Kültürü'nde çok sayıda ortaya çıkmaktadır. Avrupa'nın şimdiye kadar açıklanamayan en ilginç tezatı, Fransa ve İspanya'da Lascaux ya da Altamira'da bulunan etkileyici Magdalen mağara resimlerini ya da Yukarı Avusturya'da Üst Paleolitiğin ortalarına tarihlenen bir kadın heykeli olan Willendorf Venüsü'nü akla getirelim. Bu döneme kadar Doğu'daki Alt Paleolitik Çağ'da, bunun dışındaki her şey Avrupa'daki Üst Paleolitik Çağ ile benzerlik göstermesine rağmen, neredeyse resim yoktur.

Natuf Kültürü'nün gelişimi Levant Bölgesi'yle sınırlanmıştır. Bu kültürün, İlk Neolitiğin öncüsü olarak kabul edilmesi, Neolitiğin kökenini sadece burada aramanın en önemli nedenidir. Şimdiye kadar Yukarı Mezopotamya'da Natuf Kültürü buluntu yerlerine ya da o döneme ait başka bir kültürün izlerine rastlanmamıştır. En kuzeyde yer alan

Natuf Kültürleri; Nahr el Homr, Dibisi Faraj ve Mureybet, Suriye'deki Fırat'ın kıyısına kadar zar zor ulaşabilmektedir. Şimdiye kadar yapılan M.Ö. 11. ve 12. binyıl haritalarında Yukarı Mezopotamya'nın merkezi bütünüyle boştur. Ancak bu durumun sadece araştırma tarihiyle ilgili olduğu kesin gibidir; çünkü birkaç yıl öncesine kadar da Urfa'da Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a ait buluntu yerleri neredeyse yok gibiydi. Ancak artık, Fırat ve Dicle'nın akıntıları ve Toroslar'dan gelen çok sayıdaki nehir koluyla kalıcı bir geçim kaynağı için güvence sunan, böylesine bereketli bir bölgenin Buzul Çağı'nın sonunda hiç yerleşim görmemiş olmasını düşünmek zordur. PPN'nin öncü kültürlerini Mezopotamya'da arama işi yeni başlamıştır ve sonuçta bu bir sabır sınamadır aynı zamanda. Bu çalışmaların Natuf'a çok benzeyen bir kültürü ya da aynı döneme ait ama başka bir görünüşe sahip, tümüyle farklı bir görüngüyü ortaya çıkartıp çıkartmayacağı ise henüz ortadadır.

Dönemler, bölgeler, yerler ve kavramları kısaca tanıdıktan sonra, adını birçok kez andığımız Arkeolog Kenyon'nun bazı duvarları, kesinlikle Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'ın eski dönemine ait *savunma sistemi* olarak kabul ettiği Eriha'ya geri dönelim. Ve Kenyon bir adım daha atar. Geriye kalan duvar kalıntılarının bir koruma duvarı olduğunu açıkladıktan sonra, cesaretle Taş Çağı Eriha'sının bir *kent* olduğunu belirtir.

"Dünyanın En Eski Kenti" ve "Kutsal Topraklar Sendromu"

Burada uzmanlar arasında da oldukça yoğun bir şekilde tartışılagelen, bir yerleşmenin "kent" olarak tanımlanabilmesi için hangi ölçütlere sahip olması gerektiği konusuna ayrıntılı olarak değinmek istemiyoruz. Bu soruna konumuz için önemli olan ileriki bölümlerde değineceğiz. Ancak şimdilik savunma duvarı ve savunma sisteminin bir kentin varlığı için yeterli olmadığıyla yetinelim. Kentlerin savunma duvarı olmadan da kurulabileceği ve askeri sosyalleşmenin araştırmacıların bakış açısını etkilememesi gerektiğini, yani bir kalenin hemen bir kent sayılamayacağını da belirtmekte yarar var.

Ama Eriha'daki kule ve güçlü duvarlar, savunma sisteminin bir parçası mıydı?

İsrailli Arkeolog Ofer Bar-Yosef ve meslektaşı Alman Rolf Hachmann, Kenyon'un belgelediği kalıntılardan yola çıktıklarında başka bir yorumun mümkün olmadığını ileri sürmektedirler.

Kenyon, Eriha'nın duvarlarını ve ona ait sistemin özelliklerini açıklayabilecek uygun bir "bakış açısı" bulabilirdi, ancak daha önce değindiğimiz İncil'deki hikâyelerin insanı baştan çıkarıcı yapısı, onun Eriha'da önündeki kalıntıların savunma duvarı olmasalar da en azından arkeolojik yorum yeteneğini sarsmaya yetecek özellikler taşıdığını fark etmesini engellemiştir. Eriha'da ortaya çıkartılan büyük duvarlar, kent savunma sisteminin bir parçası *olmalıydı*. Bulunan kule ise kent duvarlarına ait bir kaledir. İncil arkeolojisinde bir taraftan yazılı belgeler ile arkeolojik buluntuların birbirleriyle ilişkilendirilmesinin, ama diğer taraftan bu durumun, İncil metinleri ve arkeolojik buluntular arasında karşılaştırma yapma zorunluğunun arkeologlar üstünde bir baskı oluşturduğunu görmekteyiz. İşte bu nedenle, arkeologların beklentileri ve İncil senaryolarına *uymayan* bazı buluntular konusunda hiç de azımsanmayacak şekilde eksik gözlemler yapıldığına şahit olmaktayız. Örneğin Kudüs'teki arkeolojik araştırma tarihi bu tür amaç ve hatalı yorumlarla doludur.

Diğerlerinin yanı sıra Kenyon, Eriha'da havan benzeri çukurlukların olduğu iki büyük taş ve Neolitik kuleye giden merdivenin hemen başlangıcına gömülmüş on iki adet iskelet de açığa çıkartmıştı. Kenyon, iki taşı totem direklerine ait kaide taşı olarak yorumlamıştı. Bu yorum, günümüzde, ileride hakkında daha fazla bilgi sahibi olacağımız bu döneme ait önemli diğer bir buluntu yeri olan Nevali Çori ve Göbekli Tepe'de de benzeri buluntuların ortaya çıkmış olması nedeniyle, doğrudur.

Ancak bu tür buluntu ve yorumlar, bu yapının bir tür kült yapısı olduğuna işaret etmemekte midir? Ve bulunan iskeletler, kulenin askeri amaçlı olduğu konusunda bir çelişki yaratmıyor mu? En azından iskeletlerin bir çatışma kurbanı olmadıkları ortada ve aynı zamanda, hemen merdivenin önündeki on iki gömütün savunma için kolaylık

sağlamayacağını tahmin etmek için askeri savunma uzmanı olmaya da gerek yok. Kenyon burada, söz konusu buluntuların Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ kültürlerine ait bir ritüel bağlamında olabileceği yorumunu devam ettirememiştir.

Eriha'daki kule halen görülebilmektedir. Merdivenin dışında buranın iç yapısının ayrıntıları halen bilinmemektedir. Kule, üst üste yapılmış duvarlardan mı, yoksa içeri doğru merkezî bir alana giden bir dış cepheden mi, hatta belki de hiçbir özelliği olmayan taş ve toprak yığınından mı oluşmaktadır? Acaba kule bir bütün olarak bir kerede mi, yoksa içbükey bir duvar dizisi ile daha sonra mı yükseltildi? Kesin olan, merdivenin, kulenin ana yükseltisi ile aynı zamanda yapıldığıdır. Kulenin başlangıçta içten yükselen bir duvarla yapılmış olabileceği düşüncesi, ayrıntılarını daha sonra göreceğimiz Göbekli Tepe'deki yuvarlak planlı yapıları akla getirmektedir. Daha ayrıntılı açıklamadan önce, Arkeolog Hachmann'nın, Kenyon'un Eriha'daki buluntular üzerine yaptığı kaba yorumların inandırıcı olmadığı konusundaki görüşlerinden alıntılar yapalım:

"... *gerçi her ne kadar akeramik yerleşme, bu erken dönem kültürünün ne kadar karmaşık olduğu konusunda birçok kanıt ortaya koysa da, özellikle öne çıkan ise, bu dönemde, daha önceki Paleolitik Çağ'da birçok kültürde farklı uygulamaların görüldüğü gibi, dinin ne kadar büyük bir öneme sahip olduğudur*" (***Baghdader Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts***, 1994, s. 73).

Eriha'nın Ölüleri ve Kafatasının Gizemi Eriha'da toplam 491 insan iskeleti bulunmuştur, ancak bunlar arasında sadece 200 iskelet bütün olarak ortaya çıkartılmıştır. Bilimsel çalışmaları öğrencisi Olaf Röhrer-Ertl tarafından özetlenen Alman Antropolog Gottfried Kurth, Kenyon'nun ekibinde yer almaktadır. Ancak kazı raporlarından, ortak çalışmanın çok iyi şekilde yürümediği anlaşılmaktadır. Eriha iskelet buluntuları üzerindeki bilimsel çalışmaların arkeolojik buluntu belgelemeleriyle değerlendirilerek karşılaştırılması, günümüze kadar ortaya tatmin edici bir sonuç çıkarmamıştır.

Kurth'un dikkatini çeken noktalardan birisi, daha önceden de tahmin

edilebileceği gibi, bulunan iskelet sayısının azlığı; diğeri ise iskeletler arasındaki genç insan oranının, Çanak Çömleksiz Neolitik A ve B için (PPNA ve PPNB) düşünülebilecekten çok daha fazla olmasıydı.

Eriha'nın arka planında neler gizliydi? Kesin olan, gözlemlenen yaşam ortalamasının Eriha'daki Neolitik topluluk için belirleyici bir örnek olamayacağıydı. Buluntular bir bütün olarak değerlendirildiğinde, iskeletlerin biyolojik bir sürecin sessiz şahitleri olamayacağı; burada dışardan bir etkinin söz konusu olduğuydu. Eriha'da da gençlerin toplumdaki ölüm oranının düşük olması gerekmektedir, aksi halde söz konusu grup yaşamını sürdüremezdi. Bütün bunlardan çıkan sonuç, Eriha'daki alanın da doğal olarak ölen gençlerin bilinçli bir şekilde gömüldüğü yer olması özelliği taşımasıydı. Ancak elimizde, "*Niçin?*" sorusuna verilecek kanıtlanabilir bir cevap bulunmamakta. Buna rağmen kesin olmamakla birlikte, Eriha'da gömülen genç yaştaki kişilerin, yaşamlarında da özel koşullara tabi olduklarını ve bu nedenle de özel şekilde gömüldüklerini kabul edebiliriz. Spekülasyonlar içinde kaybolmadan, "normal" ölülerin başka bir yere gömüldüğünü, Eriha'da bu alana gömülenlerin ise bir tür kurban edilen insanlar olabileceği olasılığını da düşünebiliriz.

Ölüm ve ölüler konusunda davranışlar ne kadar şaşırtıcı olursa olsun, bunun sonuçta salt kültsel bir bağlamda yorumlanabileceğini, Eriha'da aşırı şekillendirilmiş şaşırtıcı kafatası buluntuları göstermektedir: İskeletin diğer bölümlerinden ayrı tutulmuş kafatasının "etleri" çıkartılmış, çamur ve alçı yardımıyla yüz yeniden şekillendirilmiştir. Deniz kabukluları ise genelde gözlerin yerine konmuştur. Alın ve yanaklarda ise sıkça boyaya rastlanmaktadır. Ancak insanların o dönemlerde, iskelet yüzünü yeniden şekillendirirken ölenin yüzüne benzetmeye mi çalıştığı, yoksa ideal bir yüz modelini mi gerçekleştirdiği halen tartışılmaktadır. Çanak Çömleksiz Neolitik A'da (PPNA) iskelet kafatasları üzerinde bu tür uygulamalar görülmemektedir. Şimdiye kadar elde edilen bilgiler bu uygulamanın Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNB) ile sınırlandığını bize göstermektedir.

Yeniden şekillendirilen kafatası buluntuları sadece Eriha ile sınırlı değildir, diğer yerleşmelerde de görülmektedir. Bizler açısından Göbek-

li Tepe kültürel çevresini anlamak için önemli olan bu konu, bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

Ayn Gazal - Eriha'nın Kardeşi Ayn Gazal yerleşmesi, 1974 yılında Ürdün'ün başkenti Amman'ı yakınlardaki Zarqa'ya bağlayacak otoyol çalışmaları sırasında ortaya çıkmıştır. Otoyol çalışmalarında yerleşmenin bir bölümü buldozerler tarafından tahrip edilmiştir. Taş Çağı'na ait bu buluntu yeri, bu bölgeye göre alışık olmadık şekilde yılın tümünde suyu olan Vadi Zarqa'nın batısında yer almaktadır. Akdeniz özellikli makilik ile İran-Turan step bitki örtüsü arasında geçiş bölgesi olan buradaki yıllık yağış miktarı günümüzde 250 mm'dir. Buzul Çağı sonrasındaki Erken Holosen'de, yani M.Ö. 10.000'lerde iklim koşullarının günümüzden daha elverişli olduğu anlaşılıyor; çünkü Ayn Gazal 15 hektarlık yerleşim alanıyla Yakındoğu'da bilinen en büyük Neolitik Çağ yerleşmesidir. İnşa çalışmalarının yol açtığı tahribatla karşı karşıya kalan bu yerleşmede kurtarma kazıları 1982 yılından itibaren Arkeolog Garry O. Rollefson tarafından gerçekleştirilmektedir. M.Ö. 7250'lere tarihlenen Orta PPNA'daki mütevazi köy yerleşmesi, sonraki yüzyıllarda yaklaşık 2.000 kişinin yaşadığı bir yere dönüşür. M.Ö. 6000'lerden sonra Ayn Gazal'daki nüfusun, yapılan yoğun tarım nedeniyle toprağın daha az ürün vermesi sonucu küçüldüğü tahmin edilmektedir. Bunun neticesi olarak yerleşme M.Ö. 5000'in hemen sonrasında tümüyle terk edilir.

Ayn Gazal hiç kuşkusuz Çanak Çömleksiz Neolitikte (*PPN*) çok önemli yerleşmelerden biriydi. 15 hektarlık yerleşim alanıyla, mimaride, sanatta ve ritüel uygulamalarda benzerlik gösteren Eriha'dan dört kez daha büyüktü. Bu nedenle Rollefson iki yerleşmeyi "kardeş kentler" olarak tanımlamıştır. Rollefson, bunun dışında, Ayn Gazal'daki nüfus artışının, Eriha'da M.Ö. 7. binin ortalarındaki nüfus azalmasıyla kısmen ilişkili olduğunu belirterek, o dönemlerde Eriha'daki nüfusun bir kısmının Ayn Gazal'a göçtüğü görüşünü öne sürmüştür.

Ama yine de Eriha ve Ayn Gazal'daki yerleşim tarihini daha ayrıntılı anlatmayacağız, çünkü ele aldığımız bağlamda bizleri öncelikle Ayn Gazal sakinlerinin kültürel ifadeleri ve özellikle de ritüel uygulamala-

rı ilgilendirmektedir. Eriha'da oldugu gibi Ayn Gazal'da da bazı özel kişilere ait kafataslarının etlerinden temizlendiği, yüz kısmının alçı ile yeniden şekillendirildiği, boyandığı ve sonunda kafatasının belirgin bir yere yerleştirildiğini görmekteyiz.

Bunların dışında daha ilginç başka buluntular da vardır. Bir evin tabanının altında ortaya çıkartılan, "çakmaktaşı ucuyla" delinmiş kilden yapılmış iki hayvan figürini, bize çok uzaklardaki Karayip Voodoo büyüsü ya da Afrika'daki iğne totemini hatırlatmakta. Bir başka evin atık dolgu toprağında, ne olduğu tam olarak anlaşılamayan bir kil nesnenin etrafında gruplandırılmış yirmi dört adet sığır figürini bir arada açığa çıkartılmıştır. Burada da yerleşmede ritüel bir uygulamanın gerçekleştirilmiş olduğu kesin gibi; buna rağmen bu konuda benzeri görüşleri sıralayacak ya da buradaki olayın arka planını ve olayın nasıl geliştiğini anlatacak durumda değiliz. Sizleri ileride de bu tür benzeri sorunlarla karşı karşıya bırakacağım; çünkü sizlerin de kabul edeceği gibi, bir kültürü sadece arkeolojik kalıntılardan yola çıkarak, o kültürle ilgili yazılı belgelere sahipmişcesine, o dönemde yaşamış birinin bakış açısıyla açıklar gibi anlatmak imkânsızdır. Ancak bütün bunlara rağmen Eriha'da olduğu gibi Ayn Gazal'da da -burada aynı zamanda Göbekli Tepe'deki daha zengin buluntularla önemli karşılaştırma yapabilme fırsatı doğmakta- somut kalıntılar o dönem insanının kültsel ritüellere ve uygulamalara karşı büyük ilgi gösterdiklerini ortaya koymaktadır.

Bu konuda, uzmanların ata heykelleri olarak yorumladıkları Ayn Gazal'da bulunan şaşırtıcı otuz alçı heykeli gösterebiliriz. Bu heykellerin ata heykelleri olup olmadıkları şimdilik ele alınmayacaktır. Heykeller 35-90 cm arasında değişen büyüklükleri ile diğer küçük heykellerden (figürinlerden) ayrılmakta ve gizemlerini tam olarak açıklamasalar da etkileyici Neolitik dünyanın ritüelleri konusunda bize bilgiler vermektedir. Benzeri heykellerin parçalarına Eriha'da da rastlanmıştı, ama o dönemdeki buluntuların yeniden şekillendirmesini yapmak mümkün olmamıştır. Ayn Gazal buluntuları sayesinde artık Eriha buluntuları da problemsiz bir şekilde anlaşılabilmektedir (Resim 6).

Ayn Gazal heykelleri iki çukura yerleştirilmiş toplu buluntulardan oluşmaktadır. Birinci grupta 80-90 cm büyüklükte on iki bütün hey-

kel ile 30-45 cm büyüklükte on iki adet büstten meydana gelmektedir. Burada dikkati çeken, farklı şekilde gözlenen *polydaktylie*, yani bazı insan biçimli nesnelerde beş ayak parmağı yerine altı tane olmasıdır. Genetik olan bu özellik günümüzde de görülmektedir.

İkinci çukur ise, birincisinin 8 m kuzeybatısında bulunmuştur. Burada on bir tane heykel ve büst söz konusudur. Bu buluntuların, ritüel uygulamalarda kullanıldığından artık kuşku duyulmaktadır, ancak bu belirlemenin dışında nasıl bir işlevi olduğu henüz açıklık kazanmamıştır. Çukurda bulunmuş olmaları, sonuç olarak planlı bir yok etmeyi akla getirse de, buluntuların bunun dışındaki yorum ve kullanımı hakkında bize daha başka bilgi vermez.

Değineceğimiz diğer buluntu yeri ise Nahal Hemar. Burada ortaya çıkartılanların en ilginç özelliği, şimdiye kadar benzeri olmayan bir buluntu grubu olmasıdır. Söz konusu olan, daha önce de değinilen Eriha ve Ayn Gazal'da bulunan aşırı şekillendirilmiş kafataslarıdır. Ancak Nahal Hemar'da bulunan kafatası çok daha farklıdır. Nahal Hemar'daki kafatasında yüzün yeniden şekillendirilmesine çaba gösterilmemiş, aksine kafatasının arkasına bir kaplama ağ ile saç ya da bir başka olasılıkla saç ağı yapılmaya çalışılmıştır. Bu da tekstil buluntuları arasında benzeri bir saç ağının olması olasılığını ortaya koymaktadır. Nahal Hemar'daki tüm buluntular aynı zamanda kültsel ritüel uygulamalar bağlamında yer almaktadır. Burada saklanmış buluntular söz konusudur, ancak buluntuların depolanmadan önceki ilk kullanım amacı hakkında bir şey söyleyecek durumda değiliz. Buna rağmen Nahal Hemar, Çanak Çömleksiz Neolitik B'ye (PPNB) ait yeniden şekillendirilmiş kafatası buluntularının farklı türlerde ortaya çıkacağını bize göstermiştir.

Günümüzde sayısı yetmişi aşan Ön Asya Taş Çağı'na ait yeniden şekillendirilmiş kafatasları sadece PPNB evresinden değil, aynı zamanda (birkaç tanesi daha sonraki Çanak Çömlekli Neolitiğe geçişe aittir) neredeyse hemen hepsi Ürdün Vadisi ile Şam Ovası'nı sınırlayan dar bir coğrafi bölgeden gelmektedir. Bu tür buluntular, yukarıda adını andığımız yerler dışında, sözünü ettiğimiz bölge sınırları içindeki diğer yerleşmelerde de görülmektedir. Bu kapsamda çok sayıdaki buluntu yeri isimiyle kafanızı karıştırmak istemiyorum.

Günümüze kadar ortaya çıkartılan yeniden şekillendirilmiş kafatası sayısı ilk bakışta çok fazla gibi gözükse de, bu durum Ön Asya'da gittikçe artan Taş Çağı araştırmalarında ancak göreceli olarak bir anlam ifade edebilir. Tahmin edilen Taş Çağı nüfusu ile kafatası buluntuları karşılaştırıldığında, buluntu sayısının ne kadar az olduğu ortaya çıkmaktadır. Böylece sadece *seçilmiş* kafataslarının yeniden şekillendirildiği, bunun *kesinlikle* herkese uygulanan bir âdet olmadığı sonucuna varabiliriz. Kafataslarını, arada belki uzak da olsa günümüzdeki kutsal eşyaların benzeri kült nesneleri olarak kabul edebiliriz: Yani bu buluntuları, insanların büyük bir çoşku ile günlük hayattan uzaklaşmalarını sağlayan kendileri için kutsal nesneler olarak düşünebiliriz.

İsrailli Arkeolog Yosef Garfinkel, insan kafataslarının Çanak Çömleksiz Neolitik B'de (PPNB) kült amaçlı kullanıldığı ile ilgili görüşlerin, PPNA'nın (Çanak Çömleksiz Neolitik A) ilk dönemi için kabul edilemez olduğunu söylemektedir. Neden olarak ise, bu dönemde yeniden biçimlendirilmiş kafataslarının hiç olmadığını ve bu döneme ait sıvanmış kafataslarının çukurlardan değil, mekân buluntularından geldiğini ileri sürmüştür. Ama en azından bu erken dönemde bile bazı kafataslarına özel anlamlar yüklenmektedir. Buradaki eski döneme ait izole edilmiş kafatasları arasında özellikle *geniş yüzlü* örneklerin olması, açıkça bunların kendi dönemlerindekilerden farklı olmasıyla ayrıştığını bize göstermektedir. Sonuç olarak, şekli değiştirilmiş kafatası uygulaması daha sonra ortaya çıkmış da olsa, bunun öncesinde de bir kafatası kültünün olduğu kabul edilebilir.

Belki İsrailli meslektaşımızın görüşlerini, dışsal özellikleri (kafatasları?) ile ilgi çeken bir insan grubunun, hayatta oldukları zaman bile özel görevler edindikleri *etkin (kült törenleri yöneticisi) ya da edilgen (kurban şeklinde)* düşünmeyi denemekle değiştirebiliriz. Eriha'da daha önce dile getirdiğimiz Antropolog Röhrer-Ertl'in yaş dağılımı ile ilgili gözlemleri oldukça dikkat çekicidir. Şekillendirilmiş kafataslarının bütünü yaşlı insanlara değil, genç ya da yetişkin kişilere aittir. Bundan bir sonuç çıkarmaya çalıştığımızda, uzmanların büyük çoğunluğu, daha önce sözünü ettiğimiz "ata kültü" görüşünü desteklemektedirler. Bazı şeyler, toplumda özel görevlere sahip kişilere ait ölülere ayrıcalıklı davranıldığı ve kafataslarına yukarıda anlatıldığı gibi özel

şekilde müdahale edildiği ve bunların bir kült nesnesi olarak kullanıldığı izlenimi vermektedir.

Güney Almanya'ya Kısa Bir Gezi - Ofnet Mağarası'ndaki Kafatası Kültü Kafataslarının kullanımı açısından karşılaştırma yapabilecek durumlar esas olarak Avrupa'da da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, M.Ö. yaklaşık 15.000'lere tarihlenen Son Buzul Çağı'na ait Güney Fransa'daki Mas d'Azil Mağarası'nda Magdalen Dönemi'ne tarihlenen, kaya çıkıntısına gömülmüş şekilde bulunan bir kadına ait kafatası. Kafatasının alt çene kemiği ve dişlerinin çoğu yoktur, sol göz boşluğu ise küçük bir kemik levha ile kaplanmıştır; diğer göz için kullanılmış levha ise yakındaki dolgu toprakta bulunmuştur. Ama çok özel öneme sahip buluntular ise Güney Almanya'daki Nördlingen am Riesrand yakınlarındaki Ofnet Mağarası'ndan, daha doğrusu büyük Ofnet Mağarası'ndan gelmektedir.

Buradaki ilk kazılar 1875/76 yıllarında Oskar Fraas tarafından gerçekleştirilmiştir. Robert Rudolf Schmidt ise 1908 yılında çalışmaları devam ettirmiştir. Schmidt, Paleolitik tabakalara kazılmış, içinde okr (aşı boyası -ç.n.) ve kül ile karıştırılmış insan kafataslarının olduğu birbirine oldukça yakın iki tekne bulmuştur. Büyük grupta yirmi yedi, küçük grupta ise altı kafatası bulunmaktadır. Hepsinin alt çene kemikleri ve boyun kemikleri yerindedir. Özellikle son inceleme, sadece etleri soyulmuş kafatasının değil, aynı zamanda gövdelerinden koparılmış başların burada depolandığı konusunda bize önemli ipuçları vermektedir. Ortaya çıkartıldıklarında boş göz delikleri hiçbir istisna olmadan mağranın girişine, yani batıya doğru bakmaktadır. Schmidt'e göre kafaların buraya gömülmesi aynı anda değil, birbiri ardına, merkezî bir şekilde ortadan başlayarak gerçekleştirilmiştir. Erkek kafataslarında gömüt hediyesi yoktur. Çocuk kafatasları, takı olarak görülen sümüklü böcek ile gömülmüştür. Kadın kafatasları ise, iki yüz tane delinmiş geyik dişi ve yaklaşık dört yüz tane sümüklü böcekle birlikte gömülmüştür. Schmidt bu buluntuları Tardenoisyen Dönemi'ne yani Mezolitiğe (yaklaşık M.Ö. 10.000 - 6000 arası), bir anlamda avcı ve toplayıcı kültür dönemi sonrasına tarihlemektedir. Uzmanların üzerinde bir süre tartıştıkları bu tarihleme sorununu C14 araştırma-

ları gidermiş ve buluntuları M.Ö. 6300'e, yani Son Mezolitik Çağ'a tarihlemiştir.

Ofnet Mağarası bu tür buluntuların olduğu tek yer değildir. Diğer buluntu yerleri de ortaya çıkmıştır, ancak burası diğer yerlerden anlam açısından daha üstün olmayı sürdürmüştür. Güney Almanya'daki diğer buluntu yerleri arasında yine Nördlingen am Riesrand yakınlarındaki Kaufertsberg ve Schwäbisch Bölgesi'nde Lonetal'da bulunan Hohlenstein-Stadel'i sayabiliriz. Bu buluntu yerleri hakkında daha ayrıntılı bilgi vermeden önce, Orta Avrupa'da gövdeden koparılmış insan iskeleti buluntularının Doğu'daki Çanak Çömleksiz Neolitikten (PPN) daha yeni olduklarını, ama kabaca aynı döneme denk düştüklerini belirtmekte yarar var. Ve Ön Asya'ya göre Ofnet Mağarası'ndaki kafatasının daha farklı şekilde etlerinden ayrıldığını görmekteyiz, ancak buna rağmen burada Ön Asya ile karşılaştırabilecek görüngüler buluruz. Cinsiyete bağlı belirgin bir dağılım ise dikkati çekmemektedir. Daha önce de değindiğimiz, genç insan oranının çok yüksek olmasının, Doğu'daki PPN Dönemi kafatası gömütlerindeki durumla da benzerlik taşıdığı açıkça görülmektedir. Gerçi Güney Almanyalılar, şekli değiştirilmiş yüz ya da benzeri uygulamalar yapmış olmasalar da, erkekler dışındaki kafataslarını zengin mezar hediyeleri ile birlikte gömmekteydiler. Bu durumu, kafatası avcılarının bir tür fail-kurban ilişkisine bağlamak da pek doğru olmayabilir.

Ancak gömülenler arasında kafataslarının çokluğu bunun büyük olasılıkla bir tür "ata kültü" bağlamında gerçekleştirilmiş olamayacağını akla getirmektedir. Bir bütün olarak Güney Almanya'daki Mezolitik Çağ kafatası gömütleri, bilim insanı Garfinkel'in Ön Asya Neolitik Çağ'ına ait depolanmış kafatasları için öne sürdüğü model ile örtüşmektedir: Kafatasları özel görevleri olan bir gruba aittir; bu topluluğa ait kafatasları kült nesnesi olarak kullanılmış ve arkeolojik olarak bulunan gömüt konumuna kült nesnesi olarak saklanmıştır. Burada törenlerin ele alınabilecek etki alanını, yani dini, kutsal olanı düşünerek ve kutsal olanı yakalayarak bununla ilgili ritüelleri daha anlaşılır kılmak gerekmektedir: Ön Asya'daki Paleolitik ve Mezolitik Çağ olaylarının Avrupa tarihinden bütünüyle kopuk bir şekilde geliştiğini düşünmek pek doğru değildir.

Olası dini bir motivasyonunun anlamı, avcıların nasıl çiftçi oldukları sorusunu cevaplamak için yapılan erken dönem denemelerde hiç dikkate alınmamıştır. El kitaplarında ise bu konuda günümüze kadar gelen şu bilgiler yer almaktadır: Son Buzul Çağı'nın bitiminde, ekolojik nedenlerle yeryüzünün diğer bölgelerinden daha önce Ön Asya'da avcı ve toplayıcılıktan besin üretiminin gerçekleştirtildiği yerleşik hayata geçilmiştir. Bu zorlayıcı koşulların neler olduğu ve ne gibi etkilere sahip bulunduğu hakkında farklı görüşler vardır. Burada tek tek anlatılmayacak olan ortak görüş ise, bu koşulların yanı sıra doğanın insanları yeni bir yaşam tarzına zorladığıdır. Adım adım bitki ziraatini ve hayvanların evcilleştirilmesini hayatın temeli haline getiren ekonomik biçimlerin böylesine derinden değişimi, hayatın diğer alanlarında da, özellikle de belirli tarzda savunma sistemi olan "yerleşmeler"in ortaya çıkmasıyla kendini göstermiştir. Eski dönemdeki mütevazı çadır tarzı ya da toprağı derinleştirilerek yapılan çukur evlerden, ahşap, kerpiç ve taştan inşa edilen yapıların olduğu ilk köy yerleşmeleri doğmuştur. Böylece daha sonraki gelişmelerin temeli atılmıştır.

İşte yukarıda sıralanan, ahşap oyma işçiliği misali çizilen resmin tümüyle tamamlanmasına gerek olmasa da, Paleolitik Çağ'dan beri güçlü etkileri olan ritüeli, kültü ve dini de bu resim içine kattığımızı düşünürsek, bundan sonraki betimler daha da belirginleşecektir.

2. Bereketli Hilal ve "Çekirdek Bölge (Hilly Flanks)"

Yerleşik hayata geçiş süreci nerede başlamış olabilir? Düşünülemeyecek kadar eskiden beri alışılagelen besin elde etme biçimini bırakıp, o zamana kadar insanın çok fazla tanımadığı, sonucunda kültürel tekniği temelden değiştirecek yeni bir uygulamaya geçmek için gerekli koşullar nelerdi?

Bu bağlamda, Arkeolog Gordon Childe'ın ortaya attığı "Neolitik devrim" ve Mısırbilimci James Henry Breasted'in "Bereketli Hilal" kavramları çok özel bir rol oynamaktadır. Ön Asya'daki Neolitikleşmeye eşlik eden bu iki ünlü kavram, bu konuda vazgeçilmez bir kadere dönüşmüştür.

Neolitik yaşam tarzının başlangıcını, nehirlerin geçtiği vadiler ve Yakındoğu'nun vahalarında aramak yerine, Neolitik Çağ'da evcilleştirilmiş hayvan çeşitlerinin yabani olarak bulunduğu Toroslar'ın yükseltili kenar bölgesi ile Zağros Dağları'nın olduğu bölgede yani Bereketli Hilal'in böğründeki Çekirdek Bölge'de (*Hilly Flanks of Breasted's Fertile Crescent*) arayan kişiler, daha önce isimlerini yaptıkları araştırmalarla andığımız Robert ve Linda Braidwood'dur. İşte bu araştırmalar, Çekirdek Bölge gibi daha başka vazgeçilmez kavramların çıkmasına neden olmuştur. Bob Braidwood kısa bir süre sonra değişen bakış açıları nedeniyle "*... bu kavram, boynumuza asılı ölü bir albatros olma yolunda*" demiş de olsa, artık günümüzde Çekirdek Bölge, yani Bereketli Hilal'in sınır bölgesi olarak tanımlanan Yukarı Mezopotamya artık bu konudaki araştırmaların merkezi durumundadır (Resim 7).

Yukarı Mezopotamya kavramı ile Türkiye'nin güneydoğusunda, güneydeki Türkiye sınırına kadar uzanan Fırat ve Dicle arasındaki dağlık bölge tanımlanmaktadır. Arazi buradan sonra Orta Mezopotamya Ovası'na bağlanmaktadır. Böylelikle Yukarı Mezopotamya sınırı doğuda Zağros'lara, batıda ise Maraş vadi kesintisine uzanarak, bir taraftan Kilikia ile Levant (Doğu Akdeniz kıyısı) diğer taraftan ise doğuya doğru, her dönemde kesin olarak bir kültür ve iklim değişim noktası olarak kendini göstermektedir. Yukarı Mezopotamya, kuzeyde tarihi Mezopotamya'yı, yani Assur ve Babil'i de kapsamaktadır. Bu coğrafya, Doğu Toros Sıradağları'nda, Fırat ve Dicle ile yan kollarının akıp geçtiği, çok sayıdaki ovanın olduğu yüksek dağlardan oluşmaktadır. Güneye doğru ise, tepelerle sınırlandırılmış dağ önü ovası ile birleşmektedir. Bu bölge, coğrafi bitki örtüsü açısından, karasal-yarı Akdeniz ikliminin hüküm sürdüğü, her zaman yeşil yapraklı orman ağaçlarıyla dolu, iğne yapraklı ormanlar ve güneye doğru ılıman kışların olduğu yarı steplerle çevrilidir (Resim 8).

Bu bölgenin önemi, Bob Braidwood'un 60'lı yıllarda önayak olduğu çalışmalarla Ön Asya Neolitikleşmesindeki rolü gösterilmesine rağmen, tüm Türkiye'nin Tunç Çağı öncesi kültürlerinin (yani M.Ö. 3. binden önce ortaya çıkan kültürlerin) varlığı görmezden gelindiği gibi, göz ardı edilmiştir. Arkeolog Kenyon ve Eriha kazısı, bilim tarihi

açısından "Levant merkezci" bir yol açarak, diğer bölgelerin Neolitik yaşam biçiminin ortaya çıkmasında bir tür kenar bölgeler (periferi) olarak gözükmesine neden olmuştur. Daha 20. yüzyılın 90'lı yıllarında ülkesinin en önemli araştırmacısı olan Fransız Arkeolog Jacques Cauvin, Yukarı Mezopotamya Bölgesi için ikinci bir çizgiyi takip ederek bir anlamda ikinci bir kademe Neolitikleşmeden (*néolithisation secondaire*) söz eder.

Bu bağlamda, o dönemlerde Yakındoğu'daki politik durumun arkeolojiyi etkilediğini de belirtmek gerekmektedir. İsrailli meslektaşların hemen yanlarındaki ülkelerde araştırma yapmaları neredeyse imkânsız gibidir, bunun tam tersi de geçerlidir. Kuzey Irak ise dönem dönem araştırmacılara açılmıştır. Eski sömürge yapılarının etkisi kendisini halen göstermektedir. Suriye Fransızca, 1948'e kadar İngiliz mandası yönetiminde olan İsrail ve Ürdün ise İngilizce konuşan araştırmacıların etkisinde kalmıştır. Hiç sömürgeleştirilmemiş olan Türkiye'nin, en azından doğusu ise, Atatürk reformlarından sonra, araştırma tarihi şartları nedeniyle Avrupalı ve Amerikalı arkeologların çalışmalarına kadar, hiç araştırılmamıştır. Bu çabalar tabii ki kendiliğinden olmamıştır. Böylece daha sonra, Alman Arkeoloji Enstitüsü Başkanı Kurt Bittel, İstanbul Üniversitesi'ndeki Prehistorya Anabilim Dalı'nı kurmuştur.

Politika ve arkeoloji konusunu daha fazla derinleştirmek istemiyorum. Öyle şeyler var ki basit şemalara hiç uymaz. Robert Braidwood'un Toroslar'ın önündeki bölgeye gösterdiği ilgi de bunlardan biridir. O, Güney Levant'ın, Bereketli Hilal'in sadece küçük bir bölümünü kapsadığını ve olasılıkla kuzey ile doğudaki olayların sadece küçümsenmediğini, hatta ciddi olarak hiç hesaba katılmadığını çok erken olarak görmüştür.

Robert Braidwood, Çekirdek Bölge'deki araştırma amacının, yerleşik hayata geçişin başlangıcını (Neolitikleşme) bilinçli bir şekilde aramak olduğunu tekrar tekrar vurgulamaktan yorulmadı. Çalışmalarının ne müze vitrinlerini dolduracak şaşırtıcı buluntular, ne de altın ya da kral mezarı bulmak için yapılan kazılar olmadığının bilinmesi, onun için büyük önem taşıyordu. O bunu dile getirmezdi ama bizler tamamla-

maya çalışalım: Altın ve kral mezarı gibi gösterişli buluntulardan vazgeçmek, Eriha'nın davulları ona eşlik etmese de, insalık tarihinin en önemli evrelerinden birini anlamak için yapılmakta olan tamamlayıcı çalışmalar anlamına gelmektedir.

1989 yılında Robert, eşi Linda ile 1947 yılında, yani Kenyon'un Eriha'da kazılara başlamadan önce -ve bu yüzden Kenyon'dan etkilenmeden- Irak'ta başladıkları çalışmaların sonuçlarını toparlarlar. Özellikle Cermo (Jarmo) ve Karim Şahir yerleşmelerindeki sonuçlar, Eriha ile aynı değerde olmasına rağmen, içinde İncil isimlerinin geçmemesi ve sansasyonel buluntular sunmaması nedeniyle kamuoyunda dikkati çekmez. Linda Braidwood'un 1953 yılında yayımladığı popüler bilim kitabı tarzında yazdığı ***Digging Beyond the Tigris***'te (Dicle'nin Ötesinde Kazı Yapmak) 20. yüzyılın ortalarında Amerikalı arkeologların Irak araştırmalarının hazırlıklarını nasıl yaptıklarını ve hangi zor koşullarda gerçekleştirdiklerini ayrıntılı olarak anlatması da kamuoyundaki ilgisizliği ortadan kaldırmaya yetmez. Ancak çalışmaların uzmanlar arasındaki tepkisi ise kamuoyunun tam tersidir.

Müzecilik açısından değerli buluntuların elde edilme olasılığının başından itibaren ne kadar küçük olduğunu söylemeleri bile, onların arkeolojik araştırmalarda karşılarına çıkacak buluntuları ne kadar az hesaba kattıklarını bize göstermektedir. Söylediklerinden, bir çadır ya da kulübe biçimindeki bir yapı tarafından çevrilmiş birkaç ocak yerinden başka bir şey beklemedikleri açıkça anlaşılıyor. İlk kez kültüre alınmış bitki ve evcil hayvan kalıntılarını saptamak için ayrıntılı kriminalistik bir araştırmaya kendilerini hazırlamışlardı. Ama ortaya çıkan, kısmi anıtsal mimariye, şaşırtıcı sanat eserlerine ve benzeri hiçbir etnolojik modelde görülemeyecek çok farklı bir avcı toplumun izlerine hazırlıklı olmadıkları da kesin. Braidwood çiftinin önceden belirledikleri, yerleşik hayata geçen kültürleri oldukça mütevazi başlangıçlarla ilişkilendiren, küçük başlangıçlardan tarım toplumlarına giden *incipient village farming communities* (İlk Tarımcı Köy Toplulukları) modeli idi ve bunu akıllarından hiç çıkartamadılar. Bu bilgiler, önemli birer araştırmacı olan çif te karşı yapılmış bir eleştiri olarak değil, sadece Göbekli Tepe'nin ilk bölümde anlattığımız bulunuş öyküsünün daha iyi anlaşılması için veril-

miştir: Gelişmiş ve karmaşık kült uygulamaları konusundaki kavrayış ve anıtsal mimari konusunda o dönemin düşünceleri, insanlığın bu erken dönem kültür evrelerinden öylesine farklıydı ki.

Göbekli Tepe adının ilk kez geçtiği, Amerikalı Arkeolog Peter Benedict'in bahsettiği yüzey araştırması, Halet Çambel ile Robert Braidwood'un başkanlığında yürütülüyordu. Yüzey araştırmaları 1963'te, yani yerleşik hayatın başlangıcı ile ilgili arazi çalışmalarından on beş yıl sonra başlamıştı. Bugünden baktığımızda bu durumu, Ön Asya Neolitiğinin en önemli yerini, o zamanlar Çambel ve Braidwood yaptıkları araştırma kapsamında keşfetmelerine rağmen, buranın gerçek öneminin ortaya çıkartılmamasını, bu araştırmacılar açısından büyük bir talihsizlik olarak görebiliriz. Bu nedenle Braidwoodlar, Arkeolog Machteld Mellink için yazdıkları anı kitabındaki makalede şu ifadelerle yetinmek zorunda kalmışlardır: "*... Urfa-Viranşehir Mardin-Cizre bölgesinin yüksek kesminlerini maalesef araştıramadık. Buna rağmen Howe, Urfa'nın doğusundaki Göbekli Tepe'yi ziyaret edebildi. Genel olarak kesici aletlerin en iyi çakmaktaşından yapıldıklarını (ona göre) söyleyebiliriz. Ancak bu buluntular, Çayönü buluntuları ya da bölgedeki diğer buluntu yerleriyle benzerlik göstermemektedir*".

Tesalya ve Argissa Yerleşmesi Braidwood'un çalışmalarına başlamasından kısa bir süre sonra, Heidelberg Üniversitesi'deki Tarihöncesi ve Öntarih Enstitüsü'nde, aynı konuya çok daha farklı bir şekilde yaklaşan *Old World Archaeology* okulunun temsilcisi Vladimir Milojčić araştırmalarına başlar. Milojčić'in ilgi alanı, daha çok Avrupa kültürel gelişmesinin Ön Asya ile karşılaştırılmasında yoğunlaşmaktadır. Acaba *ex oriente lux* (Anlam olarak çevirirsek: Kültür Doğu'dan gelir) doğru muydu, yoksa tarihsel gelişim daha farklı mı gerçekleşmişti? O dönemlerde C14 Yöntemi daha yeni ortaya çıkmıştı; ancak bu yöntemin arkeologlar tarafından kabul edilmesi ise uzun zaman almıştır. Böylece jeolojik tarihleme olanaklarının yanı sıra özellikle zin-~~cirleme tarihleme~~ olarak tanımlanan yöntemle, buluntuların sadece göreli bir şekilde değil aynı zamanda mutlak takvim tarihleriyle de tarihleyebilme olanağı doğmuştu.

Bu tarihleme yönteminin en önemli noktasını ise, Eski Doğu'da M.Ö. 3. bindeki yüksek külterlerin yazılı kalıntıları oluşturmaktaydı. Bu yazılı belgeler, pek çok hanedanlığın ve olayın kronolojik olarak kesin tarihlendirilmesine olanak sağlıyordu. Hellenlere kadar olan yazısız Avrupa kültürlerinin en önemlileri artık Doğu'dan gelme tarihleme gücü olan ayırıcı (*diognostik*) buluntu parçaları olarak tanımlanan eserler sayesinde karşılaştırmalı bir şekilde tarihlenebilmekteydi; böylece Avrupa kültürleri de tarihsel yıllara oturtulabiliyordu. Bu yapılırken pek çok yerleşim yerinin (kültürün) saptanmasına gerek duyulduğundan, örneğin güvenilir bir şekilde tarihlenebilen firavunlar zamanı Mısır taş kaplarının, Almanya'daki bir kültüre kesin bir tarihle ulaşabilmesi için bir tür "buluntu ilişkileri ağı"nın kurulması gerekiyordu: Örneğin Mısır taş kapları sıkça ithal mal olarak Girit'te bulunur; bu taş kaplar orada da Girit kökenli mallarla ilişkilendirilebilmektedir, işte bu mallar da Kıta Yunanistan'daki ithal mallar ile ilişki içindedir ve bu böylece uzar gider. Bu tarihleme yönteminin doğruluğu iki ana etkene bağlıdır: Coğrafi mesafeyi birbirine bağlayan zincirleme ilişkinin nasıl yapıldığı ve Doğu'da mevcut kullanılabilir tarihsel kaynaklar. M.Ö. 3000'lerde o bölgede de arkeolojik-tarihsel bir mutlak tarihleme yolunu açacak kronolojik sağlam bir çıkış noktası neredeyse yok gibidir.

Milojcić, zincirleme tarihleme yöntemi ile Avrupa tarihöncesi kültürlerinin mutlak yıllık tarihlerine ulaşmak istiyordu. Bu nedenle araştırmaları konusunda bir köprü işlevi gördüğüne inandığı tarihöncesi Yunanistan'a yöneldi. Çünkü harita üzerinde bakıldığında buranın coğrafi konumu, kıtanın güneydoğu kanadında, Ön Asya'ya doğru itilmiş bir kule (bastiyon) görüntüsü veriyor, bu nedenle de Avrupa ve Asya arasındaki ilişkiye işaret edecek ilk yer olarak göze çarpıyordu. Bu bağlamda öncelikle Yunanistan Tesalya'sının doğal karakteri Ön Asya ilişkilerine daha uygun olduğu için, Milojcić bu bölgeyi arkeolojik araştırmalarının merkezi yapmıştır. Öğrencileri arasında "Milo" olarak isimlendirlen Milojcić, Tesalya'daki çalışmalarına başladığında, "Eriha Şoku" hiç kuşkusuz onu da etkilemişti. Neolitik ile çanak çömleğin ayrılmaz bir bütün olarak görülmesi bilimsel tez olarak geçerliliğini yitirmişti. Acaba, Yakındoğu'da olduğu gibi normalde belirleyici olan çanak çömleğin Neolitik Çağ'da Avrupa'da da kullanılmadığı

bir dönem vardıydı da, bütünüyle gözden mi kaçmıştı? Eğer öyle ise, en önemli buluntuların Yunanistan'da ve özellikle de Milo'nun çalıştığı Tesalya'da olması gerekirdi.

Burada Milojcić'in çalışmalarını ayrıntılı olarak anlatmak yerine, bazı elkitaplarında yazılı olan, Kıbrıs ve Girit Adası hariç, Avrupa Anakarası'nda açıkça görüldüğü üzere Ön Asya İlk Neolitiği benzeri bir dönemin olmadığı tespiti ile yetinelim. Yunanistan'daki Buzul Çağı sonrası kültür gelişimi Güneydoğu Avrupa'dan farklı olmamıştır. Milojcić'in Avrupa'nın güneydoğusunda "Çanak Çömleksiz Neolitiği" ispatlamaya yönelik çabalarını, onun geleneğine bağlı bazı araştırmacılar farklı görmek istemelerine rağmen, başarısızlığa uğramış olarak kabul edebiliriz. O zamanlar Vladamir Milojcić'in elde edemediğini bir İngiliz başarmıştır: Bu İngiliz daha önce Neolitik Çağ haritalarında beyaz bir leke olan coğrafyada, burası maalesef Avrupa'da değil, gerçekten yeni bir Neolitik kültürü keşfetmiştir.

3. Çatalhöyük - Taş Çağı'dan Kalma Bir Kent Daha

Robert Braidwood'un Çekirdek Bölge'de dolaştığı, Vladamir Milojcić'in Tesalya'da araştırmalar yaptığı dönemde, bir İngiliz de aynı konuyla ilgilenmekteydi. Küçük Asya'daki arkeolojik araştırmalar kamuoyunda uzun süre, hatta kısmen günümüzde bile, 19. yüzyılda Heinrich Schliemann'la başlayıp 20. yüzyılın ortalarında Carl Blegen ile devam ettirilen ve günümüzde ise, maalesef aramızdan çok erken ayrılan Manfred Korfmann'ın yaptığı kazılarla bilinmektedir. Antik Dönem'de öne çıkan bu yerleşmenin en erken tabakaları İlk Tunç Çağı'na (M.Ö. 3. bine) tarihlenmektedir. Göreceli olarak baktığımızda, söz konusu bu tabakalar o kadar eski değildir, ama uzun süre Batı Anadolu'da daha eski yerleşim izine rastlanmamıştır. "Troia öncesi" sözü 20. yüzyılın ilerleyen dönemlerine kadar gizemli bir hava ile örtülmüş ve uzun süre tüm Küçük Asya'da Troia öncesi kültürlerin olmadığı kabul edilmiştir.

Arkeolog James Mellaart 1958 yılında Alan Hall ve David French ile birlikte soğuk bir Kasım günü, havanın kararmasından biraz önce Çatalhöyük'e vardığında bu bakış açısı henüz tümüyle geçerliliğini yi-

tirmemişti. Burada söz konusu olan, daha sonraki ölçümlerden de anlaşıldığı üzere Konya Ovası'nda yer alan, 17 m yüksekliğinde 15 hektar genişliğindeki görkemli bir höyüktü. Yerleşmenin neredeyse tümü yeşil otlarla kaplıydı; sadece sıkça esen güneybatı rüzgarının açığa çıkardığı alanda, hemen görülebilen kırmızı boyalı kerpiç bina kalıntıları ve kesinlikle Neolitik Çağ'a tarihlenen çanak çömlek parçaları ve obsidyen aletler yer almaktaydı. Mellaart, Taş Çağı yerleşmesinin höyüğün temelinde olacağına -yani en eski yerleşmenin altta olması gerektiği ilkesiyle- inandığını, tepesinde yer almasını ise büyük bir şaşkınlıkla karşıladığını anlatır. Üç yıl sonra, yani 1961 yılında Mellaart kazılarına başlar ve sadece 1964 yılında verdiği ara dışında 1965 yılına kadar devam eder. 1967 yılında yayımladığı rapor olay yaratır. Bir tane daha "Taş Çağı kenti" bulunmuştur, ama bu kent bu kez o zamana kadar erken dönem kültürlerinin ilk sırada olduğu Filistin'de yer olan o küçük bölgede değil, tam tersine Anadolu'dadır.

Çatalhöyük hiç kuşkusuz çok önemli bir yer. M.Ö. 7. bine tarihlenen Çanak Çömlekli Neolitik Çağ tabakaları ile Eriha'nın kulesinden 2.000 yıl daha yenidir. O dönemde artık çanak çömlek bilinmektedir. Ancak bu çanak çömlekler oran olarak, Çatalhöyük buluntuları arasında düşüktür ve genel somut kültürde özel bir role sahip değildir. Ön planda açıkça *Pre-Pottery Neolithic*'e, yani Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a ait kültürel gelenekler kendilerini yoğun şekilde göstermektedir.

İki yüzeyi oldukça düzgün şekilde düzeltilmiş obsidyenden yapılma siyah parlak taş aletler ustalık işidir. Uzmanların eklemeli ya da bitişken yapı tekniği dediği tarzda inşa edilmiş, mekânları birbirine oldukça bitişik kerpiç evlerin duvarlarında çoğunlukla kabartmalar ve renkli duvar resimleri bulunmaktadır. Ayrıca sekiler üstüne yeniden şekillendirilerek yerleştirilmiş boğa kafatasları ve benzeri ekler buranın gizemli kült törenlerinin gerçekleştirildiği bir yer olduğunu sezdirmektedir. Günümüzde bile benzeri olmayan bu buluntuların yorumu, uzmanlar tarafından en azından genel bir bakış olarak kabul görmüş olsa da, kazılan binalar ve onların iç mekânlarındaki "aksesuarlar", her zaman aralıksız olarak takip edilmeyen bir belgelendirmenin sonucu olarak zaman zaman bazı sorunlar ortaya çıkarmıştır.

Örnek olarak burada iç duvarlarda ortaya çıkartılan tek, çift ya da dizi şekilde olan ve Mellaart tarafından "kadın göğüsleri" olarak yorumlanan, merkezlerinde bir boşluk olan kabartmalara değinmek istiyorum. Yayımlanan resimler böylesi bir yorumu sorgusuzca desteklemeye yetmemektedir. Daha sonra ise bu garip kabartmaları başka bir bağlamda gözlediğimizde, daha başka, belki daha doğru bir yorum yapabiliyoruz. Mellaart, bu boşluklardan, "göğüs uçlarından" "göğsün" içinde saklanmış olarak tilki dişi, sansar kafatası, büyük bir yaban domuzunun alt çenesi ya da akbaba gagası (en sonda belirtilen durumda kızıl akbabanın geriye kalan kafatasının tümü) gibi buluntuların dışarı fırladığını rapor etmiştir.

Arkeologların çoğunluğu duvarlardaki bu kabartmaları, Mellaart'ın tüm yorumları gibi göğüs olarak kabul etmişlerdir. Mellaart, kadın ve akbaba (yani kadın ve vahşi hayvan) birlikteliğini, ilk bakışta şaşırtıcı olan ama sonuçta yine kendisine göre oldukça mantıklı gelen, kadın ve ölüm ilişkisine kadar götürür. Hayatı üreten güç, aynı zamanda ölümün inkârı işlevini de görüyordu.

Diğer bazı araştırmacılar ise, Fransız Arkeolog André Leroi-Gourhan'nın Neolitik Çağ resim sanatı konusundaki bilinen araştırmalarından ilham almışlardır. Bu araştırmacılar Çatalhöyük buluntularının ikonografik analizleri üzerinde yoğunlaşmış, dişi ve erkek sembolleri saptayarak, aralarındaki ilişkileri belirlemek istemişlerdir. Onlara göre, *dişil-erkek* ve *yaşam-ölüm dönüşümü* ilkeleri, sembol dilinin yönlendirici ana çizgileridir ve Neolitik Çağ'ın tüm mimarisini ve yaşam biçimini de belirlemektedir.

Bana göre, Neolitik sembol dünyasının sadece *kadın*, *erkek*, *yaşam* ve *ölüm* ilkelerine indirgenmesi çok basitleştirici bir yaklaşımdır. Buzul Çağı sonrası insanları için daha fazlasını düşünemez miyiz? Acaba bu insanlar, kendilerinden daha önce var olan, hiç kuşkusuz çok önemli olan hayatın değişmez kuralları çerçevesini aşan, eserlerinde hep aynı sıradan şeyleri tekrar etmek zorunda kalmayan bir resimler dünyasına sahip olamazlar mı? Kafamızdaki "ilkeller" dünyası resmini yeniden yansıtarak hata yapmıyor muyuz acaba?

Bu tür mitlerin hiçbir zaman yeniden kurgulanmasının mümkün olma-

dığı kaçınılmaz tespitini yapmak cesaretimizi kırsa ve biraz slogansı kaçsa da, karşımızda "kulisini" gördüğümüz, ama sahne bilgileri sonsuza kadar kaybolmuş "büyük bir tiyatro" var, tek perdelik bir skeç değil.

Doğuran Tanrıça Çatalhöyük figürlerinin en önemlilerinden biri, en azından Mellaart'ın yorumlarına göre, "Doğuran Tanrıça"dır. Bu motif pek çok kez yüksek kabartma şekinde görülmektedir. Burada, üçü tek, dördü çift figür olmak üzere toplam olarak yedi figür söz konusudur. Her birinin yüz kesimi, bazılarında ise el ve ayaklar tahrip edilmiştir. Ağ motifleriyle boyanmış figürlerden birinde göbek merkezi, eşmerkezli bir daire ile vurgulanmıştır. Duvar resimlerinde olduğu gibi bu kabartma da farklı olarak yeni bir sıvayla boyanmıştır ve normalde üzerine resim yapılmayan bir sıra yüzeyinde kırmızı boya ile bir çocuk eli resmedilmiştir. Pek çok durumda "tanrıça", arkeolojik terminolojide boğa başını ya da kurban edilmiş boğa başını gövdesinden ayrı şekilde gösteren bir "bukranion" sahnesinin üstünde yer almaktadır. "Kadın ve bukranion" ilişkisi Mellaart'ın, kadının bir boğa doğurduğu yorumunu yapmasına neden olur (Resim 9).

Diğer kabartma resimlerde ise öncelikle hayvan kafaları yer almaktadır. Çoğunlukla da sığır, koç ve geyik kafaları resmedilmiştir. Bütün olarak betimlenmiş hayvan resmi çok enderdir; bu betimler, kafası arkaya çevrilmiş bir geyik ve birbirlerine dönük duran üç tane yırtıcı hayvan ile sınırlıdır. Buluntular hakkındaki ayrıntılı bilgiler sadece Mellaart'tan gelmemektedir. Kazı ekibinden birisi, teşekküre değer bir şekilde Mellaart'ın sonuç değerlendirmelerini anlamamıza yardımda bulunur. Böylece Ian Todd, ***Çatalhöyük and Beyond*** (Çatalhöyük ve Ötesi) kitabında buluntular hakkında sade ama işte bu nedenle de hoş karşılanan ve okunmaya değer bir özet sunar. Todd, resimlerin bazılarında hafif şişkin karnın hamilelik şeklinde yorumlandığını, Doğuran Ana Tanrıça motiflerinde cinsiyetin belirlenecek durumda olmadığını belirtmiştir. Örneğin Mellaart'ın bir rekonstürüksiyon çiziminde görünen göğüslerin Ana Tanrıça'ya ait olduğu gerçekte ispatlanamamıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, burada tanrıçanın yüzüne rastlanmamıştır. Çatalhöyük'te evler aynı zamanda ölülerin gö-

müldüğü yer işlevi de görmüştür. Ölüler oturma mekânının tabanına gömülmüş ve böylece geride kalanların yaşam çevresinden ayrılmamıştır. Bu gelenek Neolitik Çağ için önemli bir özellik değildir, çünkü ölülerin ve yaşayanların eve oldukça yakın bir konumda bulunmalarını Eski Dünya'nın pek çok farklı kültüründe görmekteyiz. En azından bu görüngünün alışılagelmiş yorumu böyledir. Konumuz bağlamında, ev tabanındaki gömütlerin gerçekten tüm yerleşik insanlar için mi, yoksa sadece seçilmiş insanlar için mi yapıldığı konusunda soru sormak imkânsız gibi. Todd en azından 500 bütün veya daha doğrusu kısmi gömülmeden bahseder. Bunların sadece 84'ü erkek, 132'sinin de kadın olduğu tespit edilmiştir. Geri kalan yaklaşık 300 iskelet ise çocuk ve cinsiyeti tespit edilemeyen kişilere aittir. Çocuk gömütlerinin çokluğu dikkati çekse de, bu dönemde çocuk ölüm oranının yüksek olması beklenebileceği için, hemen akla gelebilecek çocuk kurbanı olasılığını ortadan kaldırmaktadır. Eriha mezarları göz önüne getirildiğinde, iskeletlerin nüfusun tümünü değil, sadece özel seçilmiş kişileri temsil ettiği kolayca anlaşılmaktadır. Bu görüş Çatalhöyük için belki geçerli olabilir, ancak buranın genel yerleşme alanının ayrıcalıklı bir durum yaratması nedeniyle, bu fikrin çok fazla abartılmaması gerekmektedir.

Normalde gömütler evlerdeki yükseltilerin altına yapılmıştır. Ölüler alışılageldiği gibi hocker pozisyonda (cesedin bacakları karına doğru çekik embriyon biçiminde gömülmesi -ç.n.) gövdenin soluna doğru, kafası mekânın ortasına, bacakları ise duvarlara doğru yatırılmıştır. Mezarlardaki hasır, tekstil ya da deri kalıntıları ölülerin bu eşyalara sarıldığını ya da ona benzer şekilde uygun bir döşek üstüne konulduğunu göstermektedir. Pek çok kez iskeletlerin karışık bir yığın halinde bulunması, daha sonra konulan cesetler yüzünden, yani ikincil gömmeler sırasında önceki iskeletlerin kenara doğru itildiği sonucunu ortaya koymaktadır.

İkincil gömme oldukça sık görülmektedir; bu da ölülerin hemen hazır mezara konulmadığı, bir süre bekletildiği anlamına gelmektedir. Örnek olarak kemiklerin aşı boyayla (okr) boyandığını düşünelim. Bu ancak ölünün etleri çürüdükten sonra olabilirdi. Bu ve belki de bize tuhaf gelebilecek benzeri ev içi düzenlemelerin uygulanmış olması

beklenebilir. Çünkü daha "taze" ölmüş insan cesetleri oldukça kısa bir süre içinde hijyenik sorunlara neden olabilir.

Çatalhöyük'teki ev gömütlerinin çoğunda ölü hediyeleri vardır. Bunlar genelde taş kaplar olmakla beraber, bunların yanı sıra üst tabakalarda, kullanılmış ateşin etkisiyle karbonlaşmış ağaçtan benzerlerine de rastlanmıştır. Kadın mezarlarındaki ölü hediyelerinin çoğu takılardan oluşmaktadır. Bu mezarlardan on tanesinde obsidyenden yapılmış aynalar bulunmuştur. Erkek mezarı ölü hediyeleri ise yine obsidyenden yapılma silahlardır. İlginç olanı, kilden yapılma çanak çömlek ya da figürinlere hiç rastlanılmamış olmasıdır.

Burada göze çarpan ise, arkeolojik olarak kültüre alınmış on dört farklı bitki türüne rastlanması ve böylece bu alandaki faaliyetlerin ispatlanabilir olmasına rağmen, Çatalhöyük sembol dünyasında ne "yukarı dünyada" ne de "aşağı dünyada" tarıma işaret eden hiçbir verinin bulunmamasıdır.

Normalde Neolitik Çağ yerleşmelerinde çok yoğun şekilde ortaya çıkan buluntular arasında yer alan orak dilgisinden, Mellaart'ın kazıları sırasında Çatalhöyük'te incelenmiş yaklaşık 200 mekânda sadece bir tane bulunmuştur. Ortaya çıkartılan hayvan kemiklerinden, hiç kuşkusuz bura sakinlerinin, ekonomilerinde büyük rol oynayan evcilleştirilmiş boğa besledikleri anlaşılmıştır. Daha fazla şaşırtıcı olan ise, bu hayvanların da sembol dünyasında kendilerine bir yer bulamamış olmasıdır. Duvar resimlerindeki çok sayıdaki hayvan sahnesinde ise evcil boğa değil, tam aksine yaban öküzü (Auerochs), yani yabani boğa (Bos taurus primigenius -ç.n.) resmedilmiştir. Acaba gerçekten Çatalhöyük sakinleri sadece avladıkları hayvanları mı sanatsal olarak ebedileştirdiler? Eğer öyle ise, günlük hayatları nasıl olursa olsun, bu insanlar düşünsel olarak içinde bulundukları yeni gerçekliklere pek alışamamışlardır. Geriye kalan duvar resimlerine dayanarak konuşursak, bu insanların en azından ev bark için uğraşıp durmadıklarını söyleyebiliriz. Hâlâ eski avcıların gördüğü düşleri görmektedirler.

Yabani Hayvandan Evcil Hayvana Paleolitik, daha doğrusu Mezolitik Çağ ile Neolitik Çağ kültürleri arasındaki farkı ayrıştırmada en

önemli ölçüt, dar anlamda tanımlarsak, aslında doğabilimlerinin araştırma alanına girmektedir. Neolitik yaşam biçimini arkeolojik olarak ispatlayan ölçütler, tarım ürünleri ve evcil hayvanların varlığıdır. Bu konuda arkeobotanikçi ve arkeozoologlar (başka bir deyimle paleobotanikçiler ve paleozoologlar) devreye girmektedir. Burada *evcilleştirme* ve ***kültüre alma*** kavramlarına biraz daha yakından bakmak gerekebilir. Bu konunun ayrıntılarına inmek isteyen okuyucular için Norbert Benecke'nin ***Der Mensch und seine Haustiere*** İnsan ve Evcil Hayvanlar ve Udelgrad Körber-Grohne'nin ***Kulturgeschichte und Biologie der Kulturpflanzen in Deutschland*** (Almanya'da Kültür Bitkilerinin Tarihi ve Biyolojisi) isimli eserlerini önerebiliriz.

Yabani hayvanlar normalde evcilleştirilebilir. Evcilleştirme kavramını ev hayvanı olmakla, yani domestikasyon ile bir tutmak ya da karıştırmamak lazım. Hayvanat bahçesi hayvanları genelde evcilleştirilmiş, daha doğrusu insana alışmıştır. Ama buna rağmen evcilleştirilmiş karaca bir ev hayvanı değildir. Karaca ve pek çok diğer hayvan, içinde yaşadıkları çevre ile olan bütüncül ilişkileri nedeniyle evcilleştirilemezler. Hapsedilmiş bir yabani hayvan bu duruma tepkisini kısır kalarak gösterir. Ancak bazı hayvanlar ise kapalı yerde tutulma durumunun üstesinden gelmiştir; ama bu tür hayvanların yavruları ya normalden daha küçük olmakta ya da iskelet yapılarında büzülmüş kafatasları (mopsköpfigkeit vb) olarak adlandırılan aşınmalar görülmektedir. Çünkü evcilleştirilmiş havyanların yaşadığı fiziksel stresin yanı sıra, insanın kontrol altında tuttuğu hayvanları çok sık doğaya salıvermemesi, onların sağlıklı gelişimleri için doğadan almak zorunda oldukları çeşitli gıdalardan mahrum kalmalarına yol açar. Burada yeterli yem, yani kalori kastedilmemektedir; tam tersine, yabani hayvanların (buna etçiller de dahil) en çok yediği yemlerin yanı sıra onları sağlıklı ve güçlü kılan, doğadaki bitki ve maddelerden aldıkları besinlerdir. Kapalı yerde tutulan hayvanlar "doğanın şifalarından" yararlanamamaktadır. Bu nedenle kültür tarihi açısından erken dönemlerde başlayan bu tür evcilleştirme, her zaman tekrar tekrar evcil hayvanların, yeni evcilleştirilmiş yabani hayvanlarla melezleştirilmesi sonucunda evcil hayvan stokunun zenginleşmesine yol açmıştır.

Eğer büyüklükleri nedeniyle tehlikle yaratan ve özellikle çifleşme döneminde kontrol edilemeyecek erkek hayvanlar olmasaydı, bazı hayvanların evcilleştirilebilmesi pek o kadar zor olmayabilirdi. Fil buna gösterilebilecek en tipik örnektir. Fillerin erkekleri, tehlikeli olmaları nedeniyle evcilleştirilemez. Evcilleştirilmiş hayvanların sayısı, yeni yakalanan yabani hayvanlarla sürekli yenilenmelidir, bu nedenle de dişi hayvanlar daha çok tercih edilir.

Öte yandan evcil hayvanların hep terbiyeli ve uysal olması gerekmektedir. Aşikâr vahşiliğine rağmen gerçek bir evcil hayvan gibi görülen İspanyol güreşci boğalarında olduğu gibi, evcil bir hayvan bilinçli olarak yabani bir şekilde de beslenebilir. Ren geyiği bir istisnadır. Karşımızda evcilleştirilmiş bir hayvan olmakla birlikte, diğerlerine benzemeyen bir özelliği vardır. Evcileştirilmiş ren geyiği yabanisiyle karşılaştırıldığında arada pek fazla değişikliğin olmadığı görülür. Doğal içgüdüsüyle, yazdan kış meralarına, kıştan da yaz meralarına giderek doğanın sunduğu zengin besin kaynaklarından hiçbir kısıtlanma olmadan yararlanır. İnsanoğlu göçer yaşam biçimiyle bu hayvana aşırı benzerlik göstermektedir. Bu türde bile erkek hayvanlar tehlikelidir ve bu nedenle de çoğunun kısırlaştırılması gerekmektedir, aksi takdirde kontrol edilmesi çok güç olan rakip çatışması her an çıkabilir. İnsanoğlu böylece ren geyiği nüfusunun gelişmesinde yetiştiricilik açısından en önemli kararı verir; bunun dışında ise hayvanları alışık olduğu doğasına salar. Böylece ren geyiği aslında evcilleştirilmiş bir hayvandır, ama alışılmış biçimlerin çok dışındadır.

Bazı hayvanlar da "ev" kelimesini isimlerinin başında taşıyor olsalar da evcil hayvan değillerdir. Ev faresi ve ev sıçanları isimlerinin hakkını vermek için kendilerine mini bir ekolojik birim yaratmışlardır. Ama buna rağmen uzmanların *Komensalizm* (birlikte yaşayan iki organizmanın arasında birinin yararına olan, diğerinin yararlanamadığı ya da zarar görmediği bir ortak yaşam şekli -ç.n.) olarak tanımladıkları ve anlamsal karşılığı yaklaşık "sofra ortağı" olan kavram, insanın etkileriyle meydana gelmiş bir görüngüdür ve bunun evcilleştirmeyle bir ilişkisi yoktur.

Son olarak yine alışık olmadık bir ömek vereceğiz. Bu örnek gerçekten bir ev hayvanı olacak. Ancak kurdun kendi güdüsüyle ev hayva-

nı olması, insanın da hayvandan geldiği aşamalara benzemektedir. Köpek normal koşullarda eti, sütü ya da derisi için değil, bekçi ve avda koruyucu olarak beslenir. Onun en eski evcil hayvanlardan olması bu nedenle pek şaşırtıcı değil, çünkü avcı ve kurt, yani köpek sonuç olarak düzenli bir sosyal çevreye yönelmeyen benzeri tutku ve ihtiyaçlara sahiptir. Evcilleştirilmiş kurt, insanın yaşadığı toplumda köpek olarak yerini almıştır.

Özet olarak evcilleştirmenin sadece az sayıda belirli hayvan türlerinde olanaklı olduğunu söyleyebiliriz. Ve bu bir süreç değil, bir olaydır. Bir yerde kapalı kalma şoku hayvanlarda kısırlığa neden olmaktadır. Buna rağmen yavruları olursa, yavrular çoğunlukla dejenere olmuş şekilde dünyaya gelmektedir. Bu duruma arkeolojik olarak bakıldığında, insanlar, yeni edinilen evcilleştirilmiş hayvan sayısını koruyabilmek için, evcilleştirilmiş hayvanların yabani türlerle melezleme sürecini başlatmış ve böylece var olan evcil hayvan sayısını kontrol etmekte başarılı olmuşlardır.

Bununla birlikte evcilleştirme arkeolojide kendisini bir süreç olarak ortaya koyar. Eğer bu süreç bitmiş ve yabani hayvan melezlenmesine artık gerek kalmamışsa, evcil hayvan sayısının biyolojik olarak tespiti daha kolaydır. Devam etmekte olan bir evcilleşme sürecini tespit etmek ise, kabul edileceği gibi çok daha zordur. Arkeologlar artık bu görevi içleri rahat bir şekilde paleozoologlara devredebilirler.

Bitkilerde ise durum biraz daha farklıdır. Uygun toprak ve çevre, otların gelişmesi için yeterlidir. Tohumun doğa ya da insan tarafından getirilip getirilmediğinin hiçbir rolü olmaz. Burada tek başına insanın hangi bitkileri yetiştireceğiyle ilgili yaptığı seçim, yabani bitkilerin kültür bitkilerine dönüşmesini sağlayan erken döneme ait bir gen teknolojisidir. Yabani bitkiler ile kültür bitkileri arasında ortak bir yan vardır: İkisi de tarımda kullanıldığında, ürünün doğal ortamdan daha fazla olmasını sağlar. Bu konunun ayrıntılarına girmeyeceğiz.

En önemli soru ise, Buzul Çağı avcı ve toplayıcılarının, Erken Holosen'de çiftçilik ve hayvancılık yapmaya neden Ön Asya'da başlıyor ve neden doğaya "yardım ediyor" ve onu etkiliyor olmalarıdır. Daha Alt Paleolitik Çağ'da bile pek çok kez genç bir yabani hayvan yakalanıp

büyütülmüş ve bir ev hayvanı yapılmaksızın beslenmiştir. Toplayıcılar her zaman, kendilerine besin olan bitkiler için en iyi yerin neresi olduğunu, hangi mevsimin en uygun olduğunu çok iyi bilmişlerdir. Ama neden burada ve bu zamanda? Bu soruya kesin bir cevap kesinlikle alamayacağız, ama ilerleyen bölümlerde belki biraz daha yol alabiliriz. Önemli bir olgu ise, daha önce de değinildiği gibi, insanlık tarihi açısından çok büyük anlamı olan bu olayın oynadığı büyük roldür: *Eski ev hayvanları ve kültür bitkilerinin bütün yabani türleri Bereketli Hilal'de bulunmaktadır ve tüm bu yabani türlerin hep birlikte görüldüğü tek yer sadece Bereketli Hilal'dir. Sadece burada insan, Eski Dünya'daki İlk Neolitiğin özünü belirleyen olayları gerçekleştirebiliyordu: Tahıl ekimi ve koyun, keçi, boğa ve domuzun evilleştirilmesi.*

Yeni Çatalhöyük Projesi *"Arkeoloji bir bilim değil, bir kan davasıdır".* İngilizlerin büyük arkeoloğu Sir Mortimer Wheeler'in bu kısa ve öz iddiası; Kenneth Pearson ve Patricia Connor'un ***Dorak Olayı*** isimli eserinin girişinde yer alır. Kitapta anlatılanları burada yeniden ele almak istemiyoruz; ancak anlatılanlar, birey olarak James Mellaart'ın gözden düşmesine neden olmuş ve buna bağlı olarak da Mellaart'ın Çatalhöyük'teki çalışmaları 1963 yılında durdurulmuştur. Ankara'daki Eski Eserler Genel Müdürlüğü 1964 yılında kendisine kazı izni vermez ve 1965'te yapılmasına izin verilen kazı sezonunda ise, Mellaart kazı başkanı olarak değil, sadece ekip üyesi olarak çalışabilir. Ama yine de 1961, 1962, 1963 ve 1965 yıllarındaki kazılar bile buranın büyük ilgi çekmesine ve kalıcı bir üne sahip olmasına yeter.

Çatalhöyük sayesinde, Neolitik Çağ günümüz Türkiye'sinin olduğu bölgede, popüler arkeolojik bilimsel yayınların renkli dünyasında kendisine kesin bir yer açar. İki yanında leoparlar olan bir tahta oturan kilden yapılma "Ana Tanrıça" figürü, "Doğuran Tanrıça" ya da duvar resimlerindeki insan-hayvan sahneleri bütün dünyada tanınır. 1993 yılında İngiliz Arkeolog Ian Hodder'ın başkanlığında, öncelikle Mellaart kazılarının ayrıntılarını açıklamaya yönelik yeni bir Çatalhöyük Projesi başlatılır. Ovada çok uzaklardan görülen höyük, başka hiçbir

buluntu yerinde olmadığı kadar çok sayıda, neredeyse ritüel etki alanından taşacak kadar çok buluntunun olduğu, benzeri olmayan bir buluntu kompleksi sunar.

Hodder'ın çalışmalarıyla, Çatalhöyük'ün Anadolu Taş Çağı'ndaki özel rolü bir kez daha doğrulanmıştır. Yerleşmenin çevresindeki olası doğal yataklar ve nüfus hakkında yorumlar, yanlış olduğu ortada olan tahminlerle yapılmamalıdır; eldeki arkeolojik buluntu temelinde normal bir yerleşmeye ait gerekli veriler elde edilebilir. Çatalhöyük büyük ve çok özel çevreye sahiptir. Obsidyen ve tuz ticareti tartışılmayacak şekilde çok önemli roller oynamıştır. Ama bütün bunlara rağmen bu yerleşmenin olağanüstü kültsel-dinsel karakteri gözden kaçırılmamalıdır. Bu özelliğin anlamını derecelendirmek hiç kuşkusuz çok zordur, ama orada gördüklerimiz ve bulduklarımız, Çatalhöyük evlerinin neden günümüzde arkeologların bulduğu şekilde olduğu konusundaki düşüncelerimizde önem taşımalıdır.

Yeni Çatalhöyük Projesi çerçevesinde başlatılan çalışmalar devam etmektedir. Bu çalışmalar, bu yeri ve kültürü biraz daha iyi anlayabilmek için bize yardımcı olacak bir dizi yeni ayrıntılı gözlem sunmuştur, sunmaktadır. Ama bizler artık Çatalhöyük'ü ve Konya Ovası'nı terk etmek istiyoruz. Burasını tanımak bizler için, bakanlara sunduğu görkemli kalıntılarıyla, Göbekli Tepe dönemlerinde nelerin gelişmekte olduğunu göstermesi açısından tarihe ışık tutuğu için önemlidir. Çatalhöyük, Çanak Çömlekli Neolitiğin başlangıcında yer almaktadır. Yerleşme tarihi M.Ö. 8. binin ikinci yarısında başlamakta ve özellikle 7. ve 6. binlerde doruğa çıkmaktadır. Buna karşın Göbekli Tepe tarihi ise M.Ö. 10. binde başlamaktadır. İşte bu nedenle Göbekli Tepe, Çatalhöyük'te insan etkilerinin doğal temel olarak görüldüğü birçok özellikten farklı şekilde, çok daha başka ve çok daha eski bir kültüre aittir.

4. Çayönü - Hephaistos'un Erken Doğumu?

Daha önce belirttiğimiz Robert Braidwood ve Halet Çambel'in 1963 yılında Türkiye'nin güneydoğusunda başlattıkları yüzey araştırmalarında, ülkenin bu bölgesinde ilk kez İlk Neolitik Çağ yerleşmeleri tespit edilmişti. Bu keşiflerin hemen bir yıl sonrasında, Dicle kaynağının

batı bölgesinde ilk kazı yeri olarak, ilk başlarda Kotaberçem (Çayboyu -ç.n.) olarak adlandırılan buluntu yeri seçilir. Burası günümüzdeki Çayönü ismi ile Ön Asya'daki Neolitik yerleşmeler arasında en önemlisi olarak kabul edilir (Resim 10-11).

Burada özellikle dikkati çeken ise çok sayıdaki mimari buluntudur. En eski yapı evresi, Çanak Çömleksiz Neolitik A'ya (PPNA) tarihlenen yuvarlak kulübelerden meydana gelmektedir. Daha sonraki geç evrelerde ise (PPNB), Izgara Planlı Yapılar olarak adlandırılan dikdörtgen biçimli evler ortaya çıkmaktadır: Bu da üst yapının, şerit şeklinde peş peşe sıralanan, ızgara telini andıran plana sahip duvarların üstünde yükseldiği anlamına gelmektedir. İnşası oldukça zor olan binanın bu altyapısı büyük ihtimalle zahirenin kuru bir şekilde depolanmasına yarıyor olmalıydı. Bu "ızgaralar"ın üzerinde taban altında *kanalları* olan evler yükselmiştir. Daha sonraki PPNB sonu yapı evresi ise ismini, iç mekânların çok sayıda küçük mekâna ayrılmasından oluşan Hücre Planlı Evlerden almaktadır. Erken dönem mekân dağılımının terk edilerek, bunun yerine büyük mekânların inşa edildiği ve Büyük Mekânlar Dönemi olarak adlandırılan yapı dönemi, Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ olarak nitelendirilmiştir.

Tabakalanma (stratigrafi) açısından burada üst üste yer alan ızgara planlı, kanallı ev ve hücre planlı evrelerin tabanlarıyla kanıtlanan üç yapı çok büyük önem taşımaktadır. Bu bina biçimleri; binaların, hem oturma ve depolama ile ilişkilerinin olmadığına dair hem de içinde yaşanılan evlerden bunları ayıran işlevleriyle ilgili ipuçları vermektedir. Gerçi bu yapıların arasında tam olarak açığa çıkartılan olmasa da, bu "özel yapıların", nasıl adlandırılılırsa adlandırılsın, kareye çok yakın bir planı ve büyük bir mekâna sahip oldukları görülmektedir. Burada, yukarıda anlattığımız Izgara Planlı Yapılar evresinden, Saltaşı Yapılar (*flagstone building*) olarak adlandırılan, tabanı büyük kireçtaşından yayvan levhalarla döşenmiş bir bina yer almaktadır. Mekânın ortasında ise dikilitaş gibi yerleştirilmiş, etrafı boş, iki adet dik taş levhalar bulunmaktadır.

İkinci özel yapı ise, üstü taş levhalarla kapalı, içinde insan kemiği ve kafataslarının depolandığı kiler benzeri hücreler olan ve Kafataslı Yapı olan ve adlandırılan binadır. Mekânın içinde yine sunak biçimli bü-

yük bir taş levha bulunmaktadır. *Standing stones* olarak adlandırılan menhir (dikilitaş) benzeri taş dizileri, yapıya bitişik olan boş alanın etrafını çevirmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz Kanal Evler Evresi'ne ait yapı, geriye sadece bir daire parçasının kaldığı yuvarlak ya da oval binaların sonrasında yapılmıştır.

En geç döneme ve böylece de Hücre Planlı Yapılar Evresi'ne ait diğer özel yapının tabanı, yapılış tarzı nedeniyle "terrazzo tabanı" olarak adlandırılmıştır. Terrazzo tabanlar Çayönü kazısına kadar sadece Roma Dönemi'nden biliniyordu. Bu özel tabanı yapabilmek için kalın kireç mucurlarıyla karıştırılmış harç tabakası, sertleştikten sonra aşındırılarak beton benzeri parlak bir zemin elde edilir. Kireç harcını elde etmek için yakma sürecinin gerekli olup olmadığı ise henüz açıklanabilmiş değildir. Kesin olan ise, Çayönü'ndeki terrazzo tabanların yapımında kırmızı kireç kullanıldığı ve Taş Çağı mekân düzenleyicilerinin bu tabanlara birbirine paralel çizgiler çektikleridir. İki çift beyaz çizgi, batı ve doğudan mekân merkezini çerçevelemektedir. Burası ilginç şeyler barındırıyor olmalıydı, çünkü daha sonraki dönemlerde bu mekânda bir yağmalama çukuru açılmış ve taban parçalanmıştır. Belki de burada da "*standing stones*" olarak adlandırılan dikmetaşlar ya da bilmediğimiz başka bir mimari öğe yer alıyordu.

Yapının korunagelmiş bölümünde, Kafataslı Yapı'da olduğu gibi, bir yüzünde stilize edilmiş, doğal büyüklüğe yakın bir insan yüzü betiminin yer aldığı yüksek kabartmalı sunak benzeri büyük bir taş levha vardır. Bu yüz kabartması Çayönü'nde bulunan büyük boyuttaki tek resimli buluntudur. Ancak burası uzmanlar arasında şaşkınlık uyandıran mimari buluntuları nedeniyle değil, geçiçi bir tarzda olsa da başka diğer bir özelliği nedeniyle bilinmektedir: Çayönü bir dönem en erken madenciliğin ortaya çıktığı buluntu yeri olarak kabul edilmiştir.

Arkeolog Ulf Dietrich Schoop, ***Die Geburt des Hephaistos*** (Hephaistos'un Doğumu) isimli eserinde Ön Asya'daki erken dönem bakır buluntularının olduğu yerleri bir araya toplamış. Kitap oldukça zekice seçilmiş ismiyle, sadece Klasik Arkeoloji kitaplarının olduğu kütüphanelere girmeyi başarmıştır. Kütüphaneciler eğer sadece kitap isimlerine değil de aynı zamanda içeriklerine de bakıyor olsalardı, içinde demirci ustalarının ünlü Hellen tanrısıyla ilgili hiçbir şeye rastlayama-

yacaklardı; çünkü yazar daha çok metal kullanan kültürlerin kökeniyle ilgilenmiştir ve bu nedenle de metal işçiliği bağlamıyla da kitabı için bu dikkat çekici ismi seçmiştir.

Bu konuda Çayönü belirleyici bir rol oynamaktadır. Hâlâ işletilmekte olan, hemen yakındaki Ergani'deki bakır kaynakları nedeniyle burası saf bakırdan (malahitten) yapılma aletlerle doludur. Terrazzo tabanı bulmanın da etkisiyle burada kazı yapanlar ilk başlarda, kireç yakma tekniğini bilen kişilerin Çayönü'nde belki de ilk metal teknolojisini, yani bakırın ergitilmesini de gerçekleştirmiş olabileceklerini düşünmüşler, ama bu düşünce maalesef doğrulanamamıştır. Saf bakırdan aletlerin bulunduğu diğer Neolitik yerleşmelerde de aynı sonuç ortaya çıkmıştır.

Bu durum, o zamanlar metalle uğraşan insanların, metalin hammadde potansiyelini ve o zamana kadar alışıldık şekilde işlenmekte olan taşa karşı taşıdığı üstünlüğü anlayamadıkları anlamına gelmektedir. Metalin bu avantajını anlamak, daha doğrusu bunu keşfetmek çok sonraki kuşaklara kalmıştır. Saf bakırın (aynı zamanda altının da) ergitilmesi ve metal filizlerinin işlenmesi tekniği Ön Asya'da da ilk kez M.Ö. 5. binde ortaya çıkacaktır. Hellen Ana Tanrıçası Hera ya da onun Doğu'daki bir benzeri, küçük Hephaistos'u dünyaya getirmek için birkaç binyıl daha beklemek durumunda kalacaktır.

"Bereketli Hilal'in Batı Kanadı" Çayönü kazıları uzun süre bölgede yürütülen tek Taş Çağı araştırması olmuştur. Diğer buluntu yerlerinin ortaya çıkartılması ve kazılması ise Fırat Nehri boyunca yapılan Karakaya ve Atatürk barajlarının yapımına paralel olarak yürütülen uluslararası arkeolojik kurtarma projeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Önemli buluntu yerleri arasında Malatya'daki Cafer Höyük'ü ya da Antik Dönem Hellen yazarı Lukianos'un (M.Ö. 2. yüzyıl) yurdu olan Samsat'ı, antik ismiyle Samosata'yı Gritille'yi, Hayaz Höyük'ü, Nevali Çori'yi sayabiliriz.

Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Hallan Çemi ile komşu Kuzey Irak'ta yer alan Nemrik ve Kermez Dere'de de kazılar yapılmıştır. Özellikle bu üç buluntu yeri sürpriz sonuç vermiştir. Kermez Dere ve Hallan Çemi yer-

leşmeleri Natuf Kültürü'ne kadar (M.Ö. 12-11 bin) geri gitmektedir. Buralarda çıkan somut kültür ürünleri, önemli alanlarda Levant'takilerden bağımsız olduğu izlenimi vermektedir. Böylece "yerleşik hayata en erken geçilen" ve "en eski Neolitikleşme"nin Levant'ta olduğunu iddia eden tek merkezli görüş geçerliliğini yitirmiştir. Nemrik'i kazan Arkeolog Stefan Kozlowski, ***Eastern Wing of the Fertile Crescent*** (Bereketli Hilâl'in Doğu Kanadı) isimli eserinde, Bereketli Hilal'nin doğu kanadının olduğu bölgeyi daha İlk Neolitikleşmenin gerçekleştiği Çanak Çömleksiz Neolitiğe (PPN) tarihler. Dicle Nehri'nin çıktığı bölgenin batısında yer alan Çayönü'nde ele geçen buluntular, sadece tek başına Yukarı Mezopotamya İlk Neolitik resmini belirlemiş ve geç dönemlerde kısaca "Çayönü Kültürü" kavramı ile tanımlanmış ve Yukarı Mezopotamya Bölgesi'ni, "*triangle d'or*" olarak tanımlanan "Altın Üçgen" bölgesine dahil etmiştir. Burada etkin olan araştırmacıların çalışmaları, kendine has özellikleri ve yöresel gelişmeleri ile Yukarı Mezopotamya Neolitiğinin, her geçen gün Levant İlk Neolitiğini aşan özel anlamları olduğunu vurgulamaktadır.

Basra Körfezi - Kaybedilmiş Bir Cennet? Yerleşik hayata en erken geçen kültürlerin ortaya çıkışı ile ilgili görüşler farklı açılardan coğrafi olarak geliştirilmiş ve yeni görüşler ortaya atılmıştır. Günümüz Basra Körfezi'nin uygarlığın beşiği olduğu, diğer bir tanımlamayla *cennet*te (Sumercedeki *çöl* ya da *step* anlamına gelmekte) kaybolmuş bir bahçe olduğu da bunlardan biridir. Bu görüş ilk bakıldığında belirli bir çekiciliğe sahiptir. Buzul Çağı'ndaki deniz seviyesi düşüşünün tarihsel süreçlerin yeniden kurgulanmasında önemli bir etken olduğu eskiden beri bilinmektedir. Buna örnek olarak da Sibirya ve Alaska arasında ortadan kaybolan "Beringia" kara köprüsünü gösterebiliriz. Günümüz Basra Körfezi'nin de o dönemlerde kara olduğu ve orada insanların yaşadığı da bilinmekte. Buzul Çağı sonrası deniz seviyesindeki değişiklikler (yani taşmalar) yeryüzünün başka bölgelerinde olduğu gibi burada da yaşam alanını yok etmiştir.

Bundan daha fazla bir şey de bilinmemekte. Pleistosen'in (2 milyon yıl - M.Ö. 10.000) ve Erken Holosen'in (yaklaşık M.Ö. 10.000'lerden itibaren) daha o zaman sular altında kalmamış körfezdeki kültürlere olan

etkisi henüz bilinmemektedir. Bunun dışındaki her şey varsayımdır. Körfez bölgesindeki "Cennetin Bahçesi" konusundaki açıklamaları, "kurgusal arkeoloji" sınıflandırmasına koymak en doğrusudur. Körfez-de deniz kıyısında yer alan toplumların kültürel, dinsel ve sosyal-hiyerarşik evrimlerinin gelişmişlik düzeyi akla getirilebilir, ancak Yakındoğu'daki diğer Neolitik yaşam seviyesini aşan bir konuma ulaşmış olabilecekleri kesinlikle dayanaksız iddialardır. Tam tersi: Körfez bölgesi büyük ihtimalle, Ön Asya'daki Neolitiğin en önemli özelliği olan yabani bitkilerin kültüre alınmasındaki dağılım alanına girmemektedir. Daha sonraki kültür bitkileri en ideal şekilde sadece Yukarı Mezopotamya'da ortaya çıkmaktadır. Bu bölgede, bugünkü bilgilerimize göre M.Ö. 10.000'lerde yerleşik hayata en erken geçilen bir çekirdek bölgenin var olduğu tahmin edilmektedir. O zamanlar körfezde neler olduğunu bilmiyoruz, ama bundan, yerleşik hayata geçen en eski kültürlerin (buna bilinmeyen türleri de ekleyebiliriz) körfezde ortaya çıktığı ve büyük su taşkınları sonucunda, buradaki büyük insan gruplarının kuzeybatıya göç ettiği sonucu çıkarılamaz.

Benzeri şeyler Holosen'deki deniz seviyesinin yükselmesi sonucu sular altında kalan, Buzul Çağı sonunda bir karasal bağlantı ile dünya denizlerinden ayrılmış olan, günümüzdeki Karadeniz Bölgesi ve diğer bölgeler için de geçerlidir. O zamanki iç deniz, günümüzde Ölü Deniz'de olduğu gibi, dünya deniz seviyesinin altında olan bir su seviyesine sahipti ve günümüz denizlerinin büyük kısmı o dönemlerde kuru alanlardı: Dünya denizlerinin yükselmesi karasal bağlantıların yok olmasına ve bütün bölgenin sular altında kalmasına yol açmıştır. Böylece Çanakkale Boğazı ve İstanbul Boğazı ortaya çıkmıştır. Bu bölgelerdeki olası İlk Neolitik Çağ kültürlerinin varlığı, körfez bölgesi ile ilgili ortaya atılan kanıtları zayıflatmaktadır. Bizler bundan sonra da "avcıdan çiftçiye" dramasındaki en önemli sahnelerin Bereketli Hilal'in kuzey bölgesinde sahneye konulduğunu kabul edebiliriz.

5. Nevali Çori - Veba Vadisi'nde

"Veba Vadisi" şeklinde çevrilebilen ürkütücü Nevali Çori ismi, insanın sırtından soğuk terler dökülmesine neden oluyor. Çor kelimesi ile

"kara ölüm"den daha çok, belirgin bir domates hastalığı, bir tür "domates vebası" kastedilmekte. Burada bilim adına keşfedilen, sebze ile ilgili yer isminin çağrıştırdığı kadar dramatikti.

Her şey 1979 yılı sonbaharında genç bir arkeoloğun Fırat'ın Türkiye'deki orta bölgesinde yüzey araştırması yapmasıyla başladı. Yeni başlamış Lidar Höyük kazılarının başkanı Harald Hauptmann'nın görev vermesi üzerine Hans Georg Gebel, Tunç Çağı höyüğünün yakın çevresinde başka arkeolojik yerleşmelerin olup olmadığını anlamak için araştırmalara girişir.

Gebel yüzey araştırmasına yürüyerek başladığı için, en ıssız yol ve patikaları kullanmak zorunda kalmıştır. Zorlu bir günün ardından yorgun argın şekilde Fırat'ın bir yan vadisinde hiç dikkati çekmeyen, yüzeyde hiç azımsanamayacak sayıda, aralarında dilgi parçaları ve küçük ok uçları ve çakmaktaşlarının olduğu buluntulara rastlar. Yüzey araştırma alanındaki başka hiçbir buluntu yeri burayla karşılaştırılabilecek özelliklere sahip değildir. Gebel buranın bir İlk Neolitik Çağ yerleşmesi olması gerektiğini hemen anlar. Ona eşlik eden çoban, aslında vadinin tümü için verilmiş, sadece o bölgede yaşayanların kullandığı ve hiçbir haritada olmayan "Nevali Çori" ismini söyler. Böylece Gebel "No. 40" buluntu yerine bir de ek olarak "Nevali Çori I" ismini verir, çünkü kısa bir süre sonra vadinin içinde, çoğu Paleolitik Çağ'a tarihlenen başka buluntu yerleri de saptanacaktır.

Tesadüf eseri o dönemde Lidar'ı ziyaret ettiğimden dolayı, birkaç gün yüzey araştırmasına eşlik edebilme şansına sahip oldum. Böylelikle Gebel'in keşfinden sonra burayı ilk gören şanslı kişilerden oldum. Bu ziyaretten aklımda kalan, yağmurlu bulanık o sonbahar günü ve hiç kimsenin yaşamadığı, sadece dar keçi patikalarından ulaşılabilen, sis bulutlarıyla kaplı, biraz ürkütücü, neredeyse mistik bir izlenim uyandıran, şimdiye kadar bilinmeyen gizemli bir yerleşmeyi içinde barındıran o yer kalmıştı. Ve her şey hissedildiği gibiydi: Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a ait büyük Nevali Çori yerleşmesinin keşfi, Yakındoğu Neolitik tarihini büyük oranda değiştirdi. O zamanlar bu yerle buluşmamın hayatımdaki bir dönüm noktası olduğunu söylemek hiç kuşkusuz bir abartı olurdu, ancak ben ve Hans Georg, karşımızda ger-

çekleştirilmeyi bekleyen büyük bir ödev karşısında olduğumuzu hissettik. Yollarımız gerçi ayrıldı, ama bir anlamda da paralel kaldı. Hans Georg bilimsel çalışmaları için kendisine Ürdün'de yer edindi ve orada en ünlü Taş Çağı uzmanı oldu. 1986-1992 yıllarında Basta'da gerçekleştirdiği kazılar sonrasında, kazısı halen devam eden gizemlerle dolu bir Neolitik Çağ yerleşmesi olan Baja'da çalışmalara başladı. Petra Bölgesi'ndeki şaşırtıcı kayalıkların içine gizlenmiş, sadece dar bir geçitten ulaşılabilen burası, yerleşmenin neden burada kurulduğu gibi pek çok soruyu da içinde barındırıyordu. Ancak bu konumuz dışındaki bir hikâye. Benim mesleki geleceğim ise Fırat'ta idi, gelin yeniden oraya dönelim.

Nevali Çori'nin keşfinden birkaç yıl geçtikten sonra, Urfa Müzesi Müdürü Adnan Mısır ve Harald Hauptmann tarafından 1983 yılında Nevali Çori'de kazılara başlandı. Ben ise, önce arazi sorumlusu, daha sonra ise küçük buluntu belgelenmesi çalışmalarıyla bütün kazı çalışmalarına katılma şansı elde etmiştim. Burası bir daha hiçbir zaman geri dönüşü olamayacak bir şekilde 1991-1992 kışında Atatürk Barajı'nın suları altında kaldı.

İlk kazı sezonları oldukça zor geçmişti. İlk yıllarda sadece dört haftalığına kazı izni verildiği için, bu süre içinde güneşin doğuşundan batışına kadar hiç ara vermeden çalıştık. Kazı yerinin uzakta oluşu her gün bir saatlik yürüyüşü gerekli kılıyordu. Bu nedenle sabah 04.00'te yola koyulup akşam 20.00'de geri dönülüyordu. Kazı sonunda neredeyse ekibin tümü sakallı vahşi insanlara dönüşüyordu; boş zaman çok az olduğu için sadece mutlaka gerekli olan vücut bakımı gerçekleştiriliyordu; tıraş olma ve benzeri diğer kültürel ihtiyaçları yerine getirmeye zaman kalmıyordu.

1989 ve daha sonraki yıllarda kazı ekibi, kazı yerinin yakınlarında kamp yeri kurmuştu. Böylece zahmetli günlük yürüyüşlere gerek kalmamıştı. Uyku tulumunda, sabahın ilk ışıkları daha doğmadan, yakındaki köyden acele adımlarla kamp yerine gelen işçilerin ayak seslerini duyana kadar uyku tulumlarında kalabiliyorduk. Acelece hazırlanmış kahvaltı sonrasında, kısa bir süre içinde işçilerle kazı yerine gitmek için yola koyuluyorduk. Artık bundan sonra kamptaki ikmal

malzemelerinin iyi organize edilmesi gerekiyordu. Bu da çok iyi işliyordu ve memleketten gelen postayı okurken, 1835-1839 yılları arasında subay olarak Türkiye'de bulunan Helmut von Moltke'nin ***Briefen über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*** (Türkiye'deki Olaylar ve Durumlarla İlgili Mektuplar) isimli kitabında yazdıkları aklıma geliyor: "*Fırat'ın kıyısında en çok keyif aldığım şey gazetem Augsburger Allgemeine Zeitung'u düzenli olarak okumak. Gazeteyi her iki haftada bir İstanbul'dan gelen Tatarlar getiriyor. Bu nedenle gazeteler 21 ya da 28 gün öncesinin olabiliyor. Birdenbire kendimi dağların ve denizlerin ötesindeki Avrupa'da buluyorum*". Ben ise Nevali Çori'de Frank eyalet gazetesini okuyabiliyordum... Tatar postacıların ortadan kalkmasından sonra trenin, uçağın, uzay roketlerinin olduğu 20. yüzyılın sonunda, memleketimin bana ulaşması 14 gün sürüyordu. İşte ilerleme diye ben buna derim.

Moltke'nin, padişahın Prusyalı askerî danışmanı olarak Türkiye'nin doğusundan memleketine yolladığı oldukça kısa ama özlü "Türkiye Mektupları", kamp ateşinin başında okuduğum kitaplardandı. Mektuplarda Moltke'nin 19. yüzyıldan yazdıklarının, bana öylesine güncel gelmesini halen neşeyle hatırlıyorum. İçerikleri 150 yıllık da olsa, Moltke'nin mektuplarında Nevali Çori'nin, Fırat'ın biraz aşağısındaki bölgeyle ilgili yazdıklarına değinmeme izin verin: "*Kısa bir süre önce, yıldızlı bir gecede eski Roma kalıntılarının olduğu Zeugma'daydım* (Moltke burada Rumkale'yi Zeugma ile karıştırmakta -yazarın notu). *Aşağılarda derinlerde ışıldayan Fırat'ın hışırtısı akşamın huzurunu tamamlıyordu. Kyros'un, Büyük İskender'in, Ksenophon'nun, Caesar'ın ve Iulianus'un ayak sesleri mehtapta geçip gidiyor; hepsi de aynı bu noktadan nehrin öte yakasındaki Chosroes'un (Khosrau -ç.n.) imparatorluğuna bakmışlardı; çünkü doğa burada taştan ibaretti ve hiç değişmemekteydi. Büyük Romalı halkların anısına, önce Galiçya'ya ve daha sonra oranın en batı sınırından doğusuna kadar taşıdığım altından üzümleri kurban etmeye karar verdim. Şişeyi yükseklerden savurdum, bata çıka, dans ederek ırmak boyunca Hint Okyanusu'na doğru yol aldı. Ama doğru tahmin ettiğiniz gibi şarabı daha önce içmiştim ve orada öylece*

yaşlı bir ayyaş gibi duruyordum:
hayatın son ateşini iç ve fırlat kutsal kaseyi
aşağıdaki sele.
Görüyorum alaşağı olduğunu, içtiğini Fırat'ın sarı sularını
kapanıyor gözlerim...
Bir damla daha içmedim hiç. Şişenin tek bir hatası vardı; o da son
şişe olmasıydı."

Hirschfeld 1917 baskısında, böylesine güzel yazılmış metinleri kılı kırk yararak incelemenin ters bir iş olduğu yorumunu yaparken çok haklı, ama buna rağmen Rumkale'nin Zeugma olmadığı ve üç imparatorun, bunlara İmparator Iulianus da dahil, aslında Fırat'ı Zeugma'da değil daha güneydeki Thapsacus'ta (Thipsah -ç.n.) gördükleri; ve olasılıkla Zeugma'da Part İmparatorluğu'nu zorlayanın Caesar değil de Crassus olduğu gerçeğini değiştiremez. Hirshfeld şöyle devam etmekte: "*Hellenlerin İlion'a saldırıp saldırmadıkları tartışılabilir, ama kör ozanın Dardania'nın doğu bölgesini tanıdığı kesindir*". Ve 21. yüzyıl yorumcusu olarak şunu eklemek durumundayım: Moltke bazı şeyleri karıştırsa da, ülkenin bu bölgesinde yüzyıldan daha uzun bir süre sonra bile her an benzeri şekilde tekrarlayabilecek, o dönemdeki bazı durumları çok güzel bir şekilde anlatmaktadır.

Kampa geri dönelim! "Veba Vadisi"ndeki zahmetli çalışmalar meyvelerini vermişti. Nevali Çori kazı sonuçları dikkati çekmenin de ötesindeydi. Bu sonuçlarla Çayönü'nden tanıdığımız Yukarı Mezopotamya İlk Neolitiği resmine sadece bazı alanlarda eklemeler yapılabilmişti. Çayönü'nde gördüğümüz etrafı boş büyük taş yapılar ortaya çıkartılmıştı: Ancak Nevali Çori tipi Kanal Evler o dönemde Çayönü'nde bilinmiyordu ve küçük buluntu tipolojisi de o zamana kadar Çayönü ve bölgenin diğer ünlü yerleşmelerindekiyle benzerlik göstermiyordu. Bu nedenle 1987 yılından itibaren Nevali Çori, olağanüstü buluntularıyla araştırma tarihinde kendine çok özel bir yer edinmiştir (Resim 12-13).

"Roma Mezarı" Nevali Çori'nin kuzey sınırında ortaya çıkan çok sayıdaki büyük taş levhayı arkeolojik söylemle "Roma mezarı" olarak ad-

landırıyorduk. Bu ismin geçici bir isim olduğunu herkes biliyordu. Hangi halka ait olursa olsun, Roma mezarlarının ya da Roma Dönemi'ne ait mezarların, hatta M.Ö. 1. bine ya da daha sonrasına ait mezarların Türkiye'de Fırat Bölgesi'nde nasıl olabileceğini, doğrusunu söylersek, büyük oranda Taş Çağı uzmanlarından oluşan kazı ekibinden hiç kimse bilmiyordu. Yıllar geçmesine rağmen hepimiz, Peter Benedict'in Göbekli Tepe'sindeki sözde mezarlığında olduğu gibi, orada ne olup bittiğini anlayamamıştık. O büyük taş levhaların herhangi bir şekilde İlk Neolitiğe ait olabileceğini düşümüzde bile göremeyeceğimiz için, o alanı önce kazı çalışmaları dışında tuttuk. Ölçümleri yapmak için kullanılan alet, en büyük taş bloğu coğrafi yönlendirmede referans noktası olarak kullanmaktaydı ve bu amaçla kaya bloğun üzerine sürekli kalacak çarpraz bir işaret bırakmıştı.

Bu garip şeye dikkati çeken ilk kişi olma unvanını elde etmek istemiyorum, ama 1987 yılı kazı sezonunda Harald Hauptmann'a bu alanda kazı yapma fikrimi açıklamıştım. Bu nedenle ilk kampanyalar sırasında dışarıda tutulan H 11 kazı karesinde böylece çalışmalar başlatıldı.

Daha çalışmanın ilk başlarında sürprizle karşılaşmıştık. Ölçüm için işaret koyulan taşın devrilebilecek kadar yan yatması nedeniyle, diğer yatay levhaların tersine bu taşı kaldırmamız gerekiyordu. Taşı kaldırdığımızda, o zamana kadar gözlerden uzak kalan alt yüzünde yatay bir kabartma bandı gördük. "Levha" da tahmin ettiğimizden çok daha büyüktü. Dar tarafındaki açıkça görülebilen bozulmuş yüzey dışında, diğer yüzünün özenle yontulduğu anlaşılan taş, diktörgen biçimliydi. Önce topraktaki yüzünde fark ettiğimiz kabartma bandının bir benzerinin, o zamana kadar hiç kimsenin fark etmediği yüzeydeki "hava koşullarına açık tarafında" da tüm aşınmalara rağmen var olduğunu gördük.

Daha sonra ise olaylar peş peşe gelişti. Toprak yüzeyindeki kabartmalı taşı hiçbir zaman kesin bir şekilde tarihleyemeyeceğimiz konusundaki ilk baştaki karamsarlğımızın yerini daha sonraki saatlerde büyük bir keşfin çoşkusu aldı. Taşın çarpraz olarak toprak yüzeyinde durduğu yerde, aynı boyutlarda dört köşe bir başka parça daha vardı. Böylesine bir keşfin büyüsüne kapılan biz arkeologlar yerine işçiler insi-

yatifi ele aldılar. Kısa bir süre önce zahmetle kazı alanının kenarına getirilen birkaç yüz kilo ağırlığındaki taş bloğu geri getirip toprağın içinde dikey duran taşın üstüne yerleştirdiler; iki parça eksiksiz bir şekilde birleşiyordu.

Üstünde kabartma bantlar ve ölçüm noktası işaretlerinin olduğu sözüm ona kaya bloğu, baş kısmı yıkılmış, alt bölümü ***in situ*** halde, yani özgün yerinde olan, diktörtgen biçimli uzun bir dikilitaşa "dönüşmüştü". Bu buluntunun Neolitik tabakaya ait olduğu kesindi. Kazıların ilerlemesinden sonra, bantların aşağıya doğru devam ettiği ve daha sonra ise açı yapan kol şeklinde belirginleştiği görülüyordu. Ön tarafın dar yüzünde, diğer elin V biçimindeki devamı çıkınca, söz konusu bu yorumu hiç kuşku duymadan devam ettirebiliyorduk. Dikilitaş kesinlikle insan biçimini almaktaydı. Sadece kafası eksikti, ama artık anlaşıldığı üzere o parça uzun zaman önce tahrip edilmişti; çünkü taşın kırılan yüzeylerinde, sadece yüzyıllar hatta binyıllar içinde oluşabilecek bir korozyon, aşınma söz konusuydu. Ön tarafın dar yüzünde yukarıdan aşağıya doğru birbirine paralel inen bantların anatomik anlamı ise tespit edilememiştir. Görünüşe göre bunlar, Katolik rahiplerin taşıdığı papaz atkısı şeklindeki elbise parçası biçiminde olmalıydı. Bantlar, "karnının" üstündeki ellerin biraz yukarısında bitmekteydi. Göğüs kısmında ise bantlar V biçimde bağlanmıştı; bu da bunların boğaza sarıldığı ve daha sonra ise vücudun iki tarafından aşağıya doğru sarkıtıldığı elbise parçalarını akla getirmekteydi.

Kazının ilerleyen aşamalarında, bu dikilitaşın, kare planlı bir yapının kuzeyindeki merkezî dikilitaş olduğu ortaya çıktı. Onun güneydeki "ikizi" ise tümüyle tahrip edilmişti, ama en azından tabana dikildiği yerdeki çukurluk, bu dikilitaşın varlığını kesinlikle ispatlamaktaydı. Tabanda başka bir sürpriz bizi bekliyordu: Bu Çayönü'nden bildiğimiz tarzdaki bir terrazzo tabandı. Çayönü'nde üstünde beyaz çizgilerin geçtiği kırmızı taban rengi dışında her şey aynıydı. Buradaki taban ise kireç grisiydi.

Üst yüzeyleri artık görülmeye başlayan taş levhaların ise binanın iç duvarlarına bitişik yapılmış seki benzeri örtme levhaları olduğu ve bunların diğer küçük dikilitaşlarla bölünmüş olduğu görüldü. Ancak

bunların hepsinin sadece alt kısmı geriye kalmıştı. Bu resim tahribatından sadece bir tanesi kısmen geriye kalmıştı. Gerçi üç parçaya bölünmüş de olsa bütün parçaları mevcuttu. Kolları, elleri ve uzun atkımsı bandı çok iyi korunagelmişti ve sonunda nihayet bir kafa görebilmiştik. İlginç dikilitaşın gövdesinde olduğu gibi kafası da oldukça stilize edilmişti (basitleştirilmişti). T biçimiyle çarpraz pozisyonda ince gövdenin üstüne oturtulmuştu. Ancak yüzü, anatomik ölçülere uygun bir şekilde kafatasından daha uzundu.

Dikilitaşı yapanlar acaba kimi tasarlamak istemişlerdi? Nevali Çori'deki keşifler öylesine önemli, öylesine çeşitli ve çok sayıdaydı, ki onların anlamları üzerine düşünmeye zaman kalmıyordu. En azından önümüzde Çayönü'nden tanıdığımız Terrazzo Yapısı'nın bir "benzeri" durmaktaydı. Ancak Nevali Çori'deki Terrazzo Yapısı'nın planı tam olarak korunagelmişti; Çayönü'nde ise bina, açılan büyük bir çukur nedeniyle kısmen tahrip olmuştu. Dikilitaş ise Çayönü'nde hiç bulunmamıştı; ancak artık Çayönü'ndeki yapının ortasında çok büyük olasılıkla iki dikilitaşın olduğunu ve bunların betimleri tahrip edenler tarafından yok edildiğini göz önüne getirebiliriz.

Harald Hauptmann tarafından rekonstrüksiyon çizimiyle yayımlanan, üç farklı evreye ayrılmış Nevali Çori yapısı, bu İlk Neolitik yapının, görüldüğü üzere oturma amaçlı değil de büyük bir ihtimalle kült amaçlı yapıldığını, bize Çayönü buluntusunun ortaya koyduğundan çok daha iyi bir şekilde göstermekteydi (Resim 14).

Çayönü sadece Nevali Çori yapısının daha iyi korunagelmiş olması ve burada bulunan dikilitaşlarla aşılmamıştır. Nevali Çori yapısı, keşfiyle özel bir görüngüyü borçlu olduğumuz bir sürprizi daha barındırmaktaydı. Atatürk Barajı'nın su toplama alanındaki Nevali Çori, 1991-92 kışında sular altında kaldı. Terrazzo Yapısı'nı sonraki kuşaklara aktarabilmek için Harald Hauptmann son kazı sezonunda, daha sonra başka bir yerde yeniden dikilebilmesi için, yapının bütün taşlarını başka bir yere taşıma kararı aldı. Bu çok zor iş, Murat Akman'ın olağanüstü çalışmasıyla gerçekleştirildi. Daha sonra yapının orijinaline uygun bir şekilde yeniden inşası için her taş numaralandırılmış ve bir plan üzerinde işaretlenmişti. Ve işte bu çalışmalar sırasında şaşırtıcı bir olay

gerçekleşti: Yapının doğu duvarında üstü örtülmüş çok sayıda kireç-taşı heykel bulunmaktaydı. Şimdiye kadar bu tür buluntular hiçbir yerde yoktu. Nevali Çori'nin keşfinden önce Neolitik Çağ'dan sadece birkaç santim büyüklüğünde kemik, taş ya da kilden figürinler bilinmekteydi. Sadece Ayn Gazal ve Eriha'dan bilinen tahtaya benzer düz alçı heykellerin büyüklükleri ise, açıkçası daha farklı bir yüksekliğe, yani en fazla 1 m'ye kadar ulaşıyordu. Buna karşın Nevali Çori, taştan yapılma çok sayıda büyük boyutta örnekler sunuyordu bize.

Heykel buluntularının ortaya çıkış durumları, bize, bunların buraya büyük oranda bir tür "gömüte" konur gibi yerleştirildiğini ve diğer buluntu yerlerinden de bildiğimiz gibi, yapının doğu yüzünün ise tercih edilen bir gömme yeri olduğunu akla getirmekteydi.

Terrazzo Yapısı'nın en son yapı evresinde insan biçimli (?) bir torso (başsız, elsiz ve ayaksız gövde heykeli -ç.n.) ve gagası bir insan yüzüne yerleştirilmiş bir kuş heykeli bulunmuştu (Resim 15). Doğaldan daha büyük olan, kafasının üstünde bir yılan dolaşan, yüzü, yapının iç mekânına bakan saçsız bir baş, duvarla kapatılmıştı.

Terrazzo Yapısı'nda orta yapı evresinden pelikanı andıran bir kuş heykeli, kafasından geriye bir şey kalmamış bir başka kuşun gövdesi, bir insan kafası ve onun kuşumsu gövdesi -en azından ilk yorumlara göre- ve garip bir nesneye ait kafa ve gövde parçaları ve gagası bir insan yüzüyle biten, bu nedenle de kuş-insan diye adlandırılan figüre ait kuş gövdesi ve kuş kafasına ait diğer parçalar çıkmıştı.

En eski yapı evresinden ise çok az kalıntı geriye kalmış ve önemli bir buluntuya rastlanmamıştı. Bir tek büyük heykel ve yüzü korunagelmiş doğal büyüklükteki bir insan kafası ise Terrazzo Yapısı'ndan değil, bizlerin bilimsel konuşmalarda daha rahat anlaşılabilmesi için "Ev 13" numarasını verdiğimiz, yerleşmedeki alışılagelmiş kanal evlerden çıkmıştı.

Nevali Çori'nin sanat tarihi açısından değeri, Üst Paleolitik mağara resimlerinin anlamından daha az değildir. Buluntuların Heidelberg'te değerlendirilmesi sürecinde ortaya çıkan sonuçlarla bilimsel bir şaşkınlık kendini yavaş yavaş göstermeye başlamıştı.

Totem direklerinin gölgesinde? Nevali Çori buluntularının Heidelberg Üniversitesi Tarihöncesi ve Öntarih Enstitüsü Uruk-Warka Salonu'nda küçük bir sergi ile gösterilmesi için1995 yazında hazırlıklara başlandı. Tabii ki bu sergi, orijinalleri Urfa Müzesi'nde korunan buluntularla değil, Mainz'daki Römisch-Germanisch Merkez Müzesi restoratörlerinin kazı çalışmaları sırasında Urfa'da çıkardıkları kopyalardan olacaktı. Ben bu sergi hazırlık çalışmalarını yürütmek için seçilen şanslı kişiler arasındaydım. Bu eşi benzeri olmayan buluntular üzerinde, bunlar alınmış kalıplar dahi olsalar, çalışabilmeyi bir onur olarak kabul ettim. Görevim, vitrinlerdeki eserlerin kısa ve anlaşılabilir metinlerini yazmaktı. Bu iş sanıldığından çok daha zordu. Her parçayı kazıdan tanıyor olmama rağmen, her nesne için birkaç saat çalışmak durumunda kalıyordum; çünkü nesnelere ikinci, üçüncü bakışımda şaşırtıcı yeni ayrıntılar fark ediyordum. Her heykelin yeniden ele alınması ve her yönden incelenmesi gerekiyordu. Kireçtaşından yapılma orijinalleriyle bu işin yapılması, ağırlıkları nedeniyle atletik bir meydan okumaya dönüşebilirdi ve bu kadar güç gerektiren bir işin yapılması ise imkânsızdı. Fakat önümüzdeki polyester kopyaların içi boş olduğundan bunlar oldukça hafifti. Orijinalleri yüzlerce kilo ağırlığında olan bu eserleri böylece plastik bir oyun topu gibi hareket ettirebiliyordunuz.

Zahmetlerimizin karşılığını oldukça verimli bir şekilde almıştık, çünkü bu kalıplarla yapılan incelemelerden daha önceden imkânsız olan gözlemler yapılabiliyor ve bazı parçalar birbirlerine uyuyordu. Bu durum hiç beklenmeyen bir başarıydı. Bu beklenmeyen başarının aslında daha sonra çok sürpriz olmadığı ortaya çıkacaktı, çünkü Murat henüz kazı sırasında, daha önce değindiğimiz insan kuş kafası karışımı heykel parçalarını birleştirmeyi başarmıştı. Her ne olursa olsun, o zamana kadar tek tek değerlendirilen *Ev 13*'ten çıkardığımız üç heykel parçasını, tanımlamalarını yapmak için elime alıp incelediğimde birbirlerine uyduğunu ve bunların totem direği benzeri bir betimli sütunun parçası olduklarını görmüştüm. Nevali Çori buluntularının eşi benzeri yoktu ve bu sonuç ise bir anlamda çalışmalarımızı yüceltmişti.

Yukarıda bahsedilen, kafası olmayan kuş, insan kafası ve kuş gövdesi karışımı nesnenin üstüne uydu, daha farklı yöne bakan ve ikinci bir insan kafasına ait parçanın arkasında ise bir saç örgüsünü andıran

küçük bir parça daha yerleştirilecekti. Böylece ortaya sonuç olarak bir kuştan, iki insan kafasından ve açıkça insan anatomisine uymayan bir gövdeden oluşan betimli bir sütun çıkmaktaydı. Kuş bu parçanın üst bitiş kısmını oluşturuyordu, çünkü boyundaki kopma yüzeyi başka bir figürü taşıyacak kadar geniş değildi. Bu parça aşağıya doğru, günümüze kadar gelmemiş bir de alt bölüme sahip olmalıydı. Ölçüleri açısından bakıldığında ise, aynı buluntu alanında ortaya çıkartılan diğer bir parçanın da, eğer aradaki bağlantı kısmı biliniyor olsaydı, büyük olasılıkla bu heykele eklenebileceğini söyleyebiliriz. Bu parça karşılıklı duran iki kuşa ait ayak ve kuyrukları gösteriyordu. Bu parçanın da aşağıya doğru ne kadar uzun olduğu bilinmemekte. Böylelikle genel olarak totem direği benzeri tavsirli bir sütunu düşünebiliriz. İnsan gövdesi olmayan bir bedenin üstünde yükselen iki insan kafasını kavrayan bir kuşun betimlendiği bu eserin yorumlanması o kadar kolay olmasa gerek (Resim 16).

Kuş-insan kafalarının betimli sütun ile bir araya getirilmesi, Ev 3'ten çıkan büyük kafanın yorumlanmasında da yol gösterici oldu. Uzaktan etkileyici görüntü veren sütun benzeri nesnenin, büyük oranda parçalanmış olmasına rağmen büyük bir kuşu betimlediği anlaşılmaktaydı. Arka tarafta bant şeklinde yapılmış kanatlar ve öne doğru çıkıntı yapan göğüs kısmı iyi korunagelmiş bu parçanın da kafa bölümü ele geçmemiştir. Ve burada da kuşun insan kafasını kavradığı belli olmakta. Bu konudaki tahminleri, Nevali Çori'de de olan, ayrıntılarını daha önce belirttiğimiz tüm Ön Asya Neolitiğinin karakteristik özelliği olan kafatası kültü ile ilişkilendirmek doğru olmayan bir spekülasyon olur. Kuşların insan bilincinde önemli bir konumda olduğu ortada. Eğer kuşların doğaları gereği biz insanların erişemeyeceği sınırlara (artık sadece çok büyük teknik donanımla gerçekleştirilebilen) ulaşabileceklerini kabul edersek, insan bilincinde yaratabileceği etkiler konusunda çok büyük hayaller kurmamıza gerek kalmamaktadır.

Nevali Çori sahip olduğu büyük heykeller ve betimli dikilitaşlarıyla o zamana kadar Ön Asya İlk Neolitiği için geçerli olan görüşleri aşmış ve büyük oranda Ön Asya İlk Neolitiğini geliştirmiştir. Önümüzde çok daha fazla ve çeşitli buluntu ve buluntu grupları olmasına rağmen, Taş Çağı Şamanizmi için önem taşıyan ve daha sonra tekrar yeniden

ele alacağımız bir buluntuyu anlatmak istiyoruz: Neredeyse çeyreği geriye kalmış, kireçtaşından yapılma desenli tabak, tek olduğu için dışarda tutulmuştur. İç kısmında ağız tarafında yoğun is izleri olmasa, normalde bezeksiz kaplar grubuna yerleştirilebilecek bu buluntu, bir taş kandil ya da tütsü kabı olarak yorumlanabilir. Ön yüzünde elleri havada koca göbeği ve ayrık bacakları olan iki insan figürü görülmekte. Bu iki figür yine aynı şekilde koca göbekli, aynı pozisyonda duran, ama insan değil de bir kaplumbağayı andıran başka bir figürü sınırlamakta. Bu sahne sağ ve solda diğer başka figürlerle devam etmekte, ancak ne yazık ki kırılmış olduğu için tam olarak neleri betimledikleri saptanamamıştır. Hiç kuşkusuz her tarafı betimlerle dolu, eldeki parçaya göre üzerinde *dans sahneleri* betimlenmiş bir tabak söz konusuydu.

Burada çok fazla ayrıntısına girmek istemediğim, küçük boyutlu figürinlerde dikkati çeken, betimlenen motiflerin yapıldıkları malzemeye göre -kil ve kireçtaşı- farklı özellikler taşımalarıydı. Kil figürinlerde iki temaya ağırlık veriliyordu: Ayakta duran, kemerine (?) kadar çıplak olan ve büyük bir ihtimalle ereksiyon halindeki bir erkek (buna bilimsel söylemde verilen isim ise *itifallis*'tir) ile oturan bir kadını betimlemektedir. Kilden hayvan figürinleri ise neredeyse yok denecek kadar azdır.

Kireçtaşı figürinlerde ise durum çok daha farklıdır. Bu grup içindeki figürlerin çoğunluğu hayvanları betimlemekle beraber, belirli bir türün öne çıkıp çıkmadığını söylemek ise çok güçtür. Buluntuların pek çoğu tek parçadır ve yinilenen betimlere pek rastlanmamaktadır. En çok dikkati çeken ise, megalitik, yani çok büyük taşlardan yapılma, el ve ayakları olan T başlı dikilitaşların birkaç santimetre büyüklüğünde minyatürlerinin yapılmış olmasıdır. Bu bağlamda öne çıkarılması gereken buluntu ise, benzerini Nahal Hemar'dan tanıdığımız doğal büyüklükteki maske tipinin minyatür olarak yapılmış kopyasıdır (Resim 17-18).

Nevali Çori'deki buluntuların mekânsal dağılımı üzerine yapılan araştırma, yerleşmede çok seyrek görülen ok ucu tipinin, öncelikle kült törenlerinin yapıldığı tahmin edilen Terrazzo Yapısı'nda, özellikle de buranın doğusundaki açık alanda çıkması, belki de en önemli sonuç-

lardan biridir. Bu hiç tipik olmayan ok uçları, belki başka buluntu yerlerinde çok daha fazla sayıda ele geçmektedir, ama Nevali Çori'de oransal olarak daha azdır. Acaba, uzak bölgelerden insanların buraya gelmesinin nedenlerinden biri Terrazzo Yapısı'nın etrafındaki bu buluntular mıydı? Küçük ok uçları bir tür "hediyelik" eşya mıydı? Ve acaba Terrazzo Yapısı belki de uzaktan görünebilecek bir şekilde totem direkleriyle mi çevrilmişti? Kuzey Amerika'nın kuzeybatı kıyısında yaşayan yerliler totem direklerini kesinlikle yaşadıkları köyün içine yapmaktaydılar. Evlerin önüne dikilen bu direkler, üzerindeki betimlerle mitolojik olayları ve köy sakinlerinin soylarını anlatmaktaydı. Acaba Nevali Çori'de de benzeri ahşap direkler var mıydı ve buradaki kireçtaşından dikili örneklerin Terrazzo Yapısı'nın sekilerindeki parçaları, kontrollü bir şekilde "ortadan kaldırıldı" mı; ya da başka bir şekilde söylersek, çok özel görkemli örnekler olduğu için acaba özenle buradan alındı mı? Arkeolog Kenyon'nun, Natuf tabakaları içinde (M.Ö. 12.-11. yüzyıl) bulduğu iki kaidenin totem direkleri olduğunu tahmin etmesini hatırlayalım. Acaba bu tür totem direklerinin, benzer yerleşmelerin envanterinde yer alması doğal mıydı? Ya da sadece çok az yerleşmede bulunmaktaydı ve bu nedenle de insanları uzak bölgelerden bunlara çekmek için yapılan kültürel bir etkinlik miydi? Bu sorulara kanıtlanabilecek cevaplar vermek çok zor, ama bu buluntular sayesinde Yukarı Mezopotamya'daki İlk Neolitik yerleşim tarihinin birdenbire, daha önceden hiç kimsenin bilmediği yeni yüzler ve renklere sahip olduğunu da unutmayalım.

Yeni buluntuların içeriği, daha önceden kesinlikle formüle edemeyeceğim yığınla soruyu ve araştırma konusunu barındırmaktaydı. En azından kendi mesleki hayatımın daha farklı yönlerde gelişmesinde bu keşifler benim için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Nevali Çori'nin büyük heykeller ve totem direklerinin bulunduğu tek yer olmadığı tahmin ediliyordu. Acaba, belki de şimdiye kadar çok daha önemli yerler gözden kaçmış olabilir mi?

Yukarı Mezopotamya İlk Neolitik Çağ arkeolojik dağılım haritaları, Nevali Çori kazısına kadar tek tük buluntu yeri göstermekteydi. Çok büyük bölgeler henüz araştırılmamıştı. 1979 yılında Nevali Çori'nin bir İlk Neolitik Çağ buluntu yeri olarak keşfinden, "Roma mezarlarının" doğru bir

şekilde değerlendirilmesine kadar birçok yıl geçti. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'ın (PPN) bütün dönemleri Eriha'nın araştırılmasına kadar hiç bilinmemekteydi ve o döneme kadar çanak çömleği olmayan Neolitik yerleşme, arkeolojik araştırmanın kategorilerinde yer almamaktaydı. Kendi kişisel araştırma planımda ise bu arka plan bilgileriye, bugün şöylece formüle edebileceğim soru oluşmaya başlıyordu: Acaba Yukarı Mezopotamya İlk Neolitik yerleşmelerinin birbirlerine yakınlığı ne kadardı ve Nevali Çori'nin komşu yerleşmeleri ne kadar uzaklıktaydı? İç yapıları birbirine benzeyen köy benzeri yerleşmeler miydi bunlar ya da bir yerleşim hiyerarşisine işaret eden önemli yerleşmeler var mıydı? Ve acaba Nevali Çori, tahmin edilen bu İlk Neolitik yerleşim sisteminde nasıl bir yere sahipti?

Kesin olan, Fırat ve Dicle arasındaki geniş bölgede daha bilinmeyen yerleşmelerin olduğuydu. Ama buna rağmen 1994 yılında hiç beklenmedik bir şekilde, bu bölgede, bizleri Göbekli Tepe'ye biraz daha yaklaştıracak bir yerde Çanak Çömleksiz yeni bir yerleşmenin bulunduğu haberi geldi. Burası Urfa'nın hemen yakınlarındaki Gürcütepe yerleşmesiydi.

6. Gürcütepe ve Yeni Araştırma Projesinin Doğuşu

Gürcütepe'nin keşif hikâyesini birkaç sözcükle anlatabiliriz. Nevali Çori buluntuları üzerine çalışmalar yapan ve Göbekli Tepe bölgesine yaptığımız ilk geziden tanıdığımız Amerikalı deneyimli Arkeolog Henry Wright 1994 yılında, o döneme kadar bilinmeyen Neolitik bir yerleşme yeri olduğunu haber alır. Acaba Taş Çağı uzmanlarının içinde olduğu grup bu yerin araştırılmasıyla ilgilenir miydi? "Gürcülerin Tepesi" anlamına gelen Gürcütepe'nin ismi, tarihi arka planı ile ilgili ipuçları verse de, daha fazla ayrıntılı bilgi elde etmek için yeterli değildi. Urfa'nın doğu sınırında, Tell Kazane'in birkaç km kuzeybatısında yer almaktaydı. Henry ve meslektaşları tarafından araştırılan höyük devasa büyüklükteydi. Bölgedeki bir gezi sırasında Henry, o güne kadar fark edilmeyen bir İlk Neolitik yerleşme olan Gürcütepe'yi yoldan görmüştü, ama bu Taş Çağı yerleşmesi, daha çok Tunç Çağı ile ilgilenen Kazane ekibini cezbetmemişti.

Gürcütepe ile ilgili bilgi, Göbekli Tepe'nin yeniden keşfinden biraz önce gelmişti. Bu olaydan sonra ilerleyen günlerde iki yer de pek çok kere ziyaret edildi ve yoğun şekilde incelendi. Böylece yeni bir proje, ya da daha doğrusunu söylersek Nevali Çori'de başlanan projenin devamı olan yeni bir proje doğmuştu. Nevali Çori ile başlayan ve Gürcütepe ve Göbekli Tepe ile devam eden "Urfa Projesi" büyük hız kazanmıştı. İşte tam bu sırada Alman Arkeoloji Enstitüsü Birinci Başkanı Harald Hauptmann'dan düşünülebilecek en iyi desteği elde etmiştik; ayrıca 1995'te aceleyle kurulan ArchaeNova Demeği de özel sponsorların bulunmasını sağlayarak, yeni bir projenin başlangıcındaki zorlukların aşılmasında yardımcı oldu.

1995 yılı sonbaharında yeni tanımlanmış "Urfa Projesi"nin Heidelberg'deki "öncüleri", Urfa Müzesi elemanlarının yardımıyla ilk kazı sezonunu başlattılar. Daha sonraki kazı kampanyalarına katılan çok sayıdaki kişinin isimlerini vermek istemiyorum, ama ilk kazı sezonundaki çekirdek gruptan yazılması şart olan isimleri sıralamalıyım: Benim dışımda, arkeolog olarak Manuela Beile-Bohn, Songül Ceylan, Christoph Gerber, Çiğdem Köksal ve Michael Morsch. Topograflar Markus Geiß ve Stefan Obermeier, gerekli olan ölçüm noktalarının temelini oluşturdular.

Göbekli Tepe ve Gürcütepe'de bir ay çalışmayı planlamıştık. Gözümüze çok büyük ve ürkütücü geldiği için Göbekli Tepe'de başlamaktan vazgeçtik. Böylece kazı çalışmaları Gürcütepe'de başlatıldı. İlk ve daha sonraki kampanyaların sonuçlarını şöylece özetlemek istiyorum:

Gürcütepe, Şanlıurfa'nın güneydoğu sınırında, Harran Ovası'nın kuzeybatıda bittiği yerde yer almakta (Resim 19). Doğu-batı yönünde yaklaşık 1,2 km yayılmaka olan bu yer ve bu alanda çanak çömlek buluntusu olmayan en az dört tane Neolitik Çağ yerleşmesi tespit edilmiştir. Bunlar tarafımızdan "Gürcütepe I-IV" olarak adlandırılmıştır. En büyüklerinden olan Gürcütepe II'nin çapı yaklaşık 200 m ve ovadan yüksekliği ise 6 m'dir. Tepenin sınırı, kaynağı Urfa'daki kayalık alanlardan çıkan, ancak günümüzde yoğun su ihtiyacı ve özellikle de suya dayalı tarım nedeniyle büyük oranda yok olmuş dere yatağına kadar uzanmaktadır.

İşe önce topografik ölçüm ve büyük bir alanda sistematik yüzey araştırması ile başladık. Sadece Gürcütepe I'de Çanak Çömlekli Neolitik (PN) malzemelere rastlamıştık. Bu da burada; Çanak Çömleksiz Neolitik (PPN) yerleşim tabakalarının üstünde, daha yeni Çanak Çömlekli Neolitik tabakaların yer aldığını bize gösteriyordu. Diğer tepelerde ise çanak çömlek olmadığını hemen saptamıştık. Bu tahminlerle hatalı bir sonuca ulaşmamak için, olayın özüne inmek istedik.

İlk Kazılar Gürcütepe II'de Urfa'nın eski su şebekesi yer almakta. Buradan çıkarılan yeraltı suyu şehir suyu borularına pompalanmaktaydı. Suyun temiz tutulması için yapılan çalışmalar sırasında ortaya çıkan yakıcı klor kokusu arazideki çalışmayı oldukça zorlaştırıyordu. Ziyaretçiler için pek anlaşılabilir gibi değil; açık bir şekilde höyükte sona eren farklı boru hatları düzenli olarak su taşıyor ve kontrolsüz bir şekilde "yaz kış akan" dereden su çekiyor. Arkeologlar için şanslı bir durum. Böylelikle höyüğün kuzey yamacında oluşan su yarıklarında Taş Çağı tabakalarını görmek mümkün. Bu mini vadi profilinde kerpiç duvarları, tabanları ve çukurları görebiliyordunuz; bunun yanında *hediye olarak* da güzelce yıkanmış çakmaktaşı ve obsidyen aletler "büyüklüklerine göre ayrılmış" bir şekilde duruyordu. Böylece Gürcütepe Höyüğü yüzeyindeki buluntular bizi yanıltmamıştı. En azından Gürcütepe II'de oldukça kalın İlk Neolitik tabakalar vardı. Bunun sonucu olarak su yarığının olduğu yerde ilk kazılara başlandı (Resim 20).

Gürcütepe II kazı alanlarından ilk başta, Geç Antik Dönem'e ait, içinde mezar hediyesi olmayan, üstünü kapatmak için çatı kiremitleri kullanılmış mezarlar çıktı ortaya. Mezar çukurları, taş temel üstüne dökme kerpiç duvarla yapılmış dört köşeli büyük yapıların içine açılmıştı.

Dökme kerpiç duvarların varlığını saptamak, kazı tekniği açısından oldukça zor bir işi gerektiriyordu; bunun nedeni ise dökme kerpiç duvarların, kerpiç duvarlara nazaran düzenli ve belirgin bir iz göstermiyor olmasıdır. Üstteki dolgu toprağı, duvar malzemelerinin erimesiyle oluştuğu ve bu nedenle de aynı malzemeyi içerdikleri için dış duvar kenarlarını saptamak neredeyse imkânsızdır. "Erime" kelimesi, Akdeniz ülkelerindeki kerpiç yapı tekniğini bilmeyen okurlar için şaşırtıcı olabileceği için kısaca açıklamaya çalışalım: Günümüzde bile Akdeniz

ülkelerindeki geleneksel mimaride, güneşte kurutulan kerpiçler ya da tahta kalıpların içine dökülerek elde edilen ve yine güneşte kurutulan dökme kerpiç duvar tekniği kullanılmaktadır. İki teknik gerçi iki ayrı süreç ve geleneğe işaret etse de, aynı sonuca ulaşmaktadır, yani fırınlanmamış kerpiçten yapılma duvarlar. Bir yapıda iki tekniğin bir arada görülmesi olasıdır. Eğer koruyucu bir dam varsa, kerpiçten yapılmış böyle bir bina birkaç kuşağa yeter. Ancak damı yıkılan duvarlar oldukça çabuk yıkılmaya, "erimeye" ve yağmur yağdığında ise tümüyle tabana karışmaya başlar. Damın, kerpiç duvarları yukarıdan koruması gibi taş temeller de alttan gelebilecek nemi önlemektedir. Bu tür taş temeller, gerçi kerpiç duvarlar tümüyle yok olsa da, duvar yapım tekniği için kesin bir delil olarak kabul edilir. Gürcütepe'de ise bu son delili aramak zorunda kalmamıştık. Kazı ekibi kerpiç mimari konusunda öylesine deneyimliydi ki, yüzeydeki buluntulardan yola çıkarak bile pek çok dökme kerpiç yapıyı tespit edebiliyorlardı. Tespit edilebilen planlar küçük mekânlı evlerin varlığına işaret ediyordu. Bu durum, benzeri özelliklerin bu döneme ait diğer buluntu yerlerinden de bilinmesi nedeniyle pek şaşırtıcı olmamıştı.

Yapılardan birine ait duvarların kalınlığı 1,4 m idi. Duvarların kısmen dikkati çekmesi için büyük taş levhaların kullanılması, burada da bir ikamet mekânı yerine, özel bir yapıyı akla getirmektedir. Ancak bu yapıdan sadece geriye bir köşe kaldığı için işlevi konusunda kesin sonuca varılamadı. Kazıda çanak çömlek bulunmadı ama buna karşın su oluğundaki buluntuların da önceden gösterdiği gibi çok sayıda taş alet ortaya çıktı.

Gürcütepe'nin radyokarbon tarihleri henüz belli olmasa da, başka kazılardan bulunan ve kesin olarak tarihlenen belirli öncül biçimler yardımıyla, elde ettiğimiz buluntuları kronolojik olarak belirli zaman dilimlerine yerleştirebiliyoruz. "Öncül biçimler"i kullanabilmek için, belirli bir buluntu tipinin iki temel özellik taşıması gereklidir. Söz konusu buluntunun diğer pek çok buluntu yerinden çıkmış olması gereklidir, yani olabildiğince geniş bir "yatay" dağılıma işaret etmelidir. Buna karşın dikey özelliği ise olabildiğince dar olmalı, yani bu buluntu tipi çok kısa bir zaman dönemi içinden çıkmalıdır. Jeolojinin paralel bir dalı olan paleontolojideki *öncül fossiller* (yani katman başını be-

lirlemeye yarayan fosiller) ilkesi de jeolojik tabakaların tarihlenmesinde yöntem açısında aynı yolu izler. Bir öncül fosilin veya arkeolojik bir öncül buluntunun, birkaç buluntu yerinde mutlak tarihlenmesinin yapılmış olması yeterlidir. Elde edilen bu tarihler diğer buluntu yerlerindeki tarihlemelerde de kullanılabilinir.

Öncelikle ilk başta öncül usulün tanımlanması gereklidir. Potansiyel adayların listesi, gerçekten bu zor "sınavı" geçenlerin listesinden çok daha uzundur. Bu bölgede özellikle taş aletlerin dışında yer alan buluntu grupları üzerinde daha çok çalışmak gerekmektedir.

Gürcütepe örneğinde Çanak Çömleksiz Neolitik B'ye (PPNB), Nevali Çori'nin en geç yapı evresinden daha geç dönemlerde rastlanmıştır. Gürcütepe'de öncül form olarak; Lübnan kıyısında yer alan ve M.Ö. 2.-1. binde önemli bir Fenike yerleşmesi olan Tell Byblos'un Taş Çağı tabakalarından çıktığı için Byblos ok uçları (Resim 21) olarak adlandırılan buluntular kullanılmıştır. Byblos ok uçları aslında büyük bir biçim grubu oluşturmaktadır ve bunlardan gerçek anlamda öncül biçimler elde etmek için önce tiplerine göre teker teker ayrılmaları gerekmektedir. Gürcütepe ise, yeni tip tanımlamasında "Palmyra ok uçları" olarak bilinen belirgin tipe uymaktaydı. Bu tip, Yukarı Mezopotamya'da Çanak Çömleksiz Neolitik B, yani PPNB olarak kabul edilebilir. Gürcütepe II'nin geç evrelerinde bunlardan oldukça çok sayıda ortaya çıkmasına rağmen, Göbekli Tepe'de ise hiç yoktur.

Sonuç olarak Gürcütepe II şimdiye kadarki çalışmalara göre suya ve tarım alanlarına yakın, genel yaşam birimlerine ve tek tük özel yapıya sahip İlk Neolitik yerleşme tipine uymaktadır. Çayönü'ndeki Çanak Çömlekli Neolitik yerleşim evrelerinin, çanak çömleksiz yerleşmelere olan belirgin mesafesi de buna çok benzemektedir. Zengin çakmaktaşı ve obsidyen alet endüstrisinin yanı sıra, aralarında parlatılmış taş kaplar ve üretim yerlerinin çok yakınında bulunan, sert kuvarsit taşından kap delicileri ve kayaç parçalarından yapılma birçok başka alet ele geçmiştir.

Üçüncü kazı sezonunda nihayet ilk kez Gürcütepe I'de, daha önce bahsettiğimiz yüzey araştırmasında Çanak Çömlekli Neolitik buluntuların dikkat çekici yoğunluğunu, kazılarla araştırma fırsatına sahip olduk. Ama her yıl sorunsuz çalışma şansına sahip olamadık, çünkü çok fazla yüksek olmayan bu tepe Harran Ovası'nın sulama sahasına

dahil edilmişti ve bunun sonucunda da arazi tarım amaçlı kullanılabiliyordu. Kazı alanına sık sık patlıcan, biber ve pamuk ekiliyordu. Bu nedenle ancak tarlaların nadasa bırakıldığı nadir zamanlarda ek bir finans yükü olmadan (aksi halde köylünün zararını karşılamak durumundaydık) kazı yapabiliyorduk.

1997 böyle bir yıldı. Gürcütepe II'de bulduğumuz dökme kerpiç yapılardan Gürcütepe I'de hiçbir iz yoktu. Çok sayıda çukur tespit edilmişti. Bunlardan bazılarının altı yiyecek kavurmak için çakıl taşlarıyla döşenmişti. Öte yandan kazı alanının bir yerleşim tabakasına ait olduğundan hiç kuşku yoktu. Sadece merkezî ocak yeri ile birlikte bulunan kerpiç platform bile mimari bir yapıya işaret ediyordu, ama ne sınırları belirgin bir duvar, ne diken örgü duvar ya da hatıl deliği bulamamıştık. Beklenildiğinin tam tersine tarım toprağının altında, yani daha derin tabakalarda çanak çömlek buluntuları çıkmıyordu. Gürcütepe I'in yüzeyinden Neolitik Çağ'a ait buluntu topladığımız için, burada Çanak Çömleksiz Neolitik B'den (PPNB) Çanak Çömlekli Neolitiğe (PN) geçişin olduğu bir evreyi bulacağımızı düşünüyorduk. Ancak söz konusu bu döneme ait evrelere maalesef rastlayamadık.

Gürcütepe'nin Höyük Grupları -Taş Çağı'na Ait Bir Vadi Yerleşmesi

Üçüncü kazı sezonunda Gürcütepe II'de açılan derin sondaj sürpriz sonuçlar verdi. Burada 4 m derinlikteki muazzam Neolitik tabakaları daha 1995 yılı profil çizimlerinde fark etmiştik. Devasa, birbirinden akan çizgilerle ayrılmış bu döküntü toprağın içinden çok sayıda küçük buluntu ve hayvan kemiği çıktı, ama mimari izlere ait hiçbir kalıntıya rastlayamadık. Yapılar arasında açık bir yer işlevi görmüş bu alanın özellikleri, görüldüğü üzere yerleşim süresi boyunca hiç değişmemişti.

Arkeologlar arasında neredeyse bir tür derinlik tutkusu yayılmaya başlamıştı. Ahmet Gök'ün dışındaki bütün işçiler, derin çukurların içinde çalışmaya devam ediyorlardı. Ama çok şükür, Ahmet bir madenci hırsıyla derin kazıların devamını olanaklı kıldı. Kova, ip, üç ayak ve makara ile toprağı dışarı çıkarma sorunu çözülmüş ve atık toprak parça parça çıkartılmıştı. Sonunda artık iyice daralmaya başlayan "kuyu" 7,5 m derinliğe kadar ulaşmıştı. Buluntunun jeomorfolojik değerlendirmesi henüz yapılmamış olsa da, elde edilen buluntuların

arkeolojik değerlendirilmesi sayesinde, Gürcütepe II'nin Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNB) ile sınırlandığını tespit ettik.

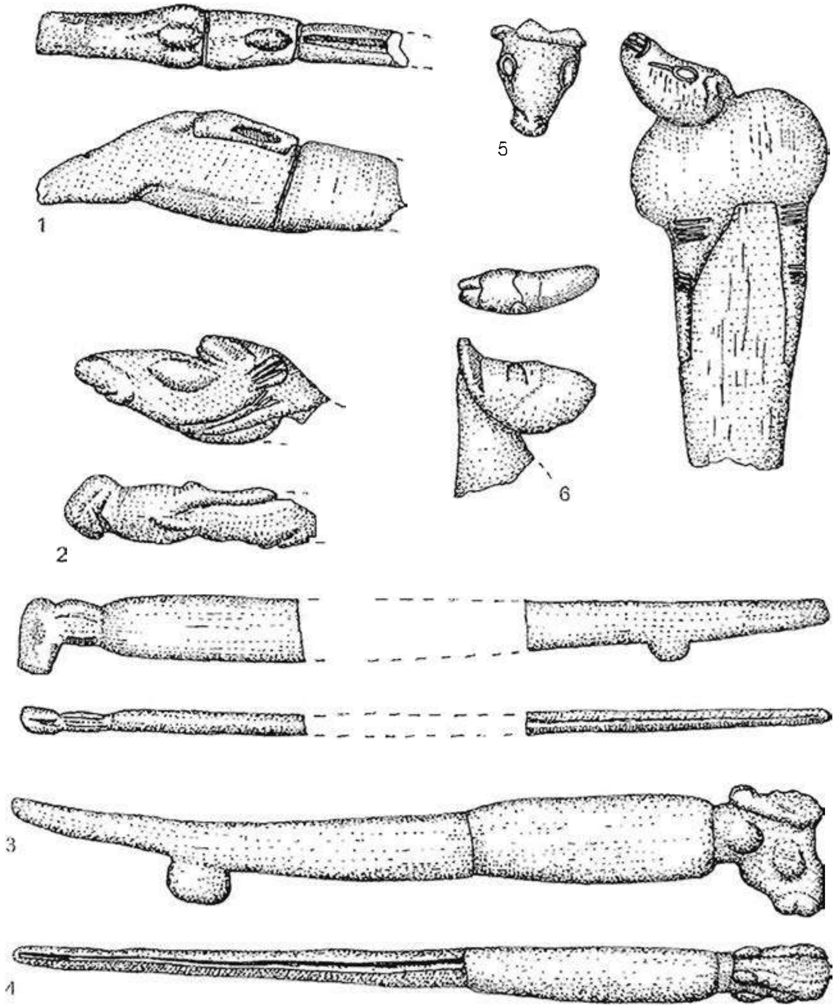
Bu tespit Gürcütepe'nin, geçen yıllar süresince en azından sondajlarla araştırılmış diğer höyükleri için de geçerlidir. Höyüklerin hepsinde yerleşme PPNB'ye tarihlenmektedir. Gürcütepe I'de, bahsedilen istisna dışında, daha erken veya daha geç tarihli kültür tabakaları tespit edilememiştir.

Gürcütepe III'ün özel bir buluntusu olarak, işlevini tespit edemediğimiz kireçtaşından yapılma küçük bir parçaya değinmek istiyorum. Bu parçada büyük ihtimalle bir köpeğe ait kabartma deseni bulunmaktaydı. Maalesef kafasını bulamamıştık. Bu buluntu, kanal benzeri yapının içindeki dolgudan çıkmıştı. Höyük I'deki sondaj sırasında sabuntaşından yapılma baskı mühür benzeri buluntuyla birlikte söz konusu aleti çıkarmıştık.

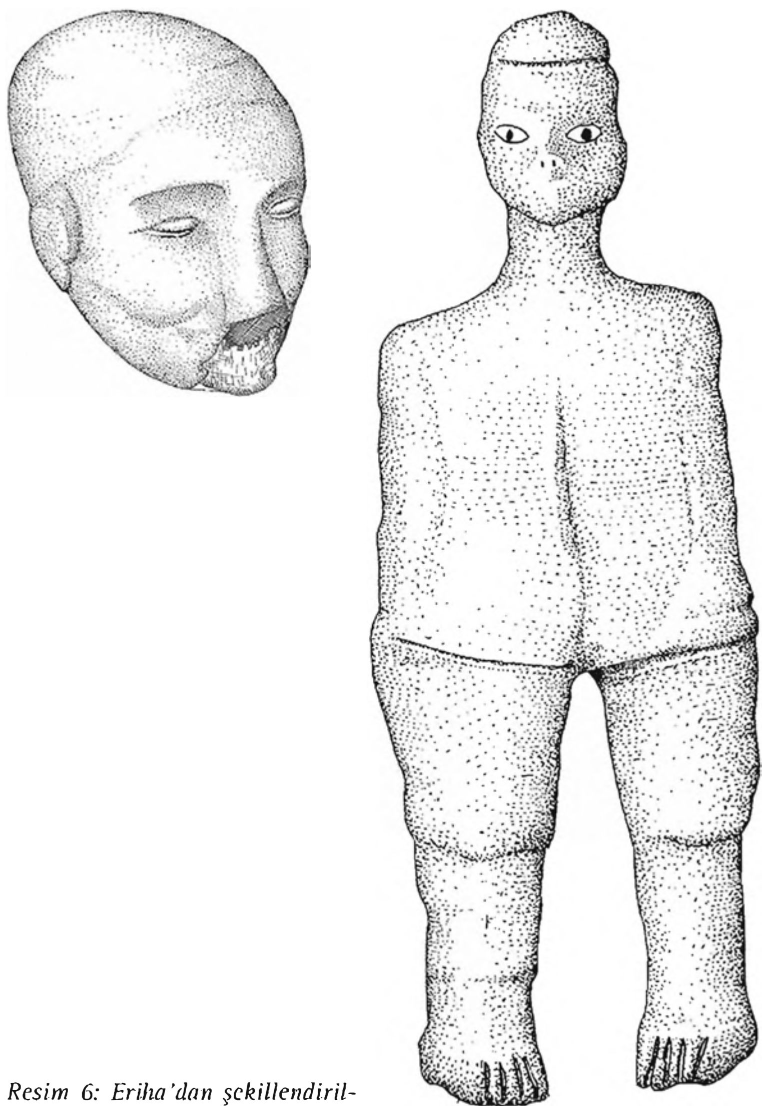
İlginç bir bilgiyi ise, Angela von den Driesch ve Joris Peters tarafından gerçekleştirilen hayvan kemiği buluntusu analizi sonrasında elde etmiştik: Pek çok hayvan türü arasında, Göbekli Tepe buluntularında olmayan, *evcilleştirme belirtilerini* gözleyebiliyorduk.

Buranın zengin hayvan türleri (Göbekli Tepe'de ise bir tek hayvan türü tespit edilmiştir) sadece yabani hayvanları, öncelikle de yabani boğayı, ceylanı, yabani domuzu, tilkiyi ve onageri, yani Asya yaban eşeğini kapsamaktaydı.

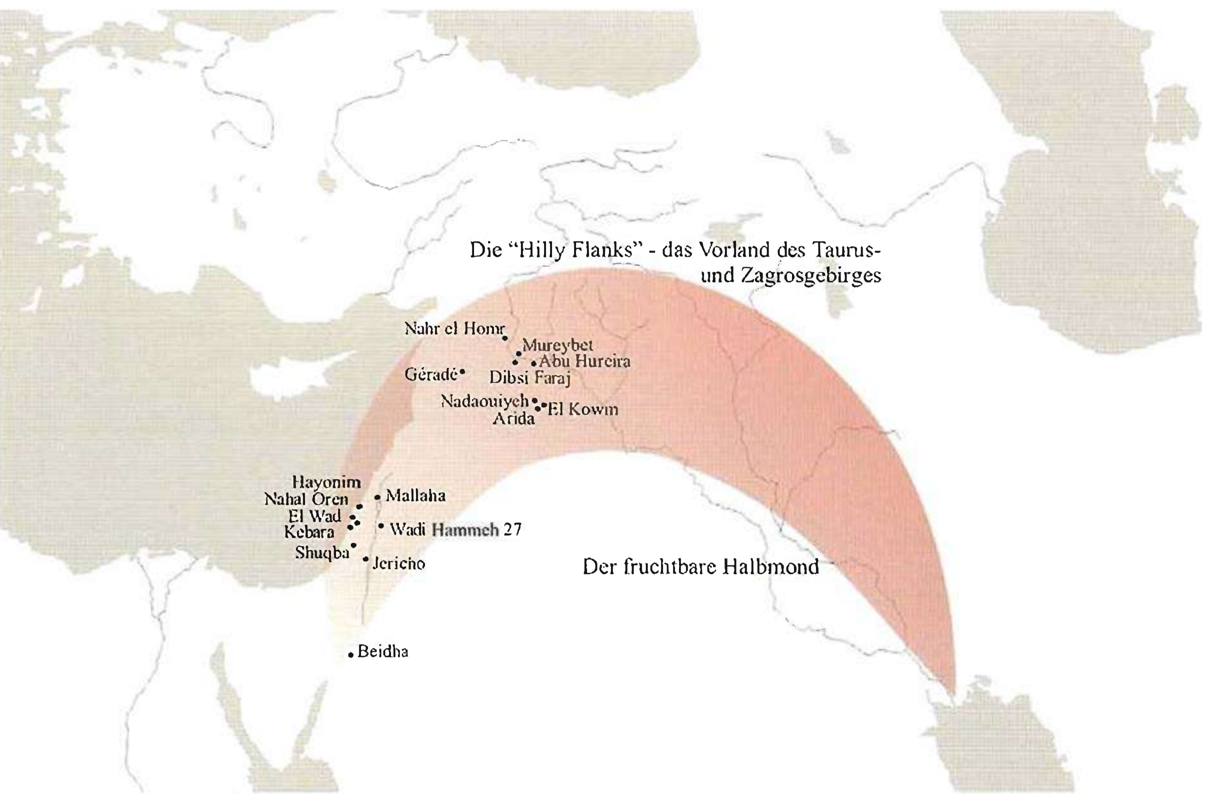
Benzeri bir buluntu da Reinder Neef tarafından yapılan botanik buluntuların analizinde kendini gösterdi: Gürcütepe'de kültüre alınmış bitkiler var ama Göbekli Tepe'de hiç yok. Sonuç olarak Göbekli Tepe'deki yapılar Gürcütepe'den daha eski değillerdi, ama bu bölgedeki insanların daha farklı beslenme alışkanlıkları vardı ve farklı besin kaynaklarına sahiptiler. Gürcütepe'deki "vadi yerleşmeleri", Göbekli Tepe'deki "dağ yerleşmesi" karşısında konumlanmıştı, ancak sürekli derin zıtlıklar ortaya çıkmaktaydı. Bu nedenle Göbekli Tepe ve Gürcütepe'nin, bu iki buluntu yerinin İlk Neolitik yerler arasında iki karşıt örnek oldukları sonucunu çıkarabiliriz (Resim 22).

Resim 5: Natuf Kültürü'ne ait figüratif işlemeli kemik aletler: 1-4) Kebara, 5) el Wad, 6) Nahal Oren.

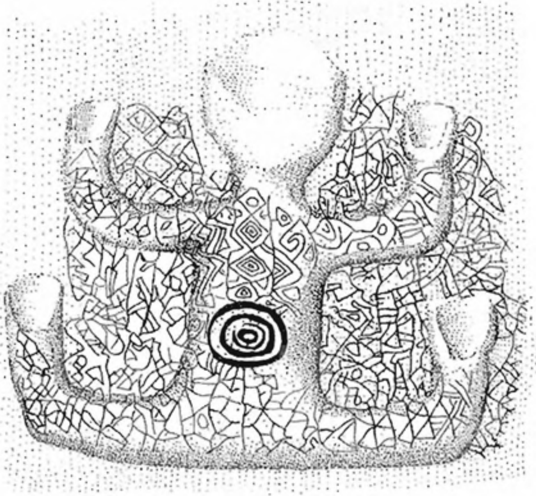
Resim 6: Eriha'dan şekillendirilmiş kafatası ve Ayn Gazal'dan çıkan heykel.

Resim 7: Bereketli Hilal ve Natuf Kültürü'ne ait önemli buluntu yerleri
(Resim içindeki yazılar: Bereketli Hilal; Toroslar'ın önündeki ova "Çekirdek Bölge" ve Zağros Dağları.

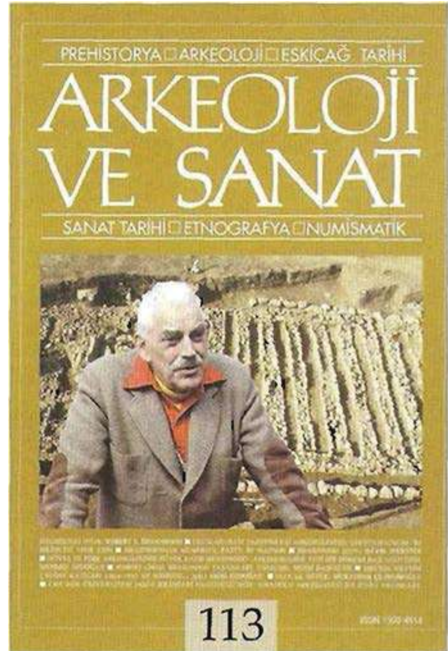
Resim 8: Yukarı Mezopotamya'da Toros Dağları'ndan gelen çok sayıda büyük nehir bulunmaktadır; yukarıda ise Hasankeyf'ten geçen Dicle Nehri'ni görmekteyiz.

Resim 9: Çatalhöyük duvar resimlerindeki ana temayı, Doğuran Ana Tanrıça oluşturmaktadır.

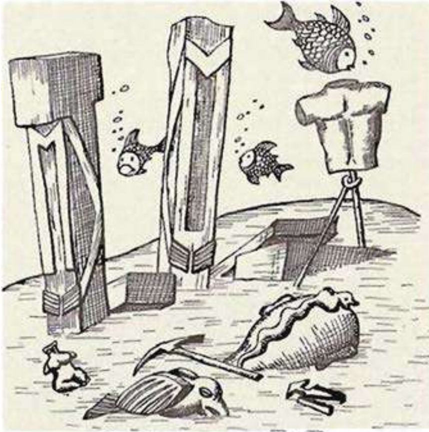
Resim 10: Çayönü'nün hemen güneyinde şaşırtıcı görünümdeki Hilar Kayalıkları yer almaktadır. Resimde, kayalıkların arasından bakıldığında karşıdaki nehir teraslarında yer alan Neolitik yerleşme görülmekte.

Resim 11: Robert Braidwood Çayönü'nde ızgara planlı bir yapının önünde görülmekte. Bu resim ***Arkeoloji ve Sanat****'ın kapağında kullanılmıştı.*

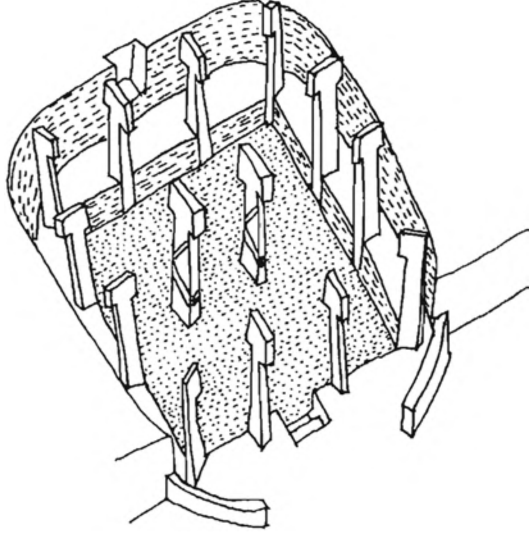

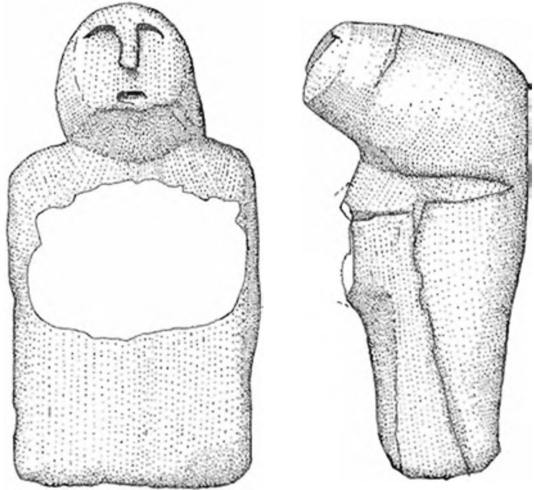
Resim 12. İlk Neolitik Çağ Nevali Çori yerleşmesi -tam olarak bulunduğu yer dört köşeli kazı açmalarından çıkartılabilir- Fırat Nehri'nin dikkati çekmeyen küçük bir yan vadisinde yerde almaktadır.

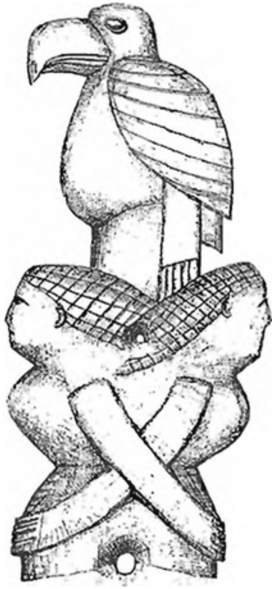
Resim 13: Buluntu yerinin çok çabuk su altında kalması üzerine, Nevali Çori'de son kazı sezonunda tasarlanan tişört resmi. Resimde "şeritleri", kolları ve elleri olan tipik bir dikilitaş görülmekte. Sağdaki dikilitaş tahrip olmuş; soldaki ise tipik T biçimli geniş başa sahip.

Resim 14: Nevali Çori'deki geç evreye ait Terrazzo Yapısı (Harald Hauptmann tarafından yayımlanan bir rekonstürüksiyon çizimi).

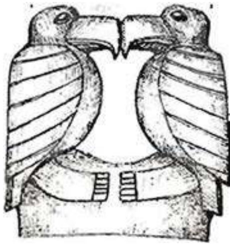

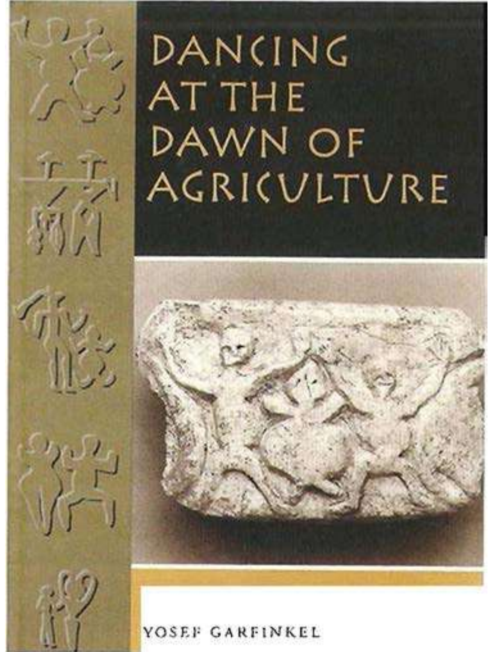

Resim 15: Nevali Çori'deki Terrazzo Yapısı'nda bulunan kireçtaşından yapılma "kuş insan" heykeli.

Resim 16: Nevali Çori'deki totem direği olarak adlandırılan buluntunun rekonstürüksiyon çizimi. Birbirinden farklı yerlerde bulunan parçalarının birleştirilmesi, 1995 yılında Heildelberg'e getirilen orjinal kopyalara dayanılarak yapıldı. Karşı karşıya duran kuşlar büyük ihtimalle bu heykel grubuna aittir.

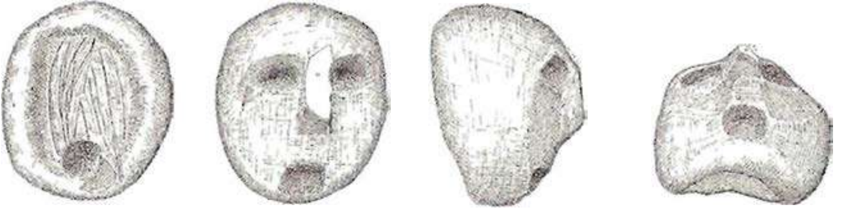

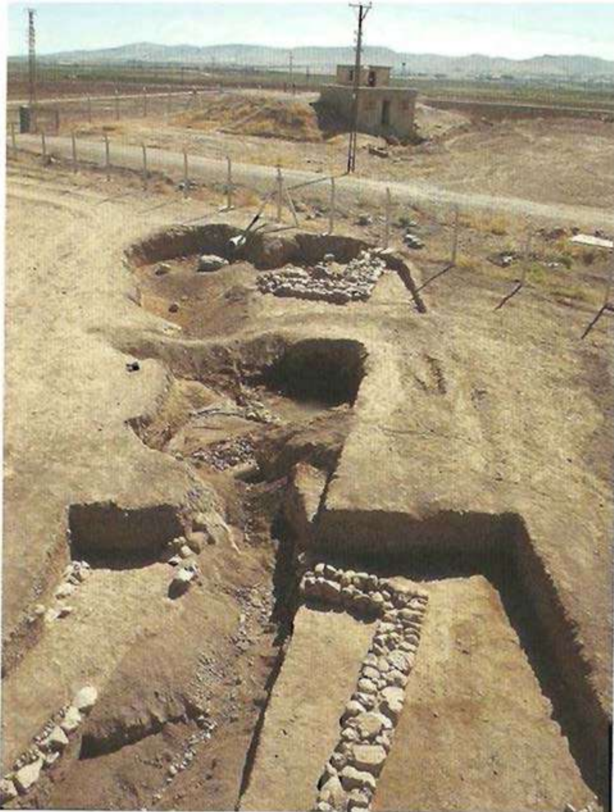
Resim 17: Nevali Çori'deki kabartmalı çanak, erken dönem dans sahnelerinin anlamı üzerine çalışan Yosef Garfinkel'in kitabının kapağını süsledi.

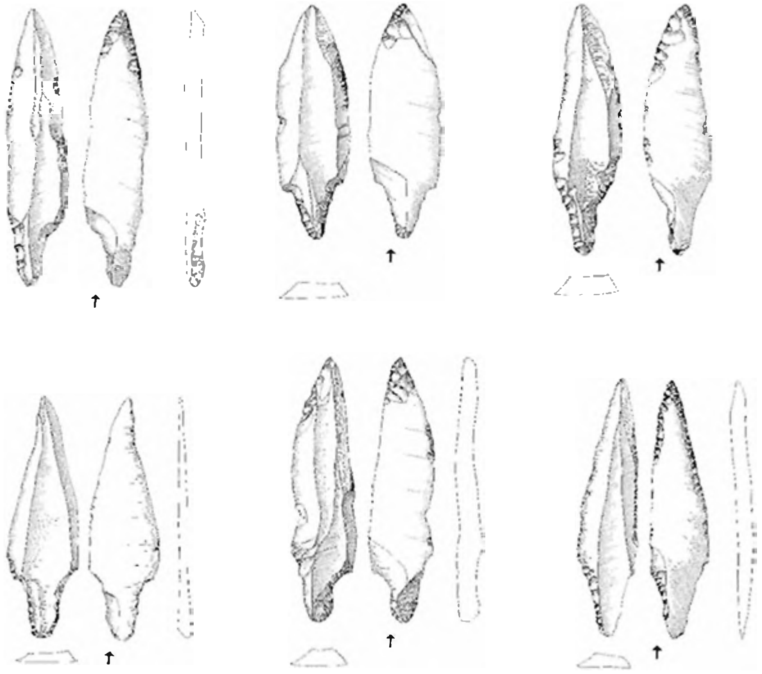
Resim 9 Harran Ovası'nın kuzeybatı sınırında yer alan Gürcütepe Höyük gruplarının havadan görünüşü.

Resim 18: Nevali Çori'de bulunan kireçtaşından yapılma minyatür boyuttaki maskeler, Nahal Hemar ve Güney Levant'taki diğer buluntu yerlerinden bilinen doğal büyüklükdeki taş maskelerin bir tekrarı gibidir.

Resim 20: Gürcütepe II'de erozyonun kanalını kısmen tahrip ettiği mimari buluntunun güneyden görünüşü.

Resim 21: Çanak Çömleksiz Neolitiğin (PPN) en önemli alet grubunu oluşturan çakmaktaşından yapılma saplı uçlar arasında, ok ve mızrak uçları ile kamalar yer almaktadır. Byblos Uçlarının bir türü olan Palmyra Uçları, Gürcütepe'de oldukça sık bulunmaktadır.

Resim 22: Gürcütepe'de bulunan sabuntaşından yapılma baskı mühür benzeri nesne.

III. Göbekli Tepe

Böylece Göbekli Tepe'de bizi bekleyen konuları daha iyi anlamak için önemli bazı yerleşme yerlerini tanımış olduk. Ön Asya Neolitik Çağ dünyası konusunda bize bilgi veren farklı araştırmacılar ve yerlerle karşılaştık. Çok eski dönemlere ait insanların (bazılarının bunu avcı kültürlere rüyalarında bile yakıştıramayacakları bir tarzda) tarım ve hayvancılığın en eski biçimlerini tanıdıklarını gördük. Ama bu insanların yaratıcılıkları bu uzmanlık alanıyla sınırlı kalmamıştır. Evlerinde sanat eseri olarak tanımlayabileceğimiz büyüklü küçüklü kült nesneleri bulunmaktaydı. Düşüncelerinin sadece günlük var olma kaygısıyla bitmediği, tam aksine oldukça derin mitsel konularla uğraştıkları açıkça görülmekte. Yaşamlarındaki bu alanın içinde sadece ritüel amaçları gerçekleştirtikleri "özel binalar" değil, aynı zamanda..bazı kafataslarının ve kült uygulamalarının da gösterdiği gibi, bu törenlerde özel insan ya da grupların ön plana çıktığı açıkça belli olmakta. Bu nedenle belki örgütlenmiş bir kült töreni anlamında, bir dinsel yönlendirmenin ana hatlarından söz edilebilir.

Henüz çanak çömlek yapma, fırınlama kültür ve tekniğinden çok uzak olunduğu bir dönemde, bütün bunların, çok farklı bölgelerde yaşayan insanları yakından ilgilendirmiş olması dikkat çekicidir. Göbekli Tepe'ye adım atmadan önce, M.Ö. 10. binde atalarımızın ulaştığı gelişmiş ve bileşik bir kültür basamağıyla karşı karşıya olduğumuza kendimizi alıştırmalıyız. Bu arka planla, o zamanlar Göbekli Tepe'de neler olup bittiğini anlamak daha kolay olacaktır.

Bu bölümde, Göbekli Tepe'nin M.Ö. 10. bine tarihlenen üçüncü ve en eski tabakasında ortaya çıkarttığımız mimari ve tasvir buluntularını anlatmaya çalışacağım. Daha sonraki tabakaları, özellikle de ikinci tabakayı, atalarımızın Göbekli Tepe'de yarattığı kültürün çöküşü ve yok oluşunu kitabın son bölümünde (V. bölümde) ele alacağız.

Göbekli Tepe'deki buluntulara ayrılmış ileriki sayfalar için sizden biraz sabırlı olmanızı rica ediyorum. Size önce, bu Taş Çağı merkezinin yapı ve tasvir dünyasında bir tür gezi yaptırmak istiyorum. Bunu yaparken, sizlerin bu eserler hakkında belirli bir fikir edinebilmeniz için, bu buluntular hakkında çoğu kez benim için de değerlendirmesi imkânsız ya da çok spekülatif olan anlam ve yorumlardan kaçınacağım. Kitabın ilerleyen bölümlerinde bu yapının ve resimlerin içyapısı ve işlevi konusunda düşüncelerimi dile getirip IV. - V. bölümlerde biraz daha ilerleyerek, buluşların görünen tüm zenginliğini sunmaya çalışacağım. Sizlerin şaşkınlığı, bizlerin Göbekli Tepe'deki adım adım artan şaşkınlığımızdan daha fazla olmayacaktır.

1. "Göbekli" Dağ

Kitapta anlatılan Gürcütepe'nin sonuçları 1995'ten 2000'e kadar yapılan kazılara dayanıyordu. Göbekli Tepe kazılarıyla paralel yapılan bu çalışmaları büyük oranda bitirilmiş olarak kabul edebiliriz. Gürcütepe tümüyle kazılamamış olmasına rağmen, burası hiç de az rastlanmayan bir buluntu yeri görünümündeydi. Diğer yerlerdeki başka araştırmalarda da benzeri buluntular elde edilerek Neolitik dünya mozaiği adım adım tamamlanmaktaydı. Gürcütepe bize "eski yerleşik kültürler tarihi" büyük bulmacasının çözülmesinde önem taşıyan bazı renkli taşlar sunmaktadır. Bilimsel araştırmalar bazen bu tür bulmacalarda birbiri arasında değiştirilebilecek aynı normlarda taşları ortaya koyarlar. Gürcütepe'de kazıların devamı, daha önceden sonuçlarını tahmin edebileceğimiz, halen var olan buluntu ve bilgilerin çok sayıda benzerlerinin ortaya çıkmasına neden olacaktı. Ama buradaki höyük gruplarının bazı arkeolojik sürprizleri barındırıp barındırmadığını da hiç kimsenin kesin olarak bilemeyeceğini de belirtmek lazım.

Bu nedenle gücümüzü, çok daha farklı bir yer olan ve çok farklı sorular sunan Göbekli Tepe'de toplamak çok doğruydu ve bu yer halen de bu özelliğini devam ettirmektedir. Göbek kelimesinin, tepe ile birleştirilmesi, dümdüz kireçtaşı platoda yukarı çıkan bir göbeği andıran, kalıntıların olduğu tepenin siluetini çok iyi anlatan "Göbekli Dağ" gibi bir anlama sahip bir isimi ortaya çıkarıyordu. Buradaki kazılar, bilimsel açı-

dan bakıldığında, bilgilenme sürecinde daha az önemli olan çok sayıdaki "benzeri buluntuların" dışında, yıllar belki de on yıllarca devam edecektir. Yine aynı şekilde, böylesine önemli bir yerde çalışmalara başlamadan önce, aceleyle ve düşünülmeden atılacak adımların çok büyük zararlar verebileceğinin bilincindeydik. Çünkü arkeolojik *kazı yapmak* aynı zamanda, buluntu ve yapıların içinde bulunduğu kontekstin açılarak, geri dönüşü olmayan bir şekilde *tahrip edilmesidir.* Elde edilen bilginin sınanması için deneyin tekrarlanma olasılığı olan doğabilimleri çalışmalarının tersine, arkeolojide bir kazının yeniden yapılması imkânı yoktur. Buluntu bağlamında incelenemeyen ve belgelemeyenler kaybolup gitmektedir. Kazı tekniği hataları genellikle sonradan düzeltilemez. Arkeolojik kalıntı, dikkatsizliği affetmez. Nevali Çori'de İlk Neolitik yerleşmeler konusunda elde edilen deneyimlere rağman Gürcütepe'de çalışma fırsatını kullanarak, Göbekli Tepe'de başından itibaren tüm gücümüzle işe girişmedik.

Böylece işe yavaş ve dikkatli bir şekilde başladık...

İlk Gözlemler ve Buluntular Başlangıçta doğal olarak yüzeyde görülebilen buluntuların kesin olarak tanınması vardı. Alanı sistematik bir şekilde inceledik ve *in situ* (özgün haldeki) yapıları tiplere ayırarak katologladık ve ilk iş olarak gerçekleştirilmiş topografik genel plan üzerine işaretledik. Göbekli Tepe'deki ilk kazı sezonumuzda, daha yüzeydeki buluntuların hemen altında, çok sayıda çakmaktaşı ve o zamana kadar bilinmeyen, çapı yarım metreden daha büyük olan, koca taş halkalara ait kırılmış parça ve benzeri buluntu gruplarıyla karşılaştık (Resim 23-24). Bunun yanı sıra, daha önceden Nevali Çori'den tanıdığımız, kireçtaşından yapılma büyük heykelleri yüzeyde görebiliyorduk.

Böylece 1995 yılının daha ilk çalışma gününde büyük sürprizlerle karşılaşmıştık: Göbekli Tepe'nin güney yamacında, bizlerin gelmesinden kısa bir süre önce, tarla sürülmesini engelleyen taşları çıkarmak için açıldığı belli olan bir çukur tespit ettik. Çok büyük bir ihtimalle çukurun hemen yakınından çıkarılmış kireçtaşından yapılma büyük bir levha durmaktaydı. Levhanın üstünde bir hayvan oturuyordu, ama canlı değildi; bir heykeldi bu. Daha ayrıntılı anlatacak olursak bir

yüksek kabartmaydı bu, hayvan motifi ve her tarafından özenle işlenmiş levha aynı taş bloktan yapılmıştı. Dört ayaklı ve kuyruklu hayvanın gövdesi taş levhaya bastırılmış bir şekilde düzdü. Silisik asitin kireçten ayrılmasıyla meydana gelen kalın tortuya rağmen, hayvanın çenesi ve dişleri açıkça seçilebiliyordu (Resim 25).

Kısa bir süre sonra, benzeri bir hayvana ait, daha doğal olarak betimlenmiş ikinci hayvanı da bulmuştuk, ama bu müzedeydi. Çalışmalarımızdan birkaç yıl önce köylülerin tarım yaparken buldukları ve "Göbekli Tepe" buluntu yeri ile müzeye teslim ettikleri, ancak benzeri bir başka buluntunun yokluğu nedeniyle hiç dikkati çekmeyen bir örnekti bu. Bu yüksek kabartma örnekteki hayvan ise, açıkça ejderha benzeri bir sürüngene aitti. Açık ağzı ve ortaya çıkan dişleri, bakanı gerçekten ürkütüyordu. Resmedilen hayvanı yorumlamaya kalktığımızda hemen aklımıza timsah geliyordu. Arkeozoolojik bilgilere göre Fırat ve Dicle'de hiçbir zaman ne ejderha ne de timsah benzeri bir hayvan yaşamıştı (Resim 26).

Tarlada bulduğumuz yüksek kabartma hayvanın bacaklarının duruşu, Mellaart'ın Çatalhöyük duvar kabartmalarında Doğuran Tanrıça olarak yorumladığı buluntuyla benzerlik göstermekteydi. Bu benzerlik doğal olarak düşünmede sınırsız bir alan açmıştı önümüze, çünkü Göbekli Tepe'de açıkça görülebileceği gibi tanrıçalar değil hayvanlar vardı. Ve hatırlayalım: Çatalhöyük'teki Doğuran Tanrıça betimlerinde yüzlerden geriye hiçbir şey kalmamıştı. Acaba tanrıça, gerçekten bir tanrıça değil miydi? Göbekli Tepe'de özgün durumda ve yerinde ortaya çıkartılan (*in situ*), bir dikilitaş üzerindeki kabartma nedeniyle, bu desen ve soruyu tekrar ele alacağız.

Ama önce biz Göbekli Tepe'nin yüzey buluntularını ele alalım. Yüzeydeki buluntular, hava koşulları ve tahribatlar nedeniyle çok iyi korunamamıştı. Bu nedenle kabartmalardaki desenlerin çoğu ya tanınmayacak ya da çok büyük şüpheler uyandıracak durumdaydı. Bu parçalar arasında, yorumlanabilen bir tanesi büyük bir insan başı heykeliydi, sadece boyun değil aynı zamanda başın arka kısmı da görülebilmekteydi. Bu parçanın sadece bir heykele değil, aynı zamanda Nevali Çori'deki insan kafasının bir kuş tarafından kavrandığı "totem direği" benzeri kompozit bir figüre ait olabileceği düşünülmektedir (Resim

28). Göbekli Tepe örneğindeki kafanın arka tarafındaki kırıklar, böylesi fantazi dolu bir yeniden kurgulamanın yapılmasına sebep olmuştur.

Diğer bir parça ise, kabaca biçimlendirilmiş, doğal büyüklükteki insan yüzü, arkasında "derinleştirilmiş" içbükey biçimi ile stilize maske olarak yorumlanmaktadır. Doğal büyüklükteki benzeri taş maskeler, Levant'taki Nahal Hemar ya da Basta gibi birçok yerden bilinmektedir. Hatırlayacağınız gibi bu maskelerin minyatür olanlarını Nevali Çori'de de görmüştük.

Belki en dikkati çeken ise, neredeyse tam olarak bulunmuş ereksiyon halinde penisi olan figürdür. Bu buluntu da yıllar önce "ejderha" ya da "timsah" buluntularıyla birlikte müzeye teslim edilmiş. Ellerin ve vücudun alt kısmının olmadığı, adeta kesilmiş gibi duran, bu tür buluntulara uzmanlık dilinde "ithifallik protom" denilmektedir. Bu buluntunun da yorum olasılıkları hakkında daha sonra birlikte düşüneceğiz (Resim 27).

Köylülerin, buldukları taşlardan ördükleri bir tarla duvarının içinde dişleri gözüken, kurt benzeri yırtıcı bir hayvan kafası heykeli bulduk (Resim 29). Eğer yorumumuz doğru ise kafa doğal büyüklükteydi. Başlangıçta yorumlanması zor bir figüre ait başka bir parça, bize Nevali Çori'deki "kuş ve insan kafası" desenini hatırlattı. Burada 20 cm uzunluğundaki insan yüzü, Nevali Çori'de olduğu gibi bir kuş tarafından kavranmaktaydı, ancak buluntu durumu açık bir yorum yapmaya engel olmaktadır (Resim 30). Diğer bir parçada ise, genç bir insan kafası görülmektedir, bu kez üstünde büyük ihtimalle bir kuşun değil de dört ayaklı bir hayvanın oturduğu gözlenmekte.

Yüzey buluntuları arasında bulunan bir diğer büyük kireç levhasında ise kazınmış yılan deseni tespit edilmiştir. Güney vadisi yamacında, yüzeyinde aşınma izleri olmaması nedeniyle, buluntu yeri yüzeyinden tarla sürülmesi sırasında çıkartılıp yamaçtan aşağı yuvarlanmış olması olası bir heykel bulundu. Ancak betimlemenin kesin içeriğini saptamak imkânsızdı. Betimin Nevali Çori'deki resimli sütunda olduğu gibi, iç içe geçen iki ayrı resme ayrıldığı izlenimi doğmaktadır. Bir tarafında yılanımsı görüntüdeki bantlar, diğer tarafında ise insan kalçalarına ait bir parça seçilebiliyor.

Coğrafi konumunun özelliği, yabanıl, tehlikeli hayvan betimleri, ereksiyon halindeki penis figürü (ithifallik protom), "hayvan ve insan kafası" bileşik heykelleri, tepenin her tarafına yayılmış dikilitaş parçaları ve mimari kalıntılar olduğunu tahmin ettiğimiz izler, bizler açısından daha o zaman Göbekli Tepe'nin birkaç özel binaya sahip, bilinen Taş Çağı yerleşmelerinden biri olmadığını açıkça ortaya koyuyordu. Atalarımız burada daha çok dinsel özelliği ön planda olan bir yer yapmışlardı. Yukarı Mezopotamya'nın bilinen İlk Neolitik yerleşmeleriyle yapılan karşılaştırmada, Göbekli Tepe'de o zamana kadar hiçbir yerden bilinmeyen, hatta Nevali Çori'de bile olmayan yoğunlukta, ritüel buluntularla karşı karşıya olduğumuzu görüyorduk. *Böylece, tüm gözlemleri değerlendirerek yapılan yorum denemelerinde, Göbekli Tepe'nin bir köy yerleşmesi olmadığı kararına vardık.*

Acaba Göbekli Tepe kazılarında ilk ne tür buluntularla karşılaşacaktık? 1995 yılı için planlanan iki aylık kazı döneminin ilk dört haftasını Gürcütepe'de gerçekleştirdiğimiz için sınırlı bütçemiz ve zamanımıza rağmen Göbekli Tepe'de bir deneme kazısına karar verdik (Resim 31).

Ama kazıya nereden başlayacaktık? Höyük yerleşmelerinde normalde en yüksek noktadan başlanırdı. Böylesi bir yerde var olan tabakaların kalınlığını anlamak için, höyüğün tepesinden basamaklar şeklinde inen yamaçları açmanız gerekiyordu. Bu teknik hem çok zaman hem de birkaç kazı sezonu ve buna bağlı finans kaynağı gerektirmekteydi; çünkü yeterli sayıda işçiniz olmadığında böylesi büyük hafriyatları yapmanız olanaksızdı. Bu ilk kazı sezonunda hem para hem de zaman oldukça kısıtlıydı. Bu nedenlerle, bir iki hafta ile sınırlı deneme kazıları yapmak üzere, tarla sürülmesine engel olan taş parçalarını kaldırmak için açılmış derin çukurların olduğu güney yamacını seçtik. Çukur yüzeylerinde duvar sıraları dışında daha heyecan verici şeyler, Çayönü ve Nevali Çori'deki "özel yapılarda" olduğu gibi terrazzo tabanlar görülebiliyordu.

Böylece çukurun olduğu yerde ilk kazılara başlandı. Bu kazılar önceki tahminleri destekler nitelikteydi. Yüzeyin hemen altında taş duvarlardan oluşan en az beş yapı evresi, "orthostat" olarak adlandırılan

dikey taş levhalar, dört farklı terrazzo tabana ait parçaları üst üste bulmuştuk. Yapımı oldukça zor olan bu tür tabanlar ve orthostat kullanımı Çayönü ve Nevali Çori'de sadece bir bina ile sınırlı kalıyordu. Ama Göbekli Tepe'nin ustaları içinse bu zor terrazzo taban ve orthostatlar görüldüğü kadarıyla "normal bir iş" idi. Bunu, büyüklükleri dolayısı ile karşılaşabildiğimiz yapı kalıntılarının rekonstrüksiyonlarının yapılması halihazırda yakınındaki alanların kazılması sonrasında mümkün olacaksa da, halihazırda tespit edebiliriz.

Deneme kazıları sayesinde, yüzey buluntularıyla genel olarak Çanak Çömleksiz Neolitiğe, yani PPN'ye ait gibi gözüken ve fırınlanmış çanak çömleğin hiç olmadığı kalıntıları, kazılarda elde edilen buluntularla daha ayrıntılı şekilde tarihleyebildik: Gerçekten de çanak çömlek hiç yoktu. Litik, yani taş buluntular Çanak Çömleksiz Neolitik B'nin (PPNB) ilk ve orta evresine tarihlenen, tipolojik bir çeşitlilik göstermekteydi. PPNB son evresine ait öğeler ise o kadar önemli değildi. Farklı alet tipleri ise daha erken dönemlere, yani PPNA'ya ait tabakaların olabileceğini göstermekteydi. Mimari kalıntıların M.Ö. 10. ile 9. bin arasındaki zaman dilimine, Üst Paleolitikte Sibirya'da mamut kemiklerinden yapılan çadır ya da kulübe yapılarını bir yana bırakırsak *insanlığın en eski mimari anıtlarının olduğu döneme*, tarihlenmesinde hiç kuşku yoktu.

Kayalık plato ve "Roma tapınağı" Göbekli Tepe'nin düz ve tümüyle çıplak, tablet benzeri geniş bir kayalık üstünde yer alması nedeniyle, güney yamacındaki kazılara paralel olarak, kalıntıların olduğu tepenin çevresi de araştırıldı. Plato bütün yönlere doğru yıldız misali bölünmüştü. Sadece kuzeyde, dar, hafif eğimli kayalık çıkıntıyla, hemen yakınındaki dağla eğimi birleşmekteydi. Geri kalan her yerde dik inen yamaçlar ve aynı zamanda çok sarp uçurumlar bulunmaktaydı.

Göbekli Tepe'nin kayalık yüzeylerinin, yakındaki diğer dağlar gibi sadece doğa tarafından şekillenmemiş olduğunu kısa sürede öğrenmiştik: Her yerde insan izlerine rastlıyorduk. Bütün bu izler, Mezopotamya güneşinin altında açıkça duruyordu ve bizler buranın bütün dağı algılamak için önemli bir çıkış noktası olduğunu anlamıştık. 1995 yı-

lında platoda başlatılan arkeolojik kazılara ek olarak, 1979 yılında burada insanlar tarafından oluşturulan yapıların (Resim 32-33), doğal oluşumlardan ayrıldığını saptamaya yönelik topografya ve jeomorfoloji çalışmaları da gerçekleştirildi.

Dağın kırılmış yüzeylerindeki çok sayıda profil sayesinde, önemli üç ana görüngüyü; erozyon, Neolitik ve Neolitik sonrasındaki (yani Taş Çağı'nın geç dönemleri) taş çıkarma çalışmalarının özelliklerini saptayarak bunları anlaşılabilir hale getirdik: Böylece, kayalık platonun güneydoğusunda, yaklaşık 10 m uzunluğunda ve 20 cm kalınlığındaki kanalların, dört köşe taşlar çıkarmak için taşocağı olarak kullanıldığını saptadık. Ancak buradaki büyük, dört köşeli duvarlarla çevrili izleri, güney platosunun Antik Dönemdeki (yani Taş Çağı değil) kullanımına işaret ediyordu. Her ne olursa olsun güney platosunun doğu yamacında Antik Dönem'e tarihlenen bir taşocağı olduğu kesindi. Ve dört köşe yapıya ait tespit ettiğimiz temel duvarları belki de, Fırat boyunca Roma Dönemi'nde yani Roma İmparatorluk Dönemi'nde yapılmış sınır gözetleme kulelerinden birine ait olabilirdi. Burası Almanya'dan bildiğimiz Germen ve Yukarı Germen limes'lerinde (sınır kuleleri) olduğu gibi alanın, çit yani bir bir duvarla çevrilmesi yerine -aslında "Alman" limes sisteminin başlangıcı olan- gözetleme kuleleri ve kışlalar olarak kademeli bir askeri sistemin bütün araziye dağılması tarzında yapılmıştı.

Nevali Çori'nin "Roma Mezarı"na ithafen, bizim de Göbekli Tepe'de "Roma Tapınağı" olarak adlandırdığımız "Roma tapınağını", gerçekten bir Roma sınır kontrol noktası olarak tespit edebilmek için dönemin uzmanı arkeologlara ihtiyacımız var. Bu sorunun cevabını gelecekte verme planları yapmıştık, ama bu durum bizim için o kadar acil bir konu değildi. Burada önemli olan, Göbekli Tepe'de, araştırdığımız erken dönemlerin çok daha sonraki dönemlerinde, Neolitik Çağ'la kesinlikle hiçbir ilişkisi olmayan, tümüyle farklı bir tarihsel bağlamda olayların gerçekleşmiş olduğunu tesbit etmiş olmaktı.

Dağı inceledikten sonra, insan eliyle şekillendirilmiş kalıntılardan birçoğunun Neolitik Çağ'a ait taş ocakları olduğundan emindik (Resim 34). Tepedeki büyük, monolitik (tek bir taştan işlenmiş) mimari par-

çalar, yakınlardaki kaya yüzeyinden çıkarılmışlardı. Bu mimari parçalar, önce ocağın dış sınırı küçük bir çukur ile çevrildikten sonra, taş aletlerle kayadan "dışarı oyulmuş", ikinci adımda ise istenilen parça kayanın alt kesminden koparılmıştı. İliç de kolay bir iş değil, ancak planlama, güç ve beceri ile *insan gücünün* bir araya gelmesine bağlı bir olaydı bu.

Daire şeklindeki yarmalar, batı platosunda benzeri bir yapının temizlenmesinin aşikâr kıldığı gibi, oval ya da yuvarlak malzemelerin çıkartılması için yapılmıştı. 3 x 3 m boyutlarındaki kenar uzunluğuyla anıtsal büyüklükte, oval-dört köşe, ortasında bir delik olan eksiksiz örneklerden birisi, taşocağında bulunmamış, aksine düşerek buraya geldiğini düşündüğümüz ve güneydoğu platosunda tespit edilmiştir. Alt kısmı düz, üst kısmı yaka benzeri bir çerçeve ile çevrilidir. Bu belirgin özellik, tepede yapıları yüzey araştırmasında, hatta kazıda ele geçen çok sayıdaki buluntuda da görülmektedir.

Bu nesneleri ilk önce, "kaya tapınağındaki" yüksek platformlar nedeniyle (bunu ilerleyen sayfalarda daha yakından göreceğiz; krş. Resim 36) "dikilitaş kaideleri" şeklinde yorumladık. Belki burada Batı ve Kuzey Avrupa'nın büyük taş mezarlarından bilinen, mezar odasına geçmekte kullanılan dikey yerleştirilmiş taş levhanın üzerine, yuvarlak ya da oval bir delik açılarak yapılmış giriş taşı benzeri buluntular (Resim 34) söz konusuydu. Büyük taş mezarlardaki bu delikler bazen sadece bir kolun geçeceği kalınlıktaydı ve bir insanın bu delikten geçmesi imkânsız olduğundan, arkeolojik terminolojide bunlara "ruh delikleri" denmektedir. Acaba ölülerin gömüldükten sonra, ruhlarının buradan çıkabilecekleri mi düşünülmüştü?

Göbekli Tepe'deki taş levhalardaki bu delikler "ruh delikleri"nden biraz daha büyüktü hatta bir insanın sorunsuz bir şekilde geçebileceği boyuttaydı. Malta'daki megalitik tapınak yapılannda da benzeri monolitik kapı giriş delikleri vardır. Bunlar da Göbekli Tepe'de olduğu gibi özenle çalışılmış, kapı büyüklüğünde, dört köşe biçimiyle hiç kuşkusuz bir giriş çerçevesi olarak düşünülmüştür. Ancak bu karşılaştırmanın biçimsel bir benzerlikten başka bir amacı olmadığını, çünkü Malta'daki tapınakların, büyük taş mezarlar gibi Göbekli Tepe'deki

taş işçiliğinden beş bin yıl daha fazla bir zaman dilimi sonrasında yapıldığını belirtmek gerekmektedir.

Göbekli Tepe buluntularından kapı delik taşının, dikilitaş kaidesi ya da hiç beklenmeyen bir işleve sahip olup olmadığı henüz açık bir sorudur. Benzer parçalardan 1 x 2 m boyutlarında çok sayıda bulunmasına rağmen hiçbiri işlevini kesin olarak açıklayabileceğimiz bir buluntu konumunda açığa çıkartılamamıştır. Delikli taşların bir yüzeyindeki yakaların anlamının ne olduğunu da bilmemekteyiz. Ancak bunların bu buluntu grubu içerisinde önemli bir özelliği oluşturdukları kesindir. Böylece buluntular arasında çok küçük, minyatür biçimindeki örnekleri bu yakalar sayesinde güvenli bir şekilde özdeşleştirebilmekteyiz. Minyatürümsü mimari parçaları ya da bütün yapı betimlerini sıkça görmek olasıdır. Örneğin Çayönü'nde kilden bir ev modeli vardır. Tunç Çağı'na ait ev modelleri ise ciltleri dolduracak kadar çoktur. Eğer "ruh delikleri", bilimin kendisine verdiği isme uyan bir işleve sahip olsa idi -ki bazı şeyler buna işaret etmektedir- bunların yapı gövdesinde çok önemli anlamları olurdu ve işte bu nedenle bunların minyatür örneklerini bulmamız o kadar şaşırtıcı değildir.

Henüz taşocağında bırakılmış, bitirmemiş ve alt yüzeyden çıkarılmamış eserlerden biri de, kuzey platosundaki T biçimli anıtsal dikilitaştır (Res. 33). Bu, bölgedeki İlk Neolitik Çağ yerlerinde en göze çarpan eserdir. Dikilitaş yaklaşık 7 m yüksekliğindedir ve 3 m baş genişliğine sahiptir. Bu zamana kadar bu kadar büyüğüne hiçbir yerde rastlanmamıştı. Daha küçük iki T biçimli dikilitaş ise, halen güney yamacındaki taş ocağında yer almaktadır.

Bu büyüklükteki dikilitaşların höyükte gerçekten dikilip dikilmediği bir soru işareti olarak kalacaksa da, kazılarda ortaya çıkartılan 4 m'den daha fazla uzunluktaki örnekler (dikilitaşların hepsinin *in situ* halde olması ve kısmen halen toprağa gömülü bulunması nedeniyle, kesin yükseklikleri sadece tahmin edilebilmektedir) bu taşların yapımının, en azından bir dönem için bile olsa, büyük insan gruplarını harekete geçirebilecek ve organize edebilecek bir toplum tarafından gerçekleştirilmiş olması gerektiğini akla getirmektedir. Yoksa bu kadar büyük taşların ocaklardan çıkarılması, taşınması ve dikilmesi nasıl gerçekleştiri-

lebilirdi? İlginç bir karşılaştırma olarak, Norveçli doğa araştırmacısı Thor Heyerdahl'ın Paskalya Adaları'ndaki deneyini gösterebiliriz. Bu denemede 180 kişi, ağlar ve ağaçtan fıçılarla 12 ton ağırlığındaki bir heykeli arazi üzerinden çekerek götürmüşlerdir. Heyerdahl, Paskalya Adaları'nda 100 tona kadar ulaşan büyük heykellerin taşınması için 500 ile 700 arası kişinin çalışması gerektiğini hesaplamıştır. Bu çok uzak örneği göz önünde bulundurarak, Göbekli Tepe'de de benzeri sayıda insanın organize olduğu düşüncesini akla getirebiliriz. 7 m uzunluğunda, yaklaşık 50 ton ağırlığındaki T biçimli dikilitaşın taşocağındaki tabandan çıkarıldığını düşünürsek, bu kadar çok sayıdaki insanın sürekli burada mı yaşadığı, yoksa olasılıkla belirli bir nedenle Göbekli Tepe'de toplanıp toplanmadığı sorusu halen cevaplanabilmiş değildir. Her nasıl olursa olsun, böylesi anıtların dikilmesi onları gerçekleştirenler için o kadar büyük enerji sarf etmelerini gerektiriyorsa, bu durum, burasının ve buradaki olayların, burada yaşamış olanlar için büyük önem taşımış olduğu anlamına gelmektedir.

Höyüğün dışında, kayanın içine doğru eğim yapan yüzey, büyüklük ve plan olarak Nevali Çori'de kültsel bağlamda yorumlanan ve benzeri işlevleri kesin olarak kabul edilen, erken dönem dikilitaş yapısını akla getirmektedir. Burada kaya yüzeyi içine işlenmiş, dikilitaşların yerleştirilebileceği oyukları olan iki kaide ve bunları çevreleyen, oldukça alçak bir seki bulunmaktadır. İç mekanı sınırlayan bu seki oldukça ince bir işçilikle yapılmıştır. Dikkatle anakayadan çıkartılmış ve düzeltilmiş taban olasılıkla "ilk terrazzo tabanı"a ait olabilir. Birbirleriyle kuzeybatıda birleşen, sarnıca benzeyen yaklaşık 2 m derinliğinde, anakayaya oyulmuş oval mekânların da bu yapıyla birlikte düşünülmesi gerekmektedir. İki mekândan bir tanesinde kayaya oyulmuş beş basamaklı bir merdiven bulunmakta ve yine anakayadan yapılmış masa büyüklüğünde, sunak (altar) taşını hatırlatan büyük bir çıkıntı görülmektedir.

Bu yapıyı Nevali Çori'deki Terrazzo Yapısı'nın planı ile olan benzerliğini nedeniyle ilk başlangıçta "kaya tapınağı" olarak tanımladık.

Biraz sonra sonuçlarını size anlatacağım daha sonraki kazı sezonlarında, Göbekli Tepe'nin güney yamacında benzeri plana sahip dört

yapı daha tespit edildi ve bunlar A'dan D'ye kadar isimlendirildi. "Kaya tapınağı" planının bu tür yuvarlak yapıların tipik planlarının bir tekrarı olduğunu bildiğimizden, onu da E Yapısı olarak adlandırdık. Bu oldukça şaşırtıcı sayıdaki yapı, hayli zor olan yapımları nedeniyle kült amaçlı kullanılmış olmalıdır.

1995 yılında tepenin batı yamacında, üzerinde aslanımsı bir betimin olduğu bir dikilitaş bulmuştuk. Bu buluntu üzerinde 1996 yılında yapılan ayrıntılı çalışmada, buluntu yerinde yoğun olarak gözlenen çakmaktaş ve kireçtaşı atıkları nedeniyle, buranın eski "heykeltıraşların" çalıştığı atölyenin altı olduğu düşünülmekte. Tam bir heykel şeklinde üretilen hayvan betimi ya aslan ya da bir ayıya ait olmalı. Çok yoğun bir şekilde kireçlenmiş olmasına rağmen hayvan heykelinin pençeleri arasında insanı andıran bir yüz seçilebilmekte. Bu buluntuyu da "insan kafasını kavrayan kuş" konulu sanat eserlerinin farklı bir uygulaması olarak kabul edebiliriz (Resim 37).

Güneydoğu platosunda yatay bir kaya yüzeyinde kabartma şeklinde yapılmış, aynı gruba ait, birbirine çok benzeyen üç tane fallus (ereksiyon halindeki erkek cinsel organı) betimi bulduk. Gerçi buradaki yamaçlarda Antik Dönem'e ait taşocağı izlerine rastlamış da olsak, bu kabartma betimler çok büyük ihtimalle höyüğün Neolitik evrelerine aittir. Fallus desenine Neolitik Çağ heykeltıraşlarının yabancı olmadığı açıkça görülmekte.

Batıdaki kırılma yüzeyinde, küçük bir mağara kalıntısında ufak bir kaya kabartması tespit ettik. Neredeyse minyatür boyutlarda bir boğa betimlenmişti. Mağara duvarlarının tümü oyuk ve oluklarla doluydu ve bu yüzeye daha başka "betimler" yapmak imkânsızdı.

Göbekli Tepe'de çok sayıdaki buluntu ve yapıları gördükten, höyüğün dışındaki geniş kaya yüzeylerindeki izleri ve höyüğün içindeki yapı izlerini bir bütün olarak yorumladıktan sonra, buranın büyük olasılıkla Neolitik Çağ'a ait görkemli bir dağ kutsal alanı olduğu sonucuna vardık. Böylece Göbekli Tepe'de ilk araştırma kampanyası sonrasında, bölgedeki tüm insanların uzun bir zaman diliminde çalıştıkları ve çok daha uzun bir zaman diliminde buradaki kült törenlerini ziyaret ettikleri bir kült merkezi ile karşı karşıya olduğumuz kesindi (Resim 38).

2. A Yapısı / Yılanlı Dikilitaş Yapısı

1995 yılında deneme kazısının yapıldığı alandaki çalışmalar bir sonraki yıl durduruldu. Bunun nedeni ise, ilk kazı sezonunun sonunda güney yamacındaki tarım alanında, bütün kazı ekibini heycanlandıran (Resim 39) *in situ* halde, oldukça büyük işlenmiş taşların bulunmasıydı (Resim 40-41). Bunların, Nevali Çori'den bildiğimiz ama daha farklı büyüklükleri olan T başlı dikilitaşlar olduklarından hiç kuşku yoktu (o zaman, kuzey platosunda 50 ton ağırlığındaki dev dikilitaş henüz bulunmamıştı). Bu iki dikilitaşın baş kısmı, tarla sürülmesi sırasında çalışmalara engel olan taşların kaldırılması amacıyla köylüler tarafından kısmen kazılmıştı. Dikilitaşlardan biri halen sağlamdı, başı görülebilen ikincisinin bir bölümü ise balyozla parçalanmıştı.

Bu eserin daha fazla tahrip edilmesini çok şükür engelleyebilmiştik: Tarla sahibine, arazideki tarım faliyetlerini durdurması halinde buradan elde edeceği ürün gelirini karşılayacağımızı ve bundan sonra bu alanda kazı yapacağımızı belirtmiştik. 1996 yılında, daha fazla tahrip olunmasını engellemek için bir önceki yıl üstünü kapattığımız T biçimli iki dikilitaşın olduğu yerde, 9 x 9 m genişliğinde bir açma ile kazılara başladık. Bu tarihten itibaren kazı ekibi, çok mutlu tarla sahibine yıllardır ürün bedeli ödemekte.

1995 yılında başladığımız kazılara, iki dikilitaşın olduğu yerde devam etme kararımız kısa süre içinde bizi çok mutlu etti. Bu iki dikilitaşın etrafında, bir dış duvar ya da bir alan sınırına rastlanmadan, çok sayıda monolitik mimari parçanın olduğu görkemli bir yapı belirmeye başladı.

3 m'den daha yüksek olan "Dikilitaş 1 ve 2" olarak adlandırılan buluntuların ikisinin de yüzleri sırayla numaralandırdığımız Dikilitaş 3 ve 4 ile neredeyse aynı mesafede ve aynı yönde durmakta. Cilalı Taş Çağı'nın son evrelerindeki köşeli mekânlar ve işlenmemiş taşlardan örülü duvarların olduğu ek yapı çalışmaları sadece bu alanın batı köşesinde gözlenmişti. Bu çalışmalar da Çanak Çömleksiz Neolitiğe (PPN) aittir ve büyük dikilitaş çok daha sonraya tarihlenmektedir. Bunun nedeni ise, geç dönem duvarlarının, henüz kazısı yapılmamış, toprağa çarpraz şekilde gömülü 4 No.lu Dikilitaş'ın ayaklık kısmının

üstünü örtüyor olmasıdır. Dikilitaşın etrafındaki çekirdek alan ve doğudaki bütün alanda geç dönem evresine rastlanmadı. Burada sadece dikilitaş ile yan yana, 1-2 m derinlikteki duvara kadar ulaşan dolgu tabaka vardı.

Dikilitaşlara ait 1 m genişliğindeki duvarlar, geç evrelerdekilerden çok daha sağlam yapılmıştı. Duvar taşları bile farklıydı. Duvarda bir tek kaba taş yoktu, 80 cm uzunluğa kadar ulaşan taşların hepsi somun ekmeği biçiminde özenle işlenmişti. Bunlar geç devre duvarlarında kullanılan taşlarndan oldukça daha büyüktüler. Şipoli parçalar, yani yeniden kullanılan eski taşlar, ki bunların arasında çok büyük dikilitaşlara ait parçalar bulunmaktadır, erken dönemlerde oldukça sık kullanılmıştır.

Duvarlardan birinin üst yüzeyinde aslana benzeyen, kaburgaları ve ereksiyon halindeki penisi açıkça belli olan, neredeyse bütün bir heykel bulduk (Res. 41). Sadece arka kısmında, bu hayvana değil başka bir hayvan motifine ait olduğu sanılan kırılmış bir yüzey vardı. Belki de Nevali Çori'deki buluntu tarzını anımsatan betimli bir sütunun (totem direği) üst bölümü de olabilir. Buradan pek uzak olmayan bir alanda yıkılmış bir şekilde toprağa gömülü, doğal büyüklükte bir yaban domuzu başı heykeli bulunmaktaydı.

Başka bir heykel ise Dikilitaş 3'ün yanındaki dolgu tabakasında bulundu. Aldığı çok fazla darbeyle parçalanmış olan yuvarlak biçimli bu parça, arka pençeleri bir insanı kavrayan bir hayvanın arka gövdesine aittir. Betimlenen hayvanın ne olduğunun saptamak mümkün olmamıştır, ancak önceden bilinen yine o "kuş ve insan kafası" tasviri burada da söz konusu olabilir. Bir yaban domuzuna ait doğal büyüklükteki baş ise Dikilitaş 3'ün yıkıntıları arasında bulundu.

Dikilitaş 1 ve 2 apsis şeklindeki bir duvar, yani yarım daire şeklindeki dış duvarı da tahkim ederek devam eden bir taş seki ile çevrelenmektedir. Dil biçimli duvarlar, iki dikilitaştan güneydoğuya doğru ilerlemektedir. Dikilitaş 3 ve 4 burada taş duvarın arka dolgusunda kaybolmaktadır. Batıdaki dil biçimli duvar orthostata benzemektedir (yani bir tür işlenmiş dik açılı taş) ve buna 2,1 m büyüklüğündeki 5 numaralı dikilitaş eklenmiştir. Bu yapının tüm görünüşü çok fazla belirgin ol-

mamakla birlikte burada, T başlı dikilitaşların belirleyici olduğu büyük bir yapının söz konusu olduğu anlaşılıyordu.

T biçimli dikilitaşlar bir sürpriz daha saklıyorlardı. Özellikle büyük olan Dikilitaş 1 ve 2'de kabartmalar vardı. Ancak bunlar, Nevali Çori'de yer alan dikilitaşların yan yüzeylerinde kol biçimli bantlar şeklinde başlayıp, karşı karşıya duran eller görünümünde biten kabartmalar gibi değildi. Buradaki kabartmalar hayvanlara aitti, zaten hayvanların hangi tarzda olursa olsun dikilitaşlarla ilişkisi konusunda hiçbir kuşku yoktu. *Ve dikilitaşların başlangıçta, tahkimat gibi mimari bir işlevinin olmadığını kesinlikte saptamıştık. Bunlar daha çok tek başlarına bütün yapının en önemli öğesini oluşturuyordu. Başka türlü söylersek: Dikilitaşların yapının konstrüksiyonu ile hiçbir ilişkisi yoktu. Onlar yapının kalbi gibiydi. İnşa edilen her şey bu merkez için bir çerçeve oluşturyordu.*

Fırat'taki Menhirler (Dikilitaşlar) - Bir Resim Bulmacası ve Yorum Denemesi Dikilitaşın insan biçimli (antropomorf) olarak yorumu Nevali Çori'de yapılmıştı. Dikilitaş başlarının hatları oldukça stilize olarak, bir insan başının profilini sık sık tekrarlıyordu. Bu durum özellikle Nevali Çori buluntu örneklerinde görülen yüz uzunluğunun kafatası bölümünden daha uzun olması şeklinde gözlenmişti. Bulunan kollar ve eller bu durumu ispatlayan en son veri olarak gösterilebilir. T biçimli dikilitaşların stilize edilmiş insanları betimlediği yorumu, arkeologlara "ön ve arka", "karın ve sırt", "sol ve sağ yan"dan benzeri tarif yapma imkân veriyor (Res. 43a). Gerçi Göbekli Tepe'de kollar ve eller ile ilgili çok az dikilitaş bulundu (bunları ileride göreceğiz) Göbekli Tepe'deki T biçimli dikilitaşlardaki yüzler ve kafalar ise genelde hep aynı büyüklükte yapılmıştır. *Buna rağmen Göbekli Tepe dikilitaşlarının da taştan yapılmış insan biçimleri olarak anlaşılması gerektiği konusunda eminiz.*

Urfa'nın batı komşusu olan Gaziantep Müzesi'nde korunan bir buluntu, T biçimli dikilitaş başlarının (en azından kısmen) iki yüzü olan insanları betimleyip betimlemediklerini akla getirmektedir (Resim 43). Çünkü nereden geldiği belli olmayan heykel büyük bir ihtimalle Çanak

Çömleksiz Neolitik Çağ'a aittir ve Roma Tanrısı Janus (geçitlerin ve girişlerin tanrısı -ç.n.) betimlerinde, farklı yönlere bakan iki yüzlü tarzda yapılmıştır. Göbekli Tepe'de iki yüzlü bir heykel bulduk, ama bu Gaziantep örneğinde olduğu gibi, yüzün, dikilitaşın iki yüzü olduğunu düşündürecek şekilde ön ve arkada değildi. Dikilitaşların ne önünde ne de arkasında bir yüzü andıracak hiçbir iz yoktu. Yüzeyler ya tümüyle aşınmış ya da birlikte göreceğimiz gibi kazınarak bezenmişlerdi.

Gaziantep buluntusunda kare biçimindeki gövdede bükülmüş iki kol vardır. Figürdeki iki yüze rağmen bu iki kol sayesinde ön ve arka ayırt edilebilmektedir. Böylece esas olarak dikilitaş için pek bir şey fark etmemektedir. Bundan sonra da ön ve arka tanımlamaları kullanılabilir; çünkü sonuçta T başlarını iki yüzlü baş kabul edip etmeyeceğimiz sorusuna şimdilik kesin cevap verecek durumda değiliz.

Peki bu taş nesneler kimi canlandırmaktadır? Bu soruyu, Nevali Çori'de de bir cevap bulamadan sormuştuk. Tanrılar mı, kötü ruhlar mı yoksa atalar mı? Bu Taş Çağı insan biçimli dikilitaşları karşılaştırmak istediğimizde karşımıza hemen Avrupa'daki menhirler ve onların Yakındoğu'daki benzerleri olan, Sami kültür bölgesindeki mazzebenler çıkıyor. Taş Çağı dikilitaşlarının ve yukarıda isimleri geçen yeni dönem görüngüler, içerik açısından bir fikir birliği oluşturamaz. Menhir ve mazzebenler daha çok bir hükümdarı, tapılan bir tanrıyı ya da bir ölü ruhu simgelemek amacıyla kullanılmıştır. Bu yorumları, Nevali Çori ve Göbekli Tepe'deki İlk Neolitik dikilitaşlar için de kabul ederek hata yapmak istemiyoruz. Ancak atalar, ruhlar ya da tanrılar gibi bir olasılığın seçimi de şimdilik mümkün gözükmüyor. Bu bağlamda değinilmesi gereken menhir ve mazzebenlerin sadece dikilitaş olarak işlenmemiş taşlardan yapıldığıdır. Bizlerin bulduğu T biçimli dikilitaşlar ise düz olarak yerleştirilmiştir, buna rağmen, bu üç grubun aynı gelenekten çıktığı izlenimi doğmaktadır.

Dikilitaş 1, ayağına kadar gelen taş levha sekiye kadar açığa çıkartıldı. Ön yüzünde toplam beş yılan betimi vardı. Yukardaki dört yılan aşağıya doğru kıvrılmaktaydı; dikilitaşın alt yarısının sonundaki beşinci yılan ise yukarı doğru ilerlemekteydi (Resim 44). Yılanlar, Nevali Çori'deki dikilitaşlardan bilinen ve benim papaz atkısı şeklinde betimlediğim ka-

rakteristik şekillerde olduğu gibi, iki düz ve yan yana paralel şeritler içinde hareket eder gösterilmişti. Göbekli Tepe'deki bütün dikilitaşlarda bu "papaz atkısı" yoktur. Papaz atkılı örnekleri ise Nevali Çori'deki örneklerinden farklıdır. Göbekli Tepe'de şeritler dikilitaş çenesinin hemen altında başlamakta ve daha sonra V biçimli şerit olarak birleşmemektedir. Göbekli Tepe'de bu tür şeritlerin olduğu *in situ* dikilitaşlardan hiçbirisi tam uzunluğuyla ortaya çıkartılmamış da olsa, bunların göbeğin tümünü kapatmadığı ve dikilitaşın alt çeyreğinde bitmediği düşünülebilir. Nevali Çori'den bilinen örnekler ve Göbekli Tepe'deki ikincil kullanılmış bir parça bu durumu kesinlikle ortaya koymaktadır.

Dikilitaş 1'in sol tarafında, T başın hemen altında, ağ benzeri izlerin olduğu ilginç bir desen dikkati çekmekteydi. Başlangıçta bizler bunu biraz kuşkuyla iç içe geçmiş yılanlar olarak yorumlamıştık. "Ağın" üst sınırında sekiz, altında ise sekiz adet, Göbekli Tepe yılan başlarında karakteristik olan kalp şeklinde kabartma keşfetmiştik. 2003 yılındaki kazılan Dikilitaş 33'teki bu yılan demeti -daha sonra buna değineceğiz- o zamana kadarki çekingenliğimizin kaybolmasına neden oldu. Artık bileşik yılan gruplarına ait diğer buluntular da var; böylece Dikilitaş 1'deki ağın bir yılan ağı ya da yılan örgüsüne ait olduğu konusunda hiç kuşkumuz kalmamıştı (Aslında daha tam olarak açığa çıkartılmadığı için, belki daha sonra keşfedilme olasılığı bulunmasına rağmen, Dikilitaş 1'in sağında şimdiye kadar hiçbir kabartma tespit edilemedi).

"Yılan örgüsü"nün hemen altında kısmen küçük dört ayaklı, belki bir koça ait kabartma görülmekteydi (Resim 45). Ancak bu resim ile onun yılan ağıyla ilişkisi konusundaki soruyu cevaplayacak durumda olmasak da, bu konuda cesaretli bir girişimde bulunmak istiyorum:

Eski Doğu mitolojileri, binyıllar arasındaki uçurumu geçebilmek için bazen sanki bir atlama tahtası işlevi görür. Yine aynı şekilde, yorumlarını baştan çıkarıcı bir başka başlangıç noktasını ritüeller meydana getirir. Ritüel uygulamalar başlangıcından itibaren, aradan geçen uzun zaman nedeniyle, hiç de az olmayan garip ayrıntıları nedeniyle, çoğu zaman daha ortaya çıkışlarından sonra bile pek fazla anlaşılmamıştır. Dikilitaş 1'deki yılan ağı ve koç kabartmaları belki de bize, M.Ö. 2. bindeki Hitit yazılı kaynaklarıyla aktarılagelmiş benzeri bir

ritüeli resmetmiş olabilir. Bizler, Hititlerin bu ritüelin (dinsel törenin) kökeninin nereye dayandığını bilip bilmediklerini açıklayacak durumda değiliz. Burada söz konusu olan "her şeyin suçlusu motifi"dir: Kötü güçler ritüelde bir tekeye "yüklenir" ve hayvan tören sonunda çöle salınarak kaderiyle başbaşa bırakılır. Kötü güçler böylece toplumdan uzaklaştırılmış olur. Günümüze kadar devam etmiş olan bu "her şeyin suçlusu"nun ortaya çıkışı ve işlevi, bu davranış tarzında açıkça ortaya çıkmaktadır.

"Her şeyin suçlusu motifi"nin toplumsal kurumu ise Hititlerden günümüze kadar, neredeyse 4 binyıl aktarılagelmiştir. Bu durum, bu ritüelin yaşam süresini üç kat daha artırabileceği görüşünün daha başından itibaren saçma olmayacağını ortaya koymaktadır. Dengeli bir yorum denemesinde, her insan için korkutucu olan yılan ağını "***kötülük***" ve koçu ise çekip getirilen "***her şeyin suçlusu***" olarak görebiliriz. Eğer bu yorum doğru ise -hiç kuşkusuz bunu hiçbir zaman ispatlayamayacağız- Dikilitaş 1'de bir dinsel tören resmedilmiştir diyebiliriz. Dikilitaşın ön yüzündeki beş yılan kabartması da, bu resimli hikâyede seçilmiş herhangi bir yerde ek olarak diğer kötülüklerin canlandırılmış hali olabilir. Karşımıza Dikilitaş 1 görünümüyle çıkan insan biçimli varlığı, bu ritüeli yöneten kişi olarak görebiliriz.

Bu yorumun çok spekülatif olduğu kesin, bu nedenle gizbilimci (ezoterikçi) olmadığım için bundan sonra böyle yorum denemelerine girişmeyeceğim. Şematik olarak sunulmak istenen örnekle aslında, Göbekli Tepe resimlerinin ne kadar çeşitli yorum denemelerine açık olduğunu göstermek istedim. Bağlayıcı olmayan benzeri bu yorumlarla, olasılıkla doğru olanı yakalama ya da tümüyle hatalı bir yorum yapma şansı da ortadadır. Buna karşın, Göbekli Tepe'de insanların yarattığı zengin ikonografik kalıntıların ciddi bir şekilde derinlemesine araştırılabilmesi için, tek tek resimler üzerindeki bu ve benzeri spekülatif yorumlardan kaçınmak gerekmektedir. Öncelikle önemli olan, bu kitabın ilerleyen bölümlerinde açıklık kazanacağı gibi, M.Ö. 10. bindeki atalarımızın bileşik yaşamları ve ruh dünyaları ile ilgili düşüncelerimizi, benzeri olmayan arkeolojik buluntulardan yola çıkarak geliştirebilmek amacıyla daha fazla malzeme toplamaya, gözlemlemeye ve ilişkiler kurmaya devam etmeliyiz.

Boğa, Tilki ve Turna Yine 1995 yılında tarım arazisi içinde bulunan, üst bölümü oldukça fazla tahrip olmuş Dikilitaş 2 de, 1997'deki kazılarda taş levha sekiler seviyesine kadar açığa çıkartılmıştır. Başlangıçtaki beklentilerimizin tersine, birinci dikilitaşın üstündeki yılan ve şerit resimleri burada tekrarlanmamıştı. Öndeki dar yüzde hiçbir iz yoktu; buna karşın arkadaki dar yüzde -Dikilitaş 1'de bu taraf tümüyle boş- bir boğa başı bulunmakta. Yüksek kabartma tarzındaki *bukranion* kabartması, T başın hemen altına -dikilitaşın insan biçimini betimlediğini ve üst kısmını insan başı olarak kabul edelim- yerleştirilmiştir. Ancak betimlenen hayvanın boynuzlarının aşağı doğru bükülen orak biçiminde gösterilmesi, bunun belki de bir koç başı olabileceğini akla getirmektedir (Resim 46).

Bukrania (boğa başları) Neolitikte görsel motif olarak çok farklı bağlamlarda oldukça sık karşımıza çıkmaktadır. Çatalhöyük'te yeniden şekillendirilmiş sığır kafatası olarak bulunmuştur. Türkiye'nin doğusundaki Dicle Bölgesi'nde yer alan bir İlk Neolitik Çağ yerleşmesi olan Hallan Çemi'de ise, kazı hafiri tarafından bildirdiğine göre, izole edilmiş sığır kafatası olarak açığa çıkartılan yuvarlak planlı bina duvarına yerleştirilmiştir. Buna karşın Son Neolitik Halaf Kültürü'nde ise bukranialar kap boyamalarının en sevilen motifidir. Bukranialarıı bir "erkeklik" sembolü olarak "okumak", bu konudaki genel yargıya rağmen (*oponio communis*) kesin değildir. En azından Göbekli Tepe'de şimdiye kadar böylesi durumlarda karşıt ifade "dişiliği" sembolize etmesi beklenilen bir buluntu henüz yoktur.

Daha önce sözü geçen, ana mekân ile birleşen yarım daire biçimindeki mekâna (apsis) dönük olan dikilitaşın geniş yüzü işlenmemiştir. Dikilitaşın mekânın içine doğru olan tarafındaki yüzünde ise üst üste yapılmış en az üç hayvan kabartması vardır. Kabartmaların hepsi yine güneydoğuya yani girişe doğru bakmaktadır. En alttakinin büyük bir kuş olduğu kabul edilmekle beraber, bunun yırtıcı bir kuş olmadığı kesindir. Belki de bunda leylek türü bir kuş, bir toy kuşu görüyor olabiliriz ama bu motif büyük olasılıkla turnadır.

Ortadaki hayvanın köpek türü bir şey olması gerekir; erkeklik cinsel organı belirgin bir şekilde göze çarpmaktadır. Bu kabartmanın çakal, kurt, tilki ya da "köpek" olma olasılığı da olsa tilki olarak tanımlanmıştır. En

üstteki ise bir danayı, çok büyük ihtimalle bir boğayı betimlemektedir. İkonografik olarak özellikle başın *bukranion* formuyla çıkarılmış olması -yani gövdenin tümünün sadece profil olarak, başın ise iki tarafındaki boynuz ve kulaklarla gösterilmesi- dikkati çekmektedir.

Bu tür betim formları pek alışılmış değildir. Benzerlerine Arabistan Yarımadası'nda rastlıyoruz, ancak bu resimlerin tarihlenmesindeki sorun ise gerçek anlamıyla henüz çözülememiş olduğundan, kaya resimleri ve Göbekli Tepe kabartmaları arasında olası bir ilişki -bu hangi tarzda olursa olsun- kesin değildir.

Peki nedir öyleyse şimdi bu Göbekli Tepe'deki ya da kaya resimlerindeki "hayvan topluluklarının" anlamı? Fantazi dolu yorumlardan çekinilmesi gerektiğini daha önce dile getirmiştik, ancak bu hayvan gruplarını hiç yorumlamadan geçmek de olmaz. *Bukranion*, boğa ve tilki ya da Dikilitaş 1'deki yılanları, tehlikeleri kovucu *bekçi sembolleri* olarak da kabul edebiliriz. "Boğa, tilki ve turna" resimleri arasındaki ilişki dikkati çekmektedir. Bütün bunların arkasında onları yaratanların toplumlarından çıkma bir fabl (hayvan masalları) mı var acaba? Karşımızda bir totem hayvan sembolü mü var? Her ikisi de olası, her iki çağrışım da gerçek neden olabilir, ama bizler burada resim dilinin dayanaklarını bilmediğimizi itiraf etmek zorundayız. Çok somut olarak bakarsak, belki kabartmaların bir tür arma özelliği taşıdığına bile inanılabilir. Bu düşüncemizi, sığır benzeri hayvan boynuzları olan *bukranion* tarzı baş ve *bukranion*un bizzat kendisi uyandırdı.

Dikilitaş 2'yi daha yakından incelediğimizde kuşun bacaklarının anatomik olarak imkânsız garip bir şekilde bükülmüş olduğunu görürüz. Bu ayrıntı, bu kuş betiminde doğal gözlemlere bağlı kalınmadığını bize göstermektedir. Ama insanların yaşadıkları çevreyi çok iyi tanıdıkları kesin, çünkü yaşamları bir anlamda ona bağlıdır. Bu nedenle böylesi doğal bir ayrıntıyı doğru şekilde yapabilecek bu eski insanlar için bu iş hiç de zor olmasa gerek. Ancak bu yorum pek inandırıcı gelmiyor. Belki de turna, aslında bir turna değil de kılık değiştirmiş bir insan. Çünkü bir süre sonra "insan dizlerine" sahip olan daha başka turna kabartmaları da keşfedildi. Bu konuya ileride yeniden değineceğiz, ancak temelde bu görüngülerin Şamanizm ile olan ilişkisini de gözden ırak tutmamak lazım.

Kuş kabartması da boğa kabartmasından daha yüzeysel işlenmiştir. Resmin sol kenarında kakma tarzındaki şerit daha çok, ilk başlarda biraz yukarısındaki bir başka resim yüzeyinin kalıntıları olarak kabul edilebilir. Olasılıkla, Antik Dönem'den de bildiğimiz *damnatio memoriae* tarzında olduğu gibi (Latince, bir kişiyle ilgili anıların lanetlenmesi anlamına gelir ve Roma'da iktidara gelen kimi imparatorlar seleflerinin adını, yazılı oldukları anıtlardan sildirmişlerdir -ç.n.) bu kabartma kazınarak, yerine kuş yapılmıştır. Bu tür davranışları, tahtından olan Romalı imparatorların yazıtlarının kazınarak, eski hükümdarın anısını tümüyle yok etmek için yerine yenisinin yapılmasında görmekteyiz. Bu durumun köpek benzeri kabartma için de geçerli olduğunu düşünebiliriz: Sırtında, belki de daha eski bir resme işaret eden, çarpraz şekilde yukarıya doğru ilerleyen çizgi fark edilmekte. Bunun dışında, dikilitaşın yeniden biçimlendirilmesinde ortadan kalkmış, turnadan daha önceki başka bir kuşa ait izler de görülebilmekte.

Diğer bir veri ise, Dikilitaş 2'nin yeniden biçimlendirilmesinden daha fazla şeye işaret etmektedir: Dikilitaşın arka yüzündeki *bukranion*, Nevali Çori'den de bildiğimiz atkı tarzındaki şeritlerle çerçevelenmiştir. Atkılar açıkça dikilitaşın ön kısmını göstermekte ve kesin bir şekilde Dikilitaş 2'nin sadece yeniden kullanılmadığını, aynı zamanda 180° çevrildiğini de işaret etmektedir.

Dikilitaş 3 ve 4'te şimdiye kadar kabartma keşfedemedik. Dikilitaş 5'te, kabartmanın karın yüzünün mekâna doğru baktığı yerde, aşağıya doğru kıvrılan bir yılan bulunmakta (Resim 47). Sıralamadaki Dikilitaş 6'dan 16'ya kadar olanlar B ve C Yapısı'na aittir. Daha sonra kuzeybatı köşesinde keşfedilen ve üstünde hiç kabartma olmayan ve sadece oldukça tahrip edilmiş bir başın ortaya çıkartıldığı Dikilitaş 17 ise A Yapısı'na aittir.

Yapının Yaşı ve Ölüler Kült Yeri Olarak İşlevi Konusundaki İlk Düşünceler Bu yapı kompleksini kısa bir süre içinde en azından ilk gözlemlerle oluşan çerçeve ile arkeolojik yöntemle tarihleyebilmiştik. 1995'teki deneme kazılarında ortaya çıkan aletlerin buluntu dağılımı, buna ok uçları da dahil (Resim 48), PPNB'nin başlarına ve PPNA'ya işaret etmekteydi. Bu iki dönem arasındaki geçiş, yani

Çanak Çömleksiz Neolitik A'dan B'ye geçiş, yaklaşık M.Ö. 8800'lere denk düşüyordu. Bu dönemde, en azından bize göre, A Yapısı inşa edilmiştir. Radyokarbon tarihlemesi yapılmış çok sayıdaki botanik örnek sonuçları da, arkeolojik tarihlemede arzu edilen kesinliği getirmekte ve yaklaşık M.Ö. 8900'lere işaret etmektedir.

Çakmaktaşı aletlerin yanı sıra, buluntu envanterinde özellikle *kaya*taşı aletler de çok sayıda yer almaktadır. Burada, ağaç işçiliğinde kullanılan taş baltalar, yiyecek maddelerinin küçültülmesinde kullanılan havan eli ve havan taşları ile taş kaplar ve ezme kapları söz konusudur. Bu grubun yanında, diğer Taş Çağı buluntu yerleriyle yakın ilişkiye işaret eden karşılaştırma yapılabilecek buluntular vardır; ancak Göbekli Tepe'de başka hiçbir yerden bilinmeyen çok sayıda nesne de ele geçmiştir: Bunlar arasında daha önce de sözünü ettiğimiz, işlevleri henüz saptanamamış, platoda ele geçen "kapı deliği taşları" ve büyük taş halkalar vardır. Ancak burada, diğer buluntu yerlerinde örnekleri olmayan, düğme benzeri küçük nesneler ya da farklı boncuklar ve takı formları da gün ışığına çıkmıştır.

Özellikle de bulduklarımız arasında hemen dikkatimizi çeken, diğer İlk Neolitik yerleşmelerde çok sıkça rastlanan iki unsurun olmamasıdır. Kadını betimleyen resimler ve kilden yapılmış figürinler. Belki de bu iki unsurun yokluğu, buradaki yapıları anlamak için bizi çözüme ulaştıracak soruya yönlendirmektedir: Acaba figürin buluntularda kullanılan yapım malzemesinin seçimi önemli bir rol oynamıyor muydu? Ve çoğunlukla kadınları betimleyen dişil resimler ve kil figürler tümüyle yoksa, o zaman acaba Göbekli Tepe, diğer buluntu yerlerinde alışılmış olan merkezî bir toplumsal görüntüden yoksun mu? Eğer kilden figürinleri ve dişisel nesneleri geniş anlamda bereket sembolü ve bunun tutarlı bir sonucu olarak da "yaşam" ile birleştirirsek; o zaman bunların Göbekli Tepe'deki yokluğu, olasılıkla onun temel benzeri olan "ölümü" çağrıştırıyor ve o çağda yaşayanların, böylesi antropolojik büyüklükteki bir merkeze doğru kaymasına neden olabilir mi? Bizler Göbekli Tepe'nin kapsadığı bu yeri kavramak zorundayız. Bu görüşleri desteklemek için gerekli olan mezarları henüz bulamadık; ama Çanak Çömleksiz Neolitiğe (PPN) ait taban altı gömüler ya da daha önce bahsettiğimiz Ça-

yönü'ndeki Kafataslı Yapı gibi buluntuların beklendiği tabakaları henüz kazmadığımızı da belirtmek isterim.

Göbekli Tepe'deki dikilitaşlı yuvarlak yapıların işlevinin ne olduğu sorusu çok önemlidir. Bugüne dek hâlâ veriler toplamaktayız ve bu soruyu henüz cevaplayacak durumda değiliz. Şimdiye kadar bulduklarımız ve size ilerleyen bölümlerde tanıtmak istediklerim, Göbekli Tepe'nin gerçekten bir Ölü Kültü Anıtları Alanı olduğu konusunda bize çok yoğun veriler sunmaktadır.

3. B Yapısı - Bir Mezopotamya Stonehenge'i Ortaya Çıkıyor: Tilkili Dikilitaş Yapısı

Kısa süre içinde, A Yapısı'nın planı konusunda söylediklerimizin doğruluğunu ispatlamak için kazı alanını genişletmemiz gerektiğini anladık. Ancak karşımıza gerçek anlamdaki bir yapı mı, yoksa dar anlamda belki de daha çok Fransa'da Bretagne Bölgesi'ndeki Carnac'tan bilinen menhirlerin yan yana olduğu bir tür dikilitaşlar dizisi mi çıkacaktı, bunu henüz kestiremiyorduk. Bu nedenle 1997 yılında A Yapısı'ndaki kazılar, seki levhaları seviyesinde durduruldu ve bir sonraki yıl kuzeydeki komşu alan kazılmaya başlandı. Beklenildiği gibi A Yapısı'nda öne çıkan buluntu, dikili halde özgün yerinde duran dört yeni megalit ile devam etti. Ancak bulundukları düzen, o zamana kadar geliştirilmiş hipotezlerle açıklanamıyordu.

Daha geç dönemdeki inşa çalışmaları ise yine sadece açmanın batı sınırında tespit edilmişti. Yeni çıkan Dikilitaş 6 bu geç dönem yapı evresine girmekteydi. Alanın batı bölümünde ise Dikilitaş 7, 8 ve 9 ortaya çıkmıştı. Yılanlı Dikilitaş Yapısı'nda olduğu gibi burada da geç dönem yapı evreleri hiç yoktu. Dikilitaşların etrafında ise yine, Neolitik Çağ'da dikilitaşların etrafındaki açık alanı doldurmak için yığılan birçok küçük parçadan oluşmuş atık dolgu tabakası vardı. Bu nedenle öncelikle alanın her yerini, dikilitaş ile ilişkisi olan ilk duvar seviyesine kadar kazdık.

Sadece 1998 kazı sezonunda bile bir B Yapısı'nın olup olmayacağı ya da ortaya çıkartılan mimari izlerin Yılanlı Dikilitaş Yapısı ile bir ilişki-

sinin bulunup bulunamayacağı konusunda emin değildik. İlk kez bir sonraki kazı sezonunda bu soruyu kesin olarak cevaplayabildik. O zamana kadar açığa çıkartılan buluntuyu hâlâ T başlı dikilitaşın çizgisel sıralanışı gibi düşünüyor ve böylece bu konuyu dikkatli bir şekilde sonuçlandırabiliyorduk: Hiçbir kuşkuya yer vermeyecek şekilde yeni dikilitaşlar çıkmaya başlıyordu. Yeni buluntularda tek başına çok yüzeyli (poligonal) daire biçimine yakın yapılar söz konusuydu. Görünüş olarak İngiltere'deki megalitik Stonehenge'ı akla getiriyordu. Dikilitaşların birbirinden farklı yükseklikleri ve düzensiz pozisyonları, dikilitaşlı yuvarlak yapılarının üstleri kapalı bir bina gibi mi yoksa Stonehenge'de olduğu gibi en azından ilk yapıldığında "hypethral", yani üstü açık bir yapı gibi mi olduğu sorusunu hemen akla getirdi. Bugüne kadar bile bu soruyu cevaplandırabilmiş değiliz (Resim 49).

Dikkati çeken ise, açmadaki batı profilinde Dikilitaş 15'in yönüdür. Tek başına, diğer dikilitaşlardaki poligonal merkezî düzene uymamaktadır. Dikilitaş 9 ve 10'da olduğu gibi bu da kuzey-güney yönündedir. Üzerinde yaptığımız incelemelerde ilk defa dikilitaş başına ait kol genişliğinde bir delik keşfettik; bunun çok sayıdaki benzerleri de daha sonra ortaya çıktı. Kuzeydeki bitişik alanda yer alan Dikilitaş 16, o zamana kadar sadece profilden taşan T başı ile görülebiliyordu. Ama yine de açıkça yeniden merkezî düzendeki yerini almaktaydı. Bu dikilitaşın önünde büyük olasılıkla bir fallus (ereksiyon halindeki penis) heykeli bulmuştuk.

B Yapısı'na ait Dikilitaş 15, batı ve kuzeyde hâlâ tam olarak kazılamamış *A Yapısı*'ndaki düzenin nasıl olduğunu bize gösterdi. A Yapısı'nda dikkatimizi Dikilitaş 5'in konumu çekti; çünkü bunu yapan kişi Dikilitaş 1'den 4'e kadar çizgiyi çarpraz olarak yerleştirmişti. B Yapısı'ndaki merkezî düzenden sapma gösteren Dikilitaş 15, bizi, Dikilitaş 1'den 5'e kadar olanlarının, anlamlı bir şekilde yerleştirildiklerini ve buna uygun rekonstürksiyonların da büyük olasılıkla doğru olabileceği sonucuna götürdü. Dikilitaş 1 ve 2, dikilitaşlar ve duvarlarla çevirili alandaki merkezî dikilitaş çiftini meydana getirmektedir. Bu çevreleme, daire biçiminde değil, daha çok kare şekilindeydi ve büyük oranda B Yapısı'nın düzenine uymaktaydı. Dikilitaş 3 ve 4, Dikilitaş 5 gibi merkezî sisteme uymamakta, tam aksine paralel bir düzen -en

azından B Yapısı'ndaki Dikilitaş 15'te olduğu gibi- göstermektedir (Resim 50).

Böylelikle A Yapısı, Nevali Çori'deki Terrazzo Yapısı'na benzemektedir. Burada da dıştaki dikilitaş, merkezî iki dikilitaş ile bir grup oluşturmakta, yine burada da plan gittikçe kareye dönüşmekte. Batıda ise girişe yönelen merdivenler bulunmakta.

A Yapısı açıkça görüldüğü gibi gerçek bir girişe ve güneydoğuda diğer bir benzerine sahiptir. Bunlardan geriye kalan ise, güneydoğudaki merkezî Dikilitaş 1 ve 2'nin önünde dikey olarak yerleştirilmiş taş levhanın temelidir. Bu levhanın üst sınırı bir tahribat yüzeyi göstermektedir; bu tahribattan etkilenmeyen kısım ise levhanın orta yeridir. Levhanın ortasında, bir deliğe işaret eden belirgin işleme izleri tespit edilmiştir. Bu taş levhanın iki yüzeyi ile duvar seviyesine doksan derece yerleştirilmiş olması, burada bir kapı konstürksiyonu ile karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Ancak kapı taşı temelinin, bahsedilen kapı delik taşına uymadığı ve yaka şeklindeki çerçevenin de olmadığı görülmüştür. Burada henüz yaka çerçevesi olmayan kapı delik taşının basit bir versiyonu söz konusu olmalıdır.

Mısır'ın Kutsal Dikilitaşları Dikilitaşlı yapıların üstünün kapalı olmayabileceği olasılığını birçok kez dile getirdim. Mimaride "dikilitaş" terimi aslında yapıda *taşıyıcı* bir işlev tanımlanmak istendiği hallerde kullanılır. Taşıyıcı bir tavan kirişinin olmadığı durumlarda ise -en azından sadece teknik açıdan- bu kavramın kullanılması biraz sorunlu gibidir. Ancak geç dönemlere ait binalar için, daha çok mimari araştırmalardaki tarihsel dönemler için geliştirilmiş terminolojiyi, Tarihöncesi Arkeolojisi ve özellikle de Taş Çağı eserleri için kullanmak her zaman doğru değildir. "Dikilitaş" kavramı aynı zamanda üstü açık (hipetral) yapılarda da mantıklı nedenlerle kullanılabilir. Çünkü dikilitaş ve sütun kavramı arkeolojik terminolojide, açıkta duran kült eserleri için de kullanılır. ***Lexikon der Ägyptologie***'de (Mısırbilim Sözlüğü) örnek olarak *Tehen, Djed* ve *Iun*- Mısır dikilitaşını verir. Burada adı geçen dikilitaşların hepsi *aynı zamanda* destek olarak kullanılmaz: hiçbirinin mimari yapıyla ilişkisi yoktur ve açıkta durmaktadır.

Tehen dikilitaşlarında, aslında geleneksel olarak Eski Yunancadaki asıl anlamı "ızgara şişi" olan obelisk mecazi ismiyle bilinen nesneler söz konusudur. Normalde bunlar çift olarak tapınağın önüne dikilir. Dikilitaşların üzerine kazınan yazıların kesin kuralları vardır. Mısır hiyeroglif yazı işareti her zaman metnin başına bakar; ancak isteğe göre sağa ya da sola yerleştirilebilir. Asıl yerlerinden alınıp götürülmüş ve başka yere yeniden dikilmiş -örneğin İstanbul, Roma ve Paris gibi- çok sayıda obeliskte her zaman özgün konuluş şekli tercih edilmiştir. Ön ve arka yüzdeki yazılar, tapınağa giden yola, yan yüzler ise tapınağın kendisine doğru bakar.

Tehen dikilitaşlarındaki ön yüzün konum belirlenmesi, açıkça belli olduğu gibi Neolitik Çağ T başlı dikilitaşlarında da görülmektedir. Daire planlı yapılarda yer alan dikilitaşların üzerindeki hayvan resimleri ise her zaman içe doğru bakmaktadır. İkiz dikilitaşlardaki hayvan resimleri de, benzerinin olduğu yöne doğru yerleştirilmiş ve girişe doğru (bunun şimdiye kadar varsayımsal olarak düşünüldüğünü de belirterek) bakar.

Daha başka benzerlikler de bulunmaktadır. Kutsal dikilitaşların çekilmesi ve dikilmesi Eski Mısır'da ritüel törenlerin önemli bir bölümünü oluşturmaktaydı. Taş Çağı T başlı dikilitaşlarında da bunun pek farklı olmadığı görülmektedir. Doğudaki Dikilitaş 9'un yüksekliği 3,4 m; batıdaki Dikilitaş 10'un yerden yüksekliği 3,6 m'dir. Dikilitaş 9'un hacmi 2,3 m^3, ağırlığı 7,1 ton; Dikilitaş 10'nun hacmi ise 2,4 m^3, ağırlığı 7,2 tondur. Bu ölçüler tabii ki sadece dikilitaşların toprak üstündeki bölümleri için geçerlidir. Bu hesaplamalarda derinlikleri belli olmayan dikilitaş ayakları dikkate alınmamıştır. Ağırlıklarını kabaca 10 ton olarak kabul etsek bile, Mısır dikilitaşlarının yanında hafif kalırlar. Kuzey platodaki taşocağında bitirilmemiş dikilitaşın ağırlığı ise yaklaşık 50 ton olarak hesaplanmıştır. Ancak bu ağırlık bile, Assuan'daki bitirilmemiş obeliskin 1.100 tonluk ağırlığı yanında çok küçük kalmaktadır. Buna benzer, Mısır'da gerçekten dikilmiş olan 200 ile 500 tona varan ağırlıklarındaki obeliskların yanında uç değerler olarak kalır.

Özellikle, Göbekli Tepe'de dikilitaşlı yuvarlak yapılarda her zaman bulunan merkez çift bu taşlar, Mısır ve Göbekli Tepe'de iki anıt türü

arasında olası bir gelişim ilişkisi konusundaki sorunun çok dikkatlice dile getirebileceği düşüncesine vesile oldu. Obelisklerin kökeni, eldeki kaynaklara göre açıklanabilmiş değildir. Ancak obelisklerin sadece, özellikle dikkati çekici bir dizi dikilitaş grubu değil, aynı zamanda açıkta duran bir dikilitaş çiftini oluşturan anıtlar olduklarını da göz ardı etmemek gerekir. Bu nedenle ortak bir kökenleri olup olmayacağı konusundaki soru gerekli bir sorudur ve sağlam verilere göre cevaplandırılması için, benim yaptığımdan çok daha ayrıntılı ve kapsamlı bir çalışmayı gerektirmektedir.

B Yapısı'nın Merkezî Dikilitaşları Dikilitaş 9 ve 10, B Yapısı'ndaki merkezî dikilitaş çiftini oluşturur. Bunlar, daire ya da tam belirtirsek poligonal (çok yüzeyli) bir planla dikilmiş olan duvar yüzeylerine bağlı dikilitaşlarla çevrilmiştir. Merkezî iki dikilitaşın alın yüzeyi kuzey-güney yönündedir. Dikilitaş gövdelerinin birbirlerine dönük "iç yüzeyleri"nde ise güneye doğru zıplayan, doğal büyüklükte tilki kabartmaları vardır (Resim 51-52). Erkek oldukları açıkça görülebilen iki hayvan kabartması, tarz olarak birbirlerine çok benzemektedir. Başlangıçtaki beklentilerimize rağmen, iki dikilitaş arasında yapılan kazılarda tabana ulaşılmasına rağmen, iki dikilitaşta da başka kabartma görülmemiştir. Düşünüldüğü gibi, burada iki dikilitaşa hafifçe dokunan bir terrazzo taban söz konusudur.

Dikilitaş 9'un önünde taştan bir kap, terrazzo tabana gömülü şekilde bırakılmıştır. Dışarıdan küçük bir kanal yatay olarak kabın merkezine doğru gitmektedir. Bu buluntunun konumu, yüzeyde ele geçen diğer benzeri buluntuların, geçici de olsa, "adak kapları" olarak adlandırmasına neden olmuştur. Bu kapların ilk işlevlerinin ne olduğunu tam olarak bilemediğimiz için, verdiğimiz bu isim geçicidir. Beklenenin tam tersine Dikilitaş 10'nun batı yüzünde ikinci bir taş kap bulamadık. Bu beklentimizin nedeni ise yüzey buluntularının arasında rastladığımız benzer kaplarda söz konusu ince kanalın sağda ve solda değişik yönlerde gözlemlenmesiydi.

Dikilitaş 10'nun batı yüzündeki tilki kabartmasının altında bulunan çizi bezek tekniğiyle yapılmış resimler oldukça dikkat çekicidir. Bu re-

simlerde bir yaban domuzu ve üç köpek betimi yer almaktadır. Köpeklerden birinde, bu türler için tipik olan şekilde, kuyruğun başına doğru kıvrılmış olması, bunların gerçekten de köpeği betimlediğini bize göstermektedir. Genel olarak akla bir av sahnesi gelmektedir.

B Yapısı'nın yuvarlak planlı duvarı ve dikilitaşları yaklaşık üçte iki oranında kazıldı. Batı, güney ve doğuda yuvarlak plan bütün olarak açığa çıkartıldı. Sadece, çok büyük olasılıkla diğer dikilitaş dizilerinin yer aldığı bitişik alanın kuzey bölümü kazılmayı beklemekte. Poligonal dairenin batıdan doğuya kadar olan çapının 9 m, güneyden kuzeye kadar olan çapının ise 10-15 m arasında olması beklenmekte.

B Yapısı'ndaki merkezî dikilitaşta yer alan tilkiler dışında sadece diğer iki dikilitaşta kabartmalar var. Dikilitaş 14'ün sağdaki gövde kısmında, büyük oranda çevre duvarıyla kapatılmış, üzerinde şimdiye kadar ne olduğu anlaşılmayan bir motif bulunmakta (Resim 53). Bunun da bir tilkiye ait olabileceğini tahmin ediyoruz. Dikilitaş 6'nın dışında, poligonal dairenin diğer tüm dikilitaşlarında hiç kabartma bulunmamaktadır. Yapının güney kısmı henüz tümüyle ortaya çıkartılmadığı için, bu durum kazılara bağlı olarak ileride değişebilir.

Kazının bu aşamasında dikkat çeken ise, B Yapısı'ndaki dikilitaşlarda kesinlikle papaz atkısı türü kabartmanın olmamasıdır. Ancak Dikilitaş 16'nın ön yüzünün henüz kazılmamış olması nedeniyle, burada papaz atkısı kabartmasının olup olmadığını henüz bilmiyoruz.

Sürüngen ya da Leopar - "Doğuran Tanrıçalı" Grup Resmi?

Dikilitaş 6'nın baş kısmının arkasını açığa çıkarttığımızda bizi bir sürpriz beklemekteydi. 1998 kazısı sırasında taş örgünün arkasında saklı kalmış bir hayvan kabartmasını bulmuştuk. Bulduğumuz düz kabartmadaki motif, 1995 yılında yüzey buluntusu olarak ele geçen yüksek kabartmadakine çok benziyordu. Ancak Dikilitaş 6'daki resmin yuvarlak ve hiç biçimlendirilmemiş, ovalden üç köşeliye kadar değişen başı, ağız ve dişlerle süslenmiş diğer yüksek kabartma başlarla karşılaştırıldığında oldukça dikkati çekmekteydi. Kabartmanın, dikilitaş başının arka tarafında olması da, şimdiye kadar elde ettiğimiz bilgi-

ler göre alışılmışın oldukça dışında. Sadece bitişikteki dikilitaşta benzeri konumda başka bir kabartma biliyoruz; o da çevre duvarı ile neredeyse tümüyle kapatılmış olduğu için, hayvan kabartmasının kuyruğundan başka bir bölümü görülememektedir. Benzer şekilde üstü örtülü Dikilitaş 6'daki sürüngenin alt kısmına ait kabartmanın, aşağıya doğru sürünen bir yılana ait olabileceği düşüncesi akla gelmektedir (Resim 51).

Göbekli Tepe'de ortaya çıkartılan buna benzer diğer buluntulara Kuzey Suriye'deki Tell Abr'da rastlanmaktadır. Burada bir taş levha üzerine yapılmış garip bir kazı bezek resim tespit edilmiştir. Benzeri şekildeki hayvanlar, sanki elele tutuşmuş gibi resmedilmiştir. Sırtlan dönük olduğu için tam olarak ne oldukları anlaşılmayan bu motifler, kazıyı yapanlar tarafından post çizimleri nedeniyle panter olarak yorumlanmıştır. Bu resimlerin, Göbekli Tepe'de tespit edilen "dört ayaklı sürüngenlere" oldukça çok benzemesi nedeniyle, Göbekli Tepe buluntularının sürüngenlere ait olabileceği düşüncesinden belki de vazgeçilmelidir. Belki oradaki kabartmalarda da panter ya da leoparlar resmedilmiştir. Bu iki yorumdan birinin kabul edilmesi için henüz çok erken olduğu ortadadır.

Zoolojik türlerin ne olduğu konusundaki kararımızı, konuyla ilgili diğer karşılaştırmaların daha büyük şaşkınlıklara yol açacak olması nedeniyle, yeni gözlemlere kadar ertelememiz iyi olacaktır: Çatalhöyük'teki Doğuran Tanrıça olarak anılan figürde sanki "sadece kuyruk" yoktur. Onun dışında bunları hiç zorlanmadan Göbekli Tepe'deki "sürüngenler" ve Tell Abr'daki "panterler" motif ailesine katabiliriz.

Eriha'daki yeniden şekillendirilmiş kafataslan bağlamında adını andığımız Yosef Garfinkel, ***Dancing at the Dawn of Agriculture*** (Tarımın Şafağında Dans) kitabını yazdığında, Göbekli Tepe'deki kabartma ile Tell Abr'daki kazı bezekli figürleri henüz bilmiyordu. Eserinde Ön Asya erken dönem çiftçi kültüründeki dans sahnelerini ele alan Garfinkel, konuyu en eski çiftçi kültürleriyle yorumlamaya çalışır. Garfinkel de, Çatalhöyük figürininde aslında "Doğuran Ana Tanrıça" sahnesinin yer almadığını belirtir. Kitabındaki yorum denemesi, beklenildiği gibi kitabının motifi yönünde ilerler. Ona göre "tanrıça" do-

ğum yapmıyor, dans ediyordur. Bu bağlamda, gövdeye ait organların duruş biçimini, kitabında sunduğu pek çok karşılaştırma yorumlar.

Tell Abr'da alışılmışın dışındaki "panterlerin" ele ele hareketlerine dikkatle baktığımızda, dans motifi açıklaması kabul edilebilir gibi. Buna karşın Göbekli Tepe'nin "sürüngenleri" ise dans etmekten daha çok, sıçramaya hazır ve sinik halde duruyor izlenimi vermektedir. Çatalhöyük'teki resimde görülen ne olursa olsun, artık "Doğuran Tanrıça" fikrinden vazgeçip, bu soruya burada kesin bir cevap vermesek de, bunun bir hayvan, olasılıkla bir panter ya da leopar betimi olduğunu düşünebiliriz. Bu bağlamda, Çatalhöyük'teki duvar kabartmalarının hiçbirinde cinsel organların gösterilmediğinin bir kez daha hatırlatılmasının çok önemli olduğunu belirtmek isteriz. Bazı Çatalhöyük duvar kabartmalarının yeniden tümleme resimlerinde, bazı çiftlerde gösterilen göğüslerin tümüyle varsayımsal olduğunu belirtmekte yarar var. Gerçi Çatalhöyük'te, Göbekli Tepe'de ya da Tell Abr'da karşılaştırma yapılan motifilerin tümünde kuyruk yoktur, ama bunun dışındaki diğer özellikler büyük oranda benzerlik taşımaktadır: Hepsinde, arka taraftaki abartıların, önden daha çıkıntılı olduğu ve dik açıyla başa doğru kıvrılmakta olduğu görülür. Göbekli figürinde, göbek deliğine işaret eden küçük bir oyuk vardır. Bu betimlemenin ayrıntılara bakıldığında, burada bir sırtın betimlenmediği açıkça görülmektedir.

Bu kanıt çizgisi izlendiğinde, Çatalhöyük'teki duvara işlenen sanat eserlerinde (parlial sanat) insan resimlerini sadece *duvar resimlerinde* minyatür olarak görmekteyiz. Büyük betimlemelerde ise "*Tanrıça*" olarak yorumlanan motifi de hayvan olarak kabul edersek, vahşi hayvanlar, boğa ve yırtıcı hayvanlar kullanılmaktadır.

Eğer bu yorum doğru ise, o zaman burada bir doğum sahnesi söz konusu değildir ve buna bağlı olarak şimdiye kadar kabul gören Çatalhöyük ikonografyasının büyük bir bölümü de bu nedenle geçerliliğini yitirmiştir. Ben burada yeni yorumlarla ilgili bütün öğeleri sıralayacak durumda değilim, ancak pek çok verinin de gösterdiği gibi, bir zamanların "Doğuran Tanrıça"sının hayvan betimine dönüşmesi, Çatal-

höyük'te de ritüellerin yorumlanmasında geriye ölüm kültü olasılığının kaldığını göstermektedir.

Sessizlik Kuleleri Geniş anlamda ölü gömme ile ilgili düşünülebilecek her türlü töreni kapsayan ölüm kültü, sadece ardında dikkat çeken kalıntılar bıraktığı Neolitik Çağ'da değil, neredeyse tüm zamanlarda itici bir güç gibi görülmektedir. Eriha'daki kulenin, çok büyük ihtimalle sadece askeri bir yapı olmadığını daha önce belirtmiştik. Bu kulenin ritüele yönelik yapılmış olabileceği konusunda şimdiye kadar yapılan ortalama yorumlar, belki Göbekli Tepe'deki yuvarlak planlı dikilitaşlı yapılar göz önüne alındığında, daha ayrıntılı hale getirilebilir. İkisi de, ne kadar olduğu bilinmeyen bir kullanım döneminden sonra, tümüyle kapatılmıştır. Uzaktan bakanlar için bir tür mezar tepesi ya da daha kesin olarak söyleyemesek de, kuleyi anımsatan bir izlenim vermiş olmalıdır. Çünkü dış cephelerinde olmayan sadece çevre duvarları her zaman dış cephesiz değildir. Toprağa gömülü olmayan ya da tam olarak gömülü olmayan yuvarlak planlı bir dikilitaşlı yapıyı yeniden inşa etmeye çalıştığımızda, karşımızda kesik bir koni şekillenir. Yeniden inşanın ne kadar yükseğe çıktığına bağlı olarak, giderek Eriha'daki kule yapısına benzer bir yapının oluştuğunu görürüz. Ve yapının içten tümüyle doldurulduğunu düşünürsek, elde edilen platformla Eriha'daki yapıya oldukça yaklaşırız. Ama her şeye rağmen henüz Göbekli Tepe'de merdivenler bulunmamıştır, Eriha'da ise dikilitaşlar yoktur. Buradaki kule ile Göbekli Tepe yapılarının arasındaki olası benzerlikler ve karşılaştırmalar çok fazla abartılmamalıdır. Sadece varsayımsal olan bu yorumların başka birçok veriye ihtiyacı vardır.

Bununla beraber bu düşünceler bizi, Batı'da yaygın olmayan bir ölü gömme tören çeşidine, sessizlik kulelerine yöneltiyor. Bu tanımlama, 19. yüzyılda Avrupalılar tarafından özel işlevleri olan İran-Hint yapıları için kullanılmıştır. İran'da bu tür yapılara "mezar" benzeri anlama gelen ***dakhmah*** denilmektedir. Ancak burada özel bir mezar söz konusudur. Zerdüşt dininde toprak, su, hava ve ateş kutsal sayılır ve kirletilmeleri yasaktır. Bu nedenle cesedi ne yakmak ne de toprağa gömmek mümkündür. Çözüm, ölünün, gökyüzü altında kayalar üs-

lünc bırakıldığı "güneş gömmesi"ndedir. Leş yiyici kuşların kolayca görebilmesi için *dakhmahlar* su ve bitkinin olmadığı yüksek yerlere yapılır. Bu nedenle sessizlik kuleleri, kuleden daha çok büyük bir havuz ile karşılaştırılabilir. Özellikle leş yiyici kuşlar ve rüzgar ve diğer hava koşulları ölünün çabuk çürüyen bölümlerinin ortadan kaldırılmasını üstlenir. Geriye kalan kemikler ise kayaya oyulmuş çukurlara ve ya da "astodan" denilen taş sandukalara konur.

Bugün bildiğimiz çok sayıda ölü için yapılmış *dakhmahlar* çok daha sonraki dönemlerde kullanılmıştır. Başlangıçta ise her ölü için yeni bir *dakhmah* yapılmıştır. Bunlar çoğunlukla yüksek bir kayalıkta, etrafı duvarla çevrilmiş bir alandan başka bir şey değildi. *Dakhmahlarda*, gömmenin Taş Çağın'daki çok eski kökenlerini tanıma umudunu, ancak oldukça dikkatle ve belli belirsiz şekilde dile getirebiliriz. Buna rağmen *dakhmahları* anlamak Taş Çağı daire planlı dikilitaşlı yapıları yorumlamaya yardımcı olacaktır; çünkü bir *dakhmah* yapımı için gerekli olan koşullar, Göbekli Tepe için de tam olarak geçerlidir: Kuşlann hemen görebileceği yüksek, suyun olmadığı bir yer. Ama sadece bu, işlev benzerliği için yeterli değildir; benzerlik sadece gözlemleme zincirine yeni bir halka eklemektedir. Göbekli Tepe'deki daire planlı dikilitaş yapıları, Zerdüşt inanırlarının ölü gömme âdetleri için ideal *dakhmahlar* sunmaktadır. Burada, Göbekli Tepe'de ele geçen kemik buluntular arasında leş yiyen karga türü kuşların oranının %50 olduğunu söylemek gerekmektedir. Bulunan akbaba kemiklerinin sayısı da hiç az değildir. Belki bu hayvanlar, uzaklara bakabilecekleri böylesi yerleri çok seviyorlardı, ama belki de burada aynı zamanda "yiyecek" bir şeyler de buluyorlardı.

Hazır konudan biraz uzaklaşmışken, genel bakışımız için önemli olan ve en azından Göbekli Tepe'deki yapıların ilginç mekânsal ilişkilerine ufuk açabilecek önemli diğer yapıları da görelim.

Stonehenge ve Diğer Büyük Taş Halkalar - Neolitik Toplumun Kendini Anlatması Stoenhenge uzun zamandır tüm dünyada tanınmakta. Bu yapı, sadece iyi korunagelmiş çok sayıda taştan daire biçimli anıta sahip olma özelliği taşımıyor ve Stonehenge salt büyüklü-

ğü ve sağlam durumuyla ünlü değil. Ünlü Mısırbilimci Sir Flinders Petrie, buranın astronomik konumunu göstermek için yaptığı özenli ölçümlerle "bilimsel adım atma denemelerini" ilk kez Stonehenge'de gerçekleştirdi. Petrie, genel gökyüzü yönlerinden yola çıkarak Stonehenge'in özel astronomik anlamı olan bir yapı olduğunu tabii ki ispatlayamadı. Bu başarısız denemeden sonra aynı soru ile ele aldığı Gizza Piramidi'nde de benzeri şeyler yaşadı. Çünkü Mısır'ın büyük piramitleri de, pek çok kişinin tahmin ettiği gibi, yakından bakıldığında bir gizem saklamıyorlardı. Pek tabii ki Petrie, sadece bu sorulara aradığı cevaplarda başarısız olmuştu; Eski Mısır ile olan çalışmalarına devam etti. Bundan sonraki bilimsel kariyerini ise, en iyi Mısırbilim bölümlerindeki kütüphanelerde bulunan Margaret Drowers'in yazdığı biyografisinden öğrenebiliriz. Her şeye rağmen günümüzde Stonehenge taşlarının mevcut numaraları Petrie'nin çalışmalarına dayanmaktadır.

Evet, günümüzdeki gizbilimcilerin (ezoterizm araştırmacıları) buraya keyifle verdikleri önem dışında, neydi öyleyse Stonehenge'i böylesine önemli kılan? Aubrey Burl, ***Great Stone Circle*** (Büyük Taş Daireler) isimli eserinde, adalıların oldukça Britanya'ya özgü gördükleri bu anıtın ne Britanyalılarla bir ilgisini ne de daire şeklinde olduğunu tespit eder. Burada özellikle dikkati çeken ise *trilithe* olarak adlandırılan taşlardır. Eski Yunancadan gelen bu kavram "üç taş" anlamını taşımaktadır ve iki tane dikey, üçüncüsünün ise bunların üstüne yatay olarak yerleştirildiği üçlü bir taş yapıyı anlatmaktadır. Ancak Stonehenge'in merkezinde yer alan beş *trilithe*, bir daire yerine bir nal planı meydana getirmektedir. Sadece dıştaki iki dizi, daire planına benzemektedir. Burl'un eserini çok fazla ayrıntıya girmeden, Stonehenge'in adaya yabancı olduğu ve kıta kökenliler tarafından inşa edildiği şeklinde özetleyebiliriz (hatta yapıların oldukça yakınında bulunan aynı döneme ait mezar hediyeleri, Stonehenge'i inşa edenlerin Alp Bölgesi'den, belki de Bavyera'dan gelmiş olabileceklerini [?] göstermektedir). Kesin olan buradaki yapıların, Britanya Adaları'ndaki çok sayıda diğer tarihöncesi taştan yuvarlak planlı yapılardan tümüyle farklı olduğudur (Resim 55).

Bütün bunlara rağmen bu konudaki araştırmaları daha fazla uzatmak istemiyoruz: Dar anlamda değerlendirirsek, Stonehenge'dekiler gibi

Göbekli Tepe'deki yapılar da, bazıları daha çok kare ya da oval planlı olsalar da, büyük taştan yuvarlak planlı yapılar ailesine aittir. Bu gruba ait olmaları ailevi ilişkilere değil başka nedenlere bağlıdır: Sorularla dolu Stonehenge gibi, ondan hiç de daha az gizemli olmayan Göbekli Tepe, taştan yuvarlak planlı yapılara ait eski çok özel bir yer olarak tüm dünyada tanınmıştır ve bundan sonra daha pek çok kez Stonehenge'le karşılaştırılacaktır.

Göbekli Tepe'nin biraz zaman ve sabırla Stonehenge gibi ünlenmesi elimizdedir: Öncelikle, Stonehenge'in görkemli bir anıt olarak akşam güneşinde çeşitli açılardan çekilmiş fotoğraflarının kitaplarda yer alabilmesi için kazılma gereğinin olmadığını belirtmekte yarar var. Göbekli Tepe'deki taştan yuvarlak planlı yapılan ise kazılıncaya kadar, insanlar görmeden binyıllarca toprak altında kalmıştır. Ancak öte yandan böylece tahribattan da korunmuşlardır. İşte bu nedenle de Göbekli Tepe'deki taştan yuvarlak planlı yapılar, kendisinden birkaç bin yıl daha genç olan uzaklardaki üvey kardeşinden daha iyi korunduğu izlenimi vermektedir. Bu nedenle de gelecekte Göbekli Tepe'deki anıtların uygun bir şekilde korunacağını ummaktayız. Kazı bütçesinin elverdiği koşullarda geliştirdiğimiz koruma çatısı sistemi geçici bir çözüm de olsa, oldukça karmaşık bir planı ve zahmetli çalışmayı gerektirmiştir (Resim 56).

Stonehenge ve Avrupa'daki tarihöncesine ait taş dairelere nazaran geniş içeriklerinden dolayı Göbekli Tepe ile daha yakın bağlantı kurmamızı sağlayan başka kanıtlar da vardır.

Bir zamanlar Güney Rodezya'daki Milli Müze'nin küratörü Roger Summers, ***Yok Olan Kültürler - Eski Dünyaların Gizemi ve Bilmecesi*** isimli kitapta yazdığı bir bölüme "Zimbabwe'nin Gizemi" ismini vermişti. Bir zamanlar sömürge olarak Rodezya adını taşıyan Afrika'daki bu ülke günümüzde Zimbabwe olarak adlandırılmaktadır. Yerlilerin konuştuğu Karanga dilinde Simbabwe "taş evler" anlamına gelmektedir. Aşağı yukarı burada anlatılmak istenen ise, ilk dönem Avrupalı Afrika araştırmacılarını büyük şaşkınlığa düşüren, Güney Afrika'da Sambesi Nehri'nin güneyindeki büyük taş yapılardır.

Great Zimbabwe (Büyük Zimbabwe) olarak adlandırılan bu yapıların Salisbury'deki en görkemlisi ise beyazların ilgisini özellikle çekmişti. Ka-

ra Afrika'nın dal ve çamurdan yapılma kulübeleri yanında bu büyük taş yapılar oldukça dikkat çekmekteydi. Hem sömürgeciler bu bölgede yaşayan yerlileri kesinlikle Zimbabwe'yi inşa edenler olarak görmemişler, hem de kendilerinin bu yapıların inşa tarihi hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadıklarını dile getirmişlerdir. Bu nedenle ilk dönem araştırmacılar, bu yapıları çok eski dönemlerde uzak bölgelerden gelen kimselerin yaptığına inanmışlardır. Bilge Kral Süleyman ve Kraliçe Belkıs, *Zimbabwelilerin,* anlaşılmak için çaba harcanan şahsiyetlerinin en ünlüleridir.

Tabii ki bu konular hakkında araştırmacılar arasında sert tartışmalar geçer ve böylece sadece "*Simbabwe* gizemi" doğmaz, aynı zamanda bilimin endamlı bir çocuğu büyümeye başlar. Ve bu çocuk öylesine görkemli bir şekilde büyür ki, ülke adına vaftiz babalığı bile yapar. Bu hikâyenin ayrıntılı bir şekilde anlatılacağı yer burası olmamakla birlikte, Roger Summers'in kitabındaki yazıda anlatılanlar kısa ve gizemsiz bir şekilde son bulur: "Taştan evler"i yapanların Afrika'nın gizemli geçmişinde saklanmadığını; tam tersine *Zimbabwelilerin* geçmişlerine dayandığını Orta Çağ ve Yeni Çağ'a uzanan artık kesin olarak biliyoruz. Bunların tümüyle, bu bölgedeki zengin altın yataklarının kullanılmasıyla ilişkili yerel bir gelişmeyle bağlantılı olduğunu bilmekteyiz. Ve yine aynı zamanda bunları inşa eden kültürün, ilk Avrupalı Afrika araştırmacılarının buraya ayak basmasından kısa bir süre önce iç çatışmalar nedeniyle yok olduğunu da bilmekteyiz artık.

Peki şimdi, aslında gerçek olmayan "*Zimbabwe* gizemi"nin elinizdeki bu kitapla ilişkisi ne? *Great Zimbabwe* olarak tanımlanan tapınağın planına baktığınızda bunu anlayabilirsiniz: Oval, kesinlikle anıtsal olan yuvarlak yapılar güçlü duvarlarla çevrilidir ve içinde yer alan koni şeklinde 10 m yüksekliğindeki taş kule sanki, Sardunya'daki nuraghen'in (İtalya'daki Latin mezarlarının tam tersi olan mezar kuleleri) kardeşi, Eriha'daki kulenin ise kuzeni gibi durmaktadır. Dört ayaklı, kuyruklu sürüngenler, kuş heykelleriyle taçlandırılmış taş stellere (dikili büyük taşlar) tırmanmaktadır. Nevali Çori'deki tabak parçasında olduğu gibi taş kapların tüm yüzeyi kabartma sahneleriyle doludur.

Great Zimbabwe, farklı görüngülere ait biribirine çok benzeyen belirtilerin, mutlaka aynı kökene ait olmayacaklarını bize açık bir şekilde

göstermektedir. Göbekli Tepe dünyası, Simbabwe taş evlerinden 10.000 yıl daha eski ve Sambesi Bölgesi'nden binlerce kilometere daha uzaktadır. İkisini birleştiren tek ortak nokta, bu sıradan bir benzetme olsa da, iki yerde de *Homo sapiens*'in etkin olduğudur: Anıtsallık üzerinden güç elde etme arzusunda bulunmak, insanlık tarihinde en çok rastlanan görüngülerden biridir. Hayvanlar dünyasında da benzeri kurallar geçerlidir. Tarihöncesi dönem insanlarının kendilerini temsil etme repertuarı, Yeni Çağ'dakinden daha az arıtılmış ve ince ayrıntıları daha az anlatabilecek düzeyde olmasına rağmen, hepsinde örnek bir katalog gibi büyüklük, genişlik ve anıtsallığı görürüz. Bir sonraki adımda ise yapıların sınırlandırılması, korunması ve sıradanlığının örtülmesi bunu takip etmektedir. Great Zimbabwe hiç kuşkusuz Göbekli Tepe yapılarıyla benzerlik göstermektedir. Ancak bu benzerlik sadece dış görüntü ve görüngüsel olarak örtüşmektedir.

Betimi yapılmış hayvanların dünyasındaki benzerlik de bu nedenle bizleri şaşırtmamalıdır. İnsan, hava sahasını kontrol etmede yetersiz olduğu teknik öncesi zamanda, kuşu benzer şekilde algılamıştır. Eğer her yoruma olanak tanımayacak kadar dar bir anlamda dile getirecek olursak, kuşlar *aynı zamanda* en azından olası birer tanrı habercisidir. Buna karşın sürüngenler ise insanda her zaman yabancı, arkaik ve tehlikeli bir izlenim bırakmıştır. Simbabwe stellerindeki (dikilitaşlar), gerçekten resmedilmiş timsah betimleri, Göbekli Tepe'deki sürüngen kabartmalarından farklıdır. *Great Zimbabwe* örneğinin oldukça basit bir anlatım amacı ve içeriği vardır. Göbekli Tepe yapıları ve resimleriyle ilgili diğer görüngüsel benzerlikler ve örnekler aramak, Malta ya da İskoçya'da Orkney Adaları'ndaki örnekleri göz önüne getirdiğimizde, eğer gerçekten ispatlanabilecek genetik bir ilişki yoksa boşunadır. Günün birinde Malta'nın da gerçekten bu açıdan özel bir ilgi görebileceğini de belirtmek gerekmektedir.

Ancak Göbekli Tepe ve adı geçen diğer yerlerdeki benzer yapıların bütün yaratıcıları için geçerli olan, büyüklük, genişlik ve anıtsallıktır. Göbekli Tepe'de de bir kişi ya da bir grup; kim olduklarını, ne yapabileceklerini ilgili çevreye göstermek ve anlatmak istemiştir.

4. C Yapısı - Erkek Yaban Domuzu Evi'nde

Yapı A ve B'nin hemen doğusunda, aynı şekilde daire şeklinde üçüncü bir daire biçimli dikilitaş yapı ortaya çıkmıştır. C Yapısı'nın geçmiş dönemlerde büyük oranda tahrip edilmiş olduğu saptandı. Bu tahribatı tarihlemek mümkün olmasa da, üstteki kalın tabakalardan kesin olarak yüzyıllarca, hatta büyük bir ihtimalle binlerce yıllar öncesine gittiği düşünülmektedir. Kazılarda tahkim ettiğimiz derinliğin kısa süre icinde daha yarısına gelmeden, C Yapısı'nın eşmerkezli en az üç çevre duvara sahip olduğunu tespit ettik. Burası, betimlemelerdeki yabani domuzların, daha doğrusu erkek yaban domuzların yoğunluğu nedeniyle, gazeteci Michael Zick tarafından *Erkek Yaban Domuzu Evi* olarak tanımlanmıştır. Ancak bu tanımlama pek doğru değildir, çünkü çapı 30 m'den daha geniş böylesi büyük ve gösterişli bir yapının, başlangıçta üstünün kapalı olması oldukça zordur. Çok özel önemleri olan erkek yaban domuzlar ise hemen fark edilmekte. C Yapısı'nda açığa çıkarılan kabartmalardan altı tanesi erkek yaban domuzuna aittir ve bulunan toplam dört erkek yaban domuzu heykelinin üç tanesi buradan çıkmıştır.

Şimdiye kadar içteki çevre duvarına ait dokuz dikilitaş tespit edilmiştir. Ancak bunların başlangıçta daha fazla olduğu sanılmaktadır, çünkü farklı yerlerde daha önceden var olan dikilitaşlara ait izler görülmektedir. Büyük ihtimalle bu alanda çalışan bir tarla sahibi, tarım çalışmalarını engelleyen taşları büyük bir çabayla söküp atmış olmalıdır. Korunagelmiş dikilitaşların çoğu sadece T başlarına kadar açığa çıkartılmıştır. Bu nedenle kabartması olan sadece iki dikilitaş bilinmektedir. Dikilitaş 26 ve 28'in alınlarında küçük erkek yaban domuzu kabartmaları bulunmaktadır. Dikilitaş 28'de ise gövdenin sağ yüzünde aynı şekilde başka bir hayvan kabartması yer alır. Gövdenin ön yüzünde, dikilitaşın çenesinin altında soyut bir sembol tespit edilmiştir. Dikey bir yarımay yatay duran bir kirişin üstünde yer almaktadır. Bu iki işaret, dikilitaşlarda sıkça görüldüğü gibi, papaz atkısı benzeri yan şeritler tarafından çevrelenmektedir. Aşağı doğru devam edecek kazılarda hiç kuşkusuz benzeri diğer işaretler de ortaya çıkacaktır. C yapısının diğer dikilitaşları üzerinde bulunan derin yarıkları saymaz-

sak, ki bunlara A ve B yapısı dikilitaş alarında raslanmaz, başka dikkati çeken yeni bir özellik göstermezler.

Orta daireden şimdiye kadar sadece dört dikilitaş bilinmektedir. Dikilitaş 23'ün sol gövde yüzeyinde neredeyse doğal ölçülerde bir yaban domuzu, kabartması görülebilmektedir. Hayvanın gövdesi ise tümüyle çevre duvarıyla kapatılmıştır. Dikilitaşın hemen önünde başın dolgu toprağında, dikilitaş başına doğru yönlendirilmiş, dişlerini gösteren bir hayvan heykeli ortaya çıkartılmıştır. Buna rağmen açıkça görülebilen konumu büyük olasılıkla, önceki tahribatın yol açtığı tesadüflere bağlıdır.

Biraz daha batıya doğru ise Dikilitaş 11, 12 ve 25 ortaya çıkartılmıştır. Dikilitaş 25 hiç tahrip edilmemiş olmasına rağmen göze çarpan bir özelliğe sahip değildir. Dikilitaş 11'in T başı ise diğerlerinde olduğu gibi parçalanmıştır. 1,5 m derinliğe kadar açığa çıkartılan batı yüzü, orta çevre duvarı tarafından tümüyle kapatılmıştır; bu nedenle de dikilitaşta kabartma olup olmadığı anlaşılamamıştır. B Yapısı'ndaki Dikilitaş 15'te, diğerlerindeki gibi kol kalınlığında bir delik vardır; ancak bu delik boydan boya devam etmemektedir. Batı tarafında ise sadece kabartmalı baş tarafı açığa çıkartıldı. Beş parmaklı ayağı olan bir hayvan, bir ayı, aslan ya da bir leopar kabartması görülebilmektedir (Resim 58).

Ağdaki Ördekler? Dikilitaş 12 de ikinci çevre duvarının içine inşa edilmiştir. Burada ise şans eseri T başı ve gövdenin büyük bir bölümü açıkta kaldığı için, uzaktan bile görülebilmektedir. Bu dikilitaşta de bir sürpriz bizleri bekliyordu. Dikilitaş 11'de olduğu gibi T başında kabartma süs vardı, ama ilk kez tüm yüzeyi kaplamaktaydı. Ördeğe benzeyen beş tane kuş, ağ benzeri çizgili bir desen önünde hareket etmekte. Sanki sanatçı boş yüzeyleri doldurma içgüdüsüyle (bunun uzmanlar arasındaki deyimi ise Latince *horror vacui*, yani boşluktan nefret) ağ desenini tüm T başa yaymış ve sadece kuşlar için bir yer bırakmıştır. Belki de bütün bunlar bir "ağla kuş avı" betimini göstermektedir. Kuşların aynı yöne bakışları ve farklı konumdaki ayak duruşu; heykeltıraşın bir kuşun ayak hareketi ile kuşlann sıçramalarını tek tek resimlere aktar-

mak amacını güttüğü izlenimi, ağ desenine başka bir anlam vermektedir. Burada taşlar ya da kayalıklar, yani doğal bir çevre resmedilmiş olabilir. Genel olarak kuşların üstünden sıçradıkları bir çevre anlatılıyor olabilir. Eğer bu yorumu kabul edersek, hep farklı yerlerde konaklayan ve sıçramak üzere olan bir kuşu düşünebiliriz (Resim 59).

Ama kabartma desenler bu kadarla kalmıyor. Dikilitaş gövdesinin üst kısmında ise güçlü bir yaban domuzu bulunmaktadır. Büyük başı, dışarı çıkmış sivri dişleriyle korkutucu bir şekilde sağa doğru bakmaktadır. Ağda, başka bir deyişle kayalıklar üstünde sıçrayan kuşların aksine, hayvanın ağzının hemen üstünde, yaklaşık 20 cm derinliğindeki oyuğu hesaba katmazsak, erkek yaban domuzunun diğer desenlerle bir ilişkisi yoktur (Resim 59).

Erkek yaban domuzunun altında ise Dikilitaş 2'den bildiğimiz "arma" düzeninde bir tilkinin başı görülmektedir. Hiç kuşkusuz buradaki tilki başı, Dikilitaş 2, 9 ve 10'dan bilinenlerin beklenen bir devamı gibi olsa da, dikilitaşın açığa çıkartılması çalışmaları, tilkinin ense yüksekliğinde dikilitaşa hafifçe dokunan bir terrazzo tabanın ortaya çıkması nedeniyle, durduruldu. Bu taban iç çevre duvarı ile bağlantılıydı ve çevre duvarının genel olarak farklı evrelere sahip olduğunu bize göstermekteydi. Çevre duvarlarının kademe kademe içe doğru yükseltildiği ve bu nedenle doğal olarak içteki daire biçimli yapının gittikçe küçülmüş olduğu açıkça görülmekteydi.

Bunun dışında, erkek yaban domuzu kabartmasının hemen önünde, yine bir erkek yaban domuzuna ait orta büyüklükte dikkat çekici bir heykel bulundu (Ressim 60). Burada da baş, ağız ve sivri dişler vurgulu bir şekilde gösterilmiştir. Bütün olarak korunagelmiş hayvan heykelinin ayaklarının olduğu seviyede, bütün yüzeyde kırılma gözükmektedir. Burada da yeniden, eski bileşik bir betime ait bir parça söz konusu olmalıdır. Daha önceden bitişikteki A Yapısı'nda bulduğumuz büyük boyuttaki heykel parçasının erkek yaban domuzuna ait olabileceği konusunda ilk başlarda yaptığımız kesin olmayan yorumun, kesin olarak bir erkek yaban domuzuna ait olan benzer biçimdeki diğer bir heykelin bulunması sonrasında, daha da güçlendiğini görmekteyiz.

C Yapısı'nın iç çevre duvarının üst kenarında, Dikilitaş 24 ve 36 arasında, üzerinde neredeyse bütün olarak korunagelmiş yüksek kabartma olan büyük bir kireçtaşı levha bulduk. Kabartmada dizleri üstüne çökmüş, küçük bir köpeğe benzeyen, küçük dişleri dışarda, kıvrık geniş bir kuyruğu olan bir hayvan betimlenmişti. Kafası, "dişleri dışarda yırtıcı hayvan" tipi ana hatlarına çok benzeyen oldukça iyi korunagelmiş bu örnek, genel bir yeniden kurgulamaya olanak sağlamaktaydı. Yüksek kabartma "sürüngenler" tipiyle birlikte, burada yeni bir betim tipi ortaya çıkmaktadır: Çömelmiş, saldırıya hazır, saldırgan yırtıcı hayvan.

Hayvanın üzerine oturduğu, üç yüzeyden vurularak kesilmiş kalın levha, başlangıçta çok daha büyük olmalıydı. Görülebilen kesitten bunun bir kapı delik taşı olduğu tahmin edilmektedir. Bu nedenle, en azından taş levhanın özgün yerinde olmadığı, değiştirilmek veya ikincil bir kullanım için bulunduğumuz yere getirilmiş olduğu sonucunu çıkartabiliriz. Bunun duvarın üst kısmına bilinçli olarak yerleştirildiği izlenimi doğmaktadır. Levhanın hazırlanmasından sonra, yırtıcı hayvanın C Yapısı'nın dış çevre duvarının üstünden içeriye doğru bakacak şekilde yerleştirildiği belirlenmiştir.

İlk kez bir heykeli, konulduğu özgün yerinde bulduğumuzu söyleyebiliriz. Bu parçanın bir tahribattan kaldığı ve taş levhanın tesadüfen yatay olarak orada durduğu, bu nedenle de hayvan kabartmasının duvarın üst yüzeyine denk geldiği şeklindeki şüphelerimiz tümüyle ortadan kalkmasa da, bu düşünce geçerliliğini büyük oranda yitirmektedir. Bu taş levhanın bilinçli şekilde oraya yerleştirildiğini kabul edersek şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır: Bu alandaki duvarların özgün yüksekliğiyle günümüze kadar korunageldiğini kabul edersek, bu yapının bir tavana sahip olabileceği düşüncesi çok büyük oranda geçerliliğini yitirmektedir. Heykelin üstüne konulduğu duvarın, kesinlikle bir tavan destek duvarı olamayacağı ortadır. Sonuç olarak C Yapısı'nı, duvarlarının yüzeyi koruyucu ve korkutucu işlev gören yırtıcı hayvanlarla süslü, üstü açık bir kutsal alan (temenos) olarak tanımlayabiliriz (Resim 63, 64).

Erkek Yaban Domuzu Dairesine Giden Bir Giriş (Dromos) ?
Yunanistan'daki Tunç Çağı'na tarihlenen Miken yerleşmelerini görenler, koridor benzeri uzun girişleri (*dromos*) olan etkileyici kubbeli mezarları hatırlarlar (Resim 65). Eski Yunancada *dromos* kelimesi *yol* anlamına gelmektedir. Bu tanımlama arkeolojik terminolojide, sadece Miken yapılarını anlatmada kullanılan bir kavram değildir. Göbekli Tepe'deki C Yapısı da böylesi bir *dromos*'a sahip olduğu izlenimi vermektedir; en azından henüz tam olarak açığa çıkartılmayan buluntuları açıklamaya en yakın yorum böyledir. neredeyse bir dik açıyla güneye doğru ayrılan ve birbirine oldukça paralel şekilde devam eden iki duvar, dikkat çekici şekilde büyük ve çoğunlukla her yüzeyi çalışılmış taşlardan örülmüştür. Bu duvarların yapının çevre duvarlarına ve buraya yakın diğer dikilitaşlı yuvarlak yapılara ait olmadığı açıkça görülmektedir. Duvarlar, Miken kubbeli mezarlarda olduğu gibi C Yapısı'nın çevre duvarlarına giden bir yol meydana getirmektedir.

Büyük bir taş levha, bir sürgü gibi çarpaz şekilde bu girişi kapatmaktadır. Levha bütün olarak korunamamış olsa da, iki katmanı saplanan taş dizisi ile daha sonra kapatılmış merkezî bir girişe sahip olduğu açıkça görülmektedir. Parçaların şekillerine göre benzeri bir yapı elemanını daha önce A Yapısı'nda ortaya çıkarmıştık. Kapı delik taşı, güneydoğuda yapının girişini göstermekteydi.

Güney tarafında, C Yapısı'na kapatılmış, ziyaretçilere açık levhanın kapı giriş deliğinin altında bir kabartma yer almaktadır. Buradaki kabartma bir yaban domuzuna, daha doğrusu tam olarak belirtecek olursak erkek yaban domuzuna aittir. C Yapısı'ndaki çok sayıda erkek yaban domuzu kabartmasını göz önüne getirdiğimizde, söz konusu bu motif çok şaşırtıcı değildir; ancak bu hayvan kabartmasını diğerlerinden ayıran başka bir özellik vardır: Hayvan sırtüstü yatmakta, karın ve ayakları ise yukarı doğru bakmaktadır (Resim 67). Bu durum için akla gelebilecek ilk açıklama, hayvanın sırtüstü yatmasının, kabartmanın olduğu taş levhanın, yeniden kullanılan dikili bir taşa ait olduğu ve bu nedenle de ters çevrildiği idi; ancak biraz dikkatli olunduğunda bu görüş geçerliliğini yitirmektedir, çünkü söz konusu taş levha, eski bir dikilitaşın olası kalınlığından çok daha incedir. Bu yüzden dikilitaşların dışında, kabartmalarla süslü başka bir yapı elemanı

grubu olduğu -ki burada kapı taşları sözkonusudur- anlaşılmaktadır.

Sırtüstü yatan yaban domuzunun özgün konumunda açığa çıkarıldığını diğer özellikleri de desteklemektedir: Kabartmalı kapı delik taşına, kendi tarzında şimdiye kadar hiç bilinmeyen başka bir yapı elemanı da eşlik etmektedir. Önce güneyde, kapı delik taşı önünde bütünüyle plastik özellikler taşıyan bir hayvan heykeli açığa çıkartıldı. İlk önce bu güçlü yırtıcı hayvanın boğazının yırtılırcasına açılmış olduğu tespit edildi. Bu heykelin bir aslana mı yoksa bir ayıya mı ait olduğu saptanamamıştır. Kazıların ileriki aşamalarında, bu betimli sütunun diğer parçası, buradan sadece 80 cm uzaklıkta ortaya çıkartıldı; ancak olasıklıkla heykelin üst kısmı olan bu parça kırılmış ve parçalanmıştı. Kazının daha sonraki aşamalarında ise, doğudaki sütunun, batıdaki benzeri ile birlikte şimdiye kadar hiçbir yerde benzeri olmayan U biçiminde görkemli monolitik bir nesneye ait olduğu anlaşılmıştır. Bu taşın, kapı delik levhasıyla birlikte C Yapsı'nın girişini işaret etmekte olduğu açıkça görülmektedir. 80 cm genişliğindeki delikten bakıldığında, açığa çıkartılan yırtıcı hayvanın türü rahat bir şekilde değerlendirildiğinde, doğudaki heykeli de bunun yansıması gibi düşünürsek, karşımıza neredeyse bir "aslanlı kapı" çıkmakta. Yırtıcı hayvanlar bu girişi korumaktadır: Kapı delik levhasındaki sırtüstü yatmış erkek yaban domuzu ise, buradan bakanlara görsel olarak, önünde ilerleyen yolun bir başka bölgeye -ölüler ülkesine- gitmekte olduğunu gösterir gibidir.

Kabartmalı kapı delik levhası ve U biçimli monolitikler, *dromos* ve C Yapısı henüz tam olarak kazılamamıştır. Burada taş bir labirenti andıran yıkılmış üst kenar duvarları, kazı yapanların kafasını oldukça karıştırmaktadır. Bu nedenle bu alanda, buluntuları geri dönüşü olmayacak şekilde tahrip edebilecek, özellikle acelece alınmış kararlarla yapılacak kazılardan uzak durulmalıdır. Taş Çağı'na ait *dromoslu* "aslanlı kapı" şimdiye kadar hiçbir yerden bilinmediğinden, kazılar sırasında sağlıklı gözlemler yapabilmek amacıyla, sabırla bu alanın yakınlarındaki kazı sonuçlarını beklememiz gerekmektedir. Yıkılmış taş bir levhanın ortasında yer alan ve neredeyse 1 m uzunluğunda, 60 cm yüksekliğindeki hayvan heykeli buluntusu, burada daha başka

süprizleri de hesaba katmamız gerektiğinin işaretini vermektedir (Resim 64-65-66-67).

Fallus ve Yabani Hayvanlar - Göbekli Tepe Heykeller

Şimdiye kadar gördüğümüz heykeller ve yüksek kabartmaları kısaca özetleyelim. Daha ilk yıllardaki yüzey araştırmalarında pek çok parça tespit edilmişti: Bir atölye buluntusu olan "kabartmalı dikit"; bir aslan ya da ayıyı yani kesinlikle büyük ve tehlikeli bir hayvanı gösteren buluntu; yüksek kabartma tekniğiyle yapılmış sürüngen olarak tanımlanan hayvanlar ve dişlerini gösteren bir hayvan kafası. Daha sonraki kazı sezonlarında söz konusu bu buluntulara sürekli yeni buluntular eklenmiştir. Örneğin, dikkat çekici tarzda V biçimli bacakları olan, büyük olasılıkla bir aslana ait heykel (Resim 68); A Yapısı'da kaburgaları bile görülebilen bir başka aslan heykeli ve erkek yaban domuzu başı; C Yapısı'nda başka bir erkek yaban domuzu ve erkek yaban domuzu başı; dişlerini gösteren başka bir yırtıcı hayvan ve yüksek kabartma tarzında yapılmış, kurda benzeyen bir hayvan ve son olarak U biçimli taşın iki tarafını süsleyen yırtıcı hayvanlar.

Göbekli Tepe heykellerinin çeşitliliği, buluntular çok iyi korunamamış olmasına ve neredeyse hepsinde gözlenebilen parçalanmalara rağmen, genel bir çerçevenin çizilmesine olanak vermektedir: Saldırgan hayvan tipleri çoğunluktadır. Heykellerin büyük çoğunluğu, hiç kuşku duymadan "tehlikeli görünümler" veren gruba dahil edilebilir. Hayvanlar, bir anlamda kötülüklerden korumak - başka bir şekilde belirtecek olursak korkutmak- böylece de "apotropeik" (tehlikelerden koruyucu) bir etki sağlamak amacıyla yerleştirilmiştir. Antik mitolojide cehennem köpeği Kerberos'un yeraltı dünyasına girişi kontrol etmesi gibi, Göbekli Tepe'nin dişlerini gösteren yırtıcı hayvanları da aynı izlenimi veriyor. Bunların, neredeyse her zaman dikilitaşların altında yer alan, böylece bakanlara doğru sürünerek geliyor izlenimi veren çok sayıda yılan tarafından da desteklendiği açıkça anlaşılıyor. Sadece Dikilitaş 2'de tek bir yılan yukarı doğru yönelmiştir ve karşı taraftan ise dörtten daha az olmayan yılanlar gelmektedir.

Apotropeik (kötülüklerden koruyan güç) yorumu kabullenilse de,

Göbekli Tepe'de neyin korunması gerektiği konusu cevaplanamayacaktır. Bazı heykellerde insan ya da hayvanlar, insan kafalarına sarılmaktadır (Resim 69). Bu motif, Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da (PPN) yaygın şekilde görülen kafatası kültü ve yeniden şekilendirilmiş kafatasları göz önüne getirildiğinde, pek şaşırtıcı değildir. Göbekli Tepe'deki bu buluntuları, burada ölümle ilgili şeylerin ön plana çıkarıldığının bir işareti olarak kabul edebiliriz. Büyük boyutlu bu insan kafası betimleri, doğal büyüklükten çok küçük boyutlara kadar çeşitlilik göstermektedir. Yeniden canlandırması yapılabilen bazılarını ise ileriki sayfalarda, bütün olarak korunagelmiş Urfa heykelini gördüğümüzde ele alacağız. Diğer kırık parçalar ise ithifallus protom (daha önce belirtilen ereksiyon halindeki cinsel organı olan erkek betimleri) tarzı heykellere ait olabilir (Resim 70). Bir örnekte ise, Romalı Tanrı Janus'ta olduğu gibi, bir yüzüyle öne diğer yüzüyle arkaya bakan bir betimleme söz konusudur. Buluntu yeri belli olmamakla birlikte, kesinlikle İlk Neolitik Çağ'a tarihlenen benzeri bir başka buluntunun ise Gaziantep Müzesi'de olduğundan bahsedilmişti.

Nevali Çori heykelleri ile karşılaştırıldığında ortaya oldukça ilginç gözlemler çıkmakta. Orada "kuş" motifi ve insan başı iki kez tespit edilmiştir, ancak saldırgan yırtıcı hayvan betimleri hiç görülmemektedir; en azından bu durum büyük plastik betimlerde böyledir. Kireçtaşından yapılmış kurt ya da aslan başına benzeyen bir küçük hayvan kafası heykeli Göbekli Tepe'de bulunan büyük yırtıcı hayvan motiflerini hatırlatır. Nevali Çori'de az sayıda büyük plastik örnekler olduğu gözlemi çok önemlidir, çünkü kötülüklerden koruyucu yabani hayvanların burada olmayışı, buranın Göbekli Tepe'deki kült yerinden çok daha farklı bir işleve sahip olduğuna işaret etmektedir; Nevali Çori yaşayanların yeriydi, Göbekli Tepe ise ölülerin.

Giriş Taşları, Çifte Delikler ve Oyuklar Bu bölümde, işlevi tam olarak anlaşılmayan, ancak yuvarlak dikilitaşlı yapılarda göze çarpan bazı özelliklerden bahsedeceğiz. Çevre duvarının iç kısımlarında bazen 20-30 cm iç mekâna doğru uzanan yükseltili taşlar bulduk. Bu taşlar duvara sıkıca yerleştirilmiş durumdaydı. Önce bunla-

rın bir tür merdiven gibi iç mekâna geçişi sağlayan giriş taşları olduğunu düşündük. Bu görüş, kazıların ilerleyen aşamalarında geçerliliğini yitirdi; çünkü öne doğru çıkan taşlar sadece yukarı duvar bölgesinde yer almaktaydı ve merdivenimsi bir şekilde dizilmemişti. Kazı işçilerinin aklına gelen ilk düşünce ise, bu yükseltilere mumların yerleştirildiğiydi. Mantıklı olarak böyle bir şey olası değildi, ancak derin tabaklar ya da kaşık biçimindeki yağ lambaları Son Neolitik Çağ'dan beri bilinmekteydi ve benzerleri Göbekli Tepe buluntuları arasında da yer almaktaydı.

Eğer bu yorum doğru ise, o zaman aydınlatma gereksinimi sorunu ve bununla bağlı olarak da yapının üstünü kapatan bir dam konstrüksiyonu ya da yapının gece kullanılmasıyla ile ilgili olasılıklarla karşı karşıyayız demektir. Bununla beraber, en azından bu taşlardan bazılarının hayvan ya da insan biçimli protom (Eski Yunanca, bir varlığın ön yüzünün ekleme halinde [aplike] veya tek başına bir heykel gibi plastik tarzda yeniden betimlenmesi için kullanılan bir sözcük - ç.n.) şeklinde biçimlendirilmiş olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Gerçi henüz *in situ* "figüratif giriş taşı" bulunamamış olsa da, pek çok heykel kilitli yuva şeklinde bitmektedir ve bunların yardımıyla da taşlar çok fazla çaba harcanmadan bir tür giriş taşı gibi duvarlara yerleştirilmiştir. Şimdiye dek bulunan taşlar arasında heykel şeklinde olmayanlar ise, yapıyı inşa edenler tarafından, günümüze kadar ulaşması imkânsız organik maddelerin yardımıyla daha önce sözü geçen *protomlar* tarzında şekillendirilmiş olabilir. Bu soruna açıklık kazandırana kadar, çalışmamızda bu buluntuları tanımlayabilmek için "giriş taşı" kavramını kullanacağız.

Bir diğer görüngü ise, organik yani geriye kalmayan malzemelerden yapılan mimari parçaların varlığıdır: A Yapısı'ndaki iki merkezî dikilitaşta ilk göze çarpan, dikilitaş gövdesinin köşelerinde, köşeyi delip geçen, küçük, halka şeklindeki *çifte deliklerdir*. Günümüzde ise bu delikleri, çoğunlukla kireçli tortuyla ya da köşe kırıldığı için çifte delikleri parçalanmış bağlantı kanalları şeklinde görmekteyiz. Çok sayıda bütün olarak korunagelmiş örnek, tahrip edilmiş ya da kireçli tortuyla dolmuş örneklerin gerçek biçimleri hakkında bize hiçbir kuşkuya yer vermeyecek bilgiler vermektedir. Göbekli Tepe'de Dikilitaş 1'de

bu tür çifte delikler neredeyse düzenli bir sırayla, dikilitaşın mekâna dönük dar yüzünde; Dikilitaş 2'de *bukranion*un boynuzlarının bittiği yerde yer almaktadır. Daha sonra ise diğer dikilitaşlarda çok sayıda benzer çifte delikler tespit ettik (Resim 71).

Bu çifte deliklere, farklı yerlerde farklı dönemlerde rastlanmaktadır. Libya Sahrası'ndaki Tadrat Acasus'ta bulunan Uan Harig kaya sığınağında dikey olarak yükselen kaya yüzeyinde çifte delik grupları, zeminden 30-40 m yükselikte görülebilmektedir. Bunların savunmaya yönelik tırmanma amaçlı delikler olduğu konusundaki düşünceler, buranın hemen yakınındaki kaya sığınağında benzer çifte delikler nedeniyle geçerliliğini yitirmektedir; çünkü söz konusu delikler zeminden sadece 1,5-2 m yükseklikte yer almaktadır. Bu çifte delikler, Malta'daki tapınaklarda da var. Orada bu delikler kapı konstrüksüyonları için "halat" delikleri olarak yorumlanmaktadır. Bu yorum, ne tür kapıların düşünüldüğü açık olarak belirtilmediği için kabul edilecek gibi değildir. Gerçi Malta'daki tapınaklarda "halat delikleri" gerçekten oldukça büyüktür, esasında bunlar sadece halatların kullanılmasına uygundur. Göbekli Tepe'deki çifte delikler ise bunlarla karşılaştırıldığında çok küçük kalmaktadır. Buradaki deliklerin en azından daha başka bir işlevi olmalıdır.

Daha Paleolitik Çağ'da bile çifte delikler ya da benzeri kaya oyukları görülmektedir ve özellikle Güney Fransa'da Dordogne'daki Abri Labatut'ta bunlara *Abri* denilmektedir. Dordogne'daki Abri Labatut'ta bir kaya çıkıntısı iki taraftan bir kum saati gibi delinmiştir; Abri Cellier'de ise bir kaya yüzeyinde çifte delik bulunmaktadır. Bu iki yer de Üst Paleolitiğe, yani Aurignac Kültürü'ne (yaklaşık M.Ö. 35.000 - 22.000) tarihlenmektedir. Cap Blanc'taki insanlar tarafından şekillendirilmiş burun biçimli kaya çıkıntısındaki bir at kabartmasının sırt çizgisinin hemen üstünde dikkati çeken çifte delikler ise, Magdalen Dönemi'ne (yaklaşık M.Ö. 18.000 - 12.000) tarihlenmektedir. Angles-sur-l'Anglin'de çok sayıda benzer örnekler görmekteyiz. Bu nedenle, bu çifte deliklerin, rüzgara karşı savunma amaçlı kullanılan derilerin sabitleştirilmesini olanaklı kıldıkları görüşü yerine, bunların hayvan betimleri ile birlikte dünyevi (profan) amaçlar dışında kullanıldıkları görüşünün daha geçerli olduğunu düşünmekteyiz.

Göbekli Tepe'deki bütün çifte delikler öylesine küçük yapılmışlardı ki, kopçalardaki büyük baskı nedeniyle bunların bir işleve sahip olabilecekleri görüşü kendiliğinden geçerliliğini yitirmektedir. Bu delikler, ince ipliklerin kolaylıkla kullanılması için ise uygundur. Bu nedenle, çifte delikler sayesinde dikilitaşlara bazı hafif nesnelerin asılarak tutturulmuş olabileceği düşüncesi akla daha yakındır. Yani bir tür flama ya da bayrağımsı bir şey ya da -düşünce sınır tanımamaktadır- bir tür kurban adağı veya bir zafer andacı gibi asılmış olabilir.

Bu yorumu kabul edip, olasılıkla figürlerle birlikte "giydirilmiş" giriş taşı denilen buluntuları da bir arada değerlendirirsek; kireç grisi dikilitaşlı yuvarlak yapıları toplamının, birdenbire çok sevilen Stonehenge benzeri çıplak taştan yuvarlak yapılar yerine, belki de oldukça renkli bir senaryo, bir etnoloji müzesinin sergi salonu olarak gözümüzün önünde canlanması da mümkündür. Bu tür çok çeşitli benzeri süslemeleri, Sahra'da ya da Paleolitiğe ait Fransa Abris'teki çifte delikler için de düşünebiliriz.

Üçüncü bir görüngü olarak da, dikilitaşların tepe yüzeylerinde bulunan ve sıralı düzenleriyle Göbekli Tepe ziyaretçilerinin dikkatini çeken kap biçimli oyuklar belirtilmiştir (Resim 72). Burada da kesin bir yorum yapmak mümkün değil. Kesin olan, bu oyukların insanlar tarafından yapılmış olduğu ve doğal koşullar sonucunda aşınmalarla meydana gelmediğidir. *Oyukların* çoğunlukla dikilitaşların tepe yüzeylerinde olması sebebiyle, bunların dikilitaşların ilk yapımı aşamasında yer almadıkları, yapıların doldurulması sonrasında, dikilitaşlarını gözüken yüzeylerine işlenmiş olabilecekleri düşünülmektedir. Bu görüngü ve neden sorusu üzerine daha fazla tartışmadan, en azından, bu oyukların dikilitaşların özel anlamlarını hiç kuşku götürmeyecek şekilde öne çıkardığını söyleyebiliriz (Resim 73-74).

5. D Yapısı - Taş Çağı Hayvanat Bahçesinde

En iyi korunmuş olanı dördüncü yapıdır. Oldukça belirgin oval bir plana sahiptir ve en geniş yerinde 20 m'ye kadar ulaşan iç çapıyla en büyük yapı özelliğine sahiptir. Çok sayıda kabartmalarla süslenmiştir. Dikilitaşlı yuvarlak yapıda yapılan bir yürüyüş, insanda, taş-

laşmış bir hayvanat bahçesinde gezi yapıyor duygusu uyandırmaktadır. Ama dikkati çeken sadece çok sayıda hayvan türü değil, daha çok grup olarak betimlenmiş sahnelerdir. Bu eşi benzeri olmayan resimleri doğru şekilde anlamanın zorluğunu, "göldeki turnalar" örneğiyle göstermeye çalışalım: İlk bakışta bir su, bir nehir ya da bir göl olarak yorumladığımız dalga çizgilerini, iki turna kabartması sayesinde tanımlayarak, biraz şiirsel kaçan bu ismi verdik; isim daha sonra Göbekli Tepe üzerine yazılmış bir yazının da adı oldu. Kazıların ilerleyen aşamalarında ise, göl dalgaları olduğunu düşündüğümüz çizgilerin, aslında yılanları tanımladığını anladık. Yorum için başka bir yardım umudumuz olmadığı için, bu resimin anlattığı hikâye sonsuza kadar gizli kalacaktır. Ancak kesin olan şudur ki, bu yapıların Neolitik ziyaretçilerinin bir zamanlar bu resimleri anlamış olduklarıdır. Bizler ise böylesi bir resim tanımlamasında, daha önce olduğu gibi yanılabiliriz. Bu durum ileride daha açıklık kazanacaktır.

Ancak söz konusu yapı daha tamamıyla kazılmadı. Turnalı dikilitaşlı yapının doğudaki ikiz Dikilitaşı 18, yaklaşık dikilitaşın yarısına kadar - yani 3 m derinlikte- kazılarak açığa çıkartılmıştır (Resim 75). Buradaki Neolitiğe ait üstü dolmuş yapının kazısı bitirildiğinde, hiç kuşkusuz dikilitaş zemin seviyesinden 5 m yükseklikte olacaktır. Koyulduğu yerlerdeki durumlarıyla açığa çıkarttığımız dikilitaşların bu kadar iyi şekilde korunagelmiş olmasını, yapının üstündeki mevcut dolguya borçluyuz.

Merkezî Dikilitaş 18, Nevali Çori tipi dikilitaşların bir türüne benzer: Bir *stola* (dikey olarak inen kabartma çifte bantlar) ve geniş yüzeyinde kollar bulunmaktadır; var olduğu tahmin edilen ellere ise henüz ulaşamadık. Sol kolun kıvrımında bir tilki görülmektedir. Kolların ön kısımlarının, bir vakitler heykeltıraş tarafından garip şekilde yerleri değiştirilmiştir. Kolların, ilk hallerinde dikilitaş gövdesine doğru uzandığı, daha sonra ise biraz biraz toparladığı ve özgün yerinin altından başlıyarak yeniden işlendiği açıkça belli olmaktadır (Resim 76-77) .

Göğüs tarafında, dikilitaş çenesinin hemen altında *stola* şeritlerinin arasında soyut, piktogram (resim-sembol yazı işareti -ç.n.) şeklinde işaretler görülmektedir. Yukarıda H biçimli bir sembol, onun altında bir daire ve yatay bir yarımay bulunmaktadır. H sembolü, yakından

bakıldığında birbirine zıt yerleştirilmiş iki kişiye, belki de dik duran iki hayvana işaret eden iki parçaya dönüşmektedir. Ancak henüz kesin bir yorum yapacak durumda değiliz (Resim 78-79).

Daire ve yarımay sembolünde, doğal olarak "Güneş ve Ay" yorumu ağırlık kazanmaktadır. Tunç Çağı'na tarihlenen Nebra Gökyüzü Diski ortaya çıktıktan sonra, bu tür yorumlara daha sık rastlanılmaktadır. Bu konuda pek çok şey düşünülebilir, ancak bizler bundan sonra da temkinli olmak istiyoruz: En azından Göbekli Tepe'deki kaya yüzeylerinde çok sayıda daire sembolüne rastlamaktayız: Güney platosunda neredeyse 1 m büyüklükte, dairesel disk biçimi verilmiş, ortasında merkezî bir çukurluk olan "yuvarlak biçimli" kaya işareti bulunmaktadır. Kuzeydeki platoda ise, üçgen gruplandırılmış yuvarlağımsı üçlünün yanında, 20 cm büyüklüğünde yüzük biçimde bir işaret tespit edilmiştir. Yarımay biçiminde iki işareti, Tell Qaramel'deki düzeltilmiş dikmetaşların yüzeylerinden bilmekteyiz. Buradaki düzeltilmiş dikmetaş yüzeylerinde, taşın şekillendirilmesinde kullanılan tutamaklar için geniş ve derin oluklar açılmıştı. İşaretler ilginç şekilde, yeniden bir daire sembolü ile birlikte ortaya çıkmaktadır. Bu da en azından resim şifresinin "Güneş ve Ay" kuramına uygunluğunun ciddi olarak göz önüne alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Dikilitaş 31, Dikilitaş 18'in batıdaki ikizini oluşturmaktadır. Aynı yüksekliğe sahip olan bu dikilitaş tümüyle açığa çıkartıldığında, yine aynı şekilde taban yüzeyinden 4 m daha yüksek olacaktır. Oldukça ince şekillendirilmiştir ve diğer örnekte olduğu gibi atkı ve bant motifleri bulunmaktadır. Gövde kısmında *bukranion* (gövdenin tümünün sadece profil olarak, başın ise iki tarafındaki boynuz ve kulaklara gösterilmesi -ç.n.) -yani bir boğa kafatası betimi- dışındaki diğer kabartmalara rastlanmamıştır. Bu kafatası, şimdiye kadar Göbekli Tepe'de rastlanmayan, alındaki trapez şeklinde, olasılıkla günümüze ulaşmamış bir nesnenin tutturulduğu bir çukurluğa sahiptir.

D Yapısı'nın merkezî iki dikilitaşı Nevali Çori tipindedir. İkisi de "göğüslerinde" semboller taşımaktadır: Doğudaki dikilitaşta H işareti, daire ve yarımay; batıdakinde ise *bukranion* bulunmaktadır. Bu en önemli ikiz dikilitaşlara yapılmış sembollerin, Taş Çağı ziyaretçileri

için büyük önem taşıdığı açıkça ortadadır. Ama bunları nasıl yorumlamalıyız? Acaba *bukranion* erkeği, H işareti, daire ve yarımay ise kadını mı temsil ediyordu? O zaman bu durumda, kadını temsil eden dikilitaşta sağ kol altında bir tilkinin taşındığını, erkeği temsil eden dikilitaşta ise (şimdiye kadar) hiçbir sembolü bulunmadığını belirtebiliriz. Sembollerin cinsellikleri üzerine yapılan yorumların, diğer yorumlar gibi sorulara açık olması nedeniyle, bu durumda da sabırlı ve tedbirli olmak durumundayız. Belki günün birinde bazı benzeri buluntular, çözümlerden birinin daha doğru olduğunu gösterebilir; ama belki de hiçbir zaman, bulunanların tanımlanmasından öteye geçemeyebiliriz de. Ancak sonuç yorumlar için daha erken olduğu da kesin.

Yılan, Boğa, Tilki - Doğudaki Çevre Duvarına Ait Dikilitaşlar D Yapısı'nda çevre duvarına ait dikilitaşların neredeyse tümünde kabartma süsler bulunmaktadır. Bu nedenle bir tur yapıp, yapıya güneydeki olası girişten giriyoruz. Aslında bu giriş, kazı tekniği açısından profil elde etmek için bırakılan alanın altında kaldığı için henüz kazılmadı. Bu nedenle yapının girişine, bırakılan profil toprağın ve duvarların üstünden tırmanarak sadece merdiven ile ulaşabiliyoruz. Yapının içinde saat yönünün tersine, sağa doğru dönerek önce Dikilitaş 19 ile karşılaşıyoruz (Resim 82). Bu dikilitaşta çok önceki dönemlerde eski bir tahribatın tamir izleri bulunmakta ya da büyük oranda keyfi değişiklikler yapılmıştır: Düzgün bir levhanın üzerine yerleştirildiğinde, kendi açısından platform benzeri bir kaidenin üstünde duran Dikilitaş 19'dan günümüzde sadece gövde başlangıcı olan T başının kırık parçası kalmıştır. Alın tarafında korunagelmiş dikilitaş başında bir yılan kabartması dışında başka bir betim yoktur.

Daha doğruya gidersek, karşımıza Dikilitaş 20 çıkmaktadır (Resim 83). Eski tahribat izleri -ancak buradaki izler Dikilitaş 19'un gövdesindeki izlerden çok daha derindir- görülen bu dikilitaş, neredeyse dairesel duvara dayandırılmış ve devam eden sekilere kadar uzanmaktadır. Dikilitaş 20, üzerindeki kabartmayla bizleri şaşırtmaktadır: T başında herhangi bir betim olmamasına rağmen gövdenin göğüs

tarafında, aşağıya doğru kıvrılan ve bir boğa ile karşılaşan yılan görülmektedir. Bu iki hayvan dar alanda, *stola* kanatları için ortada öylesine yer bırakmıştır ki, sanki boğa dikey kenara sıkıştırılarak, yukardan gelen yılan ile kafa kafaya gelmesi sağlanmıştır. Bu buluşma hiç de barışçıl bir izlenim vermemektedir. Boğanın oldukça belirgin şekilde bükülmüş ayakları, hayvanların düzeniyle -yılan yukarıda, boğa aşağıda-, yani boğanın yılan ile olan kavgasını kaybettiği anlamı çıkartılabilir.

Boğanın altında tilki durmaktadır. Dikilitaşın gövdesi tahrip olduğu için tilkinin sadece kafası seçilebilmektedir; ancak başlangıçta gövde ve ayakların olduğu anlaşılmaktadır. Dikilitaş 20'de gördüğümüz bu yılan, boğa ve tilki kombinasyonunda boğa mağlup bir konumda betimlenmiştir.

Dikilitaşın sağ yüzünde kabartma bulunmamaktadır. Aynı zamanda dikilitaşın sol yüzü de büyük oranda boş kalmıştır; gövde bölgesinde diğer iki tilki kabartmasına dek bu boşluk devam etmektedir. Bunlar üst üste yerleştirilmiştir. Aşağıdaki hayvanın silindiği ve sadece dış çizgilerinin geriye kaldığı açıkça belli olmaktadır.

Gezimiz Dikilitaş 21'e doğru devam ediyor (Resim 84). Soldaki sütun yüzeyinde neredeyse doğal büyüklükte bir ceylan kafası görülmektedir. Varlığı kesin olan hayvan gövdesi ise tümüyle çevre duvarı ile örtülmüştür. Şu anda ise sadece aceleyle öne doğru uzatılmış ve bükülmüş ön ayakları görülebilmektedir. Bir lir biçiminde şekillendirilmiş boynuzlar, burada, Yukarı Mezopotamya'da görülen üç türden biri olan Dorkas ceylanının betimlendiğini göstermektedir.

Aşağıya doğru ise boynuzsuz başka bir hayvan görülmektedir. Bu hayvanın Asya yabani eşeği onager olduğu düşünülmektedir. Bunun da da sadece baş kısmı ve kıvrık ön ayaklan görülebilmektedir. Ceylan ve yaban eşeğinin altında üçüncü bir hayvan daha seçilebilmekte, ancak daire, duvarı büyük oranda kapattığı için nasıl bir hayvan betimi olduğunu anlamak mümkün değildir. Görülebilen ise sadece burun kısmıdır. Bu betimin bir aslan ya da bir leopara ait olabileceği düşünülmektedir.

Ceylanlar, buluntu oranına göre Göbekli Tepe'deki en önemli av hay-

vandır; bu aynı zamanda İlk Neolitiğe ait çok sayıdaki diğer yerleşme için de geçerlidir. Bu nedenle ceylan betimleri Çanak Çömleksiz Neolitik sanatta oldukça eskiden beri bilinmektedir. Bu bağlamda daha önce adı geçen Ürdün'deki Dhuweila'ya bakmak oldukça ilginç sonuçlar ortaya koymaktadır: Bu buluntu yerinde söz konusu edilen, "çöl ejderhası" olarak adlandırılan bir yaratıktır. Bu isim, çocuk uçartmalannı andıran çöldeki bazı yapılann kontur biçimlerinden gelmektedir. "Çöl ejderhası"na özellike Ürdün'de sıkça rastlanmaktadır; ama bütün Arabistan'da da görülmektedir. Bu yapılar hayvan yakalamada, özellikle de ceylan avında kullanılmaktadır. Dhuweila'da Yeni Çağ'a kadar kullanılan yapıların bazılarının daha Taş Çağı'nda yapılmış olduğu saptanmıştır. Bu nedenle Dhuweila ceylanlarını Taş Çağı'ndaki çizimlerde / bezemelerde görmek hiç de şaşırtıcı değildir. Bu durum, hayvan betimlerinin genel olarak sadece avlanmaya ilişin konularda arka plandan önce kullanıldığı anlamına gelmemelidir. Böylece, ceylanlar -öteki av hayvanlarında da olduğu gibi- Nevali Çori'deki heykeller ve betimlerde, orada av hayvanları arasında büyük çoğunluğa sahip olmasına rağmen, çok az gözlenmektedir.

Yaban eşekleri de Neolitikte resimsel olarak bilinmektedir. Irak'taki Umm Dabaghiyah'da bulunan duvar resimlerinde kaçan eşek betimi oldukça belirgin şekilde görülebilmektedir; aynı zamanda bu hayvan türünün betimine çanak çömleklerde de rastlanmaktadır. Umm Dabaghiyah'taki bu eşek betimleri yoğunluğunu yorumlamak çok fazla zor değildir; çünkü bu yerleşmede bulunan kemiklerin değerlendirilmesi, burada yaşayanların özellikle yabani eşek avladıklarını ortaya koymuştur. Bununla birlikte Göbekli Tepe'deki betimlerin yorumlanmasında aceleci davranıp aynı çizgi izlenmemelidir. Gerçi Dikilitaş 30'da yeniden yabani eşek ile karşılaşıyoruz, ama bunun dışında yılanlar topluluğunda -belki de bir cins diğer bir cins ile öylesine özel bir içerikle ilişkilendirilmiştir ki- yorum denemelerinde basma kalıp karşılaştırmalar insanı tümüyle yanlış bir yola sevk edebilir.

Dikilitaş 21'in sağ yüzü boş iken, ön yüzünde ise uygun ışık geldiğinde, hiç alışılmadık iki hayvan resmi seçilebilmektedir. İlk bakışta kesin olan, iki hayvanın dörtten fazla bacağı olduğudur. İlk bakışta daha çok böcek ve örümceğe benzemektedirler. Bunların acelece

kazınmış betimler mi yoksa ayrıntılı olarak yapılmış eski kabartmalar mı olduklarına karar vermek oldukça zor. İki betimin de gerçekleştirilmesinin çok zor olması nedeniyle ve zorlukla seçilebildiği için, bu betimleri, daha başka net benzeri örnekler ortaya çıkıncaya kadar görmezden geldik. Bunun çok akıllıca olduğunu gördük, çünkü çok fazla zaman geçmeden benzeri başka örneklerle karşılaştık. Bu yeni örnekler, biraz sonra ziyaret edeceğimiz batıdaki dikilitaşlı yuvarlak yapıda ortaya çıktı.

Bundan sonra karşımıza çıkan Dikilitaş 22'in soldaki geniş yüzünde, Dikilitaş 21'deki ceylanın yerleştirilmesinde olduğu gibi, bir tilki kafası tespit edilmiştir (Resim 85). Dairesel duvar, Dikilitaş 21'de olduğu gibi burada da hayvanın gövdesini kapatmaktadır. Dikilitaşın göğüs tarafında tek başına bir yılan, *stola* şeritlerinin arasından aşağıya doğru kıvrılmaktadır. Sağdaki dikilitaş yüzeyinde ise yine bir hayvan, daire duvarı tarafından öylesine örtülmüş ki, ne olduğu anlaşılamamaktadır. Görünen parça bir tavşanı anımsatmaktadır.

Gezimizde bundan sonra karşımıza çıkan ise Dikilitaş 30'dur (Resim 86). Bu dikilitaşın alın tarafında bir kabartma bulunmaktadır. Neredeyse tepe noktasında soyut bir işaret görülmekte. Bu işaret 90° döndürülmüş Latincedeki H harfini anımsatmaktadır. Bunun hemen altında, çok sayıdaki yılandan ayırılabilen, zikzak şimşek motifi olarak algılanabilecek bir yılan dikkati çekmekte. Karın kısmında başka betimler de bulunmakta: Boynuzları olmayan dört ayaklı, büyük ihtimalle yabani bir eşek; Dikilitaş 20'de olduğu gibi dikey olarak yerleştirilmiş, aşağıya doğru kıvrılan dörtlü yılan grubu. Yılanlardan bir tanesinde, vücudunun iki bitiş yerinde birer baş bulunmakta ve nereye doğru hareket ettiği tam olarak anlaşılamamakta.

Böylece doğuda açığa çıkartılan yapının yarısına kadar gelmiş olduk; artık kazı teknikleri nedeniyle girişe geri dönemek zorundayız; çünkü dairenin devamı, batı yarısında 1 m derinlikte atık toprağın altında kalmakta. Burada uzatılan merdiven de yetmemekte. Beş dikilitaşı görebilmekteyiz, altıncısı ise büyük ihtimalle kazı nedeniyle bırakılmış profilde yer almakta ve bizi geriye dönmeye zorlamakta.

Batı yarısına devam etmeden önce burada saptadığımız türleri sıra-

lamak isterim: Çok sayıda yılan, bir boğa, dört tilki, bir ceylan ve büyük olasılıkla aslan, iki yaban eşeği, böcekler ve örümcekler ve büyük oranda çevre duvarıyla örtülmüş bir hayvan, belki bir tavşan. Bunlara ek olarak bir de baş üstü döndürülmüş H biçimli bir piktogram. Batı tarafında daha başka bazı süprizler de bizi beklemekte.

Batı Çevre Duvarındaki Dikilitaşlar Batıdaki yuvarlak taş sırasının yarısında altı dikilitaş bilinmekte, ancak kuzeybatıda daire şeklinde dizili taş sırasında şimdiye kadar sadece üç dikilitaş başlangıç seviyesine kadar kazılmıştır. Olası girişin solundaki Dikilitaş 32'de, ilginç şekilde hiçbir kabartma yoktur. Bu düş kırıklığı Dikilitaş 33 ve 38'de dengelenmiştir (Resim 87). Özellikle Dikilitaş 33'te çok farklı bir özellik dikkati çekmektedir (Resim 88-89). Bu nedenle bu dikilitaşı sonraya bırakmak istiyoruz; çünkü onu değerlendir mek biraz zaman isteyecektir ve bu nedenle öncelikle batıdaki yuvarlak taş sırasında yer alan sonraki dikilitaşı inceleyelim.

Dikilitaş 38'in sağ yüzü şans eseri çevre duvarı tarafından kapatılmamıştır. Burada altı hayvan görülmekte; beklenildiği gibi hepsi sağa doğru -yapının ortasına bakacak şekilde- durmakta. Dikilitaş başında ise bir boğa yer alıyor. Ancak kabartma oldukça kötü durumda korunagelmiş; kesin olarak görülebilen ise sadece ayaklar ve Dikilitaş 2'deki boğada olduğu gibi aynı pozisyonda işlenmiş başın karakteristik bir bölümü. Dikilitaş başının altındaki gövde yüzeyinde boğa ile karşılaştırıldığında daha iyi seçilebilen, ama çok iyi korunamamış tilki görülmekte. Bunun altında ise, çok iyi durumda olan ve neredeyse Dikilitaş 12'dekinin ikizi sayılabilecek bir erkek yaban domuzu bulunmakta. Erkek yaban domuzunun altında ise yatay olarak soldan sağa dizilmiş üç tane kuş görülmekte. Solda kısa bacaklı, ördek benzeri bir kuş söz konusu. Onun önünde ise daha farklı, uzun ayakları ve uzun gagaları olan diğer iki kuş görülmekte: Belki bir leylek ama belki de heykeltıraşın kötü şekilde resmettiği bir turna.

Dikilitaşta daha başka süslemeler de var. Gövdenin iç yüzeyinde, dikilitaş başının altında boynuzları sağdan ve soldan, kısmen *stola* şeritlerin üstüne gelen bir *bukranion* görülmekte. Böylece daha önce

Dikilitaş 31 ve 2'de bulduğumuz "*bukranion* ve *stola*" deseninin üçüncüsüne elde etmiş oluyoruz. Dikilitaşın sol yüzeyi de aynı zamanda süslenmiş; ancak çevre duvarı büyük oranda kapattığı için, sadece küçük bir açıklık görülebilmekte. Büyük bir kuşun kafası ve yuvarlatılmış uzun gagası dikkati çekmekte. Burada ne bir ördek ne bir turna ne de bir leylek söz konusu; büyük olasılıkla daha çok kuş grubundaki karaleyleği andıran yeni bir türe işaret etmekte.

Bunu izleyen Dikilitaş 41 ve 42'de şimdiye kadar herhangi bir kabartma tespit edilmedi; ancak dikilitaş başının en üst kısmı dışındaki bölümlerin de henüz kazılmadığını belirtmek gerekir. Dikilitaş 43 kazı alanları arasında bırakılan profil bölümünden dışarı sarkmakta ve büyük oranda profil toprağı tarafından kapatılmış durumda. Daha sağdaki baş ve alın kısmında büyük desen grupları görülmekte. Daha önce sözünü ettiğimiz "göldeki turna"daki yanlış yorum nedeniyle, şu anda daha fazla yorum yapmaktan kaçınıyoruz. Sonuç olarak iki betim kesin olarak tespit edilebilmiştir: Bunlar yatay ve 90° çevrilmiş şekildeki H işaretleridir.

Şimdi ise, bu buluntu grubunu "yıldızı" olan Dikilitaş 33'teki çok sayıda diğer kuş betimine yöneliyoruz. Şans eseri, çevre duvarı bu dikilitaşın sadece arka yüzünü kapatmakta, böylece bize geniş yüzeyi görme şansı vermekte. Dikilitaşın ön yüzeyinde olduğu gibi bu yüzey de kabartmalarla kaplanmış. Burada da hayvanlar dikilitaşın sağ tarafından yapının ortasına doğru, yani sağa, soldakiler de uygun olarak sola bakmaktadır.

Önce sağ tarafı inceleyelim. T başta, C Yapısı'nda Dikilitaş 12'de bulunan "ağ"daki kuşları anımsatan, ördek benzeri üç hayvan görülmekte. Bunlar büyük olasılıkla toy kuşları. *Otis tarda*, büyük toy kuşu, iri ve ağır, koşucu bir tür kuştur. Bozkırda yaşayan bu tür, küçük gruplar halinde hareket etmektedir. Uçuş sırasında ise boynu, turna ya da leylekte olduğu gibi uzunca açılmaktadır. Bu kuş türünü Göbekli Tepe'deki hayvan kemikleri arasında yoğun şekilde tespit ettik. Üçlü grubun içinde, dördüncü, benzer bir diğer hayvan ise, taş yüzeyinin aşındırılmasıyla neredeyse "silinmiş" durumda olmasına rağmen, dış çizgileri belirgin olarak görülebilmektedir.

Dikilitaş başından gövde yüzeyine, aşağıya doğru baktığımızda, önce uzun bacakları ve dikey boyunlarıyla iki büyük kuş görmekteyiz. Bunlar büyük olasılıkla turna kuşudur. Turna kuşları betimlerde diğerlerine göre daha yüzeysel çizilmiş olmasına rağmen rahatlıkla seçilebilmektedir. Leylekler ise diğerlerine göre daha kısa boyuna sahiptir; ancak eğer bir balıkçıl kuş söz konusu olsa idi, o zaman S biçiminde geriye doğru kıvrılmış bir boyun ve uzun ince gaga olmalıydı. Dikilitaş 33'te yukarıdaki kuş ise, yelpaze gibi açılmış kısa kuyruk tüyleriyle ile turna yorumuna yakın gözükmektedir. Bu kuyruk tüyleri alttaki hayvanda olmasa da, burada leylek ya da benzeri diğer bir hayvan betimlenmiş olamaz. Paleolitik resim sanatında büyük kuş betimleri olmadığı için, Göbekli Tepe turnaları, bu türde bilinen en eski hayvan betimleri olarak kabul edilmelidir.

Başlar, boyunlar ve gövde neredeyse doğal büyüklükte çizildiği için hayvanların ayakları birbirine karışmıştır. Bütün kuşlarda diz mafsalı vücudun oldukça yukarı kısmında görülmekte ve dışardan fark edilememektedir. Bir kuş bacağı görüntüsünde ayak mafsal kemiği dize göre bükülme olanağıyla daha çok ön plana çıkmaktadır. İki turna da, insan bacağında olduğu gibi, çok belirgin dize sahiptir. Aynı zamanda bacaklar, bir kuş bacağına göre dikkati çekecek kadar kalındır. Acaba burada turna kıyafeti giymiş insanlar mı betimlenmiştir? Hayır, çünkü ayaklar, turnalarda olduğu gibi üç parmakla bitmektedir (arkada duran dördüncü parmak ise resmin dışında bırakılmıştır). Buna rağmen burada bir tebdili kıyafet sahnesinin söz konusu olabileceği, o kadar kolay vazgeçilebilecek bir görüş değildir. Çünkü turna kılığına girmiş insan dansı, turnanın dansıdır ve tasarlanan, dansta turna olma düşüncesidir. Böylece betimler dans edenlerin turnaya dönüşümünü göstermiş olabilir -yani sadece maskeli bir kişiyi değil-.

Dikilitaş 2 ve 38'deki kuşlarda, bükülmüş insan dizine benzer bir bacak tespit ettik. Bu bağlamda da, turna gibi hareket eden insanla karşı karşıya olduğumuz düşüncesi ortaya çıkmakta. Yorum denemelerinde insanı oldukça derine çeken bu noktayı geçici olarak bir kenara bırakalım. Yeniden Dikilitaş 33'e dönelim.

İki tane turna, diğer birçok betimle çevrelenmiş durumdadır. Taş

Çağı heykeltıraşı, resimleri "silmek" için çok iyi bir çalışma gerçekleştirmiş olmasına rağmen, yukarıda, özellikle de sol yukardaki resimlerin yarı bölümündekileri unutturamamıştır. Büyük olasılıkla ikisinin arkasında, bir başka üçüncü kuş türü bulunmaktaydı. Az ya da çok açıkça belli olan, çok sayıda 90° döndürülmüş, yükseklikleri 14 cm olan H biçimli piktogram işaretidir. Taşı işleyen kişinin önceki resimlerle neler yapmak isteğini bilmemekteyiz. Ancak döndürülmüş H işaretlerinin turna boyunlarının önünde en azından dört kez gözüktüğünü açıklıkla tespit edebildik.

90° döndürülmüş H işaretlerinin gizemini şimdilik çözebilmiş değiliz; yine aynı şekilde bu döndürmeyle, Dikilitaş 18'de tespit ettiğimiz "doğru" yerleştirilmiş H işaretiyle aralarında içeriksel bir anlam farklılığının olup olmadığını da bilmemekteyiz. Söz konusu olan, aynı sembolün oyunsal bir değişikliği de olabilir. Bu iki işaretin neredeyse her zaman yılanlarla, yani yılan gruplarıyla birlikte görülmesi, belki de bu düşüncenin geçerliliğini ortadan kaldıracaktır.

Döndürülmüş H işaretleri arasında iki tane 12 cm uzunluğunda oldukça küçük, minyatür benzeri, sağa doğru bakan hayvanlann işaret grupları arasına sıkıştırılmış olduğunu, ilk kez kabartmaları ovarak temizlerken fark ettik. Bu dört ayaklı hayvanların; seçilebilen kafa biçimleri, vücut yapıları, uzun ve güçlü kuyrukları büyük olasılıkla bunların tilki olduğunu düşündürtmekte. Bu hayvan resimleri, büyüklükleri ve kontekstleri nedeniyle; tek başına ya da diğerleriyle birlikte görülen büyük formatta doğal büyüklükteki diğer betimlerden daha farklı "okunmalıdır".

Bu işaret grubunun altındaki yüzey bozulmasına rağmen, alttaki turnanın önünde dalgalı çizgileri olan bir alanı seçmek mümkün olmuştur. İlk bakışta bunun su betimi olabileceği izlemi doğmakta. Bu motif grubu önce şiirsel bir isimle "gölde turnalar" olarak isimlendirildi, çünkü bir profil bloğu o zamanlar dikilitaşın ön yüzünü kapatmaktaydı. Ancak bu profil bölümü kaldırıldığında karşımıza huzurlu tablonun yerine birdenbire bir dram çıktı: Karşımızda, kuşların suda barışçıl şekilde durdukları bir sahne yoktu. Dalga çizgiler dikilitaş gövdesinin köşesinde bitmiyor, devam ederek dikilitaşın göğüs kısmına devam ediyor ve orada bir kalp ya da bir yaprak biçimi

alıyordu. Artık şimdi bu resmi yorumlamak kolaydı; çünkü Göbekli Tepe'de karşımıza yeteri kadar çıkan bu tarzda pek çok yılan betimlenmişti. Burada kesinlikle yılan başları söz konusuydu; ve varsayılan dalgalar birdenbire yılan gövdelerine dönüşmekteydi; "gölde turnalar", "yılan yumağında tumalar" olmuştu.

Sağdaki dikilitaşta bulunan kabartmalar konusunda benzeri bir yorum hatasından böylece kurtulmuştuk, çünkü bunlar profilin kaldırılması sonrasında, kısa bir süre önce yaşadığımız dalgaların yılana dönüşmesinden sonra görülebilmişti. Burada da, dikilitaşın göğüs kısmından dönen ve yılan başlarında biten "dalgalı çizgiler" alanı vardı. Ama turnaların yerine burada, yılanların arkasına dikey olarak yerleştirilmiş büyük bir tilki bulunmaktaydı.

Tilkinin bazı özellikleri göze çaprmakta: Şimdiye kadar Göbekli Tepe'de bulunan bu hayvan cinsinin hepsi erkekti ama bu tilki değildi. Penisinin olduğu yerde bir yılan yumağı dışa doğru çıkmaktaydı ve buradan bölümlere ayrılmaktaydı. Göbekli Tepe'deki resimlerin daha önceki başarısız yorumlanmaları nedeniyle, buradaki yılanların tilkinin "ana rahmi" olduğu izlenmini verdiğini, sadece bir tahmin olarak dile getiriyoruz. Bu yorum aynı zamanda, belki de karşıdaki dikilitaşta tespit edilen resmin -yılan yumaklı turnada, yılanların turnanın kuluçkaları şeklinde- yorumlanmasında da yardımcı olabilir. Ama bu tür yorumlar için daha çok erken. Sabırla özellikleri tanımlayarak, dikilitaşın ön yüzünün bize ne sunacağını bakalım.

Dikilitaş 33'ün karın yüzünde, gelen yılanların kafalarıyla dikey bir resim dizisi oluşturarak iki taraftaki geniş yüzeyleri çerçevelediği sahne soluk kesici. İnsan neredeyse Eski Mısır hiyeroglifleri karşısında olduğunu sanarak elinde olmadan ilk okuma olasılıkları üzerine düşünmeye başlıyor: Hayvanlar ve soyut motifler taş üzerine oyulmuş ve -dikey bir düzende- sıralanmış.

Dikilitaş 33'ün iç tarafını yukardan aşağıya inceleyelim: Pek çok dikilitaşta olduğu gibi T başın ön yüzü boş. Gövde yüzeyinde ise, daha önce yardımcı bir tanımlama olan "*stola*"da birçok kez tanımladığım gibi, kenardan devam eden şeritler görülmekte. Orta alan her zaman derinleştirilmiş ve böylece kenarlardaki çıkıntılardan dikey devam eden şeritler elde edilmiş. *Stola*nın olduğu dikilitaşlarda ço-

ğunlukla diğer kabartmalar görülmemekte ya da kabartmalar iki şerit arasına sıkıştırılmış. Sadece Dikilitaş 1'de beş yılan kıvrılarak ilerlemekte, bunların ikisi şeritlerin üstünde, üçü ise şeritlerin arasında. Buna karşın Dikilitaş 33'te şeritler ve ara alan düzgün kabartmalarla kaplanmıştır. Oldukça öne doğru çıkan "dikilitaş çenesi"nin hemen altındaki betimler çok iyi korunamamıştır. Seçilebilen ise sadece çok sayıda dizi halde yay şeklindeki işaretlerdir. Bu işaretler başlangıçta büyük olasılıkla çok daha karışık desenler oluşturuyor olmalıdır; ancak günümüzde bu özelliklerden pek bir şey görülmemektedir. Acaba buradaki dikilitaş uzun süre hava koşullarının tahribatı altında mı kalmıştı? Yoksa kireçtaşının kalitesi mi kötüydü ya da bu işaretler bilinçli şekilde mi kazınmıştı? Gelecekte burada ve diğer pek çok dikilitaşta, bazı yüzeylerde çok az belirgin kabartma izi varken, hemen yanındakilerin neden daha iyi kabartma yüzeyine sahip olduğunun açıklığa kavuşturulması, özel inceleme yapılmasını gerektirmektedir. Çok daha belirgin olan ise *stola*nın, "çene"nin altından başlayıp onun ön köşesine kadar devam etmesidir. Bu kenarda devam eden şeritler burada dik bir açıyla ilerleyip aynı genişlikte bir başka şeride bağlanmaktadır.

Kötü korunagelmiş yay şeklinde işaretlerin altındaki desenler biraz daha belirginleşmektedir. *Stola*nın şeritleri üstünde birbirine ters biçimde köşe dizisi bulunmakta. Orta alanda ise bir H biçimli işaret, üç tane büyük, aşağıya doğru ilerleyen yılanlar ve yeniden bir H işareti görülmekte. Dördüncü, daha küçük olan yılan sağdaki büyük yılan ile, sınırlanan *stola* arasına girmeye çalışmakta; olasılıkla beşinci bir tane daha olmalı ama yer darlığı nedeniyle onun sadece kuyruğu belirtilmiş.

İkinci H işaretin altında çok net seçilebilen ancak pek dikkat çekmeyen bir başka desen bulunmakta. Burada altı ayaklı, böcek türü, şişman batınlı ve böceklerden tanıdığımız antenli üçgen kafası olan bir hayvan söz konusudur. Bu böceği yeniden üç tane büyük yılan izlemekte. Şimdi ise sağ taraftan dördüncü küçük bir yılan da resmin içine girmeye çalışmakta. Yılan kafalarının altında ise 10 cm uzunlukta, çok küçük, sola doğru bakan, olasılıkla bir koyun bulunmakta. Bunun büyüklüğü sağdaki dikilitaş yüzeyinde gördüğümüz til-

kinin büyüklüğüne denk düşmekte. Yukarda belirtildiği gibi koyun da diğer başka işaretlerle bütünleşmiş durumdadır. Bunu yeniden, daha önceden belirttiğimize benzer şekilde çalışılmış, çok ayaklı başka bir hayvan izlemekte. Ama bu sefer sekiz ayağa sahip ve bu nedenle de kesinlikle bir örümcek olarak tanımlanabilir.

Stola şeritlerinin üzerinden yukarıya doğru çıkan köşe dizisi, sadece ikinci H işaretinin alt köşesine kadar gelmektedir. Bunun altında ise iki tarafta, "göldeki turna"nın sözde huzuruna son veren, dikey olarak dizilmiş yılan kafaları görülmekte. Dikilitaşın sağ ve sol yüzünde yatay olarak yerleştirilmiş yılan gövdesi yumağı, bu yılan kafalarına aittir. Dikilitaş kabartmaları seki levhalarının altında da devam etmesine rağmen, dikilitaşın etrafı çevrilerek kazı çalışmalarının geçici sınırı işaretlenmiş olduğundan, beklenildiği gibi bu tanımlamalar geçici bir sonuç olarak kabul edilmelidir. Daha şimdiden, en azından soldaki yılan başı dizisinin altta, seki levhalarının olduğu seviyede, 90° çevrilmiş H işareti ile sınırlandırıldığı görülebilmektedir.

Daha başlangıçta Göbekli Tepe'de kazı yapanlar olarak tilkilere, yabani domuzlara, yılanlara ve boğalara çoktan alıştık. Böcek ve örümcek desenleri ise -örümcekler zoolojide kendi başlarına bir familya oluşturdukları için böceklerden ayrılmaktadır-, beklenmedik yeni şeylerdi. Büyük benzerlikleri nedeniyle, gerçekten iki farklı hayvan türünün söz konusu olup olmadığı hemen soruldu. Betimlerin uzunlukları 20 cm'i bulmakta. Böceğin sadece, çok kesin olarak tespit edilemeyen bacak sayısı ele alındığında, sayı hatalı da olsa esas olarak önem taşımayan bir örümcek türü dahi olup olmadığı kesinlik kazanamamıştır. Bu nedenle, altı ayaklılar hakkındaki çok sayıda başka yorum ele alınmayacaktır. Eğer altı ayaklılar bir örümcek değil de gerçekte bir böcek ise, o zaman bu betimler büyük olasılıkla, örümceklerde görüldüğü gibi (doğada bunlar her zaman sekiz bacaklıdır) bu hayvanların zehirli olma özelliklerini vurgulayan yöneliktir. Aşağıda her iki desen de, basitleştirmek amacıyla örümcek olarak tanımlanacaktır.

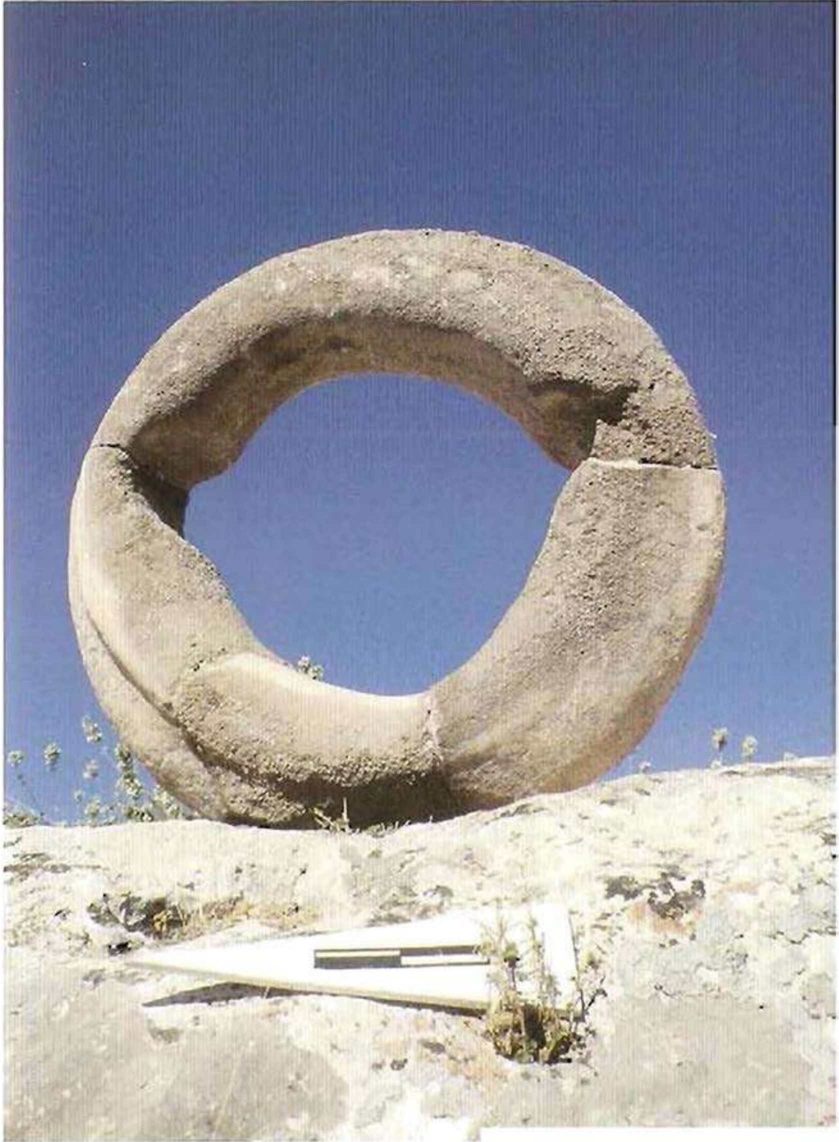
Yapının doğu yarısındaki gezimizi hatırlarsak, Dikilitaş 21'de iki kez örümcek deseni görmüştük. Bunlar tekrar dikilitaşın ön yüzeyinde yer almaktalar, ancak hemen alt alta sıralanmış olarak. Bunlarda ya

tahrip edilmiş kabartmalar ya da aceleyle yapılmış işaretler söz konusudur. Her ne olursa olsun, her iki işaret de oldukça zor seçilebilmekte; ancak Dikilitaş 33'teki hayvanların bulunmasından sonra bu desenlerin kesin bir yorumu yapılabilmiştir.

Göbekli Tepe'nin dışında karşılaştırma yapılabilecek örümcek betimleri (aynı zamanda böcek betimleri) buluntu yeri yok gibidir. Gerçi örümcekler Mezopotamya'da M.Ö. 3. ve 4. binde mühür resimlerinde, Ege'de ise M.Ö. 3. binin sonlarında seyrek de olsa görülmekle beraber, bu örnekler bizler için pek önem taşımamaktadır. Sadece Körtik Tepe'deki Çanak Çömleksiz İlk Neolitiğe ait taş kap parçası üzerinde örümceğe benzer bir hayvan görülmektedir. Resmedilenler ise anlaşıldığı üzere yengeçtir, ancak bunlar altı ayaklı olarak gösterilmiştir. Hayvanlar yatay, süs kuşağı benzeri bir dizide yılanlarla yer değiştirmektedir.

Körtik Tepe kabı, öncelikle geometrik desenlere sahip, çizi bezek taş kaplar grubuna aittir (Resim 90). Bu tür buluntular Körtik Tepe, Hallan Çemi, Çayönü, Nevali Çori ve Göbekli Tepe'den bilinmektedir. Bu kapların üstünde çok ender olarak hayvan betimlerine rastlanmaktadır. Hallan Çemi'de bu tür kablardan birinin üstünde bir köpek, Göbekli Tepe'de bir yılan betimi tespit edildi. Ancak çoğunlukla kaplardan sadece parçalar geriye kalmıştır. Geometrik desenler arasında tekrar tekrar figüratif resimler bulunmaktadır, ancak ele geçen parçalardan tam olarak ne olduğu anlaşılamamaktadır.

Bir olasılık olarak Göbekli Tepe'deki örümcek deseniyle karşılaştırılacak İlk Neolitik Çağ'a ait bir betim söz konusudur: Tell Qaramel'de, dalgalı çizgi grupları arasında oldukça dikkati çekici, uzun ve aşağıya sarkan tavşan kulakları olan figüratif bezeklerin olduğu bir sütun yüzeyi ele geçmiştir. Ama öncelike bunun ne hayvan ne de insan olarak inandırıcı bir yorumu yapılamamaktadır. Ama yine de sekiz ayaklı olarak gösterildiği için, salt bu nedenle Göbekli Tepe örümcek deseniyle, arka iki ayakları öndekiler gibi kafasına doğru bükülmüş olmasa da, belki de bize bir karşılaştırma şansı sunmaktadır. Bu yorumu takip edecek olursak, böylece dalgalı çizgi grupları hayvanın iki tarafında, hiç kuşkusuz yılan öbeği ve Göbekli Tepe'de Dikilitaş 33'teki örümcek ile yan yana bulunmaktadır (Resim 91-92).

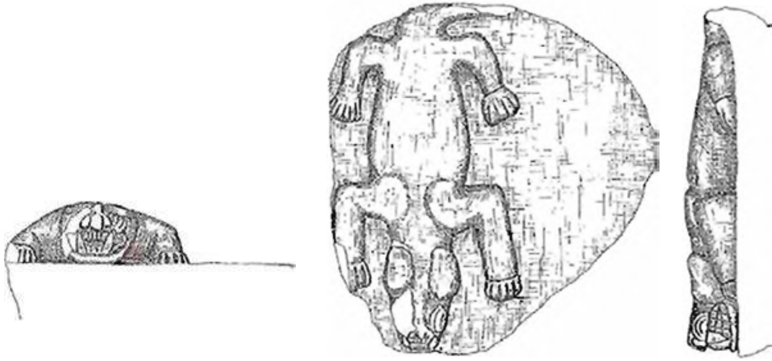
Resim 23: Şimdiye kadar sadece Göbekli Tepe'den bilinen kireçtaşından yapılma büyük halka. İşlevinin ne olduğu hâlâ bilinmemektedir.

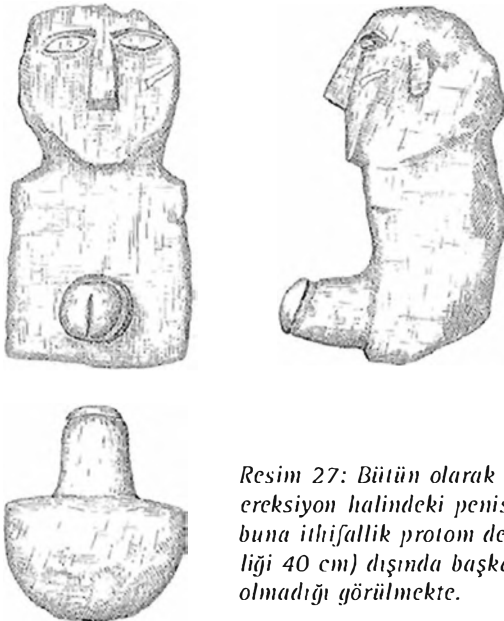
Resim 24. Göbekli Tepe'deki büyük boyutlu buluntular taş bahçesinde toplanıp belgelenmektedir.

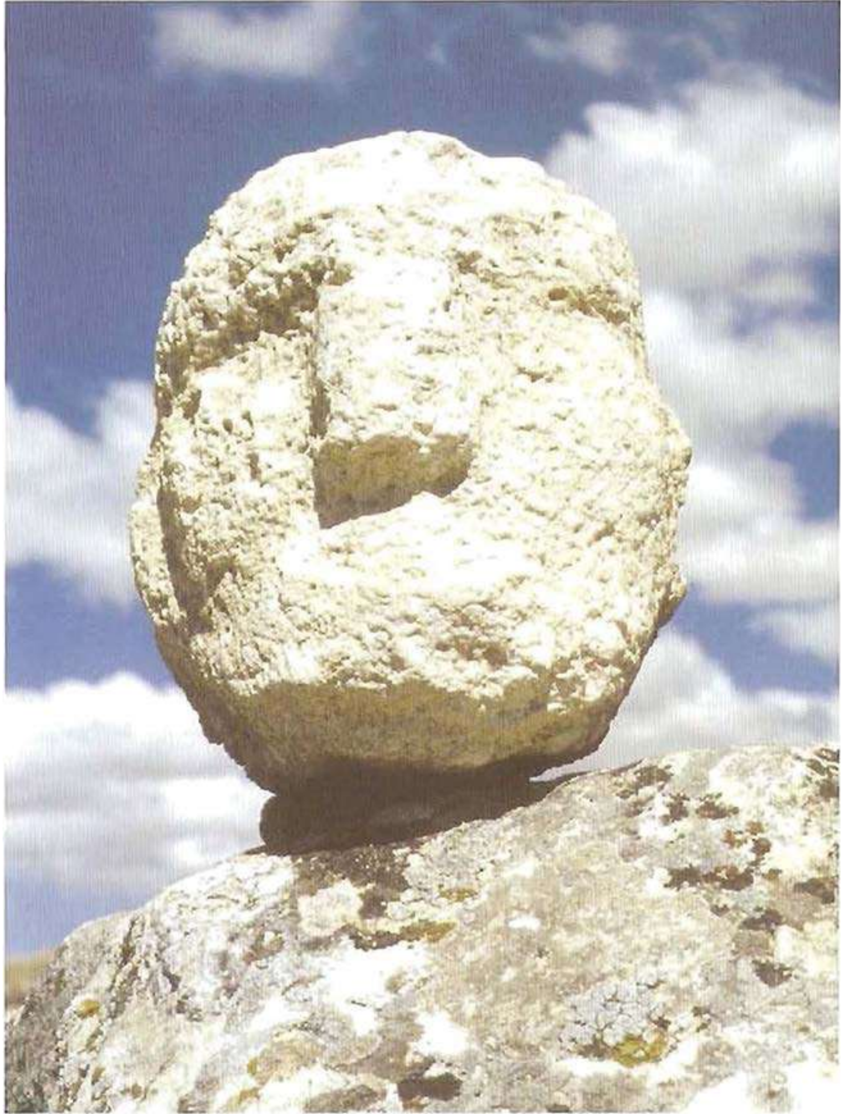
Resim 25: Göbekli Tepe'deki ilk arazi çalışmasının daha ilk gününde, sürüngen benzeri bir hayvanın (uzunluğu 81 cm) yüksek kabartması bulunmuştu.

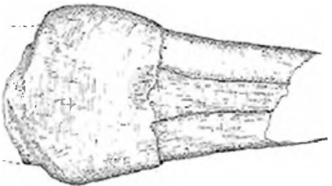
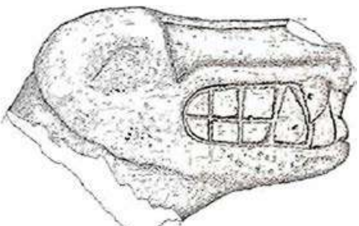
Resim 26: Arkeolojik çalışmalardan yıllar önce, benzeri bir buluntu Urfa Müzesi'ne getirilmiş ve o zamanlar hiç kimsenin dikkatini çekmemiştir (hayvanın uzunluğu 47 cm).

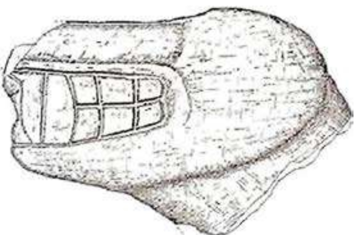

Resim 27: Bütün olarak bulunmuş heykelde, ereksiyon halindeki penisi (uzmanlık dilinde buna ithifallik protom denilmekte, yüksekliği 40 cm) dışında başka organlarının olmadığı görülmekte.

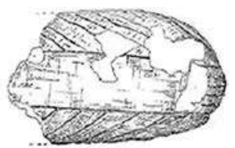
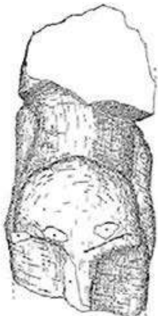
Resim 28: Doğaldan daha büyük olan kireçtaşından yapılma baş, Nevali Çori'deki "totem direği" benzeri bir kompozisyon betiminin bir parçası olabilir (yüksekliği 23 cm).

Resim 29: Kireçtaşından yapılma, dişlerini gösteren yırtıcı bir hayvan heykeli. Bunun kurt olarak yorumlanması durumunda, baş doğal büyüklüğüne yaklaşmakta (uzunluğu 32 cm).

Resim 30: Büyük oranda tahrip edilmiş heykelde, bir insan başı üstünde oturan bir kuş görülmekte (yüksekliği 40 cm).

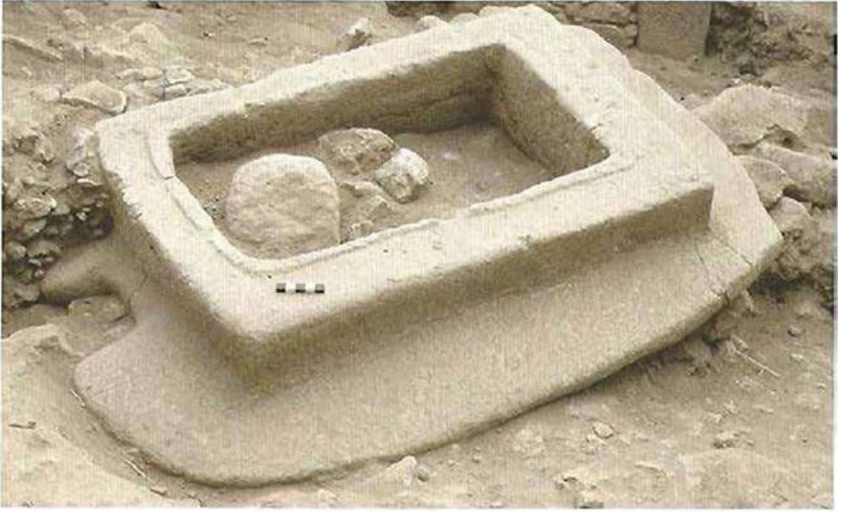

Resim 31: Göbekli Tepe'nin topografik planı.

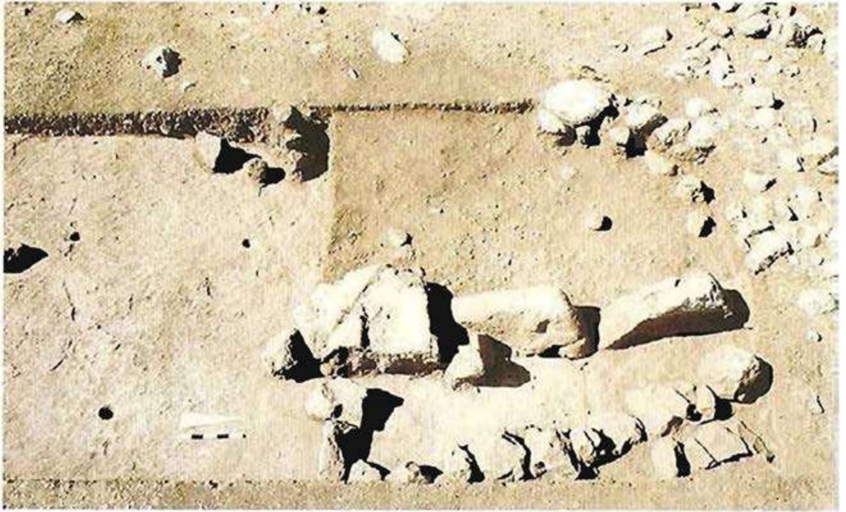
Resim 32: Göbekli Tepe platosunda Taş Çağı'na ait taşocağı işliğinde karakteristik olan, megalitik (büyük taşlar) çalışma parçalarının çıkarılmasında kullanılan U biçimli atık taş kanalları. Buradaki örnekte, oval nesne üzerinde çalışmanın tam olarak bitirilmediği görülmekte.

Resim 33: 7 m uzunluğunda, 3 m genişliğindeki T başlı dikilitaş, kuzey platosundaki taşocağında öylece terk edilmiş.

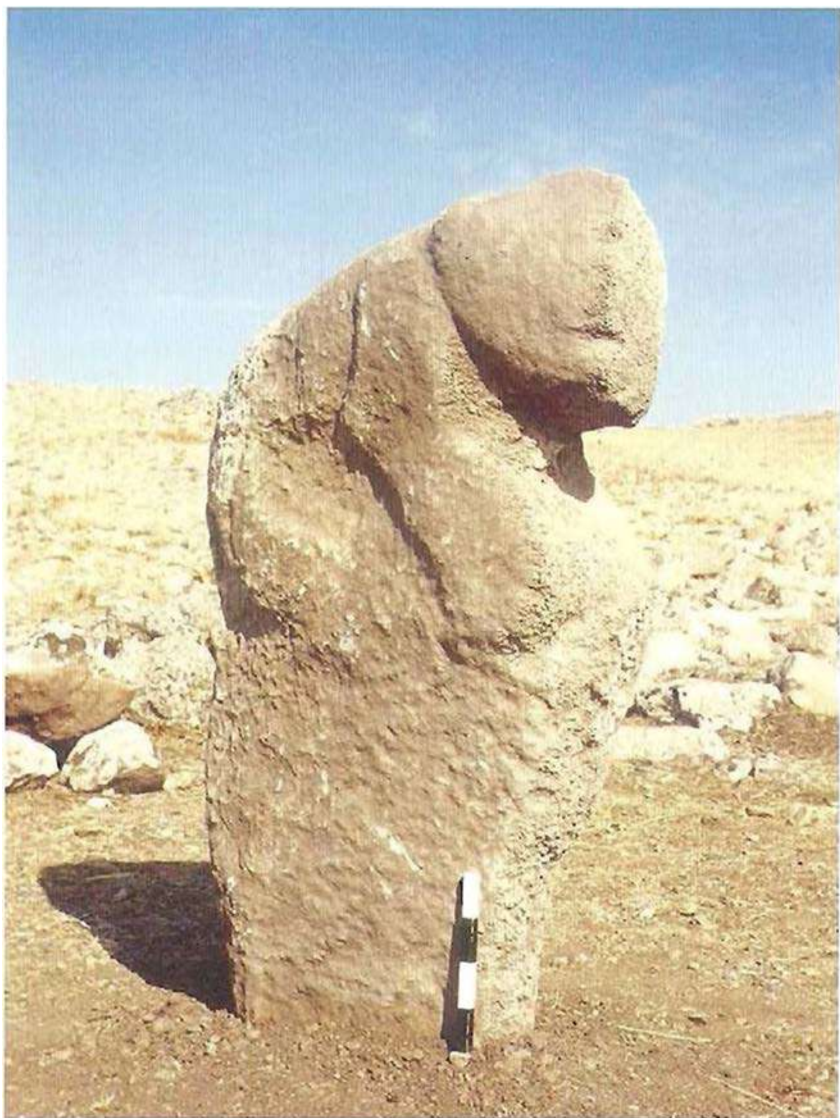
Resim 34: Yaka biçimli köşeleri olan, bütün halde ele geçmiş, görkemli taş levha, B Yapısı'nın yıkıntıları arasında el geçirildi. İki kat daha büyük, ama iyi korunamamış benzeri diğer bir örnek ise güney platosunda tespit edilmiştir.

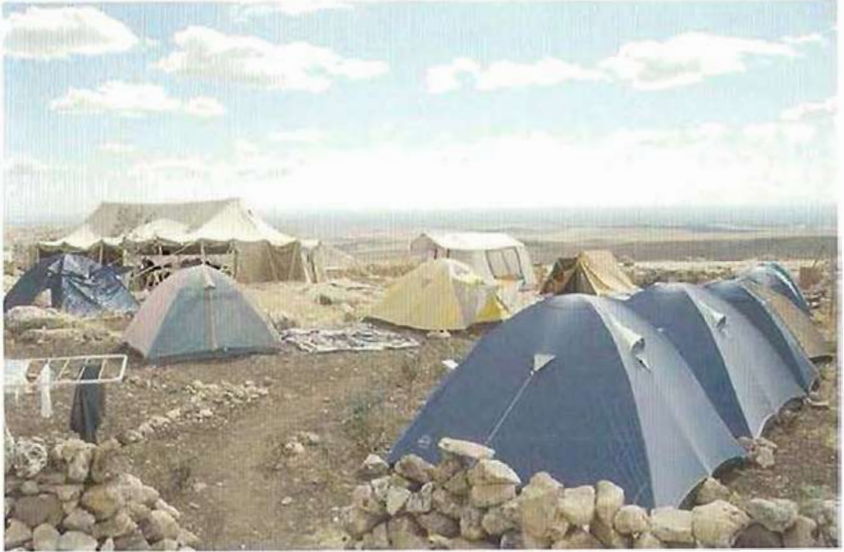
Resim 35: Tepenin batı kenarındaki işlik buluntusu; kireçtaşı levhalar, mimari parça ve heykel olarak çalışılmış. Soldan sağa doğru bitirilmemiş, kırılmış kapı giriş taşı, resimli sütun ve bitirilmemiş diğer heykeller görülmekte.

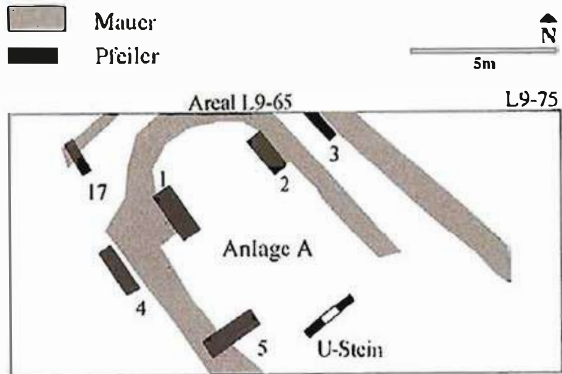
Resim 36: Göbekli Tepe'nin güneybatı platosunda yer alan kaya tapınağı olarak adlandırılan yer, anakaya yüzeyindeki derinleştirilmiş oval yüzeyler, ortadaki iki yükselti ve bunu çevreleyen sekiden oluşmaktadır. Günümüzdeki dikilitaşlı yuvarlak yapıların tipik olarak iki dikilitaş altlığının var olduğunu göz önüne getirdiğimizde, "kaya tapınağı" da E Yapısı olarak adlandırılmıştır.

Resim 37: Tepenin batı kenarındaki işlikte bulunanın resimli sütun, orada dikilmiş halde bulunmuş ve daha sonra ise Urfa Müzesi'ne götürülmüştür (yüksekliği 120 cm).

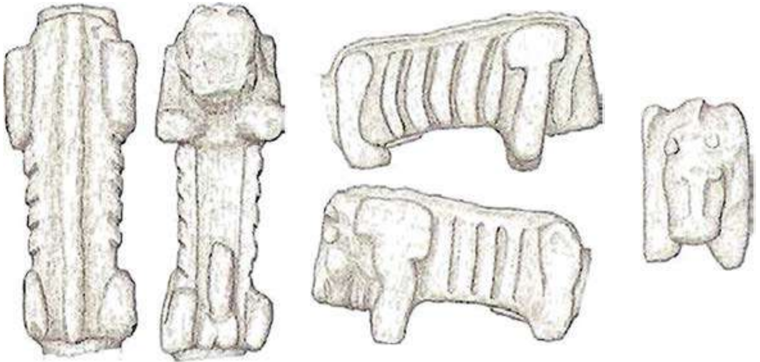
Resim 38: Göbekli Tepe batı platosunun eteğinde yer alan kazı ekibinin kamp yeri.

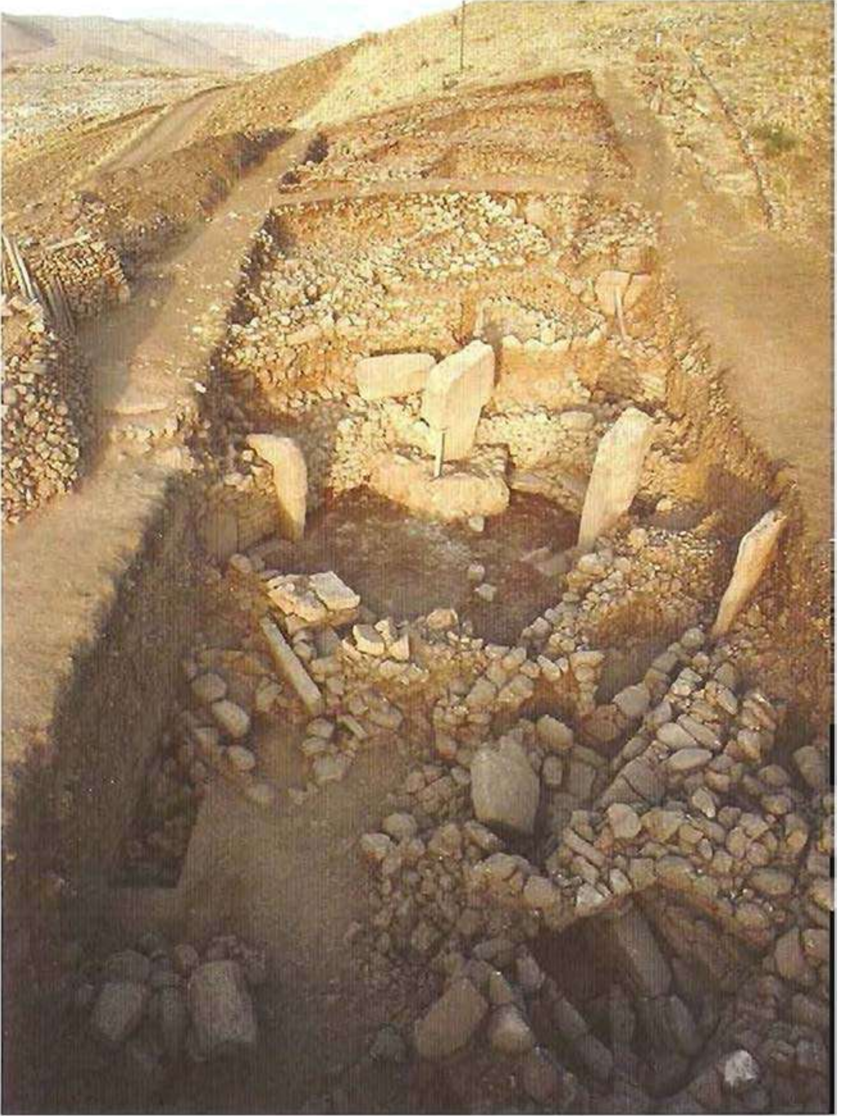
Resim 39: Yapı A'nın şematik planı (çizimdeki semboller; mauer: duvar, pfeiler: dikilitaş).

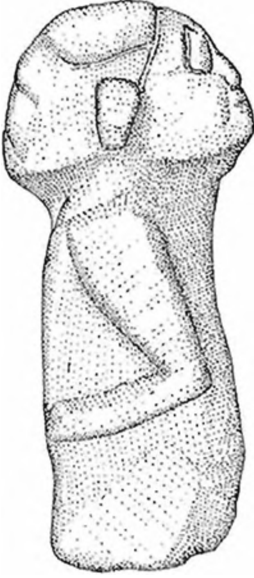
Resim 40: 1995 yılında köylüler Göbekli Tepe'nin güney yamacında tarla sürerken kendilerini engelleyen büyük taşları kısmen kazmış, daha sonra kırarak tarlalarını temizlemişlerdir. Daha sonra 1996 yılında yapılan kazılarda bu iki taşın Yapı A'nın merkezî dikilitaşlarına ait başlar olduğu anlaşılmıştır.

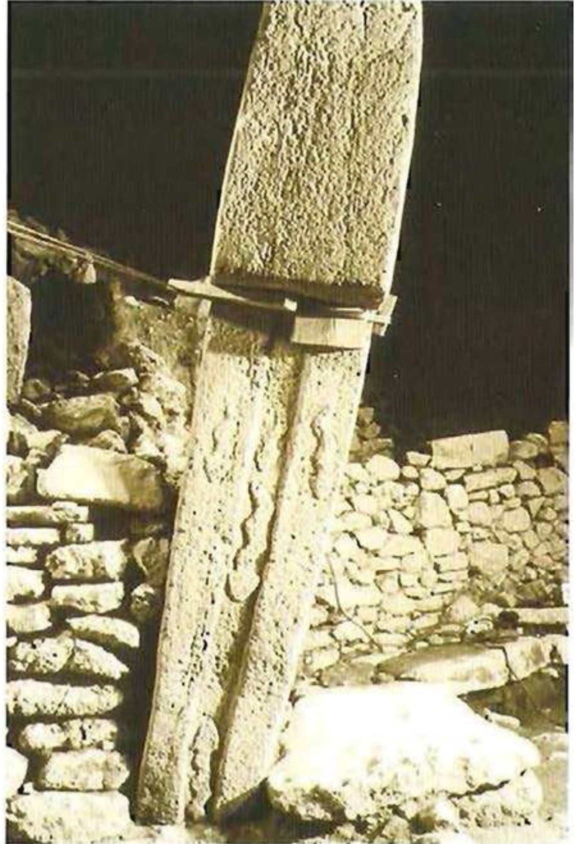
Resim 41: A Yapısı'nın yıkıntıları arasında bulunan, kaburgaları dikkati çeken, aslan benzeri bir hayvan heykelini görmektesiniz (uzunluğu 68 cm).

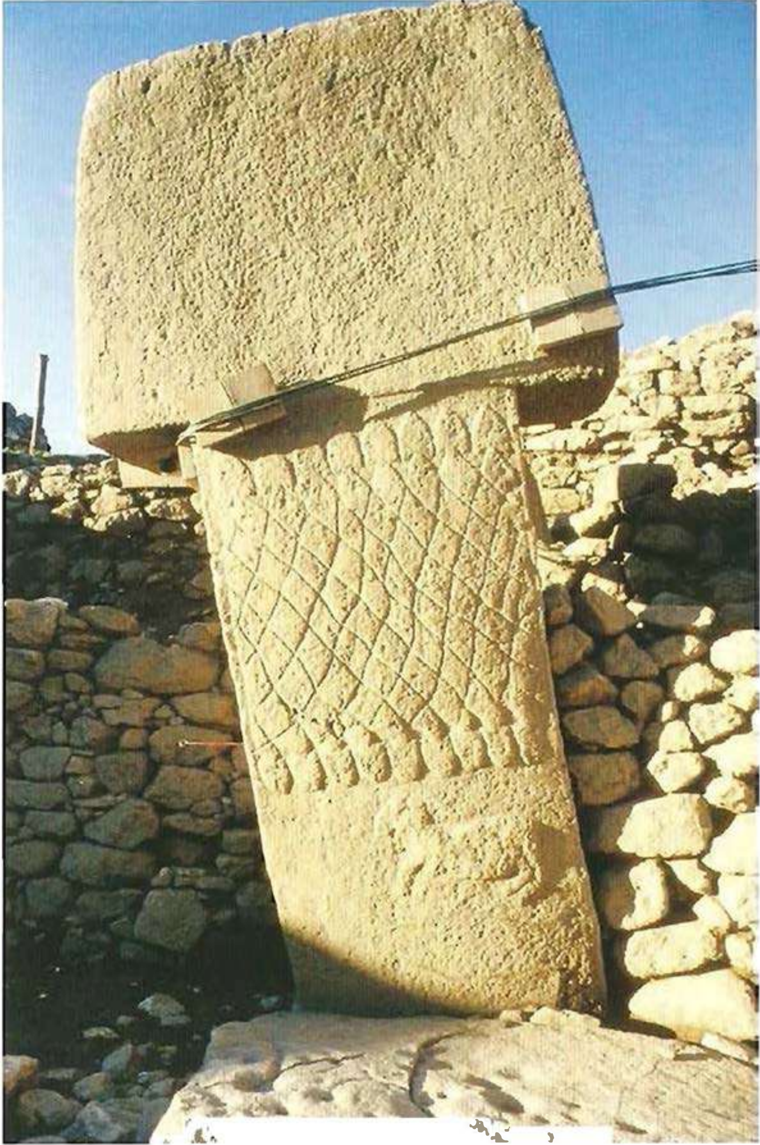
Resim 42: 1996-1997 yılı kazı sezonunda A Yapısı büyük oranda kazıldı. Resmin ortasında, Resim 40'ta 1995 yılında köylülerin açığa çıkarttığı merkezî dikilitaşları bütün yüksekliğiyle görmek mümkündür.

Resim 43: Gaziantep Müzesi'ndeki heykel (yüksekliği 59 cm).

Resim 44: Dikilitaş 1'in ön yüzünde şeritler arasında çok sayıda yılan kabartması görülmekte. İlginç olanı ise, yukarı doğru kıvrılarak ilerleyen yılanın sadece Dikilitaş 1'de tespit edilmiş olmasıdır. Dikilitaşın yüksekliği 3,15 m'yi bulmaktadır.

Resim 45: Yılanlardan meydana gelen ağ, onun hemen altında ise dört ayaklı bir hayvan, büyük olasılıkla bir koç kabartması görülmekte.

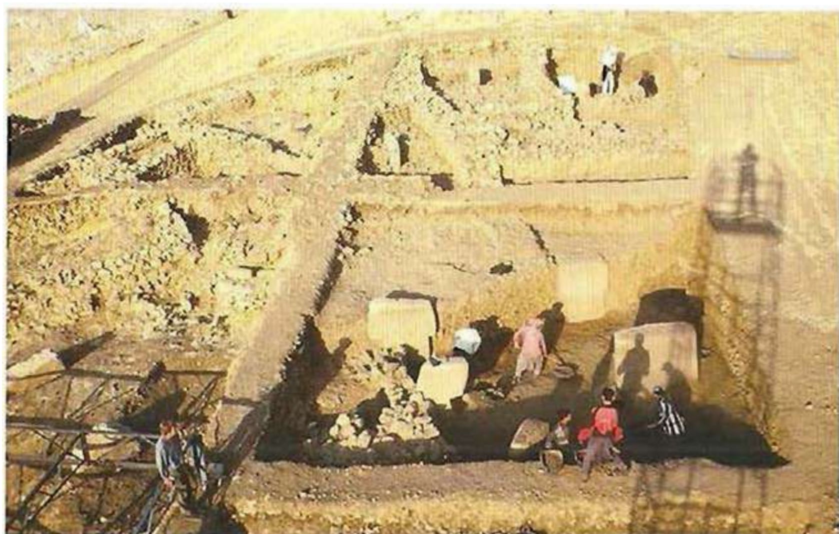
Resim 46: Dikilitaş 2'nin gövdesinde yukarıdan aşağıya doğru boğa, tilki ve turna kabartmaları sıralanmakta. Arka yüzdeki bukranion -gövdenin tümünün sadece profil olarak, başın ise iki tarafındaki boynuz ve kulaklarla gösterilmesi- yani bir boğa kafatası betimi bu resimde görülememekte. Dikilitaşın yüksekliği, etrafındaki seki levhalarından itibaren 3,15 m'yi bulmaktadır.

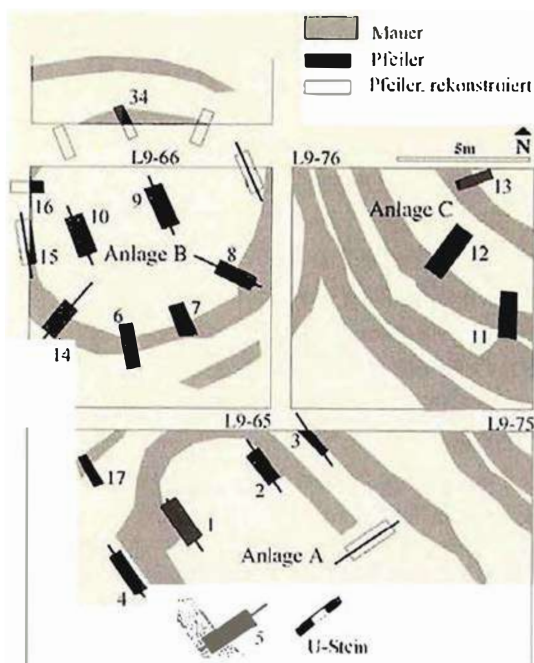
Resim 47: A Yapısı'nın batıdaki çevre duvarının içine yapılan Dikilitaş 5'te tek başına duran bir yılan kabartması. Dikilitaşın solunda görülen seki levhasından itibaren yılanın boyu yaklaşık 2 m'yi bulmaktadır.

Resim 48: Göbekli Tepe'de bulunan El-Khaim, Helwan, Nembrik ve Byblos uçları. Öncül formlar olarak kabul edilen bu buluntular, Çanak Çömleksiz İlk Neolitik (PPN A) tabakaların tarihlenmesini sağlamıştır.

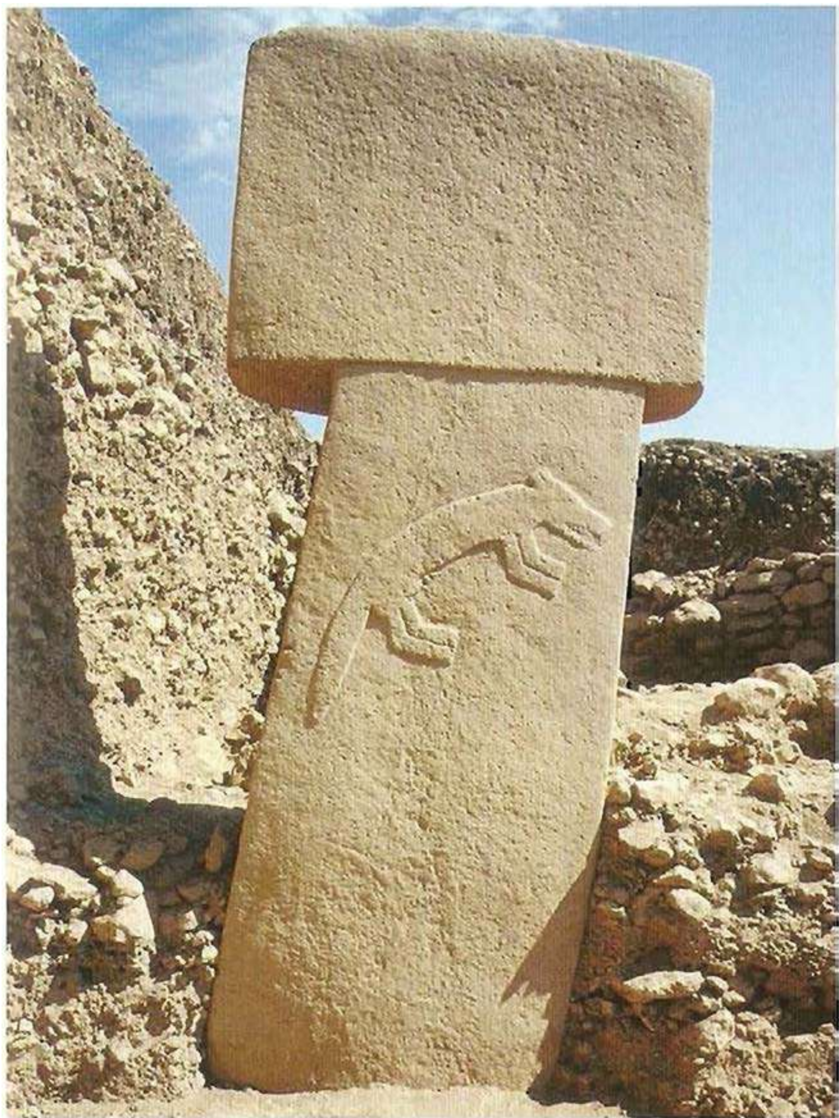

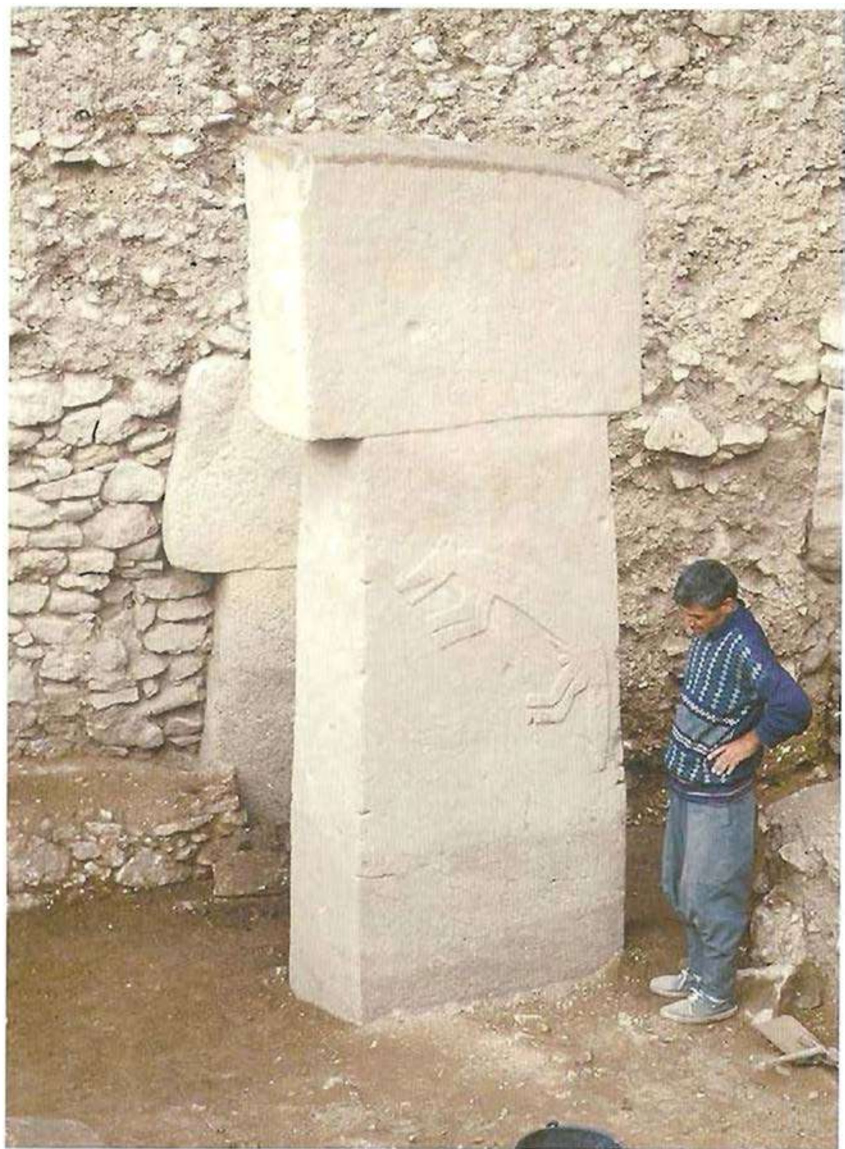
Resim 49: 1998 yılında kazı alanlarına doğudan bakış. B Yapısı'nda çok sayıda yeni çıkan dikilitaş görülmekte.

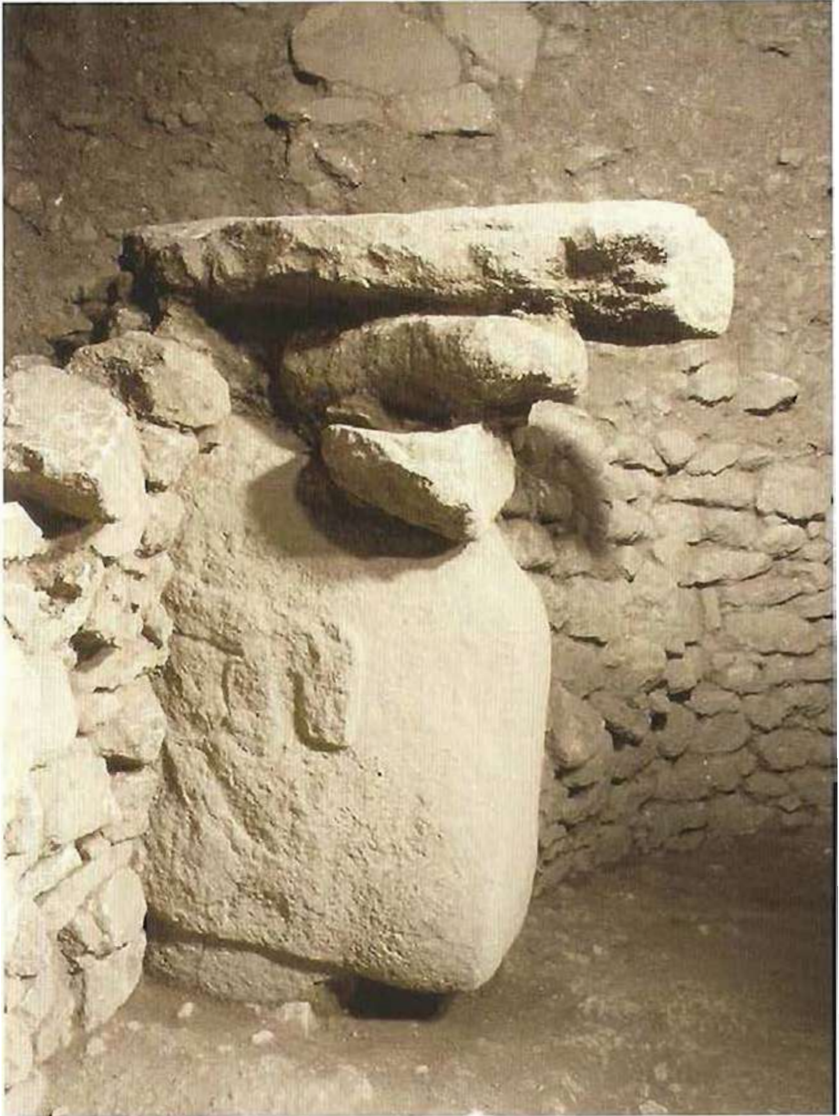
Resim 50: 1998 yılında açığa çıkartılan B Yapısı, Dikilitaş 1-5'in sıralanması, A Yapısı'nın merkezi olarak anlaşılmasını sağlamıştır.

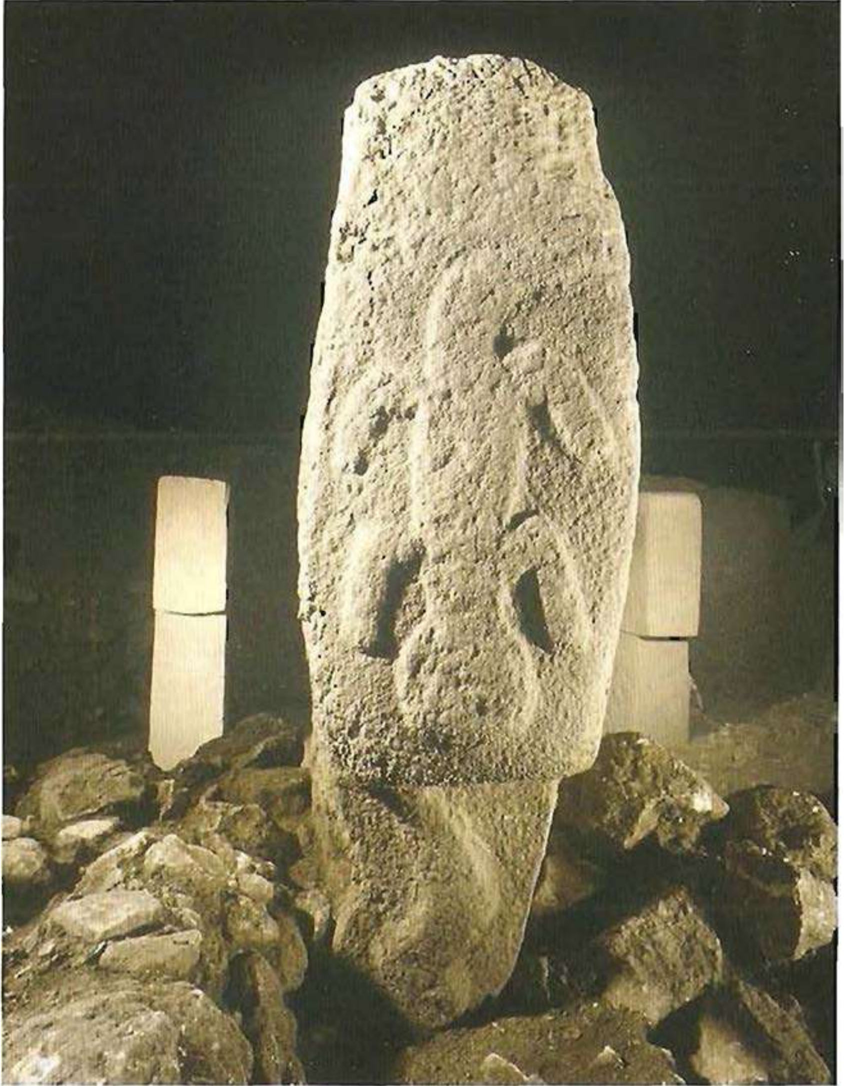
Resim 51: Dikilitaş 9'da doğal büyüklükte bir tilki kabartması görülmekte. Tilkinin önündeki terrazzo tabana, kurban kabı olarak adlandırılan bir taş kap yerleştirilmiştir.

Resim 52: Dikilitaş 9'un karşısındaki Dikilitaş 10'da da bir tilki kabartması yer almakta. İki tilki de yapıya giren ziyaretçilerin üstüne atlar pozisyondadır.

Resim 53: B Yapısı'ndaki Dikilitaş 14'te, kısmen çevre duvarı tarafından kapatılmış, ne olduğu tam olarak belli olmayan bir kabartma görülmektedir. Belki burada da bir tilki söz konusudur.

Resim 54: İlk bakışta dört ayaklı bir sürüngeni andıran bu kabartmanın, bir leopar betimi olması da olasıdır. Kabartma, Dikilitaş 6'ya ait T başın arka yüzünde yer almaktadır. Bunun altındaki gövde yüzeyinde kıvrılan bir yılan seçilebilmekte.

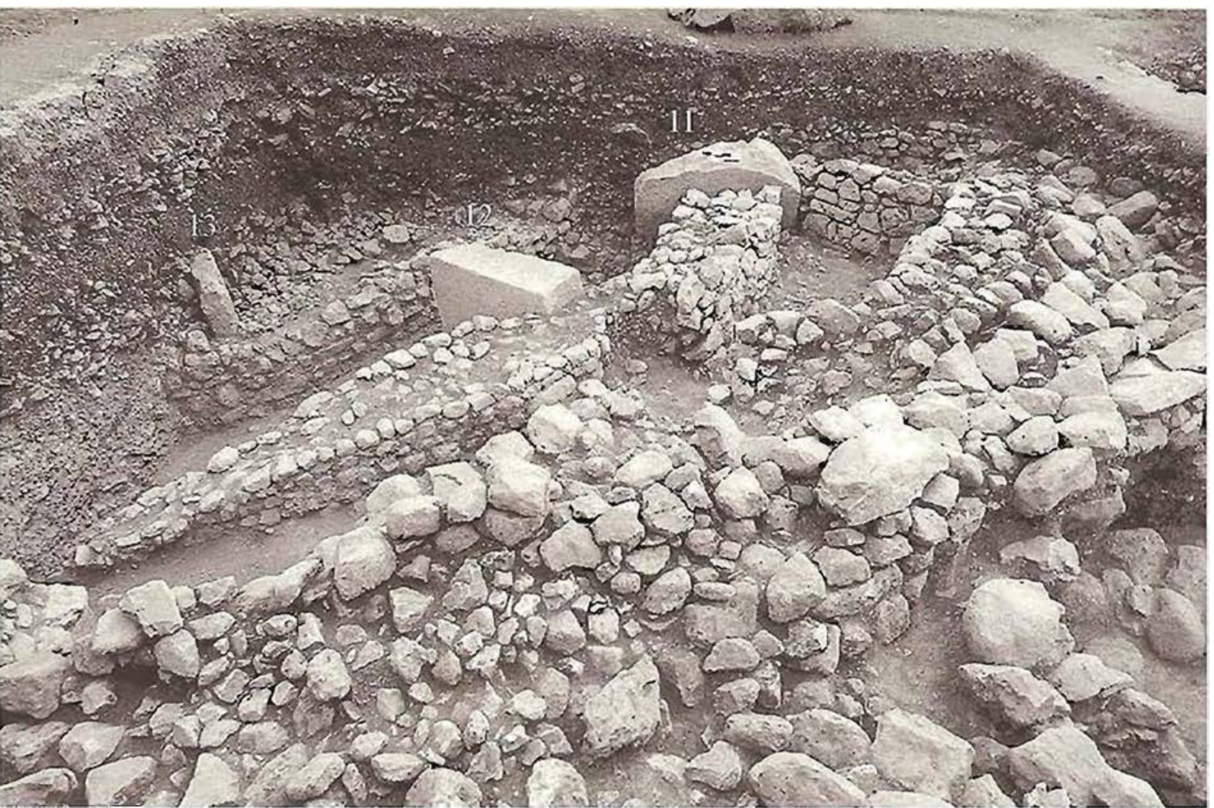
Resim 55: Stonehenge'deki Neo-Druidler.

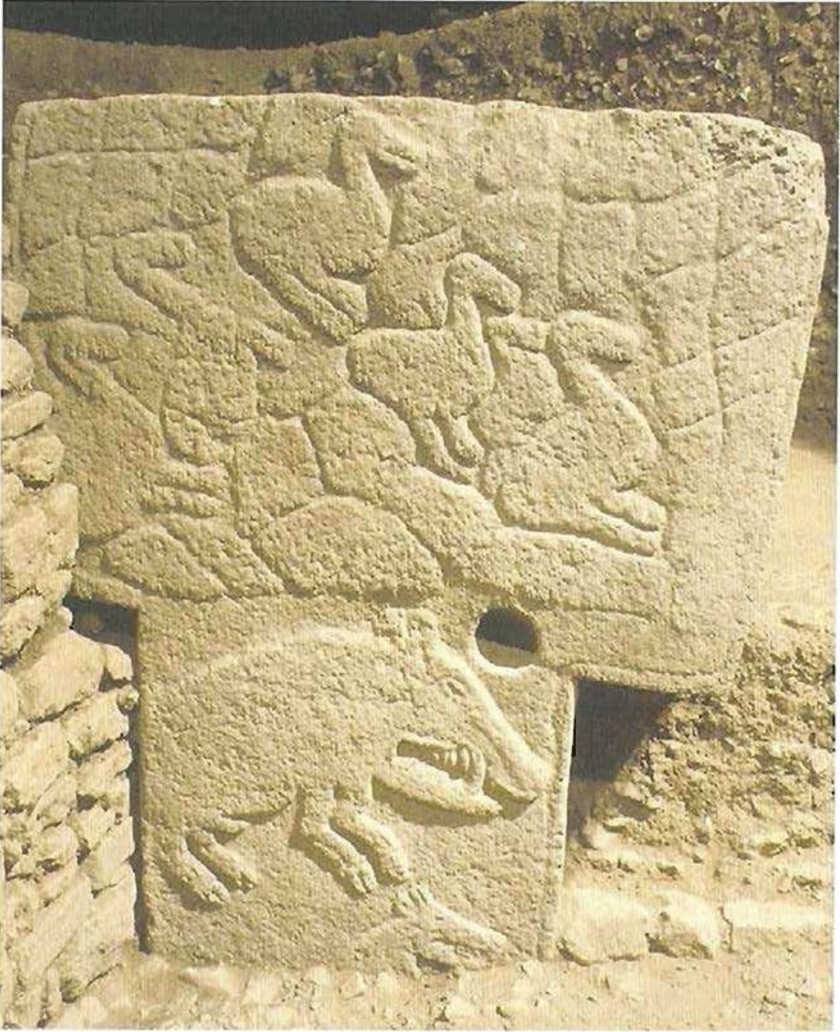
Resim 56: Koruma çatısı, eğitimli işçiler ve vinç yardımıyla yapıldı.

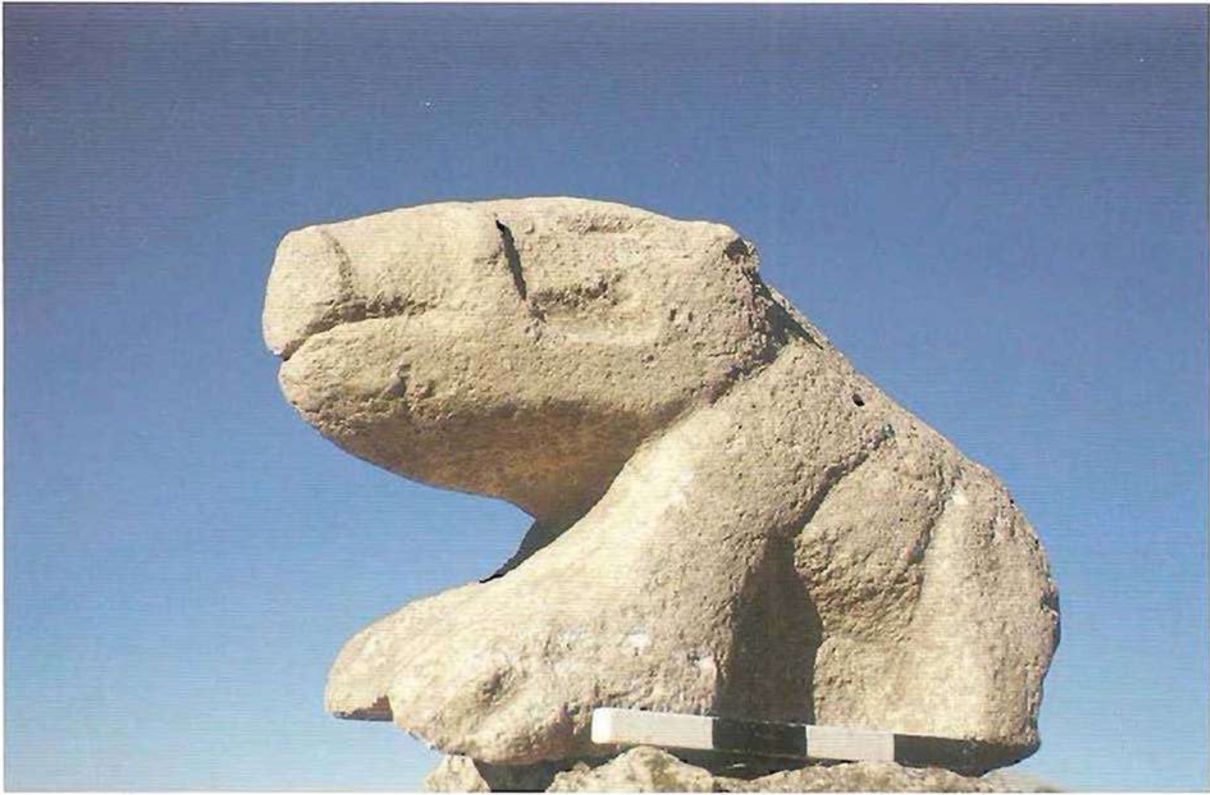
Resim 57: C Yapısı'ndaki çalışmalar sabır ve pratik çözümü gerektirdi, çünkü buluntular yaklaşık 3 m'lik dolgu toprağın altından çıktı.

Resim 58: C Yapısı'ndaki Dikilitaş 11 ve 12, ortadaki çevre duvarının içine yapılmış. Dikkati çekecek kadar küçük olan Dikilitaş 13 (sadece dikilitaş başının üst kısmı görülebilmekte) içteki ilk çevre duvarına aittir.

Resim 59: C Yapısı'ndaki Dikilitaş 12'nin sağ yüzeyinin tümü kabartmalarla doludur. Dikilitaşın başında ise büyük olasılıkla, parmaklık desenli bir ağın önünde duran kuşlar betimlenmiştir; onun altında ise erkek yaban domuzu ve bir tilki görülmekte. Tilki kabartması, daha sonra buraya eklenen seki kabartmanın büyük bölümünü kapattığı için sadece boyun kısmına kadar açığa çıkartılmıştır.

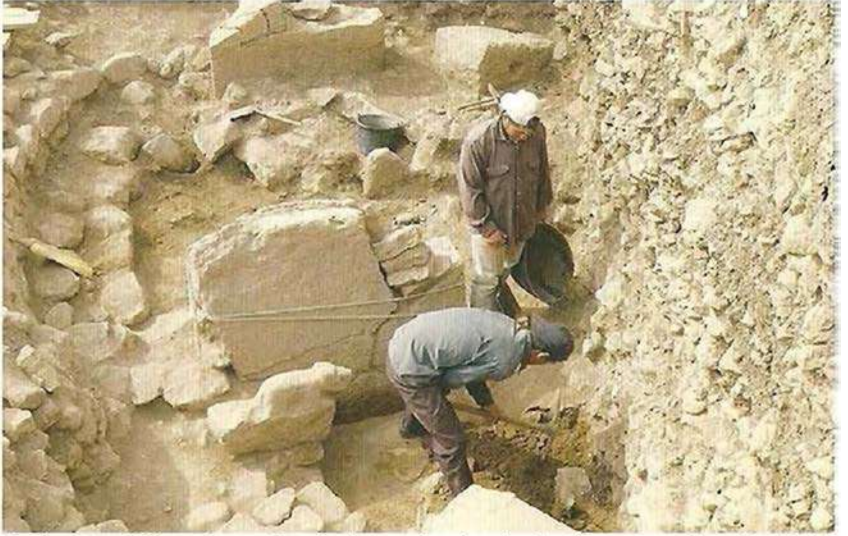
Resim 60: Üstünde erkek yaban domuzu kabartması bulunan Dikilitaş 12'nin hemen yanında, tümüyle plastik olarak çalışılmış yaban domuzu heykeli (uzunluğu 48 cm) yer almakta.

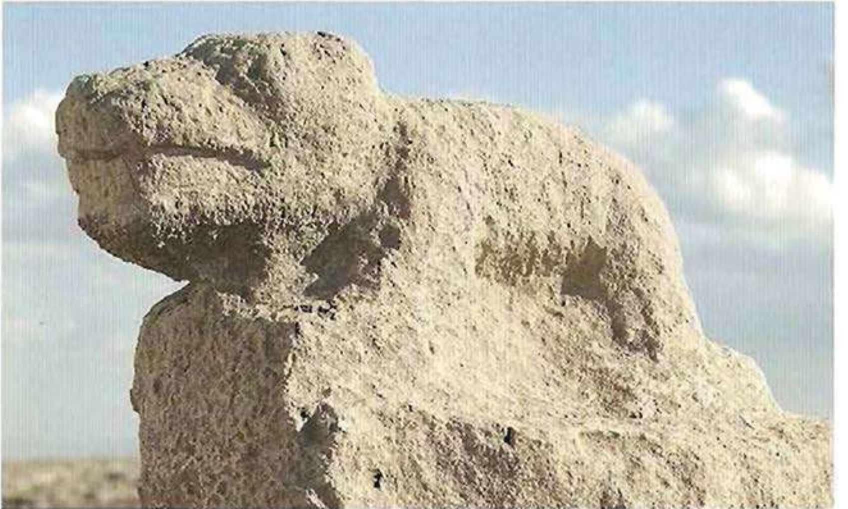
Resim 61: C Yapısı'ndaki Dikilitaş 12'de, başka erkek yaban domuzu betimlerine de rastlanmıştır: Bir tanesi dikilitaşın alnında, diğeri ise gövdenin sağındadır. Dikilitaşın ön yüzünde ise, dikey duran yarımay ile yatay şerit işareti bulunmaktadır.

Resim 62: C Yapısı'ndaki Dikilitaş 26'da şimdiye kadar sadece bir erkek yaban domuzu kabartması bulunmuştur.

Resim 63: C Yapısı'nın güneyinde yapılan kazılarda duvarın en üst yüzeyinde ilk kez bir heykel, yıkılmış olarak değil de olasılıkla yerleştirildiği ilk konumda bulunmuştur.

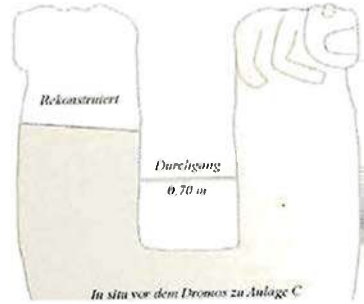

Resim 64: Bir taş levha üzerinde dizleri üzerine çökmüş, büyük olasılıkla dişlerini gösteren yırtıcı bir hayvan (uzunluğu 70 cm).

Resim 65: Klytemnestra Mezarı olarak adlandırılan yapıdaki Miken dromosu.

Resim 66: Sadece bir bölümü kazılabilmiş, megalitik U biçimli kapı taşı. Batıdaki mil üzerinde bulunan yırtıcı hayvanın bir benzerinin, doğudaki tarafta da olması gerekirdi (çizim çevirisi: rekonstürüksiyon; çap= 0,70 m; C Yapısı'na giden dromosun önünde in situ).

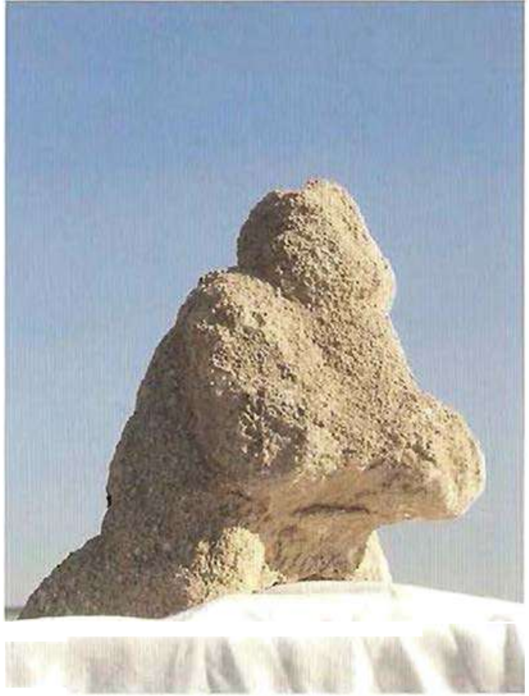

Resim 67: U biçimli kapı taşının hemen arkasına yerleştirilmiş kapı delik taşının üstünde, ters yatan bir erkek yaban domuzu (dikilitaş) tespit edilmiştir.

Resim 68: Güneybatıdaki tepenin zirvesinde, dikkati çekici V biçimli ayakları olan bir hayvan heykeli bulundu (yüksekliği 70 cm).

Resim 69: Belirgin bir şekilde dizlerinin üstüne çöktüğü belli olan insan heykeli, ellerinin arasında bir insan başı tutmakta (yüksekliği 26 cm).

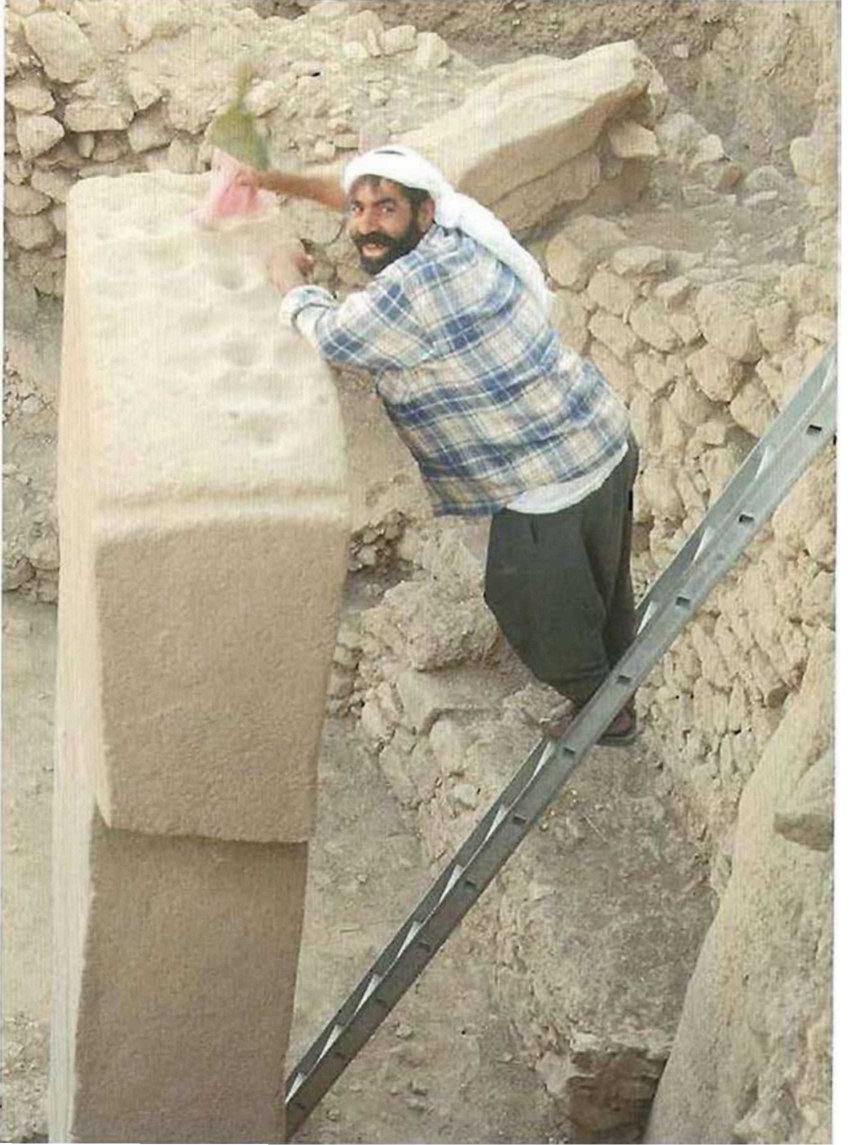

Resim 70: Büyük boyutlardaki fallus betimi, büyük ihtimalle bir tür ithifallik protom heykele aittir (uzunluğu 24 cm).

Resim 71: Dikilitaş 9'daki başın arka yüzeyinin alt köşesinde yer alan çifte delikler.

Resim 72: Dikilitaş 10'daki daire biçimli oyuklar, kazı işçisi Müslüm tarafından temizleniyor.

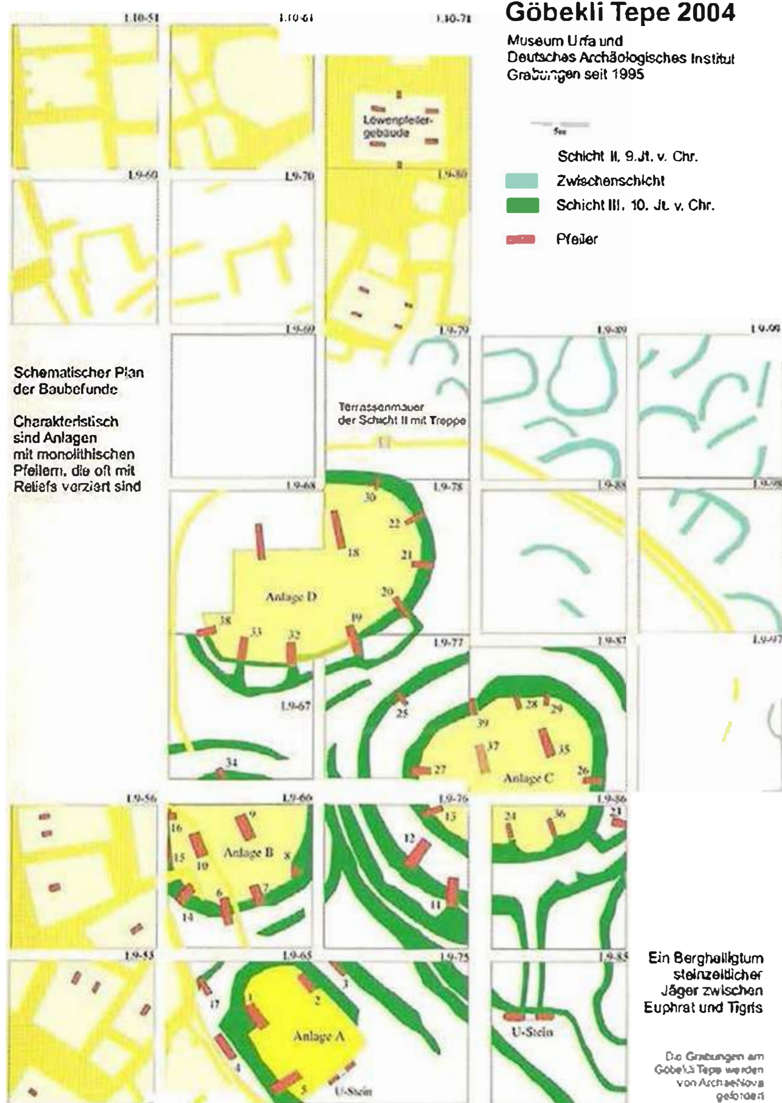
Resim 73: 2002 yılında yapılan kazılar sırasında D Yapısı'nın doğusu görülmekte.

Resim 74: Taş Çağı'na ait derin dolgu tabakalar, kazılar sırasında farklı tekniklerde yardımcı konstrüksiyonları zorunlu kılmakta.

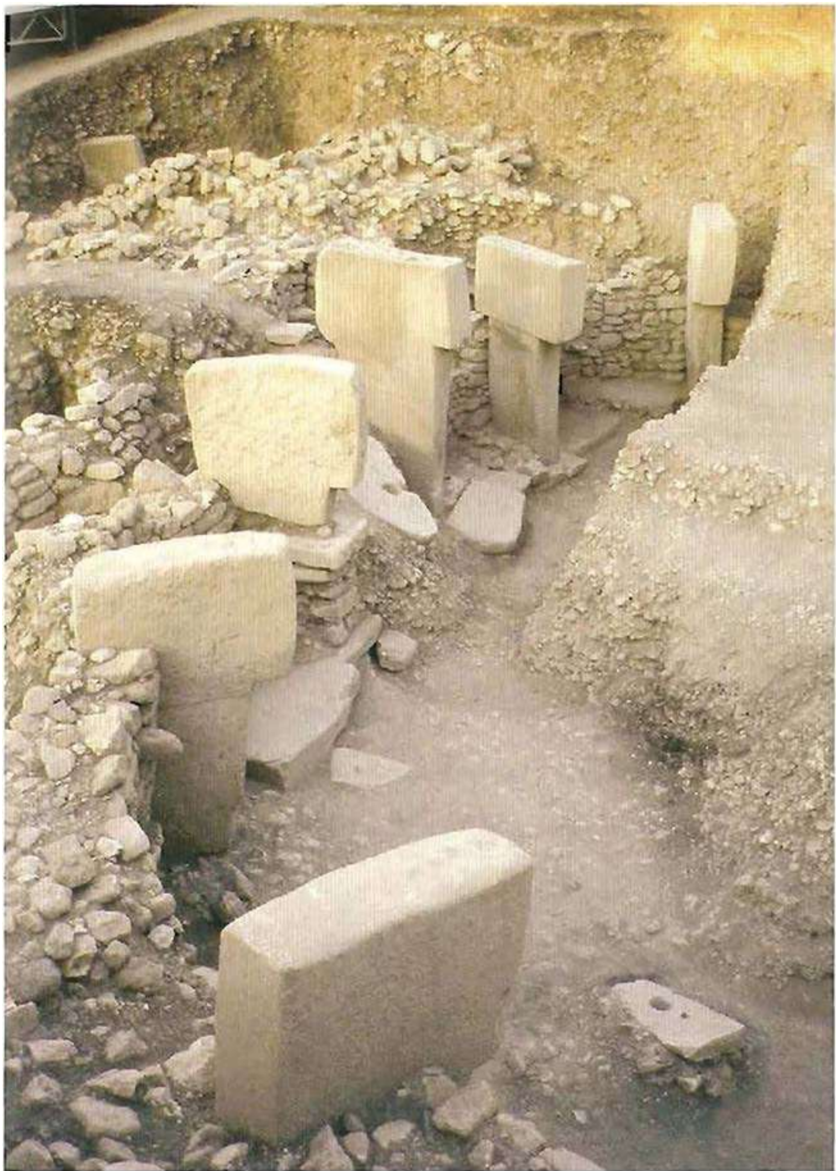
Resim 75: Derin açmalar, dikilitaşlı yuvarlak yapıların çabuk kazılmasını engellemektedir. Çoğu kez statik sorunlarla karşı karşıya kalınmakta. Dikilitaş 18'in yıkılmasını önlemek için geçici bir toprak kaideden yararlanılmıştır.

Resim 76: Kazı alanlarını gösteren genel plan.

Resim 77: D Yapısı'nın tümüyle korunageldiği sanılmakta, ancak resimde sağ altta görülen kuzeybatı açması ve tabanın üstündeki son dolgu tabakası henüz kazılmadı.

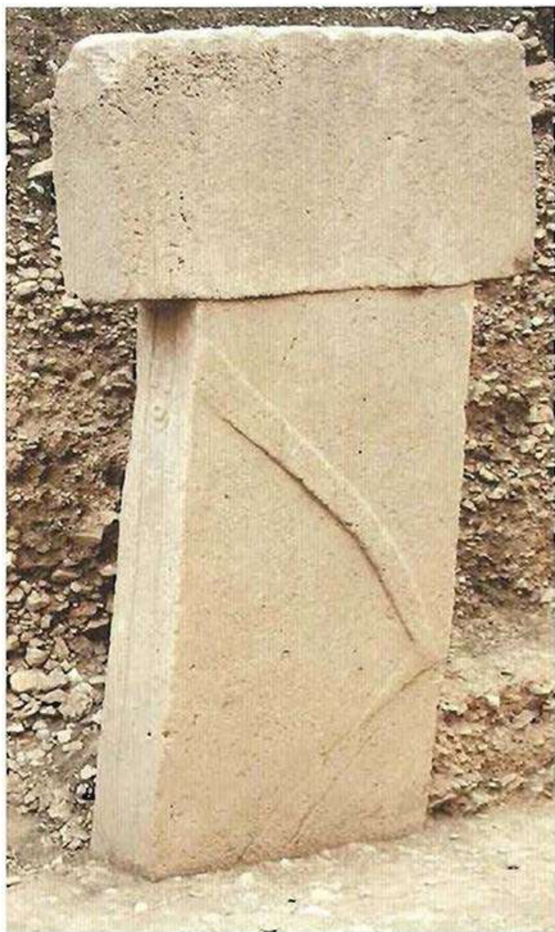

Resim 78: D Yapısı'daki güney dikilitaşının doğudan görünüşü.

Resim 79: D Yapısı'nın güneybatıdan görünüşü.

Resım 80: Dikilitaş 18'in göğüs tarafında H biçimli bir yuvarlak ve yarımay sembolü görülmekte.

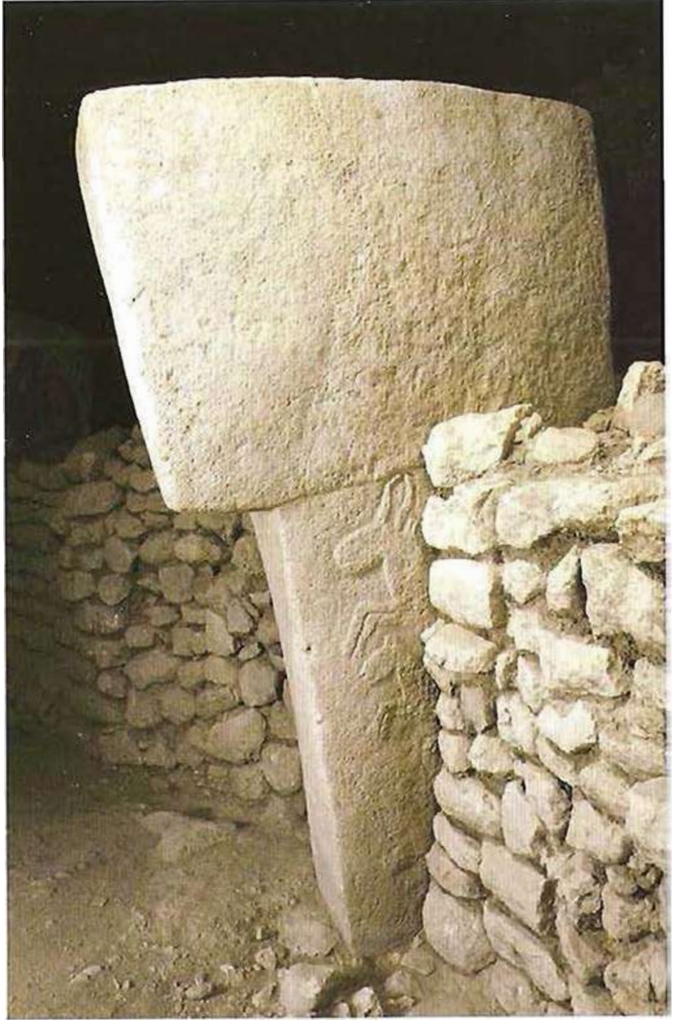
Resim 81: D Yapısı'nın batıdaki merkezî dikilitaşının göğüs bölümünde bukranion kabartması görülmekte.

Resim 82: Buradaki resimde, D Yapısı'ndaki kontrol profilinin kaldırılmadan önceki halini görmekteyiz. Dikilitaş 19'dan ise sadece, üstünde yılan kabartması olan alın yüzeyi görülmekte.

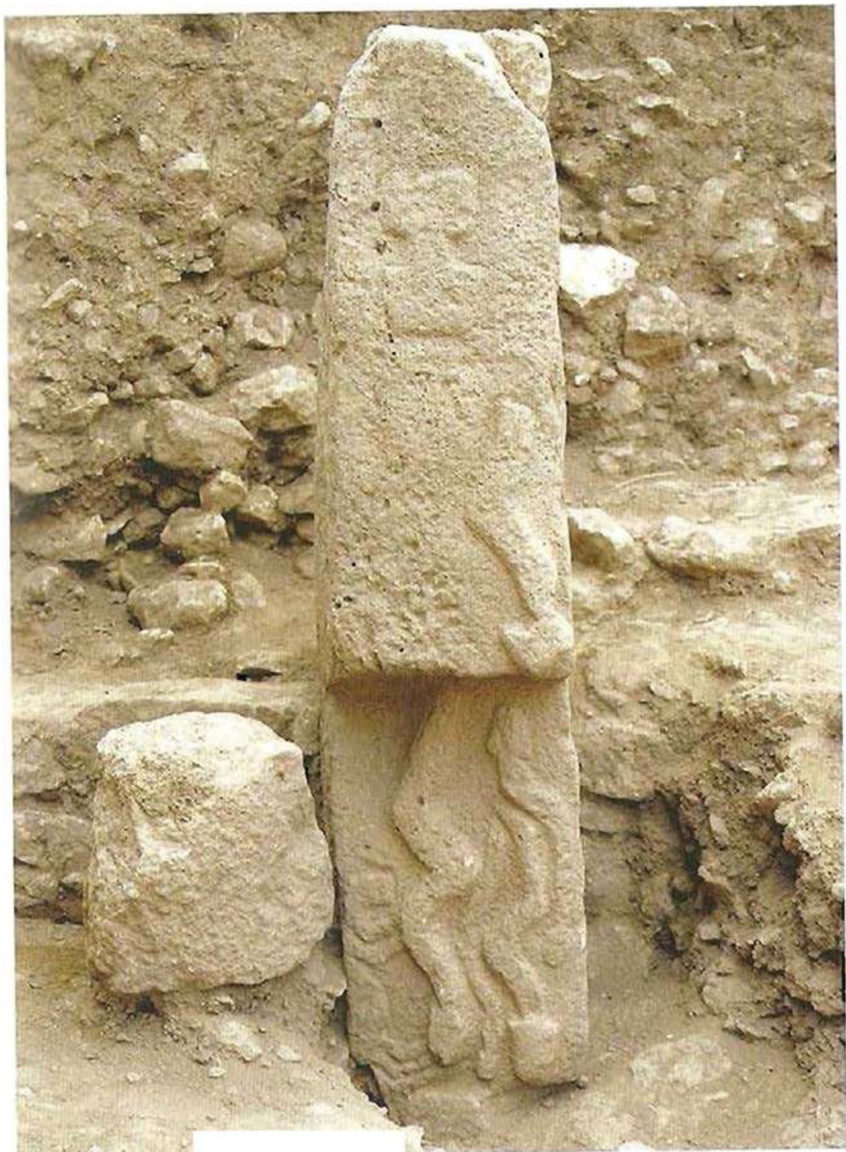
Resim 83: Büyük bir kısmı çevre duvarı tarafından kapatılmış olan Dikilitaş 20'nin iç yüzeyinde yılan, boğa ve tilki kabartması bulunmakta. Tilki kabartmasından (altta), eski tahribatlar nedeniyle sadece baş ve ön ayakları geriye kalmıştır.

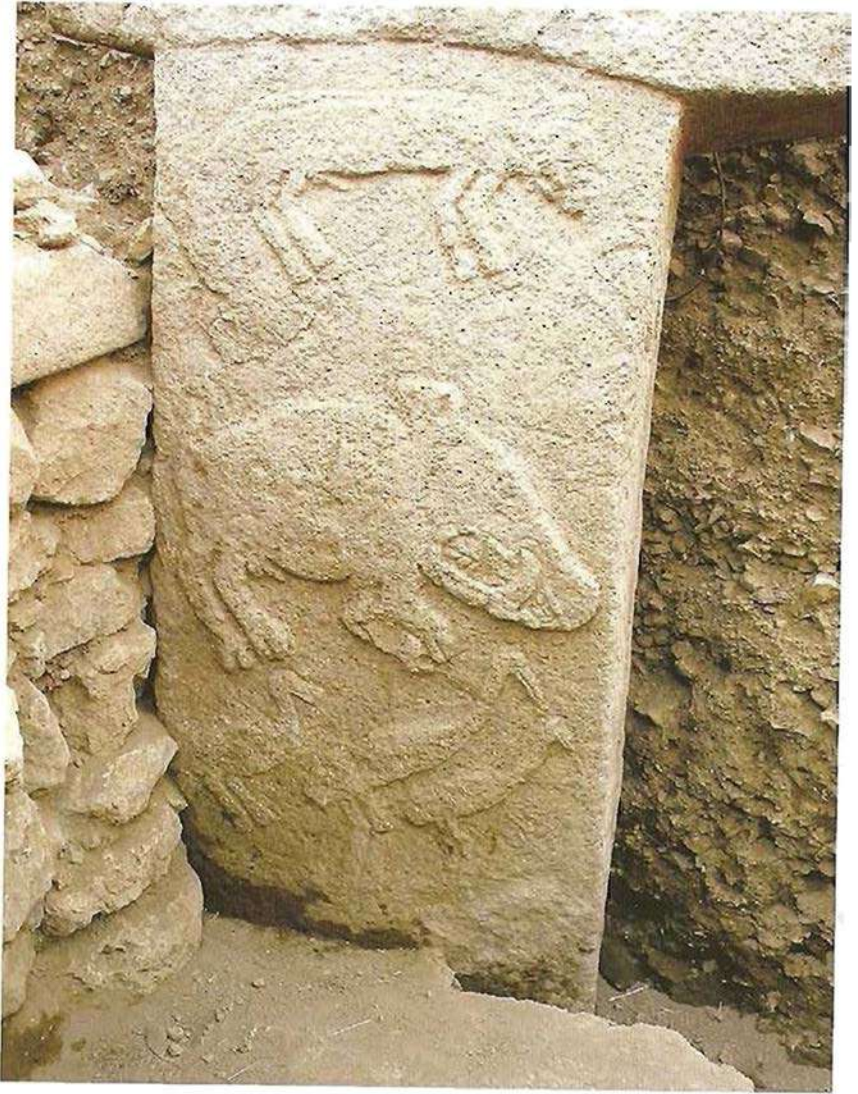
Resim 84: Dikilitaş 21'nin gövde yüzeyinde ceylan ve yabani eşek kabartması görülmekte.

Resim 85: Dikilitaş 22'de bir tilki başı kabartması seçilebilmekte. Diğer kabartmalar ise büyük olasılıkla çevre duvarı tarafından kapatılmıştır.

Resim 86: 90° döndürülmüş H işareti, yılanlar ve büyük olasılıkla yabani eşek kabartması, Dikilitaş 30'un eskiden tahrip olmuş iç yüzeyinde bulunmakta.

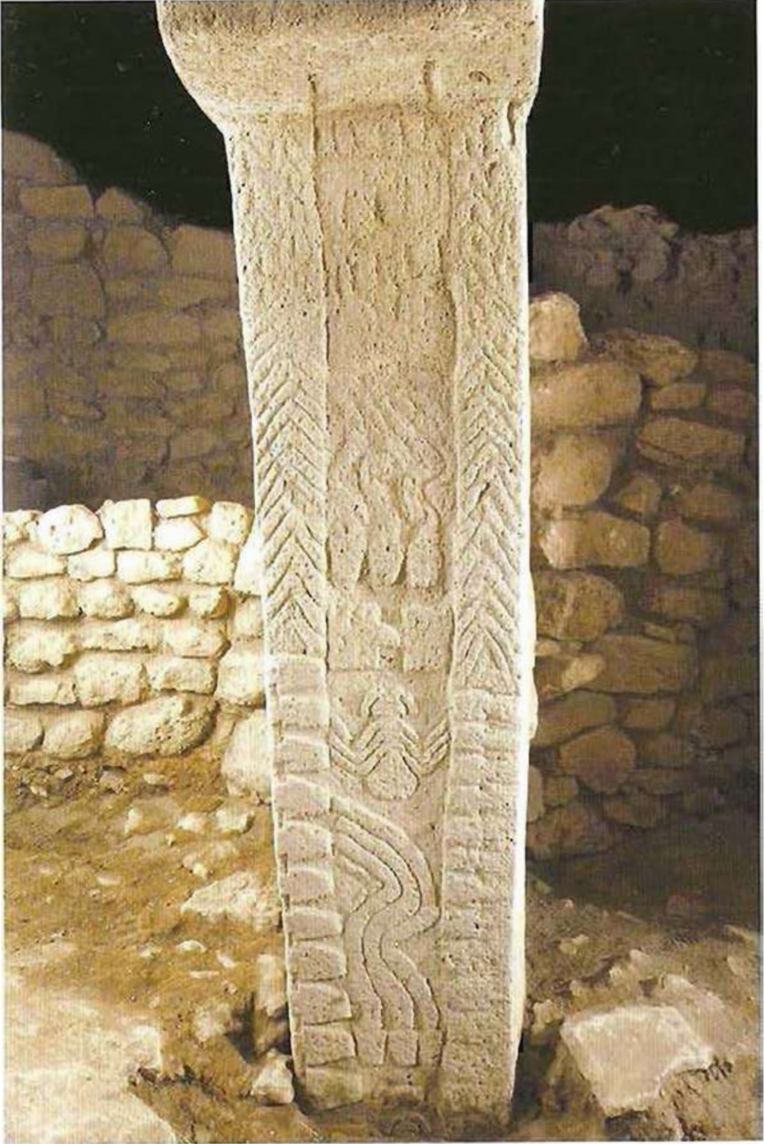
Resim 87: Dikilitaş 38'in gövde yüzeyinin sağında bir tilki, bir erkek yaban domuzu ve üç tane kuş kabartması görülmektedir. Resim, dikilitaşın açığa çıkartılmasından hemen sonra çekilmiş olması nedeniyle, alt bölümdeki taban nemi belli olmakta.

Resim 88: Dikilitaş 33'ün sağ yüzü neredeyse tümüyle ördek türü kuşlar, turnalar, 90° döndürülmüş H işaretleri ve yılan kabartmaları ile doldurulmuştur. Ama aynı zamanda bu resim, sık sık karşılaştığımız sorunu da göstermekte: Dikilitaşın etrafında tam olarak dolaşılmasını kısmen engelleyen yandaki duvarlar öylesi bir dikey açıya neden olmaktadır ki, kabartmalar fotoğraflarda ön plana çıkmaktadır. Bu optik dezavantaj, kabartmalar düz çalışılmış olduğunda kendisini belirgin bir biçimde göstermektedir.

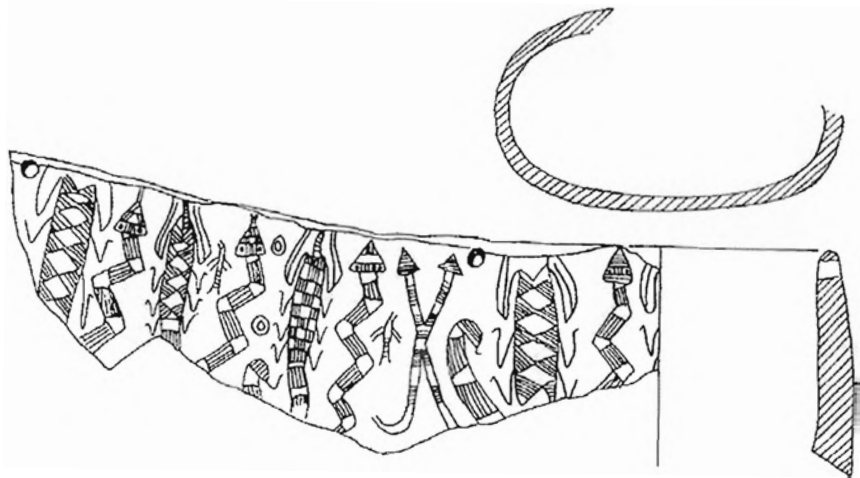

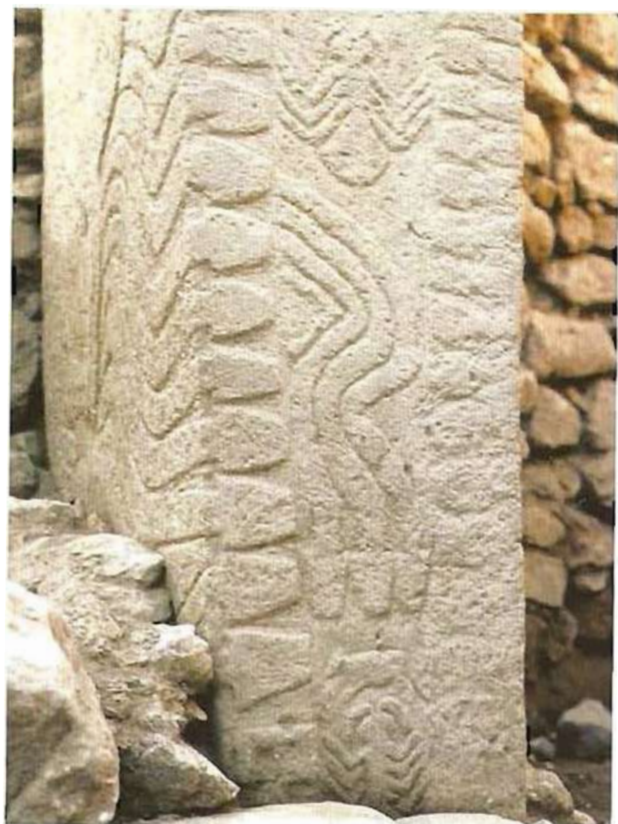

Resim 89: Dikilitaş 33'te doğal büyüklükte tilki kabartması ve onun hemen önünde yılanlar görülmekte.

Resim 90: Dikilitaş 33'ün ön yüzünde dikey olarak, aralarında örümcek ve yılan bulunan hayvanlar ve işaretler yer almakta.

Resim 91: Körtik Tepe'de üzerinde çok sayıda kazı bezek olan taş kaplar bulunmuştur. Bir parça üzerinde yılan ve akrepler bulunmakta.

Resim 92: Dikilitaş 33'ün ön yüzünden bir ayrıntı; birbirine benzeyen böcek ya da örümceği çağrıştıran kabartma görülmekte. Yukarıdaki altı, aşağıdaki ise sekiz ayağa sahip.

IV. Anlam ve Yorum Arasında- Taş Çağı Dünyası ve Resimleriyle Tanışma

Gözleme, tanımlama, kavrama - bunlar normalde bir resmi anlamaya çalıştığımızda gerçekleştirdiğimiz düşünsel adımlardır. Ve eğer önümüzde, bizim kültürel çevremizden çıkan bir resim ya da bir heykel duruyorsa, bu sıralama normalde çok fazla zorlanmadan işlemektedir. Örneğin bir kilisede çarmıha germe grubunun önünde olduğunuzu düşünün: Tek tek öğeleri gözlemektesiniz; haçı, ağlayan bir kadını, öte yandan cesareti kırılmış bir adamı. Düşüncenizde olayın nasıl geçekleştiğini kafanızda canlandırmaya çalışıyor ve İsa'yı, Meryem'i, Yahya'yı, Golgotha Dağı'nın görüyorsunuz; karşınızda İsa'nın çarmıha gerilme sahnesi. Bu bilgi süreci, sizin hiç de yabancı olmadığınız -bu ne kadar soyut ya da kişisel bir sanatsal resim olursa olsun- ikonografik bir çevrede ve bildiğiniz kültürel bir bağlamda hareket ettiğiniz için meydana gelmektedir. Tanıdığınız bu kültürel bağlam binlerce yıllık bir geleneğe sahiptir. Antik Dönem klasik sanat eserlerindeki buna benzeyen süreç ise, Laokoon Grubu (Troia mitolojisi ile bağlantılı olan bu konuda Laokoon ve oğullarının yılanlar tarafından sarılması sahnesi -ç.n.) eserlerinde görülebilmektedir. Ancak Mısır sanat eserleri ile, Ön Asya yüksek kültür eserlerinde iş biraz zorlaşmaktadır. Sadece zengin arkeolojik buluntular arasında değil, aynı zamanda yardımımıza koşan aktarılagelen yazılı kaynaklar arasında çalışarak, oldukça kolay yorum olasılıkları bulabiliriz. Ancak bu işaret, sembol ve resimleri bize açıklayacak uzmanlara ihtiyaç duyacağız.

Fakat Göbekli Tepe ile dönemsel ve coğrafi olarak yakın olan yerlerdeki resim dünyası baktığımıza, böylesi hermeneutik (açıklayıcı) açıdan bize yardımcı olacak aracıların olmadığını görüyoruz. Öncelikle resimler bize yabancı ve elimizdeki geleneksel aletler, alışılageldiği gibi kolayca sonuç çıkarmak için çok çok yetersiz. Bu nedenle göz-

leme ve tanımlama alanında, -ikincisi hiç de o kadar kolay değil, çünkü zaman içinde eserlerin değişmesi ve tahrip olması bile yeterli bir nedendir-, anlama alanına geçebilmek için çok daha fazla kalmamız gerektiğini kabul etmeliyiz. Bu denemeye giriştiğimizde karşımızda birçok belirsizlik var. Pek çok yol bizi yanıltabilir, bu nedenle her zaman olabildiğince daha fazla buluntuyu ele alınalı, bunu yaparken yakınlardaki buluntu yerlerini de dikkate alarak, resimler de yeniden ortaya çıkan anlamları, ama aynı zamanda bir yerin mimari ve doğal özelliklerinin o anki kontekstlerini keşfetmek ve anlamsal bir çerçeveye oturtmak için çaba göstermeliyiz. En azından geçici olarak, alışık olduğumuz resim dünyasındaki açık ve anlaşılır cevaplara sahip olmayacağımıza kendimizi alıştırmalıyız.

1. Eski Doğu'da Hayvan ve Hayvan Betimleri

Böylece betimlenmiş bazı desenlerin olası anlamlarına yaklaşmayı deneyelim. Saptanan hayvan resimleri arasında turna özellikle dikkati çekmekte. A Yapısı'nın doğudaki merkezî dikilitaşı olan Dikilitaş 2'de uzun ayaklı bir kuş tespit etmiş ve bunu turna olarak tanımlamıştık. Bu boğa, tilki ve turna resimlerinde olduğu gibi, bu betimle dikey resim sıralamasında yukarıdan aşağıya sıralandığında yer almaktadır. Hayvanların arma düzeninde, yani bir tür rozet konumunda keyfi bir av hayvanı sıralamasının olmadığı, daha resimler ortaya çıktığı sırada belirginleşmişti. Buna rağmen Dikilitaş 2'deki turna, önce çok sayıdaki tilki, yaban domuzu ve yılan arasında türünün tek örneği olarak durmaktaydı ilkin. Daha sonra 2002 kazı sezonunda Dikilitaş 33'ün doğudaki geniş yüzeyinde diğer iki örnek açığa çıkarıldı, bu kez tabii ki yılanlarla birlikte betimlenmişlerdi. Peki şimdi turna betiminin olası anlamı üzerine neler söyleyebiliriz?

Turna bir su kuşudur. Yuvasını bataklıklarda gizli yerlerde yapar ve yumurtalarını ve yavrularını koruma ve düşmanları yuvadan uzak tutma konusunda öncelikle oldukça dikkati bir kuş olarak bilinir. Turna dansı oldukça meşhurdur ve sadece çiftleşme döneminde değil yılın her döneminde yapılır ve yaşama sevincini dile getirir. Turnalar oldukça zekidir ve kolayca insan çevresine alışabilen bir özel-

liğe sahiptir. *Brehms Tierleben*'de (19. yüzyılda Alman Alfred Brehm'in yazdığı hayvan hikâyeleri -ç.n.) turnalardan, çiftlikte diğer kümes hayanları ile hatta onların koruyucuları gibi, evcil olarak yaşayan hayvanlar olarak bahsedilmektedir.

Ancak Ön Asya'da turna kuşu uzun süreli bir konuk değildir. Avrasya'nın kuzeyindeki bataklık alanlarda kuluçkaya yattıktan sonra sonbaharda göçmen kuş olarak Afrika'nın sıcak bölgelerine doğru uçar. Fırat ve Dicle'nin bol sulu çevresi göç yolundaki turna için çok uygun yerlerdir. Aralarındaki iki tür -gri turna ve telli turna- bu bölgede konaklar. Telli turnayı, başının arka tarafından dışarı doğru taşan, gözlerinin arkasındaki beyaz tüylerden meydana gelen dağınık püskül ve göğsünden uzayan tüyler karakterize eder. Gagası da gri turnaya göre daha kısadır. Avrupa'dan gelen göçmen kuşlar ekim / kasım aylarında güneyden, mart / nisan aylarında ise tersi yönden uçar. Sadece küçük bir grup kış yolculuklarını kısaltır ve Güney Irak üzerinden Basra Körfezi'ndeki verimli topraklara ulaşır.

Hellen-Roma Antik Dönemi'nde kama şeklindeki turna kümeleri özellikle dikkati çekerdi. Bu kuşun Akdeniz'in üzerinden uçtuğu, ama burada kulaçkaya yatmadığı bilinmekteydi. Antik Dönem'de Bereket Tanrıçası Demeter'in kutsal hayvanı olarak kabul edilirdi; çünkü ilkbaharda ortaya çıkmasıyla doğadaki yeşerme döneminin başladığını ve böylelikle de tohum atma zamanının geldiğini gösterirdi. Hellen mitolojisinde turnalar özellikle, cüce halk olan Pygmenlere karşı ortaya çıkar. Özellikle de M.Ö. 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen François Vazosu, güzel sanatların sevilen bir motifi olan *Geranomakhia*, yani Pygmenlerin turna savaşıyla tanınır. Bu hikâye Homeros tarafından aktarılmıştır. Onun anlatımına göre turnalar düzenli bir şekilde Pygmenlerin tarlalarına saldırarak her şeye zarar verip mahvederler. Pygmenler de turnaların yuvalarını bozarak kendilerini korumaya çalışırlar. Ancak oldukça ilginç olan bu hikâyenin, Göbekli Tepe'deki resim buluntularımızla bir ilişkisi yok.

Yüzümüzü, resim betimlerinde oldukça sık görülen Eski Mısır turnalarına çevirdiğimizde olay ilginçleşmektedir. En erken buluntular Erken Hanedanlık Dönemi'ne yani M.Ö. 3000'e tarihlenmektedir.

Daha önce belirttiğimiz iki türü de buradaki ikonografik desenlerde birbirinden ayırt edebilmekteyiz. Eski Mısır'da turna resimlerinin tercih edilmesi, kesin olarak din dışı öğelerle açıklanabilmekte. Turna eti Mısırlılarda nefis yiyecekler sınıfına girmektedir. Turnalar, 6. Hanedanlık Dönemi'ne tarihlenen Mekhu mezar resimlerinden bildiğimiz gibi, ağlarla yakalanmakta, bir süre tutularak beslenmektedir. Örneğin Ptahhotep Mezarı'nda yer alan örneklerde, mastotok ve kazlar bir sıra halinde mezarın efendisinin önünden geçmektedir. Kemik buluntuların incelenmesi de Mısır'da turnaların düzenli olarak var olduğunu bize göstermektedir.

Turnalar olasılıkla daha Neolitikte sevilen bir av etiydi. Birinci olarak bunu, bu döneme ait kemik buluntulardan çıkartabilmekteyiz. İkincisi ise, Fırat'ın Suriye tarafındaki kıyısında yer alan, Çanak Çömleksiz Son Neolitik Çağ'a (PPNB) tarihlenen Bougras yerleşmesinde kireçle boyanmış duvarlarda kırmızı toprak boya ile yapılmış duvar resimlerinde görülmektedir. Bu resimde betimlenen, ayakta grup olarak duran yaklaşık 18 tane büyük kuşu, Eski Mısır'daki turna resimlerinde olduğu kadar kesin bir yorum yapılamasa da, büyüklükleri ve olgunca kabarmış kuyruk tüyleri nedeniyle turna olarak tanımlayabiliriz. Hayvanların düzenleri ve eserin oluşturulması, seyredenin düşüncesini öylesine canlı tutmakta ki, sanki bu resim bir avcının elinden çıkmış gibidir. Böylelikle de Göbekli Tepe'deki turna motifinin, Neolitik Çağ'daki tek örnek olmadığını, Geç PPNB'ye tarihlenen Bouqras'taki resimle görmekteyiz.

Turna betimleri daha sonraki dönemlerde de çok seyrek karşımıza çıkmaktadır. Çatalhöyük duvar resimlerinde karşı karşıya duran iki hayvan tespit edilmiştir. Halaf ve Samara kültürlerine ait boyalı kaplardaki kuş resimlerinde de tek tük turna betimi görülmektedir. Turna (*urniqu*), Yakındoğu'nun yüksek kültürlerinde daha sonra önemli bir rol oynamaz.

Yakındoğu'daki turnaları kısaca özetlediğimizde, bunların Pygmen düşmanı özelliğinin hiç kimseyi ilgilendirmediğini, ama yemek için av eti olarak oldukça rağbet gördüğünü saptıyoruz. İnsanların bu hayvanın avına yavaş ve sessizce yaklaşmasını izleyip izlemediğini bilmiyoruz, ama insanoğlunun kesinlikle turnaların benzersiz danslarını

gözleyip incelediğini ve halen bugün de olduğu gibi hayran kaldığını düşünebiliriz. Söz konusu bu hayranlık öylesine büyümüş olabilir ki, avcı kültürüne sahip insanlar bu turna dansını taklit etmeye hevsenlenmiş olabilirler. Bu konuda, benzeri bir kostümün bir parçası olduğu belli olan Çatalhöyük'teki ilginç turna kanatları buluntusu gösterilebilir. Bu bağlamda, Göbekli Tepe'de keşfettiğimiz turnayı anımsatan resimdeki garip "insan ayaklannı" hatırlatmak isteriz.

Resimsel tuma betimlerinin sadece bir av hayvanı olarak yorumlanması yetersiz kalmakta. Göbekli Tepe'de betimlenen diğer hayvanlarla (boğa ve tilki) olan ilişkisi de bizi, bu konuyu sadece bir "av topluluğu" şeklindeki acele bir yoruma götürnnemeli. Gerçi turna, av hayvanı olarak yenebilirdi, ama bu durum Neolitik Çağ'da oldukça sık betimlenen tilki için kesinlikte söz konusu olamazdı. Yılan desenlerini düşünelim: Zor durumda kalındığında yılanlar yenebilir, ama sadece bu nedenle yılan, bir dikilitaşı üzerine av hayvanı olarak resmedilir miydi?

Bu iki hayvanın diğer bazı temel özellikleri, avcı topluluklarda biraz sonra göreceğimiz resim düzenine dahil edilmelerini sağlamış olmalı: Av söz konusu olduğunda, kurnazlığı günümüze kadar konuşulagelen, haydutvari tilki; buna karşın çoğunluğu zehirli olan yılanla karşı karşıya kalan insanın çok büyük bir tehdit altında kaldığını ve üstelik o zaman yılan ısırmasına karşı güvenilir bir ilacın da olmadığını düşünelim! Acaba bu iki hayvanın zaman içinde değişmeyen bu iki özelliği mi onlann resim olarak betimlenmesine neden olmuştur? Ve turnamn bu dansı, insan belleğinin algıladığı benzeri olmayan bir dans değil miydi? Bu ve benzeri pek çok öğe, yılanların, tilkilerin ve turnaların, Taş Çağı heykeltraşları tarafından model olarak keşfedilmeleri, öncelikle avını düşünen avcıya dayanmamaktadır. Acaba bu durum resmedilen diğer havyanlar için de gerçerli olabilir mi?

Yılanlar Bu düşüncelerin arka planında, Göbekli Tepe dikilitaşlarında bulduğumuz hayvan betimleri konusunda, Doğu'daki eski yüksek kültürlerdeki yazılı kaynaklann neler olduğuna bakılmalıdır.

Acaba olası bir gruba işaret eden veriler söz konusu mudur? Bu tür yaklaşımların, Neolitik Çağ'dan M.Ö. 3. bin dünyasına uzanan katı gelenekte, doğal olarak oldukça iyimser temel kurgular içerdiği kesin. Ama yine de, kültürlerin aynı zamanda böyle uygun yorumsal yol aramalarını haklı çıkaracak, kendi doğal çevrelerini tanınmasına yarayan, zamanı aşan öğelere sahip olabilecekleri düşünülebilir.

Göbekli Tepe'de karşımıza en çok yılan motifi çıkmaktadır. Yılanları tek başlarına ya da grup olarak da, yani boğa ve yaban eşeği gibi diğer hayvanlara tümüyle zıt olarak da görmekteyiz. Doğal boyutundan büyük, maalesef erken dönemdeki resim tahribatlarında ön yüzün tümü vurularak kesildiği için yüzü seçilemeyen, yılan taşıyan olarak adlandırılan çıplak bir baş heykeli Nevali Çori'de bulunmuştu. Burada kafatasının arkasında, bakan kişiye doğru kıvrılarak gelen yılan betimi ise çok iyi korunagelmiştir. Büyüklüğü, kalp biçimli başı, bu yılanın büyük olasılıkla çok zehirli engerek yılanı grubuna ait olduğunu gösteriyor. Mezopotamya'da günümüzde bile bu tür yılana oldukça sık rastlanmaktadır: Eğer hemen önlem alınmaz ise öldürücü olan Doğu Akdeniz engerek yılanı, Göbekli Tepe'yi çevreleyen kireç kayalarının üstünde hâlâ güneşlenmekte.

O zaman, Nevali Çori'deki çıplak baş örneğinde olduğu gibi, bakana doğru kıvrılarak gelen zehirli bir yılan, insan ile bir arada düşünüldüğünde; bu buluntu, yılan taşıyan güçlü koruyucu olarak anlaşılabilir. Bu çağrışımı, mekânın yorum denemesini daha iyi anlamak için biraz daha açalım ve örneğin firavun ikonografyasında, özellikle efendisinin kafasından diğerine doğru dönen kobra yılanını düşünelim. Nevali Çori resminin de bunun dışında bir anlamı olamayacakmış gibi geliyor bana.

Ama bütün bunlar Göbekli Tepe'deki yılanların işlevini açıklamaya yetmemekte. Bu bilgilerle bizler, insanın yılanı algılamadaki özüne, ya da yılanın insan psikolojisindeki genel etkisine gerçek anlamda ulaştığımızı söyleyemeyiz: Yeryüzü oluşum tarihi açısından oldukça eski olan bu tür, bizlerin bir tür olarak onunla karşılaştırılamayacak kadar genç oluşumuz karşısında -*cum grano salis*- her zaman yabancı ve tehdit edici olarak çıkmış ve çıkmaktadır.

Tilki Bundan sonra en çok gözüken motife, tilkiye yönelelim. Resmedilmiş hayvanların kurt ya da çakal değil de gerçekten tilki olduklarını, büyüklükleri ve gövde yapılarından anlayabiliyoruz. Karakteristik kuyruğu da tilkiyi, türünün belirlenmesinde tartışmasız favori yapmaktadır. Tilkinin Göbekli Tepe arkeo-faunasında çakal ve kurttan farkı, yapılan kazılarda elde geçen hayvan kemikleri arasında oldukça yoğun olmasıdır. Yılanın tam tersine tilki, resim motifi olarak oldukça dikkati çekici ve kaydadeğer bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Aslında Yakındoğu'da tilki ikonografik açıdan pek fazla anlam taşımamaktadır. Gerçi M.Ö. 3. binin başlarındaki eski işaretler arasında gözükmektedir, ama Sumer yazısının ortaya çıkmasıyla ortadan kaybolmaktadır. Resim betimlerinin yer aldığı bütün eski işaretlerde olduğu gibi burada da hayvanların sadece başı çizilmektedir. Bu nedenle buradaki tilkinin özel bir anlamı olmadığını kesinlikle söyleyebiliriz. Aynı zamanda tilkiye eşlik eden *kesin* bir tanrı da yoktur. Tilkiyi başrolde sadece Eski Doğu fabllarında (hayvan masalları -ç.n.) görmekteyiz; üstlendiği rol ise bizi hiç şaşırtmamakta: Babil tilkisi, bir anlamda bizim Meister Reineke'nin (tarihi Orta Çağ'a kadar uzanan fabllardaki Tilki Reineke tipi -ç.n.) atababası gibi bir şey Örneğin çobanların hizmetçisi köpeğe karşı, kurtla birlik olur. Bu nedenle de hâkime şikayet edilir, ama kendisini kurnazca savunduğu için suçlamalardan kurtulur.

Bu tür masalların kökeni Sumerlere gider, ancak bizlere ulaşması ise Orta ve Yeni Assur metinleriyle gerçekleşmiştir. Bunların resimlere yansıması da Eski Doğu'da gerçekleşmiştir. Örneğin Ur'daki kral mezarlarında, "Mavisakal Boğası" olarak isimlendirilen betimin ön ayaklarının arasında, basık midye kabuğundan yapılma bir mozaik bulunmaktadır. Burada büyük olasılıkla bir fabl resmedilmiştir: Üst üste yerleştirilmiş resim alanlarının en üstünde, insan yüzlü iki bizonu kucaklayan bir kahraman görülmekte. Daha sonraki alanda ise, elinde bir bira kupası ve bir tabak olan ve sola doğu adım atan bir aslan; onun önünde, yine aynı yöndeki bir tilki, üstünde but, dana ve domuz kafası olan bir sehpada yemek yemekte. Onun altında, bu grup içinde bir tek sağa doğru dönmüş olan eşek lir çalmakta, onun hemen önünde ise bir ayı dans etmekte, arada ise bir ta-

vuk flüt çalmakta. En alttaki alanda ise akrep kılıklı bir insan zil çalarak dans etmekte, onu ise elinde içki kabıyla bir ceylan izlemekte, sağında ise bir bira kupası durmakta. Bu resimle ilgili masalı bilmemekle beraber, bütün bunlar bize biraz olsun bildiğimiz "Hayvanlar Balosu" hikâyesini hatırlatmaktadır. Ve belki de burada, but taşıyan tilki, Meister Reineke'den tanıdığımız "*Tilki, sen kazı çaldın...*"la yemek çalan olarak bilinen ve buna bağlı olarak hediye taşıyan hizmet çiden çok daha farklı roldedir. Ama yine bu resim yorumu bağlamındaki bütün görüşler -buna tilki tipi de dahil- tümüyle kurgusaldır.

Bundan sonraki araştırmalarımızda ise tilkiye, tüm tanrıların anası olan Enki ve Ninhursag (Ninmah) Destanı'nda rastlıyoruz. Burada Enki, ışığı, hayatı, gelişmeyi ve sahip olunan her şeyi yaratan fallik-yaratıcı tanrı olarak karşımıza çıkmakta. Enki, Ninhursag ile cinsel ilişkiye girer. Ancak bu ikisi arasındaki ilişki saf bir ilişki değildir. Ninhursag ortadan kaybolur; çaresiz tanrılar onu aramaya başlar ve başarısız çabalardan sonra tilki bulur onu ve iyi bir karşılık sonucunda geri getirir. Bu masalda da tilki karşımıza bildiğimiz bir özellikle, kurnazlığıyla çıkar

Bunun dışında bazı tilki betimlerine ise, Babil'in sınır taşları olan Kudurru taşlarında rastlamaktayız. Bunlardan birisinde tilki, olasılıkla Tanrı Enlil'in sembolü olarak gösterilmiştir; kedi, Tanrı Anunna'yı; keçibalığı ise tanrı Ea'yı sembolize eder. Enlil, M.Ö. 3. binde, Kent Tanrısı Nippus ile birlikte Sumerlerin en yüksek tanrısıdır Büyük Ayı takım yıldızındaki Tilki Yıldızı ise Enlil'e aittir

Bütün bunlardan çıkaracağımız sonuç, Eski Doğu'da tilkinin kurnazlığı, bizlerin Meister Reineke masallarında olduğu gibi, o dönem kültürünün bir parçasıydı. Peki o zaman Göbekli Tepe'de karşımıza çıkan çok sayıdaki tilki betiminin nedenini, tilkinin günümüzdeki yorumuyla mı açıklamaya çalışacağız? Acaba insanlar, basit araçlarla büyük zahmetlere katlanarak, çetin taş işçiliğiyle yaptıkları büyük dikilitaşları, bu basit komik hayvan kahramana anıt dikmek için mi gerçekleştirmişlerdir? Göbekli Tepe tilkilerindeki derin anlama yaklaşabilmek için acaba yoruma ait en önemli öğelerden yoksun muyuz?

Göbekli Tepe'den bilinen çok sayıda tilki kabartmasının giderek artması sadece bu kültür bölgesine ait değildir. Bunlar hiç kuşkusuz daha çok, Sumer ve Babil tilki betimleri ve hikâyelerini aşan bir başka dünyaya bakış açısı bağlamında, farklı bir (tinsel) dünyaya aittir. Ve aynı temel görüşü, Göbekli Tepe'de karşılaştığımız diğer hayvan türlerinin çoğunluğu için de kabul etmek durumundayız.

Göbekli Tepe resimleri kadar gizemli, ancak bizi yeniden Göbekli Tepe resimlerine geri götüren bir başka buluntuyu göz önüne getirecek olursak, betimleri anlamak için gösterdiğimiz çabalarda bir adım daha ilerlediğimizi düşünebiliriz: Bu nedenle Çatalhöyük'teki biçimlendirilmiş "göğüsler"e geri dönelim. Bizler bu konudaki kuşkularımızı dile getirmiştik, ancak duvarlardaki dışarı doğru kubbemsi çıkıntılar, en azından James Mellaart tarafından "göğüsler" olarak yorumlanmıştı. İlginç bir şekilde, bu kubbemsi çıkıntıların içinde, erkek yaban domuzuna ait alt çene kemiği, akbaba, tilki ve sansara ait kafatası kemiklerinin olduğunu görmekteyiz. Bu yapıları inşa edenler, zamansal olarak Göbekli Tepe'ye göre Eski Doğu mitolojilerine birkaç bin yıl daha yakın olsalar da, bu hayvan kalıntılarına öncelik tanıyarak, bunlar ve Göbekli Tepe'yi yapanlar arasında "Eski Doğu'ya ait Reineke Tilkisi"nde anlatılan masallardan daha derin tinsel bir ilişkinin var olduğunu bize göstermektedirler.

Bu nedenle sonuç olarak, *sadece* Eski Doğu yüksek kültürlerine ait mitolojiye göz atmanın, bu hikayler ve Göbekli Tepe'deki hayvan betimleri arasında kabul edilebilir ve açıklayıcı ilişkinin (yeniden) kurgusunu yapmaya yeterli olmadığını kabul edelim. Ön Asya'daki Taş Çağı buluntu yerlerine ait eserler bize daha iyi ilişki kurma olanağı sağlamaktadır. Yolumuz, eski ve yeni dönemlere ait taş belgelerden geçmeli; çünkü uygun bir buluntu yerinde, sonraki dönemlere ait mitoloji ve resim dünyasındaki ilişkiye işaret eden veriler elde edebiliriz.

2. Kültürel Bellek ve Taş Çağı'nın Düşsel Patikası

"*Zamanın derinliği kültürel bellekle kendisini gösterir*" sözü, geçen zaman süresinde "bellek tarihi" konusunda birçok eseri olan

ları Assmann'nın kaleminden çıkmıştır. Pek çok toplumsal kesintiye rağmen, neredeyse hiç değişmeden binyıllarca korunagelmiş gelene ğin merkezinde kültürel bellek yer almaktadır. Kültürel bellek, dinsel geleneğin sürekliliğini anlamada anahtar kavramdır. Buna karşın iletişimsel bellek ise biyolojik zorlamalara bağlıdır ve normalde üç kuşaktan sonra -çocuk, anne baba, büyükanne, büyükbaba- devamlılığını kaybeder.

Bir Mısırbilimci olarak Assmann bu konuyu ele alırken, arkeoloji biliminin tersine, başlangıç için çok önemli bir avantaja, yani 5.000 yıldan daha az olmayan bir dönem için gerekli kaynaklara sahipti. Eski Mısır ve Eski Doğu kültürleri konusundaki bilgiler; buğulu bir camın arkasında ya da sadece belli belirsiz bilinen geçmişin tersine, belli bir amaca yönelik olarak geçmişe açıkça bakmayı olanaklı kılmaktadır.

Assmann'a göre, yazının bir depo olarak ortaya çıkması, kültürel bellek açısından paylaşılan, ilişkilendirilebilen ve geneli aşan bir özellik oluşturmuştur; bu da Mısır ve Mezopotamya'da ispatlanabilen eş aşamalı geleneğin hüküm sürdüğü bir zaman için dönüm noktası olmuştur. Daha öncesi için ise olası olan, ancak maddesel kültür aracılığıyla, güvenilemez ve kesintili de olsa, yeniden kurgulanabilmektedir. El işi sanat geleneğinin sonraki kuşaklara aktarılmasını daha erken dönemlerde görebilmekteyiz; kültürel bellek olmadan, örneğin Acheul Kültürü'ne ait iki yüzlü elbaltasının (yaklaşık M.Ö. 1.500.000 - 120.000) ya da Moustier Kültürü el delicilerinin (M.Ö. 120.000 - 35.000) -bu nasıl ve hangi yoğunlukta olursa olsun- sonraki kuşaklara aktarılması imkânsızdır. Gravette Kültürü'nden Venüs heykelleri, Üst Paleolitikte uzun bir döneme yayılan kültürel ifadeyi, açıkça pek çok kuşağın ötesine aktararak gelenek zincirini devam ettirdiği için (yaklaşık M.Ö. 28.000 - 22.000) bir *partes pro toto* -temsil edilen- olarak kabul edilir. Ancak büyük olasılıkla bu gelenek zinciri tekrar tekrar kesintiye uğramış ya da yoğun şekilde zayıflamıştır; çünkü yazı aracılığıyla sabitleştirme olanağı olmadığı sürece, sözel gelenek aralıksız devam etmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle, bazen tek tek görülebilen farklı güç ve uzunlukta-

ki gelenek zincirlerini, kesintiye uğramadan, binyıllarca devam eden tek bir kalın zincire bağlamayı kesinlikle düşünmemeliyiz. Tam tersine kesintiler, yeni başlangıçlar, binyıllarca devam eden bu süreçte normal olmalıdır.

Jan Assmann'ın görüşleri, eğer 12.000'den 10.000'e kadar olan dönemdeki resim düzenini olabildiğince eksiksiz bilebilirsek hiç kuşkusuz bu daha çok zaman alacağa benziyor- Göbekli Tepe resim ve işaretlerini yorumlamakta yön bulmak için bize önemli bir yardımı sağlayacaktır. Bu düşüncelerin ışığında daha da değerleri artmakta ve yaşamaya başlamaktadırlar. M.Ö. 10. ve 9. binde, Fırat ve Dicle arasındaki geniş alanda tanınan bir sembol sisteminin olduğu açıkça anlaşılıyor. Bunların kapsadığı anlamları henüz bilmemekteyiz, ancak bu işaretler, eski dönem insanı tarafından, kültürel bellek deposu için araç olarak kullanılmıştır.

Hiç kuşkusuz bu semboller burada sistemin sadece bir parçasıydı. Eğer antropolojik karşılaştırma arayışında olursak, Yukarı Mezopotamya'daki aktüel coğrafi sınırların dışına çıkıp çok uzaklardaki ülkelere yönelerek ilişki kurulmak istenirse, *songlines* yani Avusturalyalı *Aborjinler*in "düşsel patikası"nın oldukça iyi resimlendirilmiş olduğunu görmekteyiz. Aborjinler için mitolojik hikâyeler, onların göçebe dolaşmalarında çok iyi birer ipucudur. Düşsel patika, şarkılarda gizli haritalardır, anlatımlar ise arka arkaya sıralanmış yerlerdeki mitolojik olaylardır. Hepsi gökyüzüne doğru ilerlemekte ve tüm Avusturalya Kıtası'nı bir yönlendirme ağıyla sarmaktadır. Her kabile, *songlines*'ten meydana gelme bu tür ağları miras almakta ya da miras bırakabilmektedir; ancak hiçbir grup bütün bir mitolojik diziye sahip değildir, bu gezi yolunun sadece bir bölümünü görebilmektedir. Böylece düşsel patika ve iletişim ağı, çok uzak mesafelerdeki kültürel değiş tokuşta bir araç olmaktadır.

Yukarı Mezopotamya'da M.Ö. 10. binde, Avusturalya yerlileriyle karşılaştırılabilecek böylesi bir düşsel patikanın olup olmadığını tabii ki bilemiyoruz; ancak o zamanlar da çok uzaklardaki yerleşmelere ulaşabilecek yolları hiç kuşkusuz biliyorlardı. Urfa'nın çevresinde benzeri uzak gezilerin olduğu ve özellikle daha Taş Çağı'ndaki kutsal

yerlerin buna hizmet ettiklerini, artık günümüzde kesinlikle kabul edebiliriz.

Taş Çağı'nın Kutsal Yerleri Bir benzerinin olmaması nedeniyle, öncelikle sınıflandırılamamış ve gerektiği gibi bilimsel olarak çalışılamamış çok sayıdaki buluntu, Urfa Müzesi'nin bodrumlarında yıllardır öylece durmaktadır. Ben söz konusu bu buluntuları, daha hiç tanınmadığı zamanlarda görme şansına sahip oldum. 1993 yılında, o zamanki Müze Müdürü Adnan Mısır, Harald Hauptmann'a, Urfa'dan çıkan ama hangi dönemden olursa olsun, hiçbir buluntuyla benzerlik taşımadığı için kimsenin dikkatini çekmeden deponun bir köşesinde duran, kireçtaşından yapılma, doğal büyükte bir erkek heykeli gösteriyordu. Nevali Çori kazısından çıkan şaşırtıcı heykel buluntular o yıllarda müze deposuna konulmuş ve o zamana kadar hiç dikkati çekmeyen bu buluntuları daha yakından incelemek için uzmanlar harekete geçmişti. Kısa bir süre sonra ben de bu buluntular konusunda görüşlerim alınmak üzere çağrıldım.

Bugün artık "Urfa Heykeli" (Resim 93) , insanın yaptığı, bütün olarak ele geçirilmiş en eski heykel olarak dünyaca yaygın bir üne sahip olma yolunda; çünkü bu buluntu hiç kuşkusuz Nevali Çori ve Göbekli Tepe ile aynı döneme aittir. Maalesef ele geçme şekli tam olarak açıklık kazanamamıştır. Kesin olan, Urfa'nın eski kent merkezinde 80'li yıllarda bir bina altı garaj yapımı sırasında bulunduğuy du. Söz konusu buluntu yeri, kutsal pınarların hemen kuzeyinde yer almaktadır. Görünen o ki, bu kitabın girişinde adı geçen "Kallirhoe" daha Taş Çağı'nda kutsal bir yerdir; zaten Urfa Heykeli'ni kutsal bir kontekstin dışında düşünmek çok zor. Urfa pınarlarında bir Taş Çağı kutsal alanını arkeolojik olarak araştırmak neredeyse imkânsızdır. Bunun birinci nedeni, eski kent merkezindeki yoğun yapılaşma, -daha da önemlisi- Müslüman inancında Hz. İbrahim'in doğum yeri olması ve kutsal pınarlar nedeniyle bir ziyaret yeri olan buradaki yapılardır. Müslümanların dini duygularına saygı, burada arkeolojik bir kazı yapma düşüncesini ortadan kaldırmaktadır.

Buna rağmen, Taş Çağı'na tarihlenen çok özel başka pek çok kutsal alan -buralarla ilgili bilgilerimiz sınırlı olmasına rağmen- bulunmaktadır. Çok sayıda baraj yapımı nedeniyle yoğun olarak araştırılmış nehir vadilerinin öte tarafındaki geniş arazi neredeyse hiç araştırılmamıştır. Bugün artık tesadüfi buluntu yeri olarak, Mardin ve Urfa arasındaki Viranşehir'de Sefer Tepe, Keçili ya da Tektek Dağları'nda neredeyse hiç yerleşimi olmayan, ay yüzeyine benzeyen bir doğal çevredeki Karahan'ı sayabiliriz (Resim 94). Hiç dikkat çekmeden geniş bir vadi içinde yer alan Sefer Tepe, T biçimli dikilitaşlarıyla -1, 5 ile 2 m arasındaki dikilitaşlar, Göbekli Tepe ile karşılaştırılamayacak boyutta olmasına rağmen- bir İlk Neolitik yerleşmedir. Oldukça küçük tepenin üstündeki Karahan yerleşmesinde durduğunuzda, daha uzak mesafeden, neredeyse Salvador Dali'nin gerçeküstü bir tablosunu hatırlatan manzarayla karşı karşıya kalırsınız: Binlerce yıldır dokunulmamış, eski dönemlerde ceylanların otladığı, günümüzde koyun ve keçilerin dolaştığı, hafifçe şekil almış yamaç yüzeyinden şaşırtıcı şekilde yükselen T başlı dikilitaşlar görülür. İnsan elinden çıkmış taşlar, otlayan hayvanların çobanlarını pek ilgilendirmemiş ve böylelikle birkaç yıl öncesine kadar hiçbir bilim insanı bu durumu fark edememiştir. Buna rağmen, kesin olarak Taş Çağı'na tarihlenen ve çok iyi korunagelmiş mimarisi ile burasının araştırmaya değer olduğu hiç kuşku götürmez. Acaba Fırat ve Dicle arasında önümüzdeki on yıllarda bizlerin Taş Çağı resimleri ve bunların kültürel bağlamları hakkındaki bilgilerimizi geliştirecek kaç tane daha Sefer Tepe ve Karahan yer almakta? Sonuç olarak, Göbekli Tepe'deki resim bilmecesini çözmek, araştırma çalışmalarının yayılması, iyileştirilmesi ve kontekstler arası bağlantıların kurulması ve atalarımızın yaşamının daha iyi anlaşılması, gerçekten öncelikle bir sabır işidir.

Avcı, Çiftçi, Sembol - Karacadağ'ın Eteklerindeki Taş Çağı Yerleri Urfa, Göbekli Tepe, Nevali Çori, Çayönü, Sefer Tepe, Karahan ve Körtik Tepe... bütün bu yerler az ya da çok, Helmuth von Moltke'nin *Türkiye'deki Olaylar ve Durumlarla İlgili Mektup-*

lar'ında kısa ama çok iyi bir şekilde anlattığı bir dağın etrafında kümelenmektedir: "*Neredeyse her dağ çok güzel; ama Fırat ve Dicle Bölgesi'nde gördüklerim arasında bir tek Karaca Dağ istisnai özelliklere sahip. İki günlük yürüyüş sonrasında, 3 ya da 5 dereceyi aşmayan, yumuşak eğimleri ardınızda bıraktığınızda, birdenbire karla karşı karşıya kalmaktasınız: insan ovada olduğunu sanıyor; ama dağ kesin 5.000 ayak yüksekliğinde, fırtınaları ve sert iklimi ile ünlü*". Karacadağ'ın resmi yüksekliği, öyle hiç de dramatik olmayan manzarası nedeniyle tahmin edilemeyecek şekilde -Helmut von Moltke'nin harita olmadan doğru bir şekilde tanımladığı gibi-, denizden 1.919 m'dir. Kapladığı alan yaklaşık 150 km^2 olmakla birlikte, dağın nerede başladığını ve onu çevreleyen arazinin nerede bittiğini kestirmek oldukça güç.

Göbekli Tepe'deki kazılar ve elde edilen bilgilerden tamamıyla bağımsız olarak yapılan yeni DNA analizleri, - başından beri bulunacağı umut edilen sonuçlar ortaya çıkmadı- günümüzde artık Karacadağ'ın kültüre alınmış tahılın olası anayurdu olduğunu gösler mekle. Karacadağ'ın yamaçlarında durduğunuzda, ilk tarımın, özellikle de tahıl üretiminin, olasılıkla, tahminlerimizden çok farklı bir yerden dağılmış olabileceğini tahmin edebiliyorsunuz. Tarımın başlangıcında açılan araziler, öyle mütevazi bahçeler değildi; tam tersine insan oğlunun planladığı gibi, bir ufuktan diğer ufuğa ulaşan geniş alanlarda gerçekleştirilmişti. Bu nedenle, yabani tahılların, meralamakta olan sürülerin kurbanı olmasını engellemek zorundaydılar. Ceylanlar ve yabani eşeklerin, yabani tahılların toplandığı bölgeye ulaşamamalarını sağlamak durumundaydılar. Aynı zamanda, olabildiğince fazla mahsul alabilmek üzere bitkilerin yetişmesi için gereken her şey yapılmalıydı.

Yabani tahıl tüketmeye olan eğilimleri nedeniyle, bir anda sadece av hayvanları değil, genel olarak hayvanlar bu önlemlere karşı nasıl direndiler ve insan karşısında nasıl besin rakibi oldular? Dhuweila'daki çöl ejderhasını hatırlıyor musunuz? Bunlar, Arabistan çöllerinde özellikle ceylan avlamada kullanılan büyük hayvan yakalama yerleriydi. Oradaki huni biçimindeki duvarlar, sanki av alanları için bir tür

depolama işlevi görmüş olabilir. Üst üste eklenen bu olgularla, insanın çevreyi nasıl kontrol ettiği görülebilmektedir. Atalarımız toprağı kontrol etmeye bu bölgede başlamış olmalıdır. Taş Çağı'nda ne kadar çöl ejderhası yapıldığını ve bunlardan kaç tanesinin daha sonraki dönemlerde kullanılmış olduğunu bilmemekteyiz. Ama Göbekli Tepe ve Karacadağ çevresindeki avcıların, hayvanları tahıllardan uzak tutmak için, ok ve yayla tek tek avlamanın dışında, daha pek çok değişik avlanma olanağına sahip olduğunu bilmekteyiz. Ve bilgilerini daha sonraki kuşaklara aktarabilmek amacıyla sahip oldukları iletişim olanakları ile yollarını tahmin edebilmekteyiz.

Taş Çağı toplumlarının av teknikleri konusuna biraz daha değinelim ve dikkatimizi -daha önce de sık sık yaptığımız gibi- bu konuda oldukça ilginç olan Nevali Çori'nin topografik konuma yöneltelim. Burası, Fırat Nehri'den yürüyerek 2-3 km uzaklıkta olan küçük bir yan vadinin içinde neredeyse saklanmış durumdadır. Yaklaşık 10 km uzaklıkta Fırat'ı aşan büyük bir geçit yer almakta. Taş Çağı atalarımızda olduğu gibi, yaşamını sürdürmesi etrafındaki doğal çevreye bağlı bir grup, böylesi bir yeri tesadüfen seçmez: Nevali Çori, hayvanların, sözü geçen yeri insanların varlığından ürkmeden bir geçiş yeri olarak kullanabilmesi için, geçitten çok uzak bir alanda kurulmuştur. Öte yandan Nevali Çori, geçide çabuk ulaşılabilecek yakın bir mesafede de yer almaktadır. Kanadalı yerlilerin, yeni bir yaşam alanı aramak için göç eden hayvanları avlamak amacıyla, nehir kenarlarında mevsimsel pusu kurduklarını, Karibou sürü avlarından çok iyi bilmekteyiz. Hiç kuşkusuz, yaklaşık 10.000 yıldan daha önceki bir zamana ait benzeri ayrıntıları bilemesek de pek çok şey Fırat'taki av cıların av stratejilerinde, Kanadalı yerlilerde olduğu gibi benzeri yöntemler geliştirmiş olabileceklerini bize göstermektedir: Nerede büyük nehir varsa, bir tür av alanı işlevi gören büyük doğal geçitler de olmalıydı. Buna karşın Arabistan'nın kurak bölgelerinde, benzeri etkiyi sağlamak için, kilometrelerce duvar örmeye gerek yoktu.

Ancak bu gözlemler, elimizde olmadan bizi bu av türüne ait toplumsal bir görüngüye yöneltmekte: Av, sonuç olarak bir tek kişinin değil, grubun sürekli olarak yoğun şekilde desteklemesini zorunlu

kılan, organize bir olaydır. Bu nedenle M.Ö. 10. bindeki avcılar, doğayı da hesaba katmaları gerektiğini çok iyi bilmekteydiler. Bu durum doğal olarak, hasadı garantiye almak için, bazı sürülerin en azından belirli bölgelerden uzuk tutulmasını gerektirmekteydi ve bu Karacadağ için de gerçerliydi. Böyle bir şey sadece farklı grupların ortaklaşa hareket etmeleri ile gerçekleştirilebilirdi.

Göbekli Tepe çevresindeki süreç de bölgede ortaklaşa bir ilişki ağını oluşturmuştur. Avda olduğu gibi yapıların inşası, dikilitaşların yapımı, büyük grupların birleşmesini ve ortak hareket etmesini zorunlu kılmaktaydı. Bugün Göbekli Tepe'de gördüklerimiz -anlamlarını çoğu zaman çıkaramasak ya da bazen sadecede tahmin edebilsek de- onları yapanlar ve ziyaret edenlerin bileşik sosyal ve tinsel ilişki ağına işaret eden resim ve işaretlerdi. Bu ilişki ağının ne kadar geriye gittiğini ve 9. binin kültür donanımının, daha sonraki dönemler de ne kadar korunageldiğini bilemiyoruz. Yaklaşık M.Ö. 8000'lerde, Göbekli Tepe'de bir sembol dilinin kendine özgü belirtilerine işaret eden arkeolojik kaynaklar bitmiştir.

Ancak, çok eski geçmişte, büyük oranda *Homo sapiens*'in gelişimine paralel olarak, kültürel bir belleğin oluşmakta olduğu sonucunu çıkartabiliriz. En geç Üst Paleolitikte (yaklaşık M.Ö. 35.000 - 12.000) Buzul Çağı avcılarının konaklama yerlerinde ve kutsal mağ ralarında, bellek güçlendirme tekniğine işaret eden bir (resim) sistemin farklı bir şekilde var olduğunu görmekteyiz. Yeni araştırma sonuçlarını göz önüne aldığımızda, başlangıçta amaçlı kullanılan mağaraları, Assmann'nın Eski Mısır'da, daha fazla başlangıç çilesinden geçmek yerine okumayı öğrenen erkek çocuk örneğindeki gibi, atılan ilk adım olarak kabul edebiliriz: Gerçi, Paleolitik Çağ erkek çocuğu, büyük olasılıkla bazı ritüel çilelerden kurtulamamış olsa da, mağara duvarlarındaki resimleri "okumuş", böylece gerçek hayatta karşısına çıkabilecek bazı gerçeklikleri -en azından ilk insiyatifin sebebi olabileceğini- önceden öğrenmiştir.

Mağara betimlerindeki resmin iletmek isteği mesaj ile, Göbekli Tepe'deki işaretlerin karşılaştırılmasından da bir şey elde edememekteyiz; ancak bunların ikisi de kısa zaman öncesine kadar hiç beklenmedik şekilde- oldukça gelişmiş bir halde karşımıza çıkmıştır. Hiç

kuşkusuz, yaratıldıkları kültür için büyük önem taşıyan -aksi halde bu kadar çaba ve özen gösterilmezdi- bazı konu ve olguları, gördüğümüz gibi etkileyici tarzdaki görkemli yapılarla, uzun zamanları aşacak şekilde aktarabilen belleği güçlendirici araçlar da vardı.

Ama acaba Paleolitik mağara resimlerini ve Neolitik kabartmaları yapan ve onu seyreden insanların ilişkide olduğu mekân ve zaman ne kadar büyüktü? Yoksa karşısında durduğumuz, sonuç olarak sadece kültürel bir belleğin ada benzeri maddeleşmesi midir? Sormaya devam edelim; acaba bir Taş Çağı kültürel belleğin aktarılagelmiş izleri ispatlanabilir mi ve acaba bizler arkeolojinin yardımıyla, bizi binyılların labirentinden çıkaracak bir Ariadne ipini (Hellen mitolojisinde, Prenses Ariadne'nin Theseus'a hediye ettigi ve onun labirentten çıkmasını sağlayan ip -ç.n.) mi arıyoruz?

Örümcekler, Yılanlar, Kırkayaklar ve Neolitik Sınırların Ötesine Bakış Olasılıkla Göbekli Tepe'deki örümcekler böylesi bir ipin ucunda ağ örmektedir, çünkü bu dikkati çeken hayvan desenini, Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'a (M.Ö. 6800 - 6000) ait bir yerleşmede baskı mühürlerde de görmekteyiz (Resim 95). Ancak Göbekli Tepe'den çok daha sonraya tarihlenen bu buluntu, Kuzey Suriye'deki Tell Sabi Abyad'da bulunmuştur. Damga izinde en önemli desen olarak üçgenlerin içindeki zikzak çizgiler görülmektedir. İki ya da çoğunlukla üç M biçimli çizgi üst üste gelmektedir. Bir üçgen, yukarıda M çizgileriyle açılmış alanı doldurmakta ve aşağıdaki iki alanın içine de bir üçgen yerleştirilmiştir Göbekli Tepe'deki buluntuların konumu göz önüne getirildiğinde, bu desenin "altı ayaklı örümcek" olarak yorumlanması abartılı değildir. Üçlü M çizgiler ayakları göstermektedir. M işaretlerini baş aşağı çevirdiğimizde ise, yukardaki üçgenler göz oluvermekte; aşağıdaki tek üçgen ise örümceğin gövdesini göstermektedir.

Bu bizi Sabi Abyad'da karşılaştırma yapabileceğimiz bir diğer buluntuya yönlendirmektedir. Arkeolog Kim Duistermaat bu tür deseni "tırtıklı yapraklar" olarak tanımlamıştır, ama acaba onun gözlemleri doğru mu? Daha önce sözünü ettiğimiz Neolitik Çağ'a tarihlenen

Tell Qaramel'de karşılaştırma yaptığımız bir buluntuya baktığımızda başka bir sonuca varmaktayız: Orada ortaya çıkartılan bir gövde yüzeyinde, karşısında çam dalına benzeyen garip bir şey olan bir yılan resmi görmekteyiz. Daha yakından baktığımızda ise, küçük, açılı biçimlendirilmiş bir baş görmekteyiz; bu da burada yeniden bir hayvan betiminin söz konusu olduğunu bize göstermektedir. Bir yılan gibi uzanmış, ama dümdüz ve gövdesinin iki tarafina eşit olarak dağılmış 21 tane ayağı var. Burada, chiopden grubundan, kırkayaklarla yakın akraba böcekler gibi gövdesinden eklem bacakları çıkan bir türle karşı karşıya olduğumuz çok açık. Buradaki resim, Sabi Abyad'daki hayvan betimine oldukça benzemekte; yani tırtıklı bir yaprakla hiçbir ilişkisi olmadığı kesin.

Bu böceklerin oldukça büyük ve çok zehirli türleri bulunmakta; bu da Tell Qaramel'deki Taş Çağı taş ustalarının, böyle bir deseni yılanlarla birlikte yapması için bir neden olmuş olabilir. Kırkayak ya da çıyanlar 25 cm uzunluğunda olabilmektedir. Düz ve eşit oranda parçalara bölünmüş gövdeleri lâmise renginden yeşilimsi kahverengine değişmektedir. Her parçadan, 21 ya da 23 olan ayaklardan biri çıkmaktadır. Geceleri aktif olan bu böcekler ışıktan kaçar. Oldukça çabuk hareket ederler, taşların altında yaşarlar. Saldırgandırlar ve zehirli bölümlerini avları için, zor durumda kaldıklarında ise savunma amacıyla kullanırlar. Hayati tehlikeleri olmasa da, ısırdıkları insanda şiddetli ve uzun süren acıya neden olurlar.

Tell Qaramel'deki gövde yüzeylerinde (Resim 96), kendilerinden korunulması gereken iki zehirli hayvan betimi olduğu kesin. Çıyan betimindeki ayak sayısı tam olarak sayılamamakta; bu durum "kırkayakta" hiç de şaşırtıcı değil. Yukarıda da belirtildiği gibi, ayak sayısı ne isim sıfatındaki gibi 40, ne de Tell Qaramel'de olduğu gibi 21'dir; tam tersine 42'den 46'ya kadar değişmektedir.

Buradaki gövde yüzeyleri, Tell Qaramel'de üzerinde çıyan betimi olan tek buluntu değildir. İşlevi bilinmeyen, oval çizgi gruplarıyla bezenmiş taşlar üzerinde, yine iki tarafında çam ağacı dalına benzer iki nesne olan, birbirine paralel iki yılan görülmekte. Daha önce açıkladığım gibi, bu desenleri de çıyan olarak tanımlamama şaşırmayın. Betimlenmiş bu iki çıyanın ayak sayısı 39'dur; böylece ger-

çekte 38 olan bu türe ait bacak sayısıyla büyük yakınlık göstermektedir. Sağdaki örnekte, çıyanda karakteristik olan çekici ayaklar bile seçilebilmektedir. Çıyan, son iki ayağını haraket etmek için değil bir tür anten gibi kullanır.

Bir kere Tell Qaramel'deki çıyanı bu şekliyle tespit ettikten sonra, buranın ikonografyasında birdenbire, çam ağacı dalına benzeyen desenler çoğalmakta. Hiç kuşkusuz bunların hepsi çıyan betimi değildir ve Göbekli Tepe'de Dikilitaş 33'te bulunan, yukarı doğru çıkan köşe dizisinin, bugünkü bilgilerimize göre bu şekilde yorumlanamayacağı da ortadadır: Aynı kabartmada oldukça ayrıntılı gösterilmiş örümceği dikkate aldığımızda, sadece geometrik açı dizisinin yeniden betimlenmesinin dışında, bir kırkayakta görülebilecekten daha fazla anatomik ayrıntı dikkati çekmektedir.

Ancak Kalkolitik baskı mühürlerin, özellikle de İran'da bulunanların, yeniden yorumu gerçekte inandırıcı gelmektedir. Kalkolitik Çağ, insanlık tarihinde Taş Çağı'ndan Tunç Çağı'na geçişteki ara evreyi b e lirtmek için kullanılmaktadır. O zamanki mühür resimlerinde en önemli desen olarak keçi cin görülmektedir; bu konuya daha sonra ayrıntılı bir şekilde değineceğiz. İlk olarak, iki eliyle bir yılan kavrar ken gösterilen betimine dikkat çekmekle yetinelim. Fakat farklı mühürlerde keçi cinin sağ ve solunda yılanların yerine, bildiğimiz "çam ağacı dalı" görülmekte. Acaba olağan bir keçi cin betiminde bir çam ağacı dalının ne işi olabilir? Keçi cin, zehirli çıyana saldırdığında ise, resim anlamlı bir şekilde yılan kümesi resmine biraz daha yaklaşmaktadır.

Yılanlar ve çıyanları tutan keçi cinden, Sabi Abyad'daki mühür baskılarında sözümona bir dal ya da bir yaprak deseni tutanlara geri dönelim. Burada da resimsel anlamı izlemek isteyenler bir çıyan görebilirler. Sabi Abyad ikonografyasında, dikkat çekici iki hayvanın, örümcek ve çıyan var olduğunu söyleyebiliriz. İki örnekte de en küçük "ikonografik payda", hayvanların zehirli ve tehlikeli olması görülmektedir. Böylece mühürlerdeki resimler bir anlamda kendilerini açıklamaktadır: Bu tehlikeli-zehirli hayvan resimleriyle bezenmiş mührün bozulması ve böylece de mühürlenmiş nesnenin

düşmanlardan korunması amaçlanmaktadır. Sadece bu nesneye el atmak isteyenlerin bile, bu iki hayvanın yol açacağı büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalabilecekleri gösterilerek ürkütülmeleri amaçlanmaktadır.

Örümcek ve çıyan desenleri Sabu Abyad'da, iki ya da üç paralel S biçimli köşeli çizginin yer aldığı bir diğer desen grubu içinde de görülmektedir. Sabi Abyad'daki mühür baskılarda desen hazinesinin büyük bir bölümü, hem İlk Neolitik hem de Göbekli Tepe ikonografyasını yansıtmaktadır. Dikkat çekici bir istisna şimdiye kadar İlk Neolitikten bilinmeyen keçi ve oğlak resimli mühür baskılardır. Ancak bizler, şimdiye kadar Göbekli Tepe'de rastladığımız ve her kazı döneminde daha da artan hayvan desenlerinin uzun listesinden yola çıkarak, burada bundan sonra keçi desenin ortaya çıkmayacağını söyleyemeyiz.

Bulunan desen gruplarının daha da çoğalmasının, İlk Neolitikteki işaret ve sembol konusundaki bilgilerimizi artıracağı ve böylece de günün birinde belki de taşlardaki resim belgelerini söz dizimiyle ve bununla bağlı olarak da söylenmek istenenleri anlayacak konuma gelebileceğimiz umuduyla çalışmaktayız. Kesin olan, Göbekli Tepe'de Neolitik Çağ insanlarının sadece görkemli mimariye sahip olmadıkları, aynı zamanda büyük bir sembol hazinesine ve mesajlarını hem kendi dönemlerindeki hem de kendilerinden sonraki kuşaklara anlaşılır bir şekilde bırakabilecekleri çok ayrıntılı bir işaret diline sahip olduklarıdır.

Büyük bir sembol hazinesi ve yapılarındaki görkemlilik, sonuç olarak sadece buna uygun gelişkin toplumsal bir organizasyon düzeyiyle mümkündür. Paleolitik Çağ'da Avrasya'yı, avcı toplulukların bu tür gelişimlerinde ait temel bölge olarak gördüğümüz için, Neolitik Çağ'ın erken dönemlerinde, Yukarı Mezopotamya'da esas karakteri avcı olan "yüksek kültür"e rastlamamız pek şaşırtıcı olmamalıdır. Ancak şaşırtıcı olan, birdenbire sona ermesidir; çünkü avcıların o görkemli döneminden, Çanak Çömlekli Son Neolitiğe pek bir şey kalmamıştır.

Sabi Abyad'da kendini gösteren olasılıklar, Son Neolitikte, İlk Neolitik sembol dünyasındaki konuları yeniden bulmak demektir ve bu nedenle çok daha ilginç gözükmektedir Bu izleri daha geniş bir temelde, Neolitiğin evreler sınırından Eski Doğu yüksek kültürlerinin olduğu döneme kadar takip edebilme olanağı olsa idi, böylelikle resim buluntular kendilerini, hem ikonografik konular hem de anlam olasılıkları yönünde açıklayabilirdi. İlk Neolitiğin zengin ve neredeyse bereketli denebilecek resim dünyası, olasılıkla Buzul Çağı'ndaki kamp ateşinin ışıltılarıyla biraz daha aydınlanabilir, böylece daha sonraki binyılların mütevazi maddesel kültürü, çok eski insan geçmişinin desenleriyle süslenebilirdi. Geçmişin taştan şahitleriyle geriye bakmak, belki sonunda bazı yerlerin ve bazı Eski Doğu mitolojik öykülerinin çok ama çok geriye doğru uzanan izlerini bulmamıza yardımcı olabilir.

Bu izin üzerinde, bir kereliğine keçi kafalı insanı takip etmek faydalı olacaktır; çünkü biraz önce onu, yılanların, çıyanların terbiyecisi olarak gördük ve söz verdiğimiz gibi bir kereliğine biraz daha yakından gözleyeceğiz.

Keçi cin İle Taş Çağı Şamanlarını Arama Şeytan keçiler, özellikle İran'daki Obeyd Dönemi baskı mühürlerinde karşımıza çıkan karışık bir yaratıktır. Böylece zamansal olarak M.Ö. 5. ile 4. binde bulunmaktayız. Keçi, başını, bir insan gövdesinin üstünde taşımaktadır; özellikle de gagalı ayakkabıları tercih eder ve çevresi, becerii yle ve büyük bir güçle terbiye ettiği farklı hayvanlar tarafından bunların arasında genellikle yılanlar ve çıyanlar bulunmaktadır çevrilidir. Şeytan keçi, Ön Asya'da en erken ortaya çıkan doğaüstü bir yaratıktır. Ama doğaüstü ne anlama gelmekte? Bir tanrı mıydı acaba? Bir yaratığın tanrı olabilmesi için ne gibi şartları yerine getirmesi gerekmekteydi? Kendine ait bir isim ve kimliğe sahip olmalı; dualar ve kurbanlarla karşılanmalı; her zaman her yerde olmalı, ki böylece toplum için görevlerini yerine getirebilsin. Buna karşın bir cin için ise, sadece başlangıçta kişisel olmayan bir güç olması yeter. Bununla birlikte, günümüz dilinin yüklediği anlamın tersine, Eski Yunancadaki *daimon,* önsel olarak (*a priori*) kötü anlamına gelmemektedir.

Burada biraz ara verip terminolojiye açıklık kazandırmak zorundayız. Arkeolojik buluntuda, farklı hayvanları kendisinde birleştiren ya da insan ve hayvan özelliklerini bir arada bulunduran karışık yaratıklar, çoğunlukla cin ya da canavar olarak tanımlanır. Mezopotamya sanatındaki karışık yaratığın büyük ailesinde "cinler" ve "canavar lar" birbirlerinden aşağıdaki şekilde ayrılır: Dört ayak üzerinde yürüyen hayvanlar, canavar; insan gibi dik durabilenler ise cin olarak tanımlanır. Bununla beraber her seferinde karışık yaratığın gerçek kişiliği, bu tür sınıflandırma ve bundan çıkan karakterleştirme ile cin kimliğini bulmaya yetmez.

Araştırmalara göre karışık yaratıkların ortaya çıkış öyküsü birçok evreden geçmiştir. M.Ö. 5., 4. ve erken 3. binde Obeyd ve Uruk Dönemi'nin ilk şekillendirici evresinde, farklı hayvanların karakteristik yapıları, güçlü ve tehlikeli karışık yaratıklarda birleşmiştir. Karışık yaratıklar M.Ö. 3. binde, Akkad Hanedanlığı zamanındaki ikinci evresinde, korkunç canavarlar olarak yakalanır ve cezalandırılır; bu konu, Akkad hükümdarının politik bir programında, genel düzeni sağlayan bir elçiyle birleştirilebilir. M.Ö. 2. binin başlarındaki Eski Babil Dönemi'nde ise iyi niyetli ve kötü niyetli yaratıkların çatışmasına dönüşür. M.Ö. 2. binin ikinci yarısında hayvan başlı cinler çoğunluktadır ve Yeni Babil Dönemi'nin sonlarına kadar, *Lamashtu* ya da *Pazuzu* örneklerinde olduğu gibi, bireyleştirilen korkunç yaratıklar olurlar.

Araştırmalar, bazı haklı nedenlerle cin ve canavarların başlangıcını Obeyd ve Uruk Dönemi'ne tarihler; ancak eğer genel olarak daha eski bir köken tahmin ediliyorsa, gerçeklerle ne kadar yakından yüzeleşirseniz yüzeleşin, Ön Asya'daki arkeolojik ve tarihsel kaynaklar böyle bir tahmini destekleyecek yeni bir şey sunacak durumda değildir. Olası tarihöncesi kökler, ne olursa olsun -aslında şaşırtıcı bir şekilde- Ön Asya Neolitik ikonografyasında neredeyse yok gibidir. Anadolu'da keşfedilen Çatalhöyük'te resim ve desenlerdeki yaratıklar, ki bunlar yırtıcı hayvanlardan üstün yaratıklar değildir, kişiler ne gibi koşullar öne sürerlerse sürsünler, cin ve canavar kategorisinde tanımları ölçütleri doldurmamaktadır.

Diğer Neolitik Çağ yerlerindeki buluntular da şimdiye kadar bu soruyu cevaplamada yardımcı olamadı. Belki de şimdiye kadar yayımlanmamış Nevali Çori'nin küçük plastik buluntuları bazı şeyleri gizlemekte, ama bunlarla ilgili de pek bir şey bilmemekteyiz. Belki de Nevali Çori'nin "kuş insan"ı bu kategoriye yerleştirilebilir, ama öncelikle burada insan yüzlü bir kuşun mu, yoksa kuş kılığındaki bir insanın mı olduğu sorusu cevaplandırılmalıdır. Sonuç olarak aynı şey Nevali Çori'deki, doğaldan daha küçük, kolları ve başı olasılıkla bir kuş gibi tamamlanacak torso (heykel gövdesi -ç n.) buluntusu için de geçerlidir. Şu ya da bu şekilde karşılaştırılabilecek başka betimler de vardır, ancak bu sorunun cevaplanmasında bize bir faydası dokunmamaktadır.

Karışık yaratıklar, hiç kuşkusuz Mezopotamya ikonografyasının bir buluşu değildir. Çok daha önceleri Avrupa Paleolitiğinde, Üst Paleolitikte (yaklaşık M.Ö. 35.000-12.000) karşımıza çıkmaktadır. İnsan betimleri gerçi Buzul Çağı sanatında çok enderdir, ama karışık yaratık betimleri ondan daha seyrek görülmektedir. Şimdiye kadar bilinen en eski betim, Avusturya'da Las Caldas'ta bulunan geyik boynuzu üzerine yapılmış, keçi kafalı (tam olarak belirtecek olursak oğlak) bir yaratıktır. Orta Magdalen'e (Üst Paleolitik Çağ'ın sonundaki en önemli kültür), yani yaklaşık M.Ö. 14.000'e tarihlenmektedir. Karşı karşıya duran iki betim yarı plastik tarzda gerçekleştirilmiştir. Oğlak başı ve insana ait gövde büyük oranda korunagelmiş ve cinsel organ bölgesi ile vulva (kadın cinsel organı) açıkça belli olmaktadır. Ayakları, tırnaklı bir şekilde sona ermektedir. Boynuz çubuğunun arka yüzündeki ikinci betim ise benzer şekilde çalışılmış, ancak ayrıntılar, özellikle de yaratığın cinsel organı tam olarak saptanamamıştır. Belki de ön tarafta sadece keçi kafalı figür sırtından gösterilmiştir. Bunun dışında, Fransa Dordogne'yasındaki Abri Megé'de bulunan Magdalen Dönemi'ne tarihlenen oyuk çubuğun üstünde; atlar, kuşlar ve yılanlar arasında, keçimsi başları ve insan ayakları olan, kazınmış üç tane "cincik" tespit edilmiştir.

Paleolitikteki küçük sanat eserleri arasında, hayvan başlı karışık yaratığın en eski ve en iyi tanınan örneği, Güney Almanya Lonetal'de ki Hohlenstein-Stadel'de Augrignac (M.Ö. 35.000 - 22.000) Döne-

mi'ne tarihlenen buluntudur: Aslan başı, uzunca gerilmiş bir insan gövdesinin üstüne yerleştirilmiş, kassız kollar ise gövdeye paralelce uzanmaktadır. Çarpraz şekilde yukarı doğru uzatılmış ayak tabanları, bir dans pozisyonunu hatırlatmaktadır. Oldukça bükülmüş olarak betimlenen figürün gövdesi dans eden birine uymasa da, bu durumu, yapıldığı malzeme olan mamut üst çene kemiğinin sınırlı olanaklarla oyulmasıyla açıklayabiliriz.

Çok daha önemli buluntular ise, mağaraların duvarlarında, kaya sığınaklarının ya da yapılarda tespit edilen Buzul Çağı parietal sanatı (duvar sanatı) betimleridir. Hayvan başlı karışık yaratıkların çok sayıda örneğine Gabillou, Trois Fréres, Fontanet, Altamira ve Chauvet mağaralarında rastlanmıştır. Dordogne'da Gabillou'daki gravürde ayrıca "*Le sorcier*" yani "büyücü" olarak tanımlanan, bizon kafalı insan benzeri bir figürü tespit edilmiştir. Olasılıkla boğa başı, ağzında bir flütle basit bir çizgiyle çizilmiştir; flütü tutmuş olabilecek uzvu ise tam olarak korunamamıştır.

Benzeri diğer karışık yaratıklar ise, örneğin Trois Fréres Mağarası aralarında birinin müzik yaptığı açıkça görülebilmekte- ve diğerleri, eğer bazı isimleri sıralamak gerekirse; Fontanet, Altamira, Candamo, Pech-Merle, Los Casares, Les Combarelles ve Hornos de la Peña mağaralarında ele geçmiştir. Yakın geçmişte, Grotto Chauvet'ta siyah renkle yapılmış bizon kafalı, ayakları ise insan ayağı olarak tahmin edilebilen bir yaratık bulunmuştur.

Mezopotamya arkeolojisindeki ölçütleri bu betimlere uyguladığımızda, bazı şeyler hızla netleşmekte: Buzul Çağı sanatında ilginç bir durum olarak dört ayaklı "canavarlar" görülmez; ama yine de "cinlerle" karşı karşıya kalmaktayız. En önemli kişiler, betimlenen boynuzların, yani geyik boynuzlarının kapsamlı bir sınıflandırılmasında, oransal üstünlük sağlayan insan biçimli yaratıklardır: İşte burada "keçi cin" ortaya çıkmaktadır.

...ve Sahra'nın Köpek Kafalıları Pleistosen-Buzul Çağı (Geç Pleistosen: yaklaşık M.Ö. 130.000 - 10 000) Avrupa sanatını, Göbekli Tepe resim dünyasını anlamak, ama bunun da ötesinde kullanılabilir

kılmak için kısaca Buzul Çağı sonrası kaya resimlerine de bakmalıyız. Yeniden oldukça benzer bir sonuca ulaşmaktayız: Resimler zengin bir insan biçimli "cin", yani hayvan başlı yaratık repertuan göstermekte dir. Dikkati çekici şekilde, burada da dört ayaklı "canavarlar" yoktur. Resimlerin tek tek tarihlenmesi sorunlu olsa da, bunların istisnasız Buzul Çağı sonrasına ve büyük olasılıkla Tunç Çağı öncesine tarihlendiği ile ilgili var olan sonuçlarla yetinelim (Resim 97).

Bazı buluntuları kısaca tanımlayalım: Sahra kaya resimleri, özellikle de Libya'da Messak Dağları'ndakiler arasında çok sayıda hayvan başlı yaratıklar vardır. Köpek kafalı kişilerin betimleri genellikle tek ya da grup içinde gösterilmiştir. Uzmanlık dilinde tanımlandığı şekliyle *kynokephalen*'ler, keçi cinler gibi aynı ağaçtan oyulmuştur. Senaryo doğrudan doğruya bir Afrika biyotopuna uygulanmış gibi gözüküyor Köpek kafalılar; bufalo, gergedan, suaygın ve fillere saldırarak, onları kolayca havaya fırlatacak kadar güçlüler. Çoğu kez erotik sahnelerde de ortaya çıkmaktalar.

Arap Yarımadası'ndaki kaya resimleri ise kısmen daha az tanınmaktadır. Kuzeybatı Suudi Arabistan'daki Jubba kaya sanatı eserlerinde yeniden keçi kafalı yaratıklar a karşılaşmaktayız. Kısa bir süre önce Türkiye'nin batı kıyısındaki Latmos Dağları'nda yeni kaya resimleri keşfedildi. Herakleia kentinin çevresinde, daha önceden bilinmeyen, çok sayıda şaşırtıcı desenleri olan kaya resimleriyle karşılaşıldı. Burada, av sahnelerinde şimdiye kadar rastlanmamış da olsa, keçi cinleri çok yakından hatırlatan T ve M başlı yaratıklar görülmektedir. Latmos ve Jubba resimlerinin kesin tarihlemesi şimdiye kadar yapılabilmiş değildir. Burada da resimleri Buzul Çağı sonrası ile Tunç Çağı öncesi arasında sınırlamak durumundayız. Tarihlemeden daha önemli olan ise, bizileri ilgilendiren bağlamda T ve M başlıların Latmos'ta gruplar şeklinde görüldüğüdür. Böylece Sahra, Suudi Arabistan'daki Jubba ve Türkiye'deki Latmos kaya resimlerinde pek çok kez T ve M başlı yaratıklar birlikte görülmektedir. Böylece de kendilerine ait bir kimlikleri yokmuş gibi gözükmektedir.

Daha önce açıklanan hayvan başlıların -theriokephalen- Alt Paleolitikten Buzul Çağı sonrasının farklı dönemlerine kadarki kaya resmi

buluntu yerleriyle olan akrabalık ilişkilerini kabul ettiğimizde, bu ilişki ne kadar yakın ya da ne kadar uzak olursa olsun, Mezopotamya mühür baskılarındaki keçi cinler, araştırma tarihinde de belirtildiği gibi, ovada kalmaktadır. Bir tanrı değildir o. Bunu, Mezopotamya keçi cinlerdeki örneklerde görülen, iki tür varlığın bir sahnede birbiriyle birleşmesinden çıkarabiliyoruz. Bir tanrı için gerekli olan kendine ait kişilik, böylece keçi cin için imkânsızlaşmakta. Her zaman insan vucüduna benzeyen gövde ile hayvan kafası ilişkisinde gözüken, bazen de bir tür hayvan karışımı üst gövde olarak ortaya çıkan karışık yaratıklar, hiç zorlanmadan daha çok Paleolitik ve Buzul Çağı sonrasına ait büyük gruba dahil olabilmektedir. Hayvan vücudu üstünde insan kafası ise, hem Paleolitik hem de Buzul Çağı sonrası tarihöncesi kaya resimlerinde görülmemektedir (Resim 98).

Şamanizmin Erken İzleri Bizler çok daha uzun bir süre, hayvan kafalı, insan benzeri karışık yaratıkların dallı budaklı akrabalarıyla uğraşıp durabiliriz, ancak biraz ara vermek istiyoruz; çünkü tekrarlanması ve saptanması gereken önemli bir gözlem söz konusu: *Buzul Çağı sonrası ile Tunç Çağı öncesi kaya resimlerinin bütün repertuarında -ve bu global olarak geçerli olduğu görüntüsü vermekte- tabiri caizse hayvan başlı insanlar bulmakta, ama insan kafalı hayvanlara rastlamamaktayız.* Ne *Kentauros* (yarı insan yarı hayvan yaratık -ç.n.) ne sphenks (kadın başlı, aslan vücutlu heykel -ç.n.) ne de denizkızı görülmekte. Aslında çok ilginç. Yeniden insan başlı hayvan değil de hayvan başlı insan gövdesi. Aynı zamanda ilginç olan Ulm yakınlarındaki Hohlenstein-Stadel'de bulunan aslan insan ve Trois Fréres'teki büyücüdür; ikisi de dans etmektedir. Ve dans etmek ya da en azından spor hareketleri yapmak, çok sayıda theriokephaleni'lerde görülmekte. Bu karışık yaratıkları ve yaptıklarını anlamanın yollarından biri Şamanizmde yatmaktadır. Bu konuda, burada üzerinde duramayacağımız ve durmak istemediğim kadar çok yayın var. Bu sorunun arkeolojik araştırmalarda bir konu halini almasında büyük katkıları olan Jean Clottes ve David Lewis-Williams'ın çalışmalarını, bu eserleri temsilen kabul edebiliriz. Etnografik olarak belgelenmiş Şaman avcı topluluklardaki işleyiş aynı

temel örneğe göre gerçekleşir. Dans ve sıkça uyuşturucu kullanımıyla trans hale geçmeye çalışılır. Trans halinde ise, bir hayvan olunduğuna inanılır ve bu güçle diğer dünyalarla ilişki kurmaya çalışılır. Yani dans ritüelin en önemli parçasıdır. Eğer bu olay resimsel olarak betimlenmek istenirse, dans, neredeyse zorunluluktan ötürü, iki ayaklı insan gövdesiyle gösterilebilir. Hayvan başı, hayvana dönüştüğünü ortaya koyar. Bu durum da neden insan başlı hayvanlarla değil de tekrar tekrar theriokephalen'lerle karşılaştığımızı açıklamaktadır. Böylece hayvan başlıları, hayvan maskesi takmış insanlardan çok; bir hayvana dönüşmüş Şamanlar olarak anlamalıyız. Bu nedenle de bazen ayaklar o sırada dönüşülen hayvanın ayaklarını göstermektedir.

Şaman, eylemi sırasında duruma göre resim de çizmektedir; bu iş için eğitilmiştir ve gerekli malzemelere de sahiptir. Resim alanı olarak çoğunlukla kaya duvarları seçilir. Kayanın burada, bir araç olarak kendine ait bir anlama sahip olduğu kesin. "Açıl susam açıl!" da olduğu gibi, Şaman da kapalı kaya duvarından farklı sembol ve yaratıklar ortaya çıkartır.

Arkeolog Lewis-Williams'ın Çatalhöyük duvarlarında, içi yabani hayvanların kuş gagası, çene alt kemiği ve dişleriyle dolu olan yeniden şekillendirilmiş "göğüsleri" bu anlamda yorumlamasına katılmaktayım. Mellaart, bu hayvan kalıntılarını ölüm sembolü şeklinde yorumlayarak bir sonunca varmak isterken amacına ulaşamadı. Bu ısırma aletleri, duvardan dışarı doğru taşan hayvanların ağızlarını göstermekteydi; çünkü Şamanlar tarafından çağrılmışlardı. Bu hayvanlar aracılığıyla Şaman doğaüstü güçlere sahip olmaya çalışmaktaydı; onlarla konuşarak bazı işlerini yerine getirebilmek için artık kendisi de bir hayvana dönüşmüştü.

Göbekli Tepe'de de Şamanların aktif olduğunu kısmen düşünebiliriz. Acaba ilginç bir şekilde insan gibi çöken, dans eden turna yaratıklar da mı bu Şamanist bağlamın içinde? Göbekli Tepe'de Şamanların etkisinin nasıl olduğunu ayrıntılı şekilde doğal olarak bilemiyoruz. Henüz betimlerde kesin olarak saptanmış değil; ama yine de sabırsız olmayalım, çünkü kaya resimlerinde de çok sık olarak karşı-

mıza çıkmakta. Mezopotamya mühür resimlerindeki keçi cin, olasılıkla daha sonraki kuşaklara kadar ulaşmış gibi gözüküyor. Kendimize sorduğumuz soru, acaba bu keçi cinler (burada tanımlanmak istenen doğal olarak sözü geçen mühürleri kullananlardır), avcılarıın o uzun bir zaman yayılan anılarının gölgelerini kendilerinde taşımış ve böylece de o uzak dönemlere aktarmıştır; çünkü burada kendi meslektaşları ve öncülleri - burada bir spekülasyona cesaret ediyoruz- halen o büyük T başlı dikilitaşlarda davulların sesleriyle mi dans ediyorlardı? Bu soruyu cevaplamak da çok zor, ama en azından, daha önce Nevali Çori'de karşılaştığımız garip, kara kurbağası kılıklı yaratık, daha önce sözü ettiğimiz Tepe Giyan'dan çıkarı Obeyd Dönemi mühüründe de dans etmektedir.

Tepe Giyan'daki mühür betimi, Neolitik Çağ yerleşmesini ziyaretimiz sırasında gördüğümüz, Nevali Çori'de kabartma kâsedeki sahneyi hiç kuşkusuz tekrarlamakta; sadece kabartma kâsedeki kara kurbağa benzeri yaratığın iki tarafındaki kişiler, keçi kafalı betimlenmemişlerdir. Genel olarak İlk Neolitik ikonografyasındaki birçok konu, sadece Sabi Abyad'daki Çanak Çömlekli Neolitikte değil, aynı zamanda M.Ö. 5. ve 4. bindeki mühürlerde de tekrarlanmaktadır. Bu dönemden en göze çarpan örnekleri, keçi cin konu grubundaki mühürler oluşturmaktadır. Gerçi keçi kafalı, İlk Neolitiğe kadar görülmese de, mühürlerde etrafını çevreleyen hayvan alemi, orada da yeniden ortaya çıkmaktadır

Aynı şekilde, şimdiye kadar Göbekli Tepe'de altı tane yaban domuzu kabartması ve dört tane de yaban domuzu heykeli bulunmuştur. Domuzlar, daha doğrusu yaban domuzları mühürlerde sık sık resim deseni olarak gözükmektedir. Aynı durum yılanlar için de geçerlidir; neredeyse Göbekli Tepe'de iki dikilitaştan birini süslemektedir; ama aynı zamanda keçi cin ile birlikte aynı resim içine yerleştirilmişlerdir. Olasılıkla bugüne kadar Göbekli Tepe'de tespit edilen tilki ve kuş kabartmaları da aynı bağlam içindedir. Tilki ve köpeğe benzeyen dört ayaklılar, mühürlerde kuş betimleri kadar sık görülmektedir.

Hiç kuşkusuz bir fark olarak, mühürlerdeki hayvanların genelde av sahnesine bağlı olduklarını, ancak Göbekli Tepe'deki hayvanlarda ise

genelde böyle bir zorunluluğun olmadığını, onlardaki ilişkinin, belirlenen sahne çerçevesinde yana yana bir arma düzeniyle sıralanmış olduğunu görmekteyiz. Yine de keçi cine eşlik eden hayvanlar aleminin, İlk Neolitiktekilerle yakın akraba olduğu görülmekte. Bu akrabalık, daha önce sözü edilen Tepe Giyan ve Nevali Çori'deki kara kurbağa benzeri yaratıklar göz önüne alıdığında, iki dönemin arka planındaki benzer biyotopları aştığı görüntüsü vermektedir. Bu bağlamda ilginç olan ise, Neolitikte sürekli öne çıkan bir motif olan kadınlık betimleri, hem Göbekli Tepe'de hem de eski mühür resimlerinde neredeyse hiç görülmemekte. Bu konunun, geniş anlamda gücü temsil eden mühürlerde pek önem taşımadığı görülmekte.

Hayvan başlarının, kaya resimlerindeki avcı toplulukların Şamanist ritüelleriyle ilişkisi her haliyle oldukça yakın; büyük olasılıkla bu farklı yönlerden de gerçekleştirilmiş. Burada Mezopotamya keçi cinini dışarda tutmak için bir neden yok. Böylece tarihöncesi sanatta insan başlı hayvanların olmaması, bizi daha fazla şaşırtmamakta: Hayvan gövdeli ve insan kafalı yaratıklar, yani hayvan gibi dört ayak üzerinde yürüyen "canavarlar", en azından Eski Dünya'da, iki ayaklı "cinlerin" tersine, ilk kez ortaya çıkan yüksek kültür mitolojisinin bir yaratığıdır. Öte yandan bu hayvan kafalı insanlar yani Şamanist kılıklılar yaşlıdır; böylece insan tek başına Neolitiğin resim dünyasına giden girişi bulabilir.

Hiç kuşkusuz her kaya resmi, Şamanist eyleme işaret eden bir belge değildir. Bu durum özellikle geç dönemlerde gittikçe daha geçerlidir. Ancak böyle olunca da, eseri yaratanın eğitimli sanatsal becerisiyle isteyerek oluşturduğu resimlerin ortaya çıkışındaki bağlam, açıkça anlamını yitirmekte; böylece de artık bundan sonra herkesin kaya resmi yapabildiği şeklinde bir görüntü ortaya çıkmaktadır. Bu durum, geç dönemlerdeki resimlerin çoğunda söz konusu olan ortalama kaliteden çıkartılabilmektedir. Aynı zamanda büyük oranda noktalayarak ya da kazınarak, en azından boyanmadan yapılan betimler, bu kalite düşüşü yorumuna uymaktadır; çünkü geçici ve eğitim almamış ziyaretçiler, beraberlerinde ne boya ne de fırça getirmiş olamaz. Tunç Çağı ve özellikle de Demir Çağı kaya resimleri, büyük oranda günümüzde *graffiti* olarak tanımladığımız tekniğin seviyesi-

ne oldukça yaklaşmakta. Kaya duvarlarındaki çok sayıda işaret ve yazıt, sadece kişilerin belirli bir yerde bulunduklarını daha sonraki kuşaklara ulaştırma çabasının dışında başka bir amaç taşımamaktadır. Bu *graffitileri* yaratan için anlamı, normalde, kazıdıkları yerin özel bir yer, eski, kutsal mekânlar ya da başka yolla öne çıkan noktalar olmasıdır (buna karşın günümüzdeki "graffiti sanatı" ise yer seçiminde kural tanımamaktadır).

Eski Doğu yüksek kültürlerindeki toplumlarda, yani M.Ö. 3. binin başlamasıyla artık Şamanlar büyük oranda ortadan kaybolmuşlardır; görünüşe göre bunlar din adamlarına dönüşmüşlerdir. Artık uzun zamandan beri mağaralar ya da kaya sığınakları yerine, toplumun ritüel ihtiyaçlarını düzenleyen ve uygulayan, uzak yerlerde tapınaklar vardı. Kabaca anlatılmaya çalışılan gelişim kendisini keçi cinin kaderinde göstermektedir. Bu "en eski doğaüstü yaratığın" neden Uruk Dönemi'nde yeniden ortadan kaybolduğu açıklık kazanıyor; çünkü o dönemlerde oluşmaya başlayan kent devletlerinin tapınakları ve din adamları artık belirleyiciydi. Halen mitolojik dünyada var olan hayvan başlı yaratıklar, Eski Mezopotamya tanrılar tapınağındaki hiyerarşide, kendisine oldukça aşağılarda bir yer edinmişti. Varlığının Şamanist örnekleri göz önüne alındığında, kendisini artık bağımsız hale getirdiği görülmekte. Bu yeniden biçimlenmenin ifadesi, tarihöncesi resim dünyasına yabancı olan "canavar" yaratmada görülebilir.

Özetleyelim: Şeytan keçi, şimdiye kadar Ön Asya İlk Neolitik ikonografyasında görülmemekte. Ama bu, ona ait betimin o dönemde uygulanmadığı anlamına da gelebilir. Buna karşın Paleolitik örnekler ise, hayvanların, onlarla beraber de keçi başlıların uzun zaman dilimi içinde tanındığına işaret etmektedir. Bu Şamanist bağlamı düzenlemek ve uygun edimlerle birleştirmek mümkün olmuştu ve bu farklı taraflardan da böylece gerçekleşmiştir-. Din tarihi açısından bakıldığında, hayvan başlılar, bunlarla birlikte keçi cinler ve Latmos'taki T ve M başlılar doğaüstü eski yaratıklar olarak görülmektedir. Ama bu hayvan başlıların kendilerine ait bir özdeşlikleri olmadığı için, erken dönemlerde tanrı olarak kabul gördükleri düşünülemez.

Mısır'daki theriokephalen tanrıların bir anlamda Neolitik hayvan başlılarla ilişkilerinin olup olmadığı ya da Mısır'da hayvan başlı cinlerden tanrıya giden yolun takip edilip edilemeyeceği, bundan sonraki bağlamda daha fazla tartışılmayacaktır. En azından bunun Fırat ve Dicle'de böyle olmadığı görülmektedir. Ancak Mezopotamya'daki hayvan başlılar, büyük olasılıkla erken tanrıların oluşması için aday olmaktan çıkmaktadır; böylece bu konuda, ayrıntılı bir şekilde tanıdığımız diğer grupların, yani T biçimli dikilitaşların şansı aynı ölçüde artmaktadır.

Du-ku Dağı Eski Tanrılarını Arama Yolunda Sumer mitolojisinde lokal bir isim olan Du-ku ismiyle karşılaşıyoruz. Burada söz konusu olan kutsal bir dağdır. Burada Anunna (Anunnaki) Tanrıları - henüz kendi özel isimleriyle ispatlanamamış çok eski tanrılar yaşar mış. Söylenceye göre Du-ku Dağı, koyun ve tahılın yurduymuş, burada uygarlığın en önemli öğeleri olan tarım ve hayvancılık, ama ay nı zamanda dokuma sanatı keşfedilmiş. Du-ku Dağı'nın yer aldığı bölgeyle, uygun iklimiyle gerçekten de uygarlığın gelişimindeki aşamaların gerçekleştirilebeceği, Toros ve Zağros Dağları'nın engebeli arazisini özdeşleştirebiliyoruz. Tek tek anlatılan görüngüleri bir araya getirmeye çalıştığımızda -çok eski kültür toprağı, isimleri olmayan eski tanrılar; bunun dışında, bir daire içinde toplanan, dikkat çekici bir yere yerleştirilmiş, özellikle kendi türünün çok büyük iki örneğinin yer aldığı Göbekli Tepe'de insana benzeyen ama oldukça stilize edilmiş dikilitaşlar- bir soru öne çıkmakta: Bu noktaları birleştirin, o zaman belki Göbekli Tepe'nin arkasında Du ku Dağı mı var; acaba Göbekli Tepe'nin insan biçimli dikilitaşları -şaşılası bir şekilde birdenbire elle tutulur bir hal alır- eski Anunna Tanrıları mıdır? Eski Doğu'nun kültürel belleği hiç beklenmedik bir şekilde somutlaşarak, bu bölgedeki Neolitik geçmişe kadar geri mi gitmekte?

Geride kalan bölümlerde, bu bağlamda önemli olan gözlemler bir araya getirildi; ama yine de bunlar sadece gözlemler, ipuçlarına dayalı ispatlar değil. Dramatik bir şekilde derinlere giden böylesi sorulara ciddi şekilde cevap vermeye cesaret etmeden önce, öncelikle

yöntemsel nedenlerle genel sorular sormak zorundadır: Eski Doğu mitolojisiden, genel ve somut olarak, Du ku Dağı ve Anunna Tanrılarında olduğu gibi lokalize edilebilir, anlaşılabilir şeyleri barındırmış olabileceğini bekleyebilir miyiz? Yoksa bütün bunlar, daha başından beri sonucu olmayan çabalar mıdır? Yoksa böylesi bir girişim, bilgelik taşını bulup onu mineralojik olarak tespit etme çabasıyla aynı mıdır? Bu soru sonuç olarak yeniden bizi bir başka genel soruya yöneltmektedir: Acaba İlk Neolitik ile elimizdeki yazılı kaynaklar arasındaki büyük zaman dilimi nedeniyle, Göbekli Tepe görüngüsünü, bu yolla Eski Doğu geleneğine bağlamak isteyen çaba genel olarak doğru mudur?

Her ne olursa olsun, böylesi bir denemeye cesaret edilen alan, çok sayıda olası tuzaklarla doludur. Arkeoloji, yazılı kaynakların yorumlanması ve bu sınırın zorlanmasında sürekli tehlikeli bir yolda; soruya farklı bir taraftan yaklaşan Eski Doğu uzmanı, yani filolog da aynı tehlikeyle karşı karşıya. Taşlar ve metinler arasındaki binlerce yıllık bu derin uçurumu aşmak için giriştiğimiz denemede ilk başarıyı elde edebilmek için sıkı duralım. Ama Eski Doğu tarihi ve böylece de insanlık kültür tarihi ile ilgili bu çok eski sorulara cevap vermek için daha çok erken. Bizler ancak aradaki perdeyi birazcık aralayarak, Göbekli Tepe'deki buluntuların, şimdiye kadar ortaya çıkartılanları aştığını ve geniş bir yorum olasılığı sunduğunu görebiliriz. Ancak aradaki perdeyi gerçekten kaldırabilmek için araştırmaların devam etmesi gerekmektedir. Bu çabalar yüz akı niteliğindedir ve orada çalışan uzmanlar ile masa başında araştırma yapanlar arasında daha çok görüş ayrılığına neden olacaktır.

"Taş Çağı Hiyeroglifleri" Göbekli Tepe'deki Dikilitaş 33'e dikkatle baktığımızda, Eski Mısır hiyeroglifleri ile olan benzerliği görülemeyecek gibi değildir. Bu nedenle bu saptama doğrultusunda aynı zamanda gerçekten kendiliğinden oluşan soru, bu taş çağı kabartmalarının hiyeroglif olarak anlaşılabilip anlaşılamayacağı ve bu şekilde tanımlanıp tanımlanamayacağıdır.

Hiyeroglif kelimesi, öncelikle "kutsal" ve "işaret"in bütününden baş-

ka bir şey değildir ve böylelikle de "kutsal işaret" anlamına gelir. Sık sık rastlanılan "petroglyphe" de buna uygun bir şekilde "kaya işareti" olarak çevrilebilir. Bu nedenle eğer bu kavram, özellikle Eski Mısır hiyeroglif yazı terminolojisi tarafından bu kadar yüklü olmasaydı, burada sorun olmadan Neolitik hiyerogliflerden söz edebilirdik. Eski Mısır hiyeroglif resimleri gerçekten de sadece seslere ait fonetik kalıpların, yani sonuç olarak dilin aktarılmasında bir araç olarak kullanılır. Eski Mısır hiyeroglifleri bu nedenle bir resim yazısı değil bir dil yazısı oluşturur. Eski Mısırcadaki hiyeroglif kelimesi, ayrıca "tanrının sözü" anlamına da gelir. Anlamsal olarak, hiyeroglif kavramı, hiyeroglif olarak adlanırlan Luvice yani Hititçe ya da Orta Amerika'daki Mayalarda olduğu gibi diğer yazı sistemleri için de kullanılır.

Bu bağlamda, eski yazı görüngüsünü biraz daha yakından incelemek kaçınılmazdır. Mısır hiyeroglif yazısı, Nil kıyısındaki ülkenin, M.Ö. 3. binin ortalarında 4. Hanedanlık'la zirveye ulaşan bir yüksek kültüre dönüşmesinde asıl temeli oluşturmuştur. Hiyeroglif yazı sadece bir tanrı sözü değil, aynı zamanda tanrı hediyesi olarak anlaşılmıştır. Eski mitolojik gelenek, her dönemde ve her halk tarafından yazının anlam ve gücünün fark edildiğini göstermekte. Çünkü yazı sadece iletişim için değil, aynı zamanda depolama amaçlı da keşfedilmiştir. İlk öncelleri yazı, bellekle baş edilemeyecek yönetim işlerinde (saray ya da tapınaklarda) muhasebe hizmeti görmüştür. Yazı, belleği desteklemekte ve hükümdarlarla ilgili genel bir bakış sunarak, o zamana kadar bilinmeyecek ölçüde kontrol ve kavrama kapasitesi sağlamaktadır. Ve zaman ve mekânı aşan bir haberleşmeyi olanaklı kılmaktadır. Bir Eski Mezopotamya çiviyazısı ya da Mısır hiyeroglifini okuduğumuzda, 5.000 yıllık geçmiş bir döneme ait kişiler ve kelimeler yeniden canlanır.

Mısırbilimci Jan Assmann bunlara bir de "uzatılan durum" kavramını eklemiştir; çünkü yazı mutlaka gereklidir, yazı olmadan iletişim, mekân ve zamana yayılamaz. Assmann'a göre yazı, belleğin hizmetinde bir notalama, bir veri deposu işlevi görmüştür; bu durum sadece, metinin devam eden okunabilirliğini de garanti eden, ona ait bir bellek kültürü ile gerçekleştirilen karşılıklı oyun ile işlevini sürdürebilmiştir.

Yazı nesneleri sabitler, açık tanımlamalara yöneltir. Burada yazı, tümüyle bir resme de benzemektedir, çünkü o da nesneleri sabitler, tanımlar; aslında görsel bir düzlemde ise hiç kuşkusuz yazıdan daha da güçlüdür. İncil'deki "*kendin için resimler yapmamalısın*" sözü de resmin gücünün, eskiden beri hatta kısmen günümüzde de korku ve ürkeklik şeklinde devam eden yansımasıdır. Yazı ise buna karşın bir başka güce, resmin açık olarak tanımlanmış ses düzenine dönüşümüyle, tek başına resim gücünü aşan, bilgileri ve onların iletilebilme düzlemine ulaştırılmasını sağlama özelliğine sahiptir

Göbekli Tepe resim ve işaretleri konusunda nerede kalmıştık? Hiç kuşkusuz, Eski Mısırlıların keşfedip geliştirdiklerine benzer bir durumu Neolitikten bekleyemesek de, taslaklar halindeki bir hiyeroglif *yazı* söz konusudur burada. Daha 1925 yılında Hans Jensen'nin *Geschichte der Schrift* (Yazının Tarihi) isimli eserinde şunlar yer almakta: "Alfabe yazısına dönüşmüş bir yazı, Paleolitik kültür evresi hatta Neolitikle bile birlikte düşünülemez". Günümüzde bu sözlere katılan olabilir. Taş Çağı'nda bulduğumuz işaret ve sembollere uzmanlık dilinde piktogram -bire bir çevirecek olursak, resim işareti- denilmektedir. Bunlar dilden bağımsız bilgiler aktarır. Bu işaretler olmadan, pek çok ulustan insanın bulunduğu havaalanlarımız çok büyük olasılıkla işleyemezdi. Yürüyen bir küçük adam grafiğinin olduğu yeşil bir piktogram, uluslararasıdır ve yanlış yorumlanamayacaktır, "caddeyi şimdi geçebilirsin" anlamına sahiptir, ama bu anlam her dilde farklı sözlerle ifade edilir. Gerçek yazı ise, konuşma seslerinin eklemlenmesini (fonetik), yani işaretlerin sese dönüşümünü gerçekleştirir; böylece örneğin Macarca bir metni anlamadan okuyabiliriz; hatta sözlerimiz, eğer telaffuz kurallarına uyarsak bir Macar tarafından anlaşılabilir bile.

Gerçek yazının özünün ayrıntılı olarak açıklanmasına gerek yoktur. Göbekli Tepe'de hiç kuşkusuz böylesi bir yazı söz konusu değildir. Bu bağlamda hiyeroglif kelimesini kullandığımız için, acaba sadece karmakarışık bir oyun mu oynamaktayız? Eğer bunu Göbekli Tepe'deki semboller için kullanırsak, diğer Taş Çağı yerleşmelerindeki sembol ve işaretler için de neden kullanılmasın?

Bu bağlamda iki önemli yeri inceleyelim. Kuzey İspanya'daki La Pasiega Mağarası. Dar girişteki sert kaya duvarlarında çok sayıda gravür ve resim görülmekte. Aralarında yabani at, geyik, dişi geyik, bizon, yabani dana, oğlak ve dağ keçisi betimlerinin olduğu eserlerin büyük çoğunluğu çok iyi şekilde korunagelmiştir. Bunların da dışında bazı işaretler bulunmaktadır. Stilistik tarihlenmeleri konusunda farklı görüşler söz konusudur. Ancak bunların Geç Paleolitiğe tarihlenen Frankokantabrik Bölgesi kaya resimlerine denk düştüğü konusunda hiçbir kuşku bulunmamaktadır. Erken dönem ziyaretçilerin, işaretlerin haykırışı karşısında yazdıkları ise şöyledir: "*1913 yılında Pasiega Mağarası'nı... ziyaret ettiğimde, bu yazıtlar karşında içgüdüsel olarak dudaklarımdan şu sözler döküldü: Gerideki zarif yabancı; çünkü kutsal bir yer burası*". İncil'in yoğun etkisi olsa da (EX. 3, 5) oldukça cesaretli sözler. Ama maalesef ispatlanacak durumda değiller. Ancak yine de Pasiega işaret grubu, o zamanlar Buzul Çağı resim yazısının başlangıcı olarak büyük etki yaratmıştı. Modern insanın, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında keşfedilen Buzul Çağı mağara sanatı karşısındaki büyülenmesi açıkça görülmektedir. Acaba bizler de Göbekli Tepe'deki Taş Çağı hiyerogliflerinin etkileyiciliği karşısında benzeri duygular mı yaşamaktayız; yani çocuksu bir büyülenme mi? Pirene Dağları'nın önündeki bölgede yer alan Mas d'Azil Mağarası'nda daha 1887 yılında, açık gri ya da beyazımsı renkli, çok sayıda yuvarlak ve uzun çay taşları bulundu. Taşların üstünde demir oksitten, reçine ya da yağla karıştırılmış kırmızımsı kremden yapılmış resimler tespit edilmişti. Taşları keşfeden Eduard Piette bunları üç gruba ayırmış ve birinci grubu rakam verileriyle sayma taşları; ikinci grubu Güneş Tanrısı için yapılmış grafiksel-sembolik işaretler; üçüncü grubu ise ya alfabetik işaretler ya da düzenli ses işaretleri, en azından ağaçları, gözleri, yılanları, zıpkınları gösteren resim yazısının bir parçası olarak yorumlamıştır. Piette; okumanın, yazmanın, hesaplamanın öğretildiği, eski dönemler ait bir okul bulduğunu tahmin ediyordu.

Gerçekten Fenike alfabesindeki bazı harflerle olan benzerliğini her halde tesadüf olarak görmeliyiz. Alman Prehistoryacı Hugo Oberma-

ier, Mas-d'Azil çay taşlarında ne olduğunu anlamak için yaptığı çalışmada, kesinlikle Piette'den daha başarılı olur. Obermaier bu bağlamda etnografik gözlemlere değinir: Orta Avusturalya'daki yerlilerde, her grubun, içinde atalarını temsilen, Tschuringas olarak adlandırılan, belirli ağaç ya da taş parçalarının olduğu bir mağara vardır. Obermaier'e göre Mas d'Azil de benzeri şekilde yorumlanmalıdır.

Basel'deki Birseck Schloßfelsen'de olduğu gibi, kısa süre içinde diğer buluntu yerlerinden de benzeri buluntular çıkmaya başladı. Bu buluntu, eski dönemlere ait tahribat izlerine işaret etmekteydi ve Obermaier'in yorumladığı gibi "*buluntular, bir grubun kutsal mülkiyetini, ruh taşlarını ve böylelikle de atlarının himayesini yağma etmeye yönelik bir intikam eylemi bilgisini vermekteler*". Hiç kuşkusuz Obermaier buradaki buluntuyu büyük bir fantazi ve ispatlanamayacak olgularla bütünleştirmiş; ancak her şeye rağmen bu taşlara bakışında, eskilere ait harfleri uzaktan ya da yakından düşünmediği açıkça belli olmakta.

Bu çay taşlarının yazıyla bir ilişkisi yoktur. Yeni araştırmalara göre, desenlerin seçimi ve taşların biçimi, ayrıca desenlerin tek tek ilişkileri ve de ne kadar sıklıkla kullanıldıkları, aralarında düzenli bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bu çay taşı grubuna, kesin olarak bir de sembol içeriğini eklemek gerekmektedir; ancak bunun deşifre edilmesi artık doğal olarak olanaklı değildir. Her şeye rağmen sembollerden oluşan bir sistem söz konusudur. Peki öyleyse, Mas d'Azil'deki işaretler neden hiyeroglif olarak adlandırılmıyor.

Göbekli Tepe resim ve işaretleri ile Pasiega ve Mas d'Azil'den arasındaki fark ortada: Göbekli Tepe'deki işaretler aceleyle bir kaya duvarına kazınmış ya da çay taşlarına boyanmış işaretler değildir. Onlar, görkemli T biçimli dikilitaşlar üzerine kabartma tekniği ile yapılmış ve *hieros* (*kutsal*) kelimesinin içeriğini kesinlikle karşılayan bir buluntu kontekstinde tespit edilmiştir. Bu işaretler somut ve soyut desenlerden oluşmaktadır. Öylesi bir tarzda yan yana dizilmişlerdir ki, büyük olasılıkla bu, işaret sıralamasına ait mantıki bir ilişkiye işaret etmektedir.

Fonotiklikleştirme yoktur ve de beklenmemelidir. Bu da Göbekli Tepe işaretlerin, hiyeroglif dil yazı sisteminden ayıran farktır. Bu fark gerçi belirleyicidir, ancak çok büyük olasılıkla, her seferinde türüne göre seçilmiş sıralamasıyla, deneyimli biri için Neolitik Çağ'a ait-okunabilir bir mesajdır. Aktarılan içerik ise bizler için, büyük olasılıkla sonsuza kadar gizli kalacaktır; ama yine de "hiyeroglif" teriminin kullanılması uygundur, çünkü bu kavram ile Göbekli Tepe, Taş Çağı'na ait basit resim işaretinin büyük ailesinden sıyrılarak kendisini önce çıkarmaktadır.

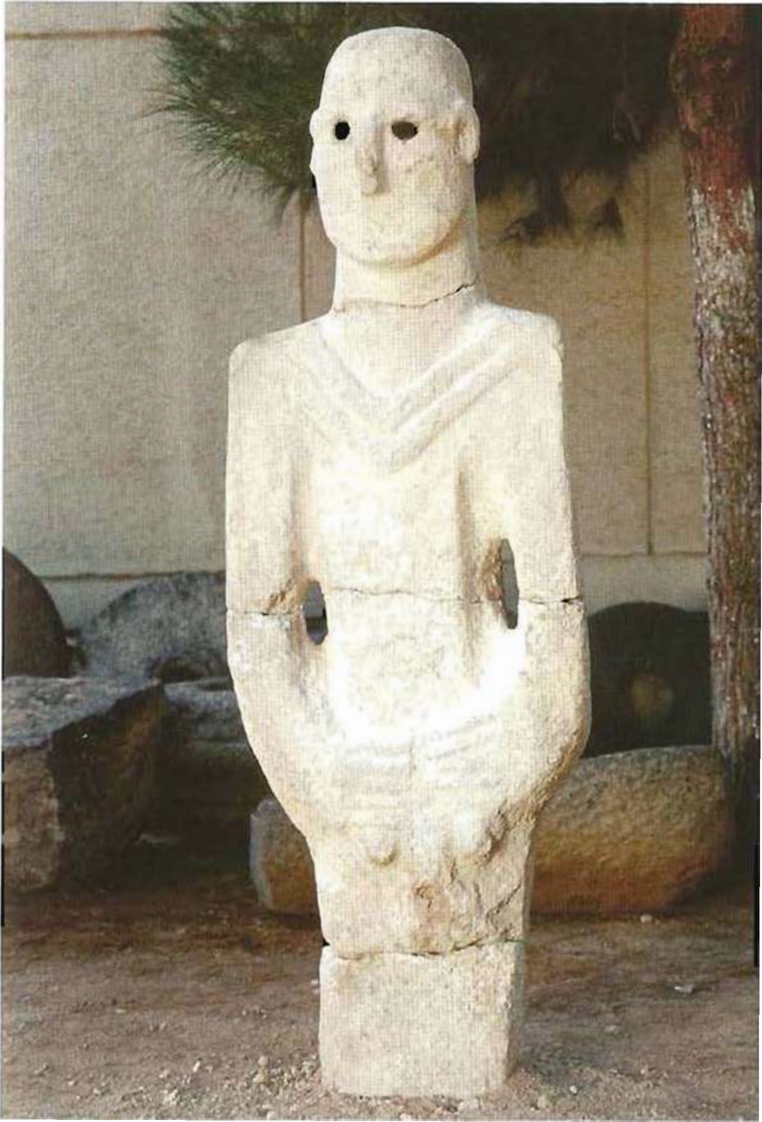
Konuyu kısaca yeniden toparlayalım: Gördüklerimizde öncelikle bir soyut sembol söz konusudur: 1) H biçimli işaretler ve bunun 90° çevrilmiş versiyonları, 2) daire, 3) yatay ve dikey durumdaki yarımay, 4) yatay şeritler. Buna ek olarak da 5) boğa ya da koç başı, 6) bir tek yılan ve yılan yumağı; ayrıca 8) Asya eşeği; 9) tilki, 10) koyun ya da keçi ve 11) "sürüngen" olarak tanımlanabilecek dört ayaklılar; son olarak da 11) böcekler ve 13) örümcekler görülmektedir.

Hayvan resimlerinde sadece küçük hayvan betimleri dikkate alındı. Bunun nedeni ise, bunların dikilitaşlar üzerine işlenmesinde büyük olasılıkla, geçici olarak işaret arasında sayamayacağımız, büyük boyuttaki hayvan kabartmalarından daha farklı bir amaçla yapılmış olmalarıdır. Bu nedenle büyük hayvanlardaki anlam -en geniş anlamda- totem konusundaki düşüncelerle ilgili olabileceğinden, bunlar daha farklı bir düzlemde yer alıyor olabilir. Bunun için hiyeroglif tanımlaması geçici olarak sadece oldukça küçük betimlenmiş işaretler ile sınırlıdır; çünkü bunların normalde diğer sembollerle ilişkili olduğu görülmektedir.

Bu küçük işaretler şimdiye kadar sadece çok az sayıda dikilitaşta tespit edildi. En önemli yer, yukarıdan aşağıya dikey olarak sıralanmış H işaretleri, yılan yumağı, H işareti, böcek, yılan yumağı, koyun / keçi ve örümcek kabartmalarının olduğu Dikilitaş 33'ün ön yüzüdür. Aynı dikilitaşın sağ yüzünde ise tilki ve 90° çevrilmiş H işareti birçok kere görülmekte. Dikilitaş 18'de sırayla H işareti, daire, yatay yarımay bulunmakta. Dikilitaş 28'de sırayla dikey yarımay, yatay şeritler; Dikilitaş 30'da bir adet 90° çevrilmiş H işareti, bir yılan, bir As

ya eşeği ve bir yılan yumağı yer almakta. Boğa ya da koçbaşı şimdiye kadar sadece tek olarak Dikilitaş 2, 31 ve 38'de; minyatür büyüklükteki sürüngen ise Dikilitaş 43'te görülmektedir.

Şimdilik Taş Çağı hiyeroglifleri grubuna daha fazla bir şey eklemek istemiyorum; ancak varlığından haberdar olduğumuz çok sayıdaki dikilitaşın hepsi henüz tam olarak kazılmadı ve bu dikilitaşların üstünde de çok sayıda yeni kabartma bulacağımızı tahim ediyoruz. Bunun da ötesinde, şimdiye kadar kazılmış A D Yapılarından sadece 43 dikilitaş bilindiğini; A B Yapılarının her birinden 12'şer, C ve D Yapılarının her birinden en az 14'der tane daha dikilitaş bulmayı umduğumuz da dikkate alınmalıdır. Böylece sadece bilinen yapılar da, daha en az 9 tane bilinmeyen dikilitaş olduğu anlaşılmaktadır. Ama hepsi bu kadar değil. Jeomanyetik planlar, arkeolojik buluntulardan yola çıkılarak yapılan tahminlerin, bilinen görkemli dört yapının dışında, daha en az 15 başka yapının da kazılmayı beklediğini bize göstermekte. Şimdiye kadar kazılan yapılarda ortalama olarak 14 dikilitaşın olduğu göz önünde bulundurulursa; buradan yola çıkarak Göbekli Tepe'de var olan 200 adet megalitik dikilitaştan 43 tanesini açığa çıkardığımızı söyleyebiliriz. Daha ortaya çıkartılmamış dikilitaşlar da, kabartmalar ve bazı Taş Çağı hiyeroglifleri taşıyor olmalıdır. Bütün resim repertuarının büyük bölümünü tanıdığımızda, Göbekli Tepe resim dilinin "söz dizimini" ve böylece de Taş Çağı insanını genel olarak daha iyi anlayabileceğiz. Bu sözler ve beklentilerin neye dayandığını ise sonraki bölümde açıklayacağım.

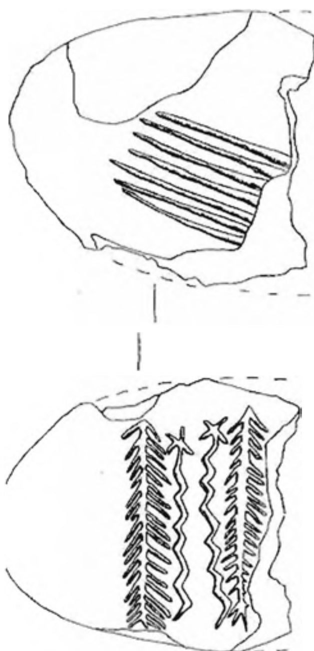
Resim 93: Doğal büyüklükteki Urfa heykeli, insanlık tarihin en iyi korunagelmiş, en eski heykelidir. Bu heykel eski Urfa'da inşaat çalışmalarında ortaya çıkmıştır.

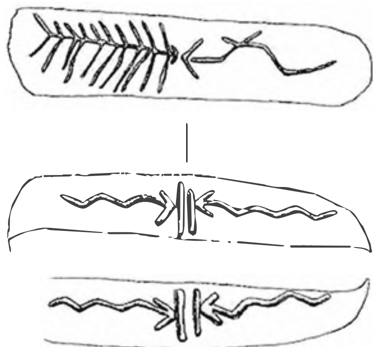
Resim 94: Henüz araştırılmamış Karahan buluntu yeri, Urfa'nın doğusundaki çorak ve çok az yerleşim görmekte olan Tektek Dağları'nda yer almaktadır. Yüzeyde görülebilen T başlı dikilitaşlar, buranın erken bir Neolitik yer olduğu konusunda kuşkuya hiç yer bırakmamaktadır Köylüler tarafından kısmen açığa çıkartılan dikilitaşın ön yüzünde bir yılan kabartması bulunmakta.

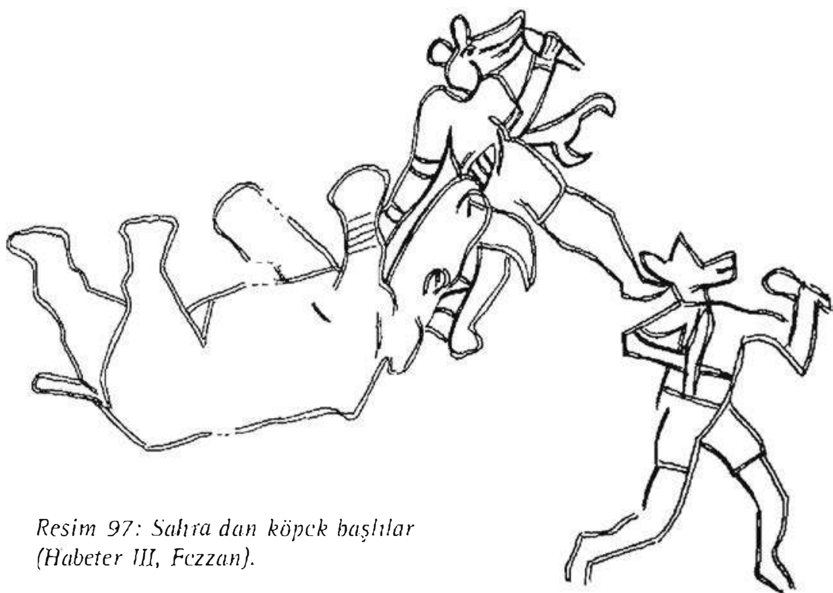
Resim 95: Tell Sabiabyad'da bulunan bir baskı mühür deseni. Bu motif, Göbekli Tepe'de örümcek olarak yorumlanan desenin stilistik tekrarı olarak görülmekte (krş. Resim 92).

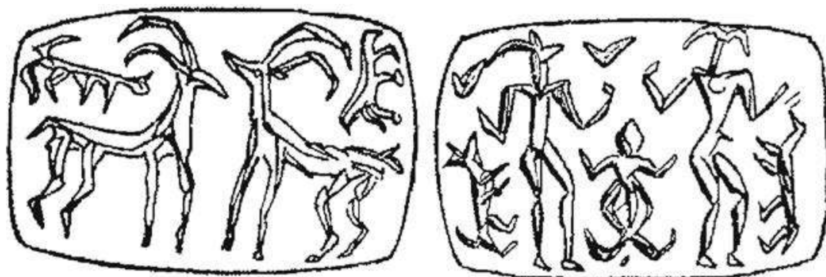

Resim 96: Tell Qaramel'de çıkan gövde parlatıcının üzerinde, iki dal arasındaki yılanlar, bir tür kuşörümceği olarak yorumlanmaktadır.

Resim 97: Sahra'dan köpek başlılar (Habeter III, Fezzan).

Resim 98: Tepe Giyan'da bulunan baskı mühür üzerinde karşılıklı iki resim yüzeyi yer almakta. Resimlerde iki keçi cin, kaplumbağa benzeri bir yaratık ve diğer hayvanlar görülmekte.

V. Göbekli Tepe'nin Son Dönemleri ve Avcı Kutsal Alanın Sonu

Şimdiye kadar Göbekli Tepe'nin eski tabakalarını gördük ve yalnızca harabeliğin plato benzeri çevresi ile M.Ö. 10. bine tarihlenebilen büyük dikilitaşlı yuvarlak yapıları inceledik. Değerlendirilen tabakalanma, yenisinden eskisine doğru sıralandığından, burada söz konusu olan III. tabakadır.

Bununla birlikte yapıların, etrafı çevreleyen tepe zirvesindeki tabakalarla olan zamansal ilişkileri pek net değildir. Acaba yapılar, Hellen tiyatrolarında olduğu gibi var olan çukurluklara mı yerleştirilmişti, yoksa bu çukurluklar daha sonraki inşa çalışmalarında bu alanın boş bırakılmasından mı doğmuştu? Aynı zamanda A, B, C ve D Yapıları arasındaki zamansal ilişki de şimdiye kadar cevapsız kalmıştır. Bu yapılar, eşzamanlı ya da aşamalı bir zamanlamayla inşa edilmiş olabilir. Şimdiye kadar I. ve II. geç tabakalar incelemenin dışında bırakılmıştır. Tabii ki bu nedensiz yapılmamıştır. En geç olan I. tabaka, bir yapı tabakası değil tam tersine sadece doğal şartların ve tarımın neden olduğu yoğun erozyonla tepe yüzeyinde oluşmuştur; çünkü bu nedenle kaldırılan malzeme yeniden yamaç eteğinde toplanmış ve orada 3 m yüksekliğe kadar ulaşmıştır.

Bununla birlikte Göbekli Tepe'nin höyük kütlesi net bir görünüm halinde şekillenmemiştir. Burada, çok sayıda küçük tepecik ve onların arasındaki çukurluklardan oluşan bir çevre söz konusudur. Ve tam da burada, doğal olarak I. tabakanın yoğun katmanlarını görüyoruz. Şimdiye kadar III. tabakada ortaya çıkartılan görkemli dikilitaşlı yuvarlak yapılar, höyüğün güney kanadının iki bölüme ayrıldığı ve güneyde bir vadiye açıldığı yerde, derin bir çukurlukta bulunmaktadır. Batı, kuzey ve doğuda dikçe yükselen höyük zirvesiyle

çevrilmiştir. III. tabakaya ait yapıları, taş, sediment ve benzeri maddelerle doldurulmuş olarak bulmamız, sadece topografik nedenlerle gerçekleşmiş, dolgu maddesinin, doğal olaylar, hava etkisi ve erozyonla oraya taşınmış olması olabilirdi. Buna rağmen III. tabakaya ait yapılardaki dolguların, büyük oranda insanlar tarafından gerçekleştirildiğini tespit ettik. Bu yapılar Taş Çağı insanı tarafından doldurulmuştu. Ancak bilinçli gerçekleştirilmiş dolgunun üstünde, yeniden güçlü bir tabaka yer almakta. Bu nedenle, ilk Taş Çağı buluntularına rastlamak için normal koşullarda metrelerce derinlikte kazmak gerekmekteydi. Buna rağmen az rastlanılır bu olay nedeniyle, daha önce sözünü ettiğimiz III. tabakaya ait 43 adet T başlı dikilitaş, özgün yerlerinde *-in situ-* çok iyi şekilde korunagelmişti.

Bu ilginç davranışın nedeni ne olabilir? Yapılar, dolduruluncaya kadar ne kadar süre ziyaret edilebilir durumda kaldı? Acaba doldurma işlemi bir "final" miydi? İnsanlar "zamanın değiştiğinin" ve yeni bir kültür evresine ulaştıklarının bilincinde miydiler? Eskiye ait olanların yıkılmasından vazgeçilmiş ve aynı zamanda bu kutsal alana, düzenli bir gömmeyle veda mı edilmişti? Aşağıda da göreceğimiz gibi, en azından son yoruma katılabiliriz.

Şanslı bir şekilde A ve B Yapılarının batısındaki alanda geç dönemde, en azından kesin olarak Çanak Çömleksiz Neolitiği (PPNB) tarihlenebilen dolgunun üstünde, inşa çalışmalarının neden olduğu bölgesel bir birikme söz konusudur. Bu inşa evresi II. tabaka olarak adlandırılmaktadır. Bu tabakanın buluntuları, gerçi büyük oranda geç döneme ait III. tabakadan ayrılmaktadır, ama büyük oranda konuyla ilgili olgular burada da saptanmaktadır. III. tabakanın ana sembolü olan T biçimli dikilitaş, II. tabakada da devam etmektedir. Dikilitaşlar bundan sonra "sadece" 1-2 m uzunlukları ile, gerçi eski dönemlere ait büyük heykellerin gölgesinde kalsalar da, taştan yapılma insan biçimli varlıkların devamlılığını göstermektedir. Böylece III. tabakanın gömülmesi, Göbekli Tepe'deki uygulanan kültün son bulması ile aynı döneme denk gelmemektedir.

1. Son Dönem İnşası ve Aslanlı Dikilitaş Yapısı

II. tabaka, kazı alanında şimdiye kadar birbirlerine bağlanamayan bir açmada tespit edilmiştir. A ve B Yapılarının batısı, dikilitaş başlarının olduğu yüksekliğe kadar, kısmen küçük mekânlı, genelde diktörtgen biçimi mekânlar bulunmaktadır. Burada yedi mekân ya tamamen ya da kısmen açığa çıkartılmıştır. Dış duvarların ise sadece doğu tarafta olabileceği şimdilik tahmin edilmekte; bu nedenle bu yapıların mekân düzeni gibi konular çok fazla açıklanamamıştır. Görebildiğimiz tek şey ise, mekân dizisinin büyük oranda güneybatıdan kuzeydoğuya, III. tabakanın yapılarına doğru yöneldiğidir. Kısmen 1 m yüksekliğe kadar korunagelmiş duvarlar, nispeten küçük kaba taşlardan yapılmıştır. Tabanlar ise terrazzo benzeri zemine sahiptir.

II. tabakanın mimarisi için tipik olan, mekânlarda tek başlarına duran 'T' biçimli dikilitaşlardır. III. tabakadaki örnekler göz önüne alındığında, daha önce de söz edildiği gibi, ortalama 1,5 m yükseklikleri ile elbette çok küçüktürler (Bunları, yukarıda bahsettiğim erken III. tabakadaki 43 dikilitaşın içine almadım). İlk açma, batıdaki tepenin doğu yamacında yer aldığı için, burada II. tabakaya ait tespit edilen 8 dikilitaş, yamaç baskısı ile genelde doğuya doğru eğilmiş ya da tümüyle yıkılmış ve parçalanmıştır. Güneybatıdaki bir mekânda, büyük oranda parçalanmış dikilitaş kaidesinin yanında, birleştirildiğinde 80 cm'lik bir halka oluşturan, kemer biçimli, dirsek kalınlığında dört parça bulundu. Daha önce yüzeyde bulduğumuz benzeri halkalar, daha doğrusu halka parçalarının işlevlerinin ne olduğu konusunda henüz bir şey söyleyecek durumda değiliz. Aynı mekânın terrazzo tabanı üstünde üç parçaya ayrılmış kireçten bir tabak bulunmuştur. Başka bir mekânda ise, tabanın üstünde büyük bir "taş kap" bulunmaktaydı.

II. tabakaya ait inşa izlerini saptadığımız ikinci kazı alanı, kitabın başında sözünü ettiğimiz dilek ağacının batısından, güneydoğudaki höyük tepesine doğru yayılmaktadır. Bu açmadaki yapıların birinde, her seferinde üç "tek tek odadan" ibaret ve güney kuzey yönün-

de mekânlardan oluşan iki dizi bulduk. Bu buluntuda dikkati çeken ise, mekânların hiçbirinde dikilitaş altlığı olmamasıdır. Burada da dış duvar göremedik, yapı günümüzdeki kazı alanından daha büyüktü. Mekânların hepsinde terrazzo taban bulunmakta. Kazı alanı içinde tüm sınırlarıyla açığa çıkartılabilen tek yapı olan batıdaki dizinin merkezî mekânında dolgu toprakta kötü korunagelmiş, orta büyüklükte kol çizgileri rahatça seçilebilen torso bulundu. Bu mekânın özelliği ise içindeki donanımdır. Duvarlar, toplam olarak beş duvar çıkıntısına ayrılmaktadır; kuzeydoğu ve güneybatı köşesinde ise duvar önlerinde taş levhalar bulundu. Bunları bir tür seki olarak görmek gerekmektedir. Mekânın aşağı yukarı ortalarında, terrazzo tabanın hemen üstünde büyük bir bazalt dibek ve yuvarlak bir kireç levhası bulduk.

Güneybatıdaki mekânda da iç donanımlara ait parçalar vardı. Güney kesimi, kazı alanın dışında yer almaktadır, ama mekânın açığa çıkartılan kuzey yarısında, sıra halindeki dikey kireç levhalardan iki tane podyum yapılmıştır. Bunlardan, batıdaki, doğudakinden daha alçak ve dardır ve üzerinde yer alan düzenli şekilde hazırlanmış dört köşeli kireç taşı, güneybatı köşesinden mekanın içine doğru girmektedir. Ancak ilk başlarda bunun işlevinin ne olduğunu saptayamadık. En azından batıdaki podyumun önünde, terrazzo tabanın üs tünde yine bazalttan bir kap bulunmaktaydı. Podyumların işlevini ve kapların olası içeriklerinin ne olduğunu bilmiyoruz.

Daha eski olan III. tabakanın içinde, işlevinin bir konut binası olabileceğine işaret eden hiçbir mekâna rastlayamadık. Buradaki her şey sadece kültsel-dini mimariyle bağlantılıydı. Şimdiye kadar Göbekli Tepe'de olası bir konut mimarisini anımsatacak değerdeki tek şey, biraz önce sözü edilen mekân kompleksi, yani daha yeni II. tabakaya ait yapılardır: Bu kompleksin kazılan tüm mekânlarında yüksek kalitede terrazzo taban olması nedeniyle, insan bunların normal yaşama alanları olduğu konusunda büyük kuşkuya kapılıyor. Gerçi II. tabakanın batıdaki açmasında bulunanlar dikkate alındığında, umulan dikilitaş kaideleri ortaya çıkmamış da olsa, yukarıda sözünü ettiğimiz mekân dolgusunda ele geçen heykel parçası da,

buranın kült bağlamına işaret ediyor olabilir. Burada bir yaşam mekânından beklediğimiz ocaklar ya da ateş yerleri de yoktu. Ancak bunlar, Göbekli Tepe'nin hiçbir yerde ortaya çıkartılamadı. Mekânların içinde bulunan dibekler ve aslında genel olarak Göbekli Tepe'de bulunan çok sayıdaki dibek, besin hazırlanmasında kullanılmış olabilir; ancak bunun yılın tüm döneminde orada kalan kişilerden daha çok, burada gerçekleştirilen ağır işlerin gerektirdiği çok sayıda "misafir" için yapılma olasılığı bulunmaktadır. Belki de bunlar, ilaç ya da keyif verici maddelerin hazırlanması gibi çok daha başka amaçlar için kullanılmış da olabilir. En azından bu olasılık, ispatlandığı gibi öncelikle ritüel işlevi olan bir yer için pek de şaşırtıcı olmaz. "Dikilitaşsız yapının" nasıl bir işlevi olduğu konusunda kesin bir bilgiye sahip olmadığımızı aklımızda tutalım.

Bu açmanın doğusundaki daha sağlam alanlara geri dönelim. Burada nispeten daha büyük, her tarafında kapı ve pencere deliği olmayan, duvarlarla çevrili, dört köşe bir mekân açığa çıkarttık. Bu duvarlar 2 m yüksekliğe kadar, yani tavana kadar (çünkü III. tabakanın tersine, tabaka II'nin mekânları bir tavan ile kaplı gibi görünmektedir) ulaşmaktadır. Sadece mekândaki terrazzo taban, tek tük düşen duvar köşelerinin etkisiyle maalesef büyük oranda tahrip olmuştur.

Bu mekânda ortada dört adet 'T' başlı dikilitaş bulduk. Bunlardan üçü gerçi kırılmıştı, ama yine de dikilitaş başları, taşların geriye kalan gövdelerinde özgün yerlerine yerleştirilebildi. Bu nedenle dört dikilitaş da *in situ* halde dikili durmaktaydı ve bunlar, mekân dolgusunda bulduğumuz çok sayıda taş levha parçasından anladığımız kadarıyla, olasılıkla en azından kısmen taştan olan çatı konstürksiyonun taşıyıcısıydılar. Bunun dışında, bu mekânın güney duvarının ortasında, buraya ikincil olarak yerleştirilmiş, yani başlangıçta bu amaç için üretilmemiş, daha sonra kol ve elleri olan Nevali Çori tipi kabartmalı bir dikilitaş bulduk. Bu dikilitaş, kuzey duvarı içine örülmüş başka bir dikilitaşla karşılıklıdır. Bu nedenle, mekânda dört tane serbest duran, iki tane ise duvarlara yerleştirilmiş dikilitaşlar bulunmakta. Kesin olan bir şey var ki, o da buranın Taş Çağı'na ait bir oturma mekânı olmadığıdır.

Bu mekânın doğusundaki iki dikilitaş üzerinde kabartma betimler bulunmakta. Duvarın içine yerleştirilmiş, kolları ve elleri olan dikilitaşları bir kenara bırakırsak, bunlar şimdiyle kadar özgün yerlerinde -*in situ*- bulduğumuz (erken) II. tabakaya ait kabartmalı tek dikilitaş örnekleridir. Keşfedilen iki kabartmada, açılmış ağzıyla, atlayacak pozisyonda büyük kedigillerden iki hayvan tasviri bulunmaktadır; ikisi de doğudaki dikilitaşın iç yüzeyine, yani batıya doğru bakmakta. Kabartmalar, (eski) III. tabakaya ait dikilitaşların çoğunluğunda olduğu gibi, dikilitaşın gövdesine değil T başlı dikilitaşların üzerine yapılmıştır (Resim 99-100).

Başlangıçta, bunların bir aslan resmi olduğunu düşünüyorduk, bugün ise bundan pek emin değiliz; bir kaplan ya da leopar da olabilir. Eski yapı tabakalarındaki kabartmaların tersine, iki hayvan da oldukça ince şekilde işlenmiştir. Eğer yaklaşık 6.000 yıl çıkartırsak, bunlar görünümleriyle Hitit kabartmalarını hatırlatmaktadır. Bu mekân geçici olarak -*mekândan yapıya* gerçekleştirilecek terminolojik sıçrama yani kavramların içerikleri nedeniyle hiç kuşkusuz çok sorunlu olsa da- "Aslanlı Dikilitaş Yapısı" olarak isimlendirildi. Aslında bu "Aslanlı Dikilitaş Yapısı"nın gerçekte dış cephesiyle bir yapı oluşturup oluşturmadığı ya da en azından agglutinasyon tekniğiyle yani yana yana eklenerek birleşen bir kompleks- yapı gövdesi mi olduğu veya sadece var olan yapı tabakalarının içine yerleştirilen mezarımsı bir çöküntü mü olduğu henüz cevaplanmamış bir sorudur (Resim 101-102).

Biraz daha küçük, ama özgün buluntu yerinde tümüyle korunagelmiş, iki tanesi tek başına, iki tanesi de mekânın doğu duvarına yerleştirilmiş dikilitaşları bulunan, güneydeki Aslanlı Dikilitaş Yapısı'nı izleyen ve buna çok benzeyen bir mekân buluntusu ile karşılaştık. Dikili taşların hiçbirinde kabartma yok. Bu buluntu da bize "mekân ya da yapı" sorusunda yardımcı olamıyor. Bu konuda da mekânın yükselen mi, yoksa çukurlaşan mı olduğuna karar veremiyoruz (Resim 103).

Makronyphia (Ferç Dudakları) ya da "Hayat Aşkı" Erken dönem yapı tabakalarındaki heykeller arasında insan betimleri oldukça hakimdir. Burada söz konusu olan kırılmış başlar, torsolar -heykel gövdeleri-, falluslardır -ereksiyon halindeki erkek cinsel organı-.

Çok doğal olarak, Jacques Cauvin'nin yaptığı gibi oldukça temel bir değişiklik, avcı ve toplayıcı topluma ek olarak bir de besin üreticiliği yapan tarım toplumu belirtilerinin olduğu bir değişim sonucu ortaya çıkarıldığında, olay biraz daha çekici bir hale gelmekte. Gerçekten de doğal olarak bu düşünce insanın meşgul ediyor; bunun havada kalan bir hipotez olmaması için oldukça önemle hazırlanmış kanıtlarla desteklenmesi gerekmektedir. Bu nedenle, Nevali Çori'deki ikonografik buluntunun, zamansal olarak Göbekli Tepe'nin II. tabakasına denk gelip gelmediği, denk geliyorsa bunun ne şekilde olduğu ve akbaba, yılan ama aynı zamanda insan kafası ve kuş-insan karışımı desenlerin taslaksal bir gelişmeyi kapsayıp kapsamadığının kontrol edilmesi sırası gelmiştir. Tabii ki burada çok uzun bir araştırma söz konusu olabilirdi ama çok kısaca değineceğim: Heykellerin karşılaştırması, iki yerde de aynı temel konunun ele alındığını ortaya koymakta, ama yine de mevcut buluntular genel bir sonuç için yeterli olmamaktadır.

Aslanlı Dikilitaş Yapısı, daha fazla yer ve dikkat ayırmamız gereken, çok farklı tarzda bir betimle birlikte gözükmektedir: Aslanlı dikilitaşlar arasında, terrazo tabandan hafifçe yükseltilmiş bir sekiye çıkan, tek basamaklı, içine dikilitaşın yerleştirildiği merdivene benzeyen bir yapı bulunmakta. Bu basamağın üzerinde bir kadını gösteren kazı bezekle yapılmış çizim bulduk. Sanatçı, kadını çömelmiş, el ve ayaklarını sallar bir şekilde betimlemiştir. Sarkan göğüsleri ve cinsel organından kadının çıplak olduğu anlaşılıyor. Cinsel organı ilginç bir biçime sahip. İlk bakışta ne olduğu pek anlaşılamayacak, aşağıya doğru sarkan V biçimli, şeritimsi bir motif söz konusu. Ancak bunun, oldukça büyütülmüş üreme organlarına ait ferç dudakları olduğu anlaşılmakta. Yanlara doğru açılan bacakları, abartılı bir şekilde betimlenmiş *makronymphia* (büyük ferç dudakları), burada bir doğum sahnesinin gösterilmesi yerine daha açıkçası bir koitus'a (cinsel ilişkiye -ç.n.) hazırlığı işaret etmektedir (Resim 104-105).

Ferç dudaklarının vurgulu şekilde gösterilmesi aslında çok özel bir şeyi betimlememektedir. Pek çok halk, vücudun farklı organlarına hem değiştirmek hem de büyütmek amacıyla abartarak göstermektedirler. ***Düşler Zamanı*** ve ***Sedna ya da Hayat Aşkı*** adlı eserlerin yazarı Etnolog Hans Peter Duerr, etnografik malzemeyi en iyi tanıyan uzmanlardandır. Örneğin Güney Afrika'daki Boşiman (Buşman) kadınları hakkında verdiği bilgilerde, ergenlik çağında ferç dudaklarının sürekli çekilmeye başlandığını ve böylece de 10 cm'ye kadar uzatıldıklarını belirtir. Duerr, burada hepsini ele alamayacağımız daha birçok başka örnekler de verir. Örneğin ilginç olan bir tanesi ise, Boşiman halkı tanrıçalarının, özellikle dikkat çeken makronymphia'ya sahip olmalarıdır. Bu konu, günümüz Avrupalılar olan bizlere belki ilk bakışta yabancı gelebilir; ama bu uygulamalar tahmin edebileceğimizden daha sık görülmektedir. Bazı aşırı örnekleri ise, korkusuz denizci Thor Heyerdahls tarafından tanıtılan Paskalya Adaları'ndaki heykellerde de görebiliriz.

Ancak Yakındoğu'da makronymphia görüngüsü örnekleri en azından ikonografyada yok gibi gözüküyor. Gerçi resim sanatında çömelen, çıplak ve ferç dudaklarını gösteren kadın betimleriyle tek tük karşılaşılsa da, açık bir makronymphia yoktur. Ama böyle bir kadın, Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'dan (PPN) alışık olduğumuz gibi, çoğunlukla sürüngen benzeri dört ayaklı ve akreplerin olduğu bir hay van ile birlikte gösterilir.

Komşu Kuzey Afrika'daki kaya resimlerinde ise çıplak, dizleri üstüne çökmüş kadın betimlerine sıkça rastlanır. Tek başına ya da grup olarak görülürler. Gerçi açık ferç dudakları göze çarpar, ama burada da ferç dudaklarının büyütülmesine rastlanmaz. İç tarafın genelde belirgince derinleştirilmesi ve ferç dudaklarını anatomik olarak oldukça doğru gösteren betimlerde, eliptik bir biçim ön plana çıkar. Bu tür betimler *vénus accueillantes* -gebe kalan Venüs- olarak tanımlanır ve bu Venüs tipine yine aynı şekilde hayvanlar eşlik eder.

Vénus accueillantes buluntuları, Kuzey Afrika kaya resimlerinde "*Djenoun*" olarak adlandırılan ve keçi başlı cinin akrabası sayılabi-

lecek betim gruplarına aittir. *Djenoun'lar* dişi ya da erkek olabilirler ama her zaman oldukça abartılı şekilde cinsel açıdan çekici ya da en azından cinsel ilişkiye hazır- betimlenmişlerdir. Göbekli Tepe'nin kazı bezeli söz konusu çizimi büyük olasılıkla aynı tipe aittir.

Kadın başının ters çevrilmiş kalp biçimindeki betiminin ise özel bir yorumu yoktur. Burada ya başın iki yüzeyinde kabartılmış bir saç tipi ya da olası bir hayvan, belki de yılan başı söz konusudur. Kadın başının biçimi, keçi başlı cin ile birlikte gördüğümüz, Nevali Çori'de sığ kabartma bezekli kireç taşı kaptaki "kaplumbağa" başını hatırlatmaktadır. Bu motifin Göbekli Tepe'deki kadın ile olan ilişkisi ise oldukça belirsiz ve yorumlara gerçek anlamda fazla bir şey katmamaktadır.

Göbekli Tepe'deki bu kazı bezek çizim, ilk kez bir kadın desenini göstermektedir; her ne kadar Aslanlı Dikilitaş Yapısı'nın ilk baştaki mimari donanımına ait değilse de, bir anlamda ikincil kullanılmış olması, kısa araştırmamızın minimal sonucudur. Bunun için ilk başta -zemin levhasının üstündeki buluntu durumunu bir yana bıraksak bile- bunu, şimdiye kadar Göbekli Tepe'den bilinen kabartmalardan belirgin şekilde ayıran, öncelikle öndeki betimin stilidir. Aslanlı Dikilitaş Yapısı'nm oldukça sağlam gibi duran resim içeriği de bir süsleme olmaktan çok, bir deformasyon gibi gözükmemekte midir? Ya da bizler resmi tümüyle yanlış mı yorumluyoruz?

Göbekli Tepe'de kazı bezekli nesnelere çok az rastlanmaktadır. Bizler sadece bir kireçtaşı parçasının üzerine kazınmış bir yılan saptadık. A ve D Yapılarındaki seki levhalarının üzerindeki kazı bezekli desenleri ise şimdiye kadar yorumlayabilmiş değiliz. Nevali Çori'den de kazı bezeme tekniğiyle yapılmış bir çizimdeki deseni, burada sözü edilenlerden net bir şekilde ayırabiliriz: Burada uçan adımlarla kişiler gösterilmektedir. büyük olasılıkla bular dansçıdır. Göbekli Tepe'deki kadın deseninin, şimdiye kadar Ön Asya Neolitiğinde bir benzeri daha bulunamadı. Duerr'in ***Sedna ya da Hayat Aşkı*** eserinden bir bölüm belki bize yardım edebilir: "*Altı yıl önce yayımlanan kitabım Düş Zamanı'nda eski insanların günümüzden daha*

rasyonel olduklarını görüşünü savundum; çünkü onlar aklın ötesindekiyle oldukça akıllı bir ilişki içindeydiler ve işte bu nedenle onların bilgeliği sevdiklerini, yani onların filozof olduklarını söyleyebiliriz. Bu tez, artık abartıldığından daha az yalnış... Elinizdeki kitapta, eski insanların bilgiyi hayattan daha az sevdiklerini ve hayatı kazanmak için çaba gösterdiklerini ve onu devamlı yenilediklerini göstermeye çalışacağım. Bu insanlar entellektüel değillerdi, onlar ritüelistlerdi... Böylelikle, gerçeklikle ilgilenmediklerini söylemek istemiyorum ama onlar gerçekliği sevdiklerinde Nietzsche'nin söylediği gibi de 'Ayakları için gerçeklik, ardından onları dans ettiren gerçeklikler söz konusuydu'".

Daha sonraki bölümlerde Duerr devam ediyor: *"Böylelikle, pek çok etnografın yabani avcıların çoğunda gözlemlediği gibi, çiftçilerdeki yaşama duygusunun tam tersine, hayat aşkı, olduğu gibidir, olması gerektiği gibi değil; böylece neredeyse hiç bulanık olmayan temel bir yaşam sevinci ortaya çıkar..., yabani avcılar için ölüm hayatın bir anıdır, bu şekilde hayat zamanla ölüm haline dönüşür... Yabani avcıların, hayatı olduğu gibi sevdikleri ve ölümü hayatın hizmetinde gördükleri bir yaşam ideolojileri vardı..., böylelikle çiftçilerin karamsarlığa yatkın hayat duygularından, hayatı ölümün hizmetine sunan ölüm ideolojisi gelişti".*

Belki de Duerr, bu bilimsel olmaktan çok duygusal olan görüşlerinde hiç de haksız değildir. Bu görüşü izleyerek, Göbekli Tepe yapılarının ölü kültüne hizmet ettiğini kabul ettiğimizde, eski zamanlarda yaşayanların güçlerini nasıl ölü kültünün hizmetine sunduklarını -hem de daha önce hiçbir yerden görülmemiş boyutlarda- görmemezlikten gelemeyiz. Bu konularda 10. ve 9. binin avcıları, sanki bir parçası kırılmakta olan geleceğin öncüleri gibidirler. Belki de Aslanlı Dikilitaş Yapısı'nda kazıma tekniği ile yapılmış kadın betimi -modern graffitilerde olduğu gibi- Gordon Childe'ın "Neolitik devrim"ini bir başka açıdan dile getiren bir protestoydu. Acaba bu dönem insanları değişimi hissetmiş ve yeni başlangıcı hiç de o kadar sevinçle karşılamamışlar mıydı? Göbekli Tepe avcıları en azından ay-

dınlık bir geleceğe doğru basamaklardan çıkmamakta, tam tersine, uçurumun dibinde, kendi büyük zamanlarının sonunda durmaktalar.

"Etkisiz Mezolitik Dönem" ya da İnsanlık Tarihinin Gelişimindeki En Önemli Dönemin Savunması Gözümüzün önüne bir başka resim getirelim: Göbekli Tepe avcıları, cennetin kapıları önündeki, tanrının cennetten kovduğu ve ona çok da rahat olmayan tarımın şekil verdiği bir geleceğin sunulduğu ilk çiftçi Adem'i görünce şaşırıp kalırlar (Yaratılış 3, 17-19). Her şeyden önce bu yolun, insanları nerelere götüreceği hususunda bir kuşku duymaktadır lar. Öte yandan, çok kısa bir süre içinde avcıların yaşam alanının ve av kaynaklarının, kendileri ve çocuklarının çocukları için ortadan kalkacağını da açıkça bilmektedirler. Neolitik Çağ ve Kalkolitik Çağ'dan Eski Doğu'nun yüksek kültürlerine ve buna bağlı olarak kaçınılmaz olan yaşam alanı mücadelesine, savaş ve köleliğe doğru giden yol açılmaktadır. Buna rağmen, bu dönemler, avcıların gözlerinin görebildiği kadar uzak ufkun ardında kaybolan bir zamandaydı; işte bu nedenle onları bu bağlamda güvenle öylece bırakabiliriz.

Buzul Çağı sonrası avcıları "Adem'in bu büyük kardeşleri", Neolitik Çağ'a henüz ulaşmamışlardır; onlar daha çok Mezolitiğin (yaklaşık M.Ö. 10.000 - 6000) temsilcileriydiler. Normalde Holosen dönemi yani buzul çağı sonrası avcı ve toplayıcı kültürleri tanımlayan bu terim, Avrupa Tarihöncesi ve Öntarihi dışında pek kullanılmaz, hatta bilinçli bir şekilde kullanılmaktan sakınılır. Ve Avrupa'da da "Mezolitikler", onun izlerini araştıran arkeologlar tarafından her zaman çok fazla dikkate alınmayan Buzul Çağı sonrası avcılarıdır. Aşağı yukarı buna benzer tavrı, 1972'de yayımlanan ***Fischer Weltgeschichte*** adlı eserde (Fischer Dünya Tarihi) mezolitik dönemi zayıf görme eğilimini görürüz. Güçten düşme, Mezolitik yaşamın fakirliği, Mamutların yok olmasından sonra dertli avcının, çaresizlikten midye toplayıcısına dönüşmesi gibi Mezolitik konular ileri sürülür. Prehistoryacı dünyasının çok sayıdaki temsilcisinin yollarını kaybettikleri çıkmaz bir sokağa dönüşür. Hermann MüllerKarpe'nin çok ciltli

Handbuch zur Vorgeschichte (Tarihöncesi İçin Elkitabı) adlı eserinde Mezolitiğe ait hiçbir yer yoktur ve neredeyse hiçbir yerde de sözü geçmez. I. ciltteki Paleolitiği hemen II. ciltteki Neolitik izler.

Günümüzde artık, tarihöncesinin bölümlenmesinde genel kabul gören Mezolitik, ilk kez 1927'de yeni bir dönem olarak kabul edilmiş ve hiçbir zaman çok fazla popüler olmamıştır. İlk kez yakın zamanlarda yeniden biraz daha dikkat çekmiştir; bunun nedeni ise 150 yıllık ar keolojik araştırmalar sonrasında, halen yine gerçek süprizlerle karşı karşıya kalınabilmesidir. Zorunlu bir şekilde etkili olmuş tüm eski araştırmaları, daha genç kuşaklar tarafından bilinen kaynakları yok sayarak ve böylece -zorlayıcı bir şekilde- tarihin merkezinden geçip gitmeyi amaçlayan araştırma tarzının son on yılda düzeyi değişti.

Hiç kuşkusuz, önsözde sözünü ettiğim Steven Mythen'nin, ***After the Ice*** eseri burada, onu okuyanların daha önce varlığının bile far kına varmadıkları bir boşluğu doldurmakta. Yazar, eserin merkezinde sadece kısmen kapağında da verilen M.Ö. 20.000'den 5000'e kadar olan dönemde ortaya çıkan ve en geç Grotte Chauvet ya da Hohlenstein-Stadel'deki yeni aslan insan buluntularıyla manşetlere taşınan Buzul Çağı sanatını ele almıyor. Mythen için Buzul Çağı kültürleri, Buzul Çağı sonrası avcı ve toplayıcıların olduğu döneme - gördüğümüz gibi uzmanlarda bile oldukça seyrek ilgi uyandıran bir dönem- ayrıntılı olarak yönelebilmek için sadece bir temel oluşturmaktadır: Kitabın ikinci bölümünde sunulan Güney Almanya'daki Ofnet Mağarası'nda bulunan kafatası yuvası, belki bununla karşılaştırıldığında daha şaşırtıcı bir buluş olan, ama konumuz çerçevesinde fazlaca değinmeyeceğimiz Sırbistan ve Romanya arasındaki yabani-romantik Tuna çevresinde, Eisernen Tor'da (Demirden Kapı) yer alan Mezolitik Lepenski Vir yerleşmesi de, belki genelde herkesin ulaşabileceği bir bilgi olabilir. Doğal olarak, bu döneme ait bilinçlerde var olan merkezî yerler de kısa bir süre içinde tüketilecektir.

Mythen yeni araştırma sonuçlarını da sunmaktadır; ziyaret ettiği pek çok kazı yerini bilmektedir ve arkeolog olarak da çalışmıştır.

Mythen, 1996'da çıkan ***Prehistory of Mind***'da ise *Homo sapiens*'in ortaya çıkması ve sonraki sonuçlarıyla ilgilenmiştir. ***After the Ice*** bir anlamda bu eserin devamı gibidir.

Yazar kitabı için, öykü öğelerinin kullanıldığı bir tarz seçer ve kesinlikle sadece verilerin arka arkaya sıralamasını yapmaz. Bir anlamda olayları yönetir ve hayali bir kişiyi, John Lubbock'u geçmiş zaman insanları ve yerlerine yolculuğa gönderir. Ama bu karaktere isim babası John Lubbock, 1865 yılında *Prehistoric Times* isimli eseriyle, dünya tarihinin 6.000'den daha eski olamayacağını ileri süren İncil kronolojisini izlemeyenlerin ilklerinden olan bu kişi çok önemli bir tarihsel adlandırmanın da isim babasıdır. Viktorya zamanının John Lubbock'ı çok yönlü bir eğitmen, Darwin'nin arkadaşı ve Neolitiğin "yaratıcısıdır".

Hayali John Lubbock, Neolitiğin isim babası, *Prehistoric Times* kitabı çantasında, 150 yıllık arkeolojik araştırmalardaki önemli olay lan yerinde saptamakta, gezisi, Ön Asya'da "Neolitikleşme"nin dünyanın diğer yerlerine göre daha önce ortaya çıktığı bir bölgede başlamaktadır. Yolu buradan Avrupa, Amerika, Güney ve Doğu Asya ve Afrika'ya uğrar. Bu dünya turuna baktığımızda: Mythen'nin, kendisi tarafından gerçekleştirilen gezi sonunda, ara sıra sadece Anglo-Amerikan araştırmaları dikkate aldığını ve bazı diğer önemli çalışmaları gözden kaçırdığını saptamaktayız. Eğer Mythen, hayali John Lubbock'a gezide okuması için daha başka kitaplar vermek isteseydi; örneğin 1931'de yayımlanan Oswald Menghin'nin ***Weltgeschichte der Steinzeit*** (Taş Çağı Dünya Tarihi) bunun için harika bir okuma önerisi olurdu. Mythen'nin bilgi anlatma tarzı, bu eski kitaba göre cazibeli bir üstünlüğe sahip olsa da, bu kitap öncüleri, ama aynı zamanda önerilen kitabı okuyanları da oldukça bilgilendirirdi.

Steven Mythen, kitabında Göbekli Tepe'ye bir bölüm ayırmıştır; ama kitabı yazdığında, o da günümüzdeki buluntuların tümünden haber dar değildi. Burada okuyucuları için bir özet sunar. Ama bu kitabın sonuna doğru, Taş Çağı'nın ana hatları yerine ve bazen hayali göl-gelerle ortaya çıkan ama buna karşın İlk Neolitik Çağ olanlık hikâye-

lerini zedeleyebilecek, birdenbire sert ama büyük oranda hayali olan Taş Çağı hikâyelerini anlatma çabasına yenik düşmek istemiyoruz.

2. Avcının Çiftçiye İhtiyacı Olduğunda - İlk Neolitik Çağ'da Bir Kutsal Alan İçin Gerekli Koşullar

Göbekli Tepe buluntuları, arkeolojinin uğraş alanını aşan, tarihöncesi dönemdeki kült ve din konusuna işaret etmektedir. Bir din, sayısı belirsiz ve olasılıkla çok farklı kültler konusunda düzenli olarak parantez açar. Öte yandan bir kült ise, maddesel ifadeyi güçlendiren, iki biçimini açmamız gerekirse, kurban kesme ya da mezar hediyesi gibi çok sayıda ritüel davranışı kapsar. Bunun yanı sıra, dua olarak gerçekleştirilen öyle davranışlar vardır ki, bunlar maddesel ifadeye kesinlikle dönüşmez.

Çok uzun zaman öncesine ait maddesel görünümle olan ilişkimiz, doğal olarak sadece arkeolojik buluntu aracılığıyla ve bu da biraz şansla- gerçekleşebilir ve bu nedenle de onun kontekstine ait toprak buluntusunda kendisini nasıl gösterdiğini sadece ritüellerden sezebiliriz. Uzak, Hıristiyanlık öncesine yönelik araştırmalarda hiçbir zaman, keşfedilen kurban töreni, kült töreni, kült yerinin ötesinde tüm ikincil görüngüleri tanıyabileceğimiz, maddesel buluntularla ilişki içinde olan bir geçmişle karşılaşamayacağımızdır. Bunu denemek istesek bile, sadece her dinde bir başka boyutun ön plana çıkması nedeniyle, bunda başarısız oluruz.

Eğer böyle bir şeyin olanağı var ise, bir dinin özü, sadece sözel ve yazılı gelenekle kavranabilir. Ancak, yazılı toplumlarda görülebilir dinsel düşüncenin, yazısız geçmişi yansıtması çok fazla güvenilir değildir; çünkü bir dindeki değişimin arkeolojik olarak saptaması ya da bu değişimin maddesel kültür ile uyum içinde gerçekleşmiş olması beklenemez. Saptanabilen ise bu ritüel değişimin maddesel bir ifade bulmasıdır, ama bu da kesinlikle buna bağlı dinin değişimi ile karıştırılmamalıdır.

İnsan topluluklarının en geç Üst Paleolitikten beri, belki de daha

önce, dini bir organizasyona sahip olduklarını kabul ediyorum. Burada benim için önemli bir kanıt olarak gömütler gözüküyor; çünkü ölülerin bir mezara, bir gömüt hediyesi ile gömülmelerini, öteki dünyaya ait ruhsal bir arka plan olmadan düşünmek neredeyse imkânsızdır. Öteki dünya düşüncesi burada mutlaka bir dinin parçası gibi görülmemelidir; ama bu düşüncenin varlığı, dinin var olduğunu göstermektedir.

Bu bağlamda, günlük yaşam mücadelesini oldukça aşan, tinsel bir arka planı zorunlu kılan, figüratif betimlerin daha Aurignac Kültürü'nde (yaklaşık M.Ö. 35.000 - 22.000) ortaya çıkmış olması büyük önem taşımaktadır. Gravette Kültürü'ndeki (M.Ö. 28.000 - 22.000) Venüs heykelleri -bunlara Dolni Vestonice'deki pişirilmiş kilden yapılma heykel de dahildir- ve Neolitik resimleri hem biçimsel hem de içerik olarak bu tinselliği çok önceden ortaya koymuştur. Bunlar Üst Paleolitik din düşüncesinin ya da dar kapsamlı bir ifadeyle, en azından bu dönem ritüellerinin, Üst Paleolitik geleneklerden çok fazla ayrılmadığını ortaya koymaktadır.

M.Ö. 10.000'lerdeki İlk Neolitik dini, hangi tekil deneyimlerle şekillenmiş olursa olsun, yeni bir yaratımdan daha çok, oldukça eski bir gelişmenin ürünüdür. Yazı öncesi toplumlarda bu konuda inandırıcı bir delil bulmak ya da içeriği anlayabilmek çok zor olsa da, mitler ve mitsel motiflerin çok eskiye dayandığını kabul edebiliriz.

Daha önce bahsi geçen Jacques Cauvin'in saptamış olduğu gibi, bize tarihöncesi dönemlerden hiçbir mit aktarılmamıştır ve işte bu nedenle de söz konusu arkeolojik buluntuları, bu tür mitlerin maddeleştirilmesi olarak değerlendirebileceğimiz olanaklar vardır sadece. Cauvin, farklı analojilerle -eski kültürlerin hayvanda, yüksek bir varlığın kişileştirmesini gördükleri gibi-, Ön Asya'da Natuf Kültürü'nden başlayarak (M.Ö. 12.000 - 10.000) insan biçimli tanrıların oluşmaya başladığına inanmaktadır. Cauvin'e göre bu nedenle Natuf Kültürü'ndeki figüratif sanatta halen hayvan betimleri önde gelir ve bu bağlamda ceylanın sıkça görülmesi, onun dinde özel bir anlamı olabileceği konusuna işaret etmiş olabilir. Daha sonraki Çanak Çömleksiz Neolitik A'nın (PPNA) erken dönemlerinde, büyük

oranda buluntular sadece Eriha, el-Khiam ve Nahal Oren'dan gelmektedir. Bu dönem küçük heykelleri, özellikle insan benzeri (anthropomorfik) betimlere ve çoğunlukla kadın cinsel organlarına yer vermektedir. Hayvan benzeri (zoomorfik) betimlerden insan benzeri betimlere geçişin, bu dönemde değişen ekonomik stratejiler göz önünde bulundurulduğunda, tümüyle değişen dini düşünceyle birlikte yorumlanabileceğine inanır Cauvin. Daha sonraki dönemde karşımıza bir kadın ve erkek gücünü sembolize ettiği kendiliğinden belli olan bir boğa çıkar; bir tanrı çiftin tinsel doğuşunu bu döneme yerleştirebiliriz.

Pek çok noktada Cauvin'e katılsam da, kendisine katılmadığım Neolitik dinin, Epipaleolitiğin ilkel başlangıcının devam ettirilmesiyle ortaya çıktığını iddia ettiği görüşü -bu görüşü yukarıda açıklamıştım- bana tarz olarak çok evrimci gelmektedir. Çünkü hangi tarzda olursa olsun, her seferinde tinsel arka planın yeniden kurgulanması ve "din" görüngüsünün hangi tarzda kavranabileceğinin açıklanması, arkeolojik buluntunun tek başına sahip olduğu olası bilgiyi büyük oranda aşmaktadır.

Paleolitik ve Neolitik küçük buluntu betimlerini kabul edilebilir şekilde yorumlamanın ön şartı, bunları çeşitli sanatsal değerlerden bağımsız bir "sanat" ya da sadece bir çocuk oyunu olarak görmektir. Bunun yanı sıra Mezolitik ya da Paleolitik dine ait bir yeniden kurgulamayı da *denememeliyiz*; tam aksine, nasıl olursa olsun, farklı türde dinlerin olduğu ve bunun çok eski bir köke dayandığı saptamasından yola çıkarak; 1) arkeolojik bir buluntunun, bir ritüelin maddeleştirilmesinde kendisini nereye kadar gösterdiğinin, 2) bu tür bir buluntunun nasıl bir bağlamda ortaya çıktığının ve 3) geriye kalan diğer maddesel kültürlerde hangi izler bıraktığının araştırılması gerekir.

Mezarlar, ritüellerin, özellikle ve çoğunlukla sorunsuz şekilde maddeleşmesinin saptandığı yerlerdir. İdeal bir durumda zengin mezar buluntuları ve mezarların belirli bir tarzda oluşturdukları gruplar, yaşayanların dünyaları hakkında ve onların diğer dünyanın varlığı karşındaki genel tavırlarının da ötesinde, bazen az da olsa önemli

dini fikirleri bize gösterebilmektedir. Bu karmaşık konu ile ilgili Paleolitik ve Mezolitik buluntu sayısı oldukça fazladır. Ölen kişinin kafatasını gömenler, oldukça özel bir işlem yapmışlardır ve bu da çok özel bir anlamın olması gerektiğine işaret etmektedir.

Çoğu kez kafatası kültü görüngüsünün kökü Paleolitik Çağ'a kadar geri giden, atalar kültünün özel biçimi olan bir gelenek olduğuna inanılmıştır. Buna karşın normal doğacılar ise bunun kafatası avcılarının işi olduğuna inanmakta. Bu sorunla ilgili nihaî bir karar olası gözükmüyor. Önemli olan ise, yukarıda da belirtildiği gibi, gözlenen ritüellerin benzerlikleri saptanmıştır ve bu durum şimdiye kadarki buluntuların olanaklı kıldığı yorumlardan daha geçerlidir; acaba tüm halkın gömme biçimi birbirinin aynısı mıydı, yoksa bu sadece seçilmiş bir gruba ait bir ayrıcalık mıydı? Sonuncu olasılık için elde tutulabilir, bu konuda daha fazla veri bulunmakta. Aynı zamanda, buradaki gömütlerde, doğal nedenlerle ölenlerin mi, yoksa kurban edilen insanların mı ya da her iki grubun temsilcilerinin de bu tarz gömülmesinin mi uygun görüldüğü konusundaki soruların tümüyle cevaplanamadığı görülmekte.

Bazen başka gömütlerden, ritüelin arka planı olmayan buluntulardan ayrılan, kült nesnelerinin ritüelle gömülmesi de başka bir buluntu şeklini oluşturmaktadır. Burada söz konusu olan, artık kullanılacak durumda olmayan kült nesnelerinin kontrollü elden çıkartılmasıdır Bunlar çöpe atılmaz, tam aksine düzenli bir şekilde gömülür. Yeniden şekillendirilmiş çok sayıdaki kafatasının bu tür çukurlarda bulunmasını da, normal bir kafatası gömmesinden daha çok, bunu, kullanılma işlevini yitirmiş bir kült nesnesinin yani ölünün kafatası şeklinde gömülmesi yerine- ritüel gömülmesi şeklinde görebiliriz. Bu bakış açısıyla, Çanak Çömleksiz Neolitik B'ye (PPNB) ait yeniden şekillendirilmiş kafatasları, atalar kültünün genel bir ifadesinden çok, kafataslarının özel bir ritüel törenle hazırlandığı ve daha sonra da kullanıldığı bir gruba ait buluntu olarak görmek gerekmektedir.

Şimdiye kadar bizler, Göbekli Tepe'de mezar, kafatası gömüsü ve

yeniden şekillendirilmiş kafatasları bulamadık. Buna karşın bu yer, bize anıtsal megalitik yapılar sunmakta ve böylece kendisini bileşik ritüel olayların gerçekleştirildiği görkemli bir sahne olarak ifade etmektedir. Kafataslarının olmadığı yerde, bu sahnedeki Neolitik dramada başrolü, etkileyici, görkemli dikilitaşlar almakta. Taş Çağı tapınakları olarak kavradığımız bu muhteşem kült yerini ve anıtsal yapıları, sadece iyi organize olmuş büyük insan gruplarının ortak çalışmasıyla başarılabilecek bir ürün olarak görmeliyiz.

Burada tek tek nelerin olduğunu, hangi kültlerin uygulandığını, hangi ritüellerin gerçekleştirildiğini ise bilmemekteyiz. Ancak hiçbir *performans* olmadan bu yapıların bir anlamı olmayacağına göre, bu yapılar hiçbir zaman, Taş Çağı'nda da "dilsiz" bir anıt değillerdi. Burada gerçekleştirilen olayların, sesli ve renkli ya da kapalı bir tören gibi olup olmadığı konusu ise, en azından şimdiye kadar hayal gücüne bırakılmıştır. Göbekli Tepe'deki kültsel mekanizma işlemeye başladığında, buradaki etkinliğin törenler, koreografi, müziksel eşlik olmadan gerçekleştirilmiş olması düşünülemez. Ve kesin olarak burada yapılanlar, aynı zamanda bir güç gösterisiydi; ancak bu bağlamda, bunun tek tek kişilerden mi ya da bir topluluktan mı çıktığını bilmemekteyiz. Her ne olursa olsun, buranın ve buradaki etkinliklerin, hem topluluk hem de tek tek kişiler için büyük önem taşımış olduğu ve böylesi bir yapının, yoğun kollektif bir çalışma olmadan gerçekleştirilemeyeceği ortadadır. Bu nedenle, bu *tinsel* itici gücün, bu dönem insanının tüm kültür süreci için taşıdığı önemi hafife almamalıyız.

Anıtsal yapıları gerçekleştirmek için bireyleri harekete geçiren şeyin, toplumsal bir güç, bir kabile reisi, Şamanlardan oluşan bir grup ya da belki profesyonelleşmiş din adamları, bir heyet, bir topluluk mu olduğunu hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz. Burada açıkça görülen ise, işçilerin muhtaç oldukları gücü, inandıkları dini bir motivasyon kaynağından almış olabilecekleridir: Çünkü güçlü ev hayvanları ve öküz gibi koşum hayvanlarının çetin işlerde kullanılması için daha çok uzun zaman geçmesi gerekmekteydi. Bu şaşılası işgücünü ortaya çıkaran insan eli ve gücünün hiç kuşkusuz, eskiye ait mühendis-

lik becerisiyle ve teknik yardımla -aklımıza kaldıraç, tekerlek, kızak ve rampayı getirelim- daha da daha da iyileştirilmiş olabileceği ortadadır. Bunun kuşkusuz birkaç günlük bir iş olmadığı kesin; gerçekleştirilen çalışmaların, o dönem koşulları altında uzun bir zaman, yıllar ve belki de on yıllar gerektirmiş olabileceği açıkça belli olmakla birlikte, yine de bunu matematiksel olarak açıklayabilecek durumda değiliz.

Ama insanları bir yerde organize etmek, güçlerini uzun bir dönemde, bir işin gerçekleştirilmesinde ve bir amaca ulaşılmasında yoğunlaştırmak ne anlama gelmektedir? Burada, alışmış oldukları avcılık dışındaki bir uğraşın -hiç kuşkusuz alışılmadık boyutlarıyla- söz konusu olması nedeniyle, bu sadece, uğraşıp gerçekleştirebilecekleri bir temin etme sorunu değildir. Bu düşünceyi bir adım daha izleyerek, o zamanlar bitkileri kültüre alma bilgisinin başlangıçtaki ilk deneyimleri çok zor aştığı sonucunu da hesaba kattığımızda, acaba tarımın "keşfedilmesinin", bu çok sayıdaki avcının toplanarak birlikte gerçekleştirdikleri iş istihdamının ikincil görüngüsü olup olmadığı sorusu da, bu da var olan hipotezlerin değiştirilmesini gündeme getirmektedir. Acaba Göbekli Tepe'de, işbölümlü toplumların başlangıcını mı görmekteyiz? Binyılların kalın perdesinden; taşçı, yapı ustası, işçi, toplayıcı ve avcı gibi belirli bir işi üstlenenlerin, önce görkemli ortak işler için gerekli olan yabani tahılı yoğun kullandıklarını ve kısa bir süre sonra somut tarımla uğraşmaya başladıklarını hayal meyal görebilir miyiz? Evet, acaba bu bağlamda Göbekli Tepe yabani tahılın halen görüldüğü bu çevrede- bu geçim yöntemi (tarım) için, kaderinin önceden açıkça belirlendiği, avın bazı tehlikeleri ve değişebilir durumları karşında bazı avantajlara sahip olduğunu kanıtlamış olmuyor mu? Bu nedenle de Göbekli Tepe'de çok sayıda bazalttan öğütme taşları bulmuyor muyuz? Kimin hangi işi yaptığı konusunda spekülasyonlarda bulunmak gereksiz; kesin olarak görülen ise, bu senaryoda geçim garantisinin yükünün, toplumun hem kadın hem de erkek üyelerinin sırtında olduğudur.

Köy, Kent, Kutsal Alan - Bir Kült Birliğinin Merkezi Olarak Gö-

bekli Tepe Peki şimdi öyleyse, Göbekli Tepe yapılarını, etrafındaki kültürel bağlamla nasıl anlamalıyız? Kendilerini Taş Çağı toplumsal yapısında nasıl bir yere koymaktaydılar? Bu düşüncelerin çıkış noktası olarak, Tübingenli Eski Çağcı Frank Kolb'un, bir başka Eski Çağ araştırmacısına sert eleştiriler yönelten önemli eseri ***Eski Çağ'da Kent*** isimli eserindeki açıklamalarına yer vereceğiz: "*... Lewis Mumford, kenti başlangıcından günümüze kadar ele aldığı dev eseriyle, Eski Çağ'a ait ayrıntılı açıklamalarına rağmen, ilgilenmeyeceğim. Eski Çağ kent tarihinin tanımlamasını da büyük oranda etkileyen, temelde olumsuz olan kentin tarihsel önemi dışında, sadece bazı sonuçları, yeni tarihsel araştırmaların son durumunu yansıtmaktadır*".

Mumford'un konuya alışık olmadık ve genelde kışkırtıcı şekilde yaklaştığı konusunda Kolb hiç kuşkusuz haklı. Ama Mumford'un, köyün, kentin kökenini oluşturmadığı, tam tersine kutsal alan ve toplanma yerlerinin kentin kökünü oluşturduğu tezi ise oldukça dikkat çekiyor: Bir kentin özü Mumford'a göre, köyün özünden temelden farklıdır. Köy, yabancıya karşı kuşku ve düşmanca, buna karşın kent daha dostane yaklaşmaktadır, çünkü kent yabancıyı adeta beklemektedir. Bu nedenle kent, gittikçe büyüyen bir köyden değil, bulunduğu yerin çok daha farklı doğası nedeniyle, daha doğrusu sürekli yeniden dönüp gelinen bir toplanma yeri işlevi dışında, ayrıca doğal olarak iletişim ve değiş dokuş merkezi olan -fikirlerin, malların ve insanların buluştuğu- kutsal mekânlardan doğmuştur.

Gerçekten de aşırı örneklerde, merkezler, nerede olduğu belirli topluluklar tarafından bilinen ve sadece belirli dönemlerde, büyük insan gruplarını alabilecek kadar yeterli mekân sunan, oturulmayan diğer yerlerde olabilir. Dini kutlamaların görünüşü, bu tür yerlerin temel özelliklerini oluşturmaktaydı. Böylelikle ritüel merkezlerinin yerleşik yaşamdan önce var olduğu ve en eski köylerden çok eskiye gittiği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bunlar işlevlerini, en azından temel ihtiyaçlarını, yani sözel iletişimini takasla yerine getiren avcı-göçer gruplar için ancak yeteri kadar gerçekleştirebiliyordu.

Mumford'un tezleri neredeyse hiç kabul edilmemekte. Genel olarak

"kent" konusundaki yazılı eserlere bakıldığında, "köyün" bir görüngü olarak sadece ikinci derecede ele alındığını görmekteyiz. Mumford, bu noktada hiç kuşkusuz oldukça özenli çalışmıştır. Köy ve kent arasındaki temel ayrılığı sadece kentsel bakış açısıyla ele almıyor. *Bir* köyün var olması, en azından komşu köylerin de olabileceğini akla getirmektedir.

Bu bağlamda yeniden Çatalhöyük'ü düşünelim. Burası, bir Prehistoryacının kenti tanımlamak için seçeceği bir yer için pek çok şartı yerine getirmektedir. Ama biz hata yapmamak için Frank Kolb ve Bernard Hänsel'in ölçütlerini sıralayalım: 1) Yerleşim alanının büyüklüğü ve yoğunluğu, 2) merkezî işlevi (özellikle ekonomik açıdan), 3) yüksek kalitedeki mesleki uzmanlaşma, 4) yapısal düzen ve ayırt edilebilirlilik, 5) uzun dönem varlığını sürdürebilme.

Hiç kuşkusuz Çatalhöyük, yerleşik yaşayan insanların olduğu kapalı, büyük bir yerdi. Bu bölgedeki insanlar için merkezî bir işleve sahip olduğunu, buranın ekonomik tarafı için bir şey söylemek çok zor da olsa, tartışmaya bile gerek yok. Yaşayan halkın süreğen sosyal ve mesleki ayrışımı ile ilgili ölçütte ise durum biraz farklı gözüküyor: Büyük, iki tarafı çalışılmış kesici hançer ve buna ait üstünde figüratif kazımaların olduğu kemik sap, uygun iklimsel koşullar nedeniyle günümüze kadar ulaşan tahta kaplar, bunun da ötesinde keşfedilen duvar resimleri ve evin içinde zahmetle, çok yüzeyli şekilde yapılan plastik tarzdaki kalıplar; bütün bunların herkes tarafından yapılabileceğini kimse ciddi şekilde bekleyemez. Bu eserleri yapabilmek için, belirli işleri profesyonelce yapan uzmanların çalışması gereklidir. Yapısal düzen ve ayırt edilebilirlilik ve yerleşmenin uzun zaman varlığını sürdürebilmesi Çatalhöyük'te söz konusudur.

Bu arada Mellaart'ın Çatalhöyük'e bakarak -Almancada sürekli hatalı şekilde "Taş Çağı'ndan Bir Kent" olarak belirtilmektedir kullandığı "town" kavramı, "köy" anlamını da aşar, ancak Almancadaki "kent" kavramı ile de aynı değildir Kolb ve Hänsel'in dile getirdiği gibi en azından bu, Taş Çağı yeri bağlamında "kent" kavramının dile getirilmesi, tümüyle yanlış değildir. Bu ilginç soruyla biraz daha ilgilenelim ve Çatalhöyük görüngüsünü bu bakış açısıyla daha ya-

kından inceleyip inceleyemeyeceğimize bakalım.

1995'ten günümüzde kadar Ian Hodder başkanlığında gerçekleştirilen yeni çalışmalar, geniş Konya Ovası'nda bu döneme ait, ne daha büyük ne daha küçük ne "köy" ne de "kent" benzeri başka bir yerleşme olmadığı sonucunu ortaya koymuştur. Çatalhöyük, sadece bir köy gibi görülmek istendiğinde, tek başına olmasıyla hiç alışılmadık bir görüngüdür; çünkü köyün kavramsal tanımlaması da haklı olarak, belirli bir bölgede buna benzer bir yerleşim sisteminin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Terminolojik olarak "kent" ya da kent benzeri yapılarla ilişkilendirmeye kalktığımızda ise yeniden yöreye ait köylerin hatta belki de uzakta olan diğer kentlerin yokluğu göze çarpmakta. Burada bu yerin çok ilginç olan özelliklerine değinmeden bile Çatalhöyük'te, "köy" ve "kent"in de ötesinde bir görüngünün söz konusu olduğunu sezinlemekteyiz.

Eriha ile sadece görünüşte olan karşılaştırma, bizi daha ileriye götürmez. "Kule" ve "duvar"ın, savunma sistemi olarak kabul edilemeyen yorumu göz önünde bulundurulduğunda, tam da Eriha'nın "en eski kent" olduğu inancında temel kriter olan bu iki öğe nedeniyle, bu yerleşme dışarda kalmaktadır. Bundan sonraki bölüme geçmeden önce, Mumford'un kafasında canlandırdığı gibi, şimdiye kadar merkezî bir kutsal yer olduğu net bir şekilde görülebilen Göbekli Tepe'ye geri dönelim.

Göbekli Tepe, Yukarı Mezopotamya'nın kalbinde merkezî bir yerde bulunmaktadır. Buradan bakıldığında, güneyde Harran Ovası'ndan Suriye'ye kadar; kuzeyde ise uzaklarda, doğal çekiciliği daha önce Helmuth von Moltke tarafından ayrıntılarıyla çok güzelce anlatılan, artık aktif olmayan etkileyici volkanik Karacadağ görülmektedir. Batı ve kuzeyde ise, neredeyse yılın her döneminde karlarla kaplı Doğu Toros Sıradağları ufku sınırlamaktadır (Resim 106).

Göbekli Tepe yapılarında nelerin gerçekleştirilmiş olduğunu teker teker söyleyemesek de, buranın bir kült yapısı olarak yorumlanması gereği kesindir: Neolitik yerleşme ve konutların nasıl olduklarını bilmekteyiz; bunların Göbekli Tepe'de kastettiklerimizle ile hiçbir ilişkisi yoktur. Anıtsal dikilitaşlar ve bunların oluşturduğu yuvarlak ya-

pılar, ama aynı zamanda heykeller ve kabartmaların tarzı, karşımızda Neolitik Çağ'a ait kutsal bir merkezin olduğu görüşünü doğrulamaktadır. Dikilitaşlı yuvarlak yapıların, o dönem insanlarının çoğunluğu için bir tabu bölge olup olmadığı ya da bunların etrafında canlı bir şekilde toplanılıp toplanılmadığı konusunda henüz kesin şeyler söyleyemiyoruz. Ancak kesin olan ise, dikilitaşların, büyük çapta plan ve düzenlemeyi gerektiren çok sayıda kişinin katılımı olmadan gerçekleştirilemeyeceğidir. "Göbekli Tepe inşa projesi" ve bununla bağlantılı olan zorunlu inşa lojistiği, bizi, M.Ö. 10. ve 9. binde, normalde büyük olasılıkla bağımsız olarak hareket eden grupların, yapıların gerçekleştirilmesi için gerekli *insan gücünü* sağlayabilmek için, uzlaşarak bir araya geldikleri sonucuna götürmektedir.

T biçimli dikilitaşların açık bir şekilde stilize edilmiş insan benzeri varlıkları gösterdiğini ortaya çıkaran farklı araştırmalar, bunların önemini daha da vurgulamaktadır. Bu insan biçimli dikilitaşlar, tanrılar, atalar ya da diğer varlıkları temsil ediyor olabilir; ama her ne olursa olsun, en azından inşa edilmelerinin, Göbekli Tepe'de etkin olan insanların hayatında büyük bir rol oynadığı netleşmektedir. Göbekli Tepe'deki jeomanyetik çalışma sonuçları, bilinen yapıların dışında, daha en az 15 yapının, toplam olarak da 200'den fazla dikilitaşın olduğunu bize göstermiştir.

Taşocaklarındaki çalışmaların, tonlarca ağırlıkta monolitik ve çoğunlukla her yüzeyi büyük bir özenle işlenen kireçtaşından yapılma dikilitaşların taşınması ve dikilmesinin, daha önce de birçok kere belirttiğimiz gibi az insanla gerçekleştirilmesi imkânsızdır. Bu, tarz ve iş gücü olarak, Mısır firavunları zamanındaki obelisklerí (dört köşeli, yukarı doğru sivrileşen büyük dikilitaşlar -ç.n) akla getirmektedir.

Artık Göbekli Tepe'de karşımızda bir ritüel merkezin -hem de *merkez kavramının vurgulandığı bir yer* anlamı da- olduğunu haklı nedenlerle kabul edebiliriz. Böylece, buranın çevresindeki yerleşmelerde, insanların yerleşik hayata geçme sürecinin gerçekleşmekte olduğunu öne sürebiliriz: Çayönü, Nevali Çori, Tell Abr, Mureybet, Jerf el-Ahmar, Tell Qaramel ve hiç kuşkusuz henüz bilmediğimiz

pek çok diğer yerdeki insanlar, yapıları inşa etmeye devam etmiş ve burada belirli bir nedenle, hep birlikte ya da temsilcileri tarafından ritüellerini gerçekleştirmişlerdir.

Sözü geçen yerler, yaklaşık 200 km'lik bir alan içinde yer almaktadır. Sosyal, kültürel ve ekonomik bakımdan bir merkeze bağlı böylesi bir iç bölgenin varlığı gerçekçi gözüküyor; çünkü bizler buralarda sadece, Yukarı Mezopotamya etkisindeki Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a (PPN) ait ve büyük oranda birbirleriyle ilişkisi olan maddesel kültür öğelerini değil, ama aynı zamanda Göbekli Tepe'de anıtsal biçimde karşımıza çıkan sembolleri, genelde sadece minyatürize edilmiş olsalar da, bulmaktayız.

Göbekli Tepe'yi, yakınındaki yerleşmeler bağlamında anlamak için gerekli olan bir sonraki adımı da atalım: Urfa'nın çevresinde T biçimli dikilitaşı olan diğer buluntu yerlerinin keşfedilmesi, her geçen gün daha da yoğunlaşan bu bölgeye ait buluntu haritası ve T biçimli dikilitaşların olmadığı diğer bölgeler, Hellen tarihindeki çok belirgin bir görüngüyü aklımıza getirmektedir. Hellenler kült birliklerini *Amphiktyonia* olarak tanımlamışlardır. Bu kelimenin nereden geldiği henüz tam olarak açıklanamamış da olsa, özünde "çevresinde yerleşme"yi de taşıyor olmalıdır. Başlangıçta bu kavram, sadece Delphoi'daki Apollon Tapınağı merkezindeki kült birliği için kullanılmıştır, ancak daha sonraları bu kavram diğer birlikleri de kapsayacak kadar gelişmiştir. Günümüz tarihçileri amphiktyonik yapıların Sumerler, Filistinliler ve İsraillilerde olduğunu tahmin etmektedirler. Amphiktyonia için gerekli olan temel öğe, sürekli merkezî bir kutsal alanın varlığıdır. Amphiktyonia öncelikle bir kült organizasyonudur, ancak kült alanı için sosyal ve askeri konuları da ön plana çıkartabilir.

Acaba Göbekli Tepe'de merkezî kutsal alan etrafındaki bir "Taş Çağı amphiktyoni"sinin merkezi kutsal alanı mıydı? Gerçi şu ana kadar ortaya çıkan buluntu durumu, böylesi sınırsız açıklamaları oldukça zor karşılayabilecek olsa da, buna rağmen T biçimli dikilitaş buluntu yerlerinin dağılımı, Urfa Bölgesi'nde Göbekli Tepe'nin çevresinde yoğunlaşıldığını bize göstermektedir. Diğer T biçimli dikili-

taş yerlerinin hangi rolü üstlendiklerini bilmiyoruz. Ancak sadece Göbekli Tepe'de görkemli bir donanım görebildiğimiz için, buranın T biçimli dikilitaş buluntu yerleri sıralamasında ön plana çıktığı oldukça kesin gözüküyor. Bu tarihsel amphiktyonia görüngüsünü aklımızda tutalım. Bu, Yukarı Mezopotamya'da Taş Çağı'nın durumu ile ilgili yapılacak yorumlarda, karşımıza çıkacak soruların cevaplanmasında bize yardımcı olacaktır. Gözlemlerimizi, grupları birleştiren ve aralarındaki iletişimi açıkça yönlendiren, çok büyük olasılıkla merkezî olan unsurda yoğunlaştıralım. Bu unsurun, farklı bölgelerdeki yerleşik grupları birleştiren, ortak bir din ve merkezi bir kült alanı olduğunu düşünüyorum ve bizlerin Göbekli Tepe'de böylesi bir unsuru bulduğumuz konusunda iyimserim.

Yukarı Mezopotamya'daki Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da (PPN) 9.000 bin yıl sonra Hellen yurdunda gördüğümüz amphiktyonia benzeri oluşumlar -ve doğal olarak çok üstün bir gelişim evresinde olmasa da- bir kült birliğinin varlığını kabul ettiğimizde, bu dönem gruplarının kendi aralarındaki ileştim sistemi konusundaki soruların çoğu kendiliğinden cevaplanmış olmakta. Artık burada, difüzyonist (yayılmacı) bakış anlamında her şeyi etkileyen bir merkezin mi, yoksa "yüzlerce merkezin" mi olup olmadığı sorusu önem taşımamaktadır. Kendilerini ritüel bir merkeze bağlı hisseden ya da kendilerine ait merkezleriyle kendi içlerinde rekabet eden, kaç tane topluluğun var olduğu sorusunu cevaplamak zorunda değiliz. Bu soruların cevaplanmasından tümüyle bağımsız şekilde, böylesi ritüel merkezlerin, olası ortaklaşa bir çalışma için gerekli olan insan, grup ve organizasyonlar arasında karşılıklı ilişkiyi sağlayabilecek olağanüstü bir öncülük sunduğunu görebiliriz: Böylesi merkezlerin varlığını kabul ettiğimizde, onları, büyük boyuttaki dikilitaşlı yuvarlak yapıların yapımının yanı sıra zaten kendisini doğal çevre kontrolünün sonucu olarak belirgin bir üslupta gösteren, büyük alanlarda başarılı av tekniklerinin etkileyici gelişiminin de bir çıkış noktası olarak görmek kolaylaşır. Ve bu doğal çevre kontrolü, bahçecilik tarzındaki tarımı değil de, olası hasat ürünlerinin hayvanlar aleminden korunmasını gerektiren, büyük alanların sürülmesiyle tahıl ekimi şeklinde gerçek-

leştirilmiş ilk çabalara da işaret ediyor olabilir.

Bu tür birleşmelerin temel başarısı, böylesi merkezlerde bir araya gelen gruplarla, var olan ve buna yenisi eklenen *bilgi ve pratiğin* çoğalması ve yayılımıdır. Böylelikle sadece teknik, avcılık ya da yabani tahılın ekimi ile ilgili sorunlar çözülmüyordu. Bu değiş tokuş aynı zamanda düşünsel değerleri de kapsamakta ve geliştirmekteydi - Evet sonuç olarak: Katılan herkesin anlayabildiği bir sembol sistemini geliştirmekteydi-. Göbekli Tepe'de çok sayıda dikilitaşın üzerinde sıralanmış soyut işaretler ve hayvan betimleri olduğunu hatırlayalım. Gördüğümüz gibi burada, aceleyle kazınmış işaretler değil, sığ kabartmalar söz konusuydu. Özellikle sık karşılaşılan ise H biçimli semboller ve 90° çevrilmiş H biçimli semboller ile yılanlar ve dört ayaklılardır. Çok sayıdaki işaret ve işaretler arasındaki ilişki, minyatür biçimlerle, taş levhalar ve gövde yüzeylerinde kazı çizgiler şeklinde tekrarlanmaktadır. "Hiyeroglif" kelimesinin kullanılmasında, sürekli bir kısa devre tehlikesi ile karşı karşıya kalabileceğimizin bilincinde olarak; burada neredeyse Eski Mısır'da fonetik olarak da okunabilen bir "hiyeroglif yazısı"nın söz konusu olduğu şeklindeki bir yanlış anlamayı da dışarda bırakmak zorundayız. Buna rağmen "Neolitik hiyeroglif" tanımlaması, "kutsal işaretler" anlamında kullanılması halinde buluntu durumuna da uymaktadır. Sonuç olarak elimizde, tekrarlanan, anıtsal betimler tarzında işaretler dizisi var. Ve bu işaretlerin görkemli insan biçimli dikilitaşların üzerine yapılması, hiç kuşkusuz onların, o dönem insanları için anlamlarını, insani etki alanının ötesine taşımıştır. Bu açıklamalar, karşımızda, dikilitaşlar ve işaretlerle çevrili, kullanılan "*hieros*" (kutsal) kelimesine uygun, doğaüstü bir atmosferin hüküm sürdüğü bir yerin bulduğunu kabul etmeye yetmelidir.

Avcıların Kutsal Dağına Elveda Bugün artık, M.Ö. 8. binyıl başında inşa çalışmalarının ve aynı zamanda açıkça görüldüğü üzere yapıların kullanımının da sona erdiğini bilmekteyiz. Avcı topluluklar, tarım toplumunu kabul etmişlerdi ve insanlar yerleşik hayata

geçmişlerdi. Tarım toplumlarının yerleşmesi, tarıma elverişli bereketli toprakların yer aldığı vadilerin iç bölgelerinde yer almaktaydı.

Günümüzde artık Yukarı Mezopotamya Bölgesi'ndeki pek çok yerde olduğu gibi, Göbekli Tepe'nin görüş uzaklığı içerisindeki bir İlk Neolitik "vadi yerleşmesi"ni, Harran Ovası'nın kuzeybatı köşesinde yer alan Gürcütepe'de tespit edebilmekteyiz. Burada tarım ve hayvancılığın başlangıcı için gerekli koşulların ideal şekilde bir araya geldiği ekolojik ortamı bulabilmekteyiz. Göbekli Tepe'de ise bunun tam tersi ekolojik ortam söz konusudur: Yakınında ekime elverişli toprak ve suyun olmadığı dağ arazisi. O dönem insanları, bu eski kült yerini terk etmiş ve buradan umudunu keserek, yakınlardaki çok şey vaadeden yerleşmelere göç etmeden ve çiftçi olarak yaşamaya başlamadan önce, anıtlarını moloz ve taşla doldurarak geçmişlerini gömmüşlerdir. Böylece, avcıların kutsal alanda uzun süre yanan ateşleri sonsuza kadar sönmüştür. Elde edilen sonuçları Yukarı Mezopotamya'nın tüm çevresine yansıtmaya cesaret ettiğimizde; karşımıza Robert Braidwood'un *Early Village Farming*'deki (Erken Köy Tarımı) resmiyle, çok önemli noktada çelişen bir durum çıkmaktadır: Eski köyler, bir gelişmenin başlangıcından daha çok sonunda yer almaktadır.

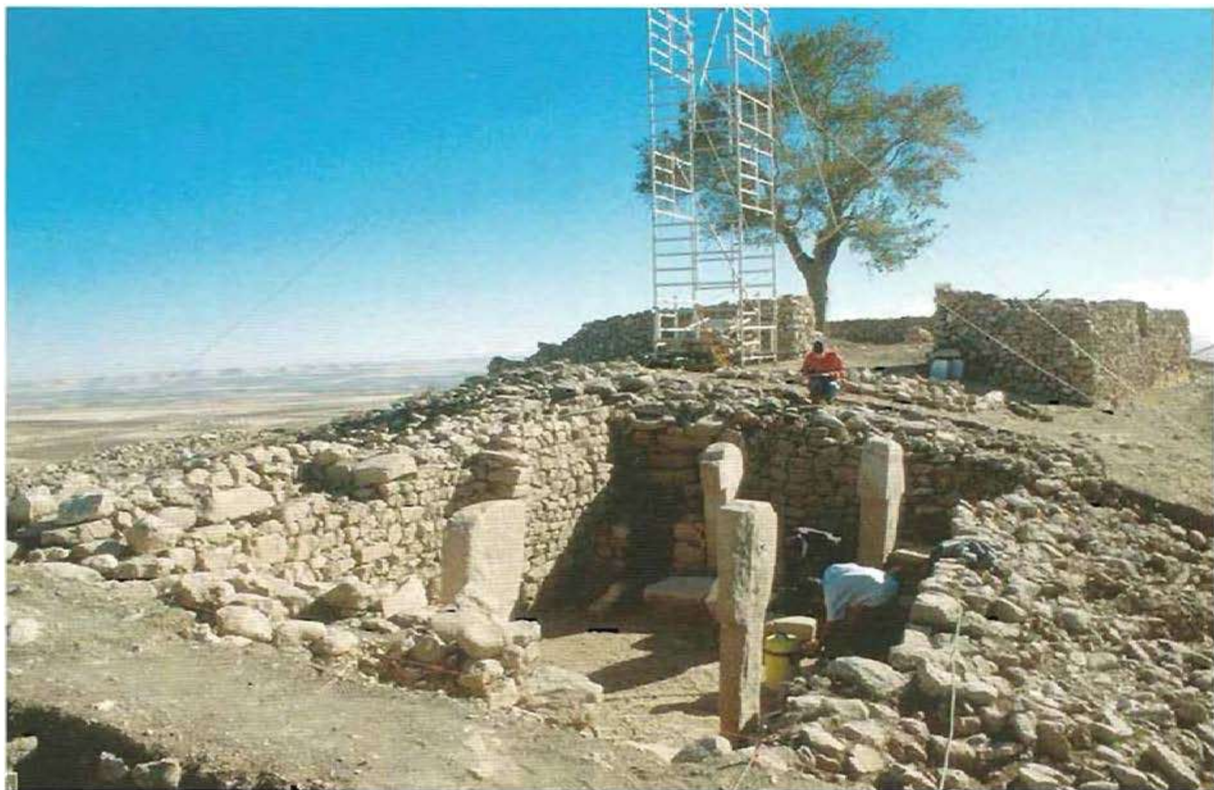
Yeni geçim stratejilerine zamanla yavaş yavaş uyum süreci, tarımsal bilgilerin azar azar elde edilmesiyle geçim kaynaklarında usulca meydana gelen değiş melerle gerçekleşmemiştir. Bunun yerine, kendisini görkemli yapılarla açığa çıkaran Göbekli Tepe avcı toplumunun güçlü elitleri, yeni hayat tarzını geliştirmeyi kendi başlarına başlatmışlardır. Ortaya çıkışları, daha önce de gösterildiği gibi, dar bir bölgede yoğunlaşmış insan yığınlarının belirli bir zamandaki ihtiyaçlarına bağlı olarak gerçekleşmiş olması, böylelikle açıklanabilir. Doğa tarafından zorlanan yeni yaşam stratejileri değil, aksine dini davranış tarzıyla ortaya çıkan toplumsal baskı, açıkça yeni geçim stratejilerinin gelişmesine neden olmuştur. Göbekli Tepe tapınaklarının sonu, devrimsel bir olay ya da var olan elitlerin akıllıca sağladıkları dengenin etkisiyle gerçekleşmiş olabileceği düşünülebilir. Her ne olursa olsun bu, Gordon Childe'ın bile düşündüğünden çok da-

ha fazla önem taşıyan dramatik bir şekilde oluşan gerçek bir "Neolitik devrim"dir. "Avcı" önemini kaybetmiştir; azalan önemiyle, dini ritüel ve zorlamalar da anlamını yitirmeye başlamış ve bununla birlikte kült yapılar kaybolup gitmiştir. Ekonomik temeller değiştiğinde, eski gücü oluşturan Göbekli Tepe kült yapılarında çok güzel görüldüğü gibi, görkemli ideolojik üst yapılar da kaybolup gitmiştir.

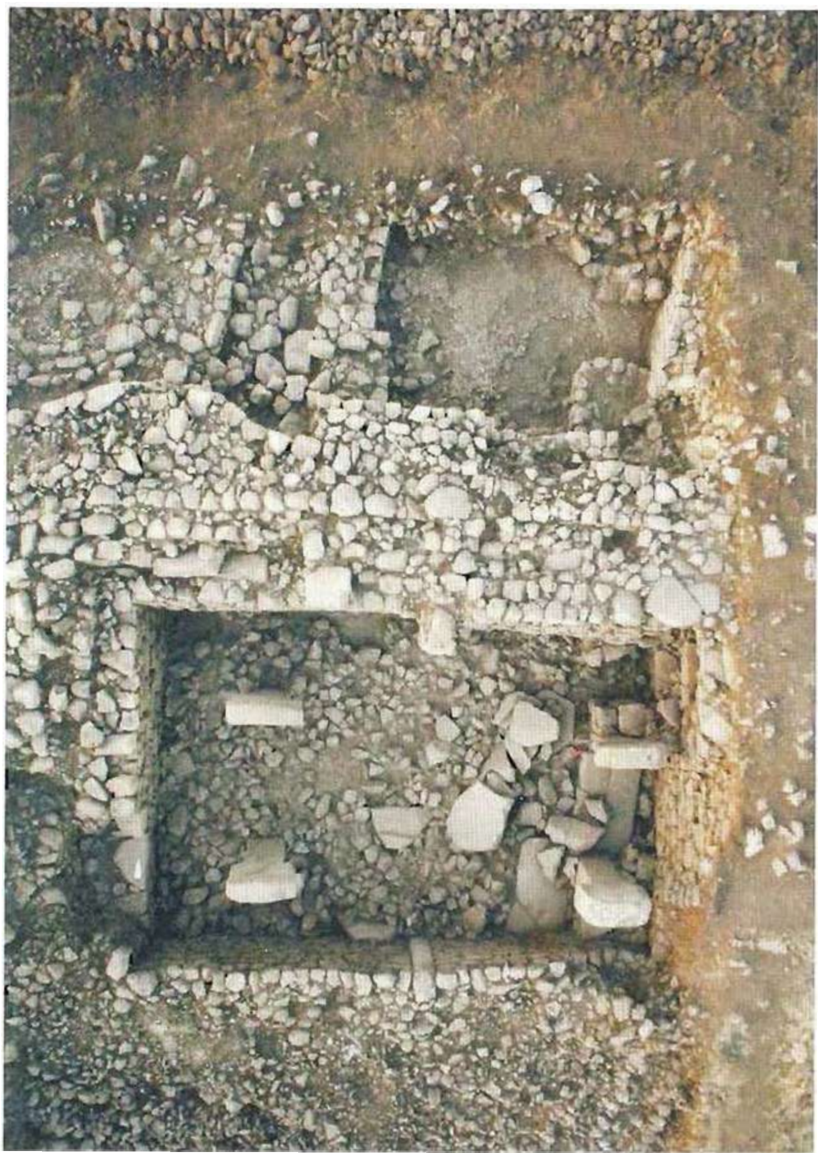
Belki Childe, daha o zamanlar konunun özüyle ilgili olguları kavramış, ancak yaşadığı dönemde Ön Asya'daki İlk Neolitik Çağ'a ait yerleşmelerin hiçbiri bilinmediğinden, sadece olayı iyi bir şekilde maddeselleştirememiştir. *Devrim* kavramı en azından "geleneksel in tersine çevrilmesini" dile getirmektedir; yeniden yaratmayı değil. Evet, büyük olasılıkla Childe, ilk köylerin ilkel başlangıçlardan doğmadığı, tersine koşulların dönüşümünü gösterdiği konusunda doğru düşünmüştü. Böylece bir başka şeyle birlikte ortaya çıkması, bir anlamda hiç kuşkusuz yaşam standartlarının ilkelleşmesi anlamına da gelmektedir; yani istenildiğinde bu dönem Çanak Çömlekli Neolitik Karanlık Çağı, *Dark Ages Pottery Neolithic* olarak isimlendirilebilir. Bu sade kalıntılar, yalın çanak çömlekler insanı tümüyle şaşırtarak, o dönemlerde her şeyin ilk başlangıcının çok, ama çok basit koşullardan doğduğu gibi yanlış varsayımlara götürebilir.

Göbekli Tepe'deki gibi bir anıt, Paleolitiğe kadar ulaşan bir "ön tarih" olmadan düşünmek çok zor. Yukarı Mezopotamya Üst Paleolitiği kısa bir dönem öncesine kadar neredeyse hiç bilinmiyordu. Bizler, en azından Fırat ve Dicle arasındaki Üst Paleolitiğin sonunu yeteri kadar araştırmadığımız sürece, Ön Asya Neolitikleşmesini anlamakta zorluklar çekeceğiz. Ortaya çıkan buluntular ışığında, Neolitikleşmenin anlaşılmasındaki çözümün; bu süreçte daha çok marjinal bir anlam kazandığı ortaya çıkan Güney Levant'taki Natuf Kültürü yerine, bu bölgede olduğunu düşünmekteyim. Yukarı Mezopotamya'da Üst Paleolitik ve Epipaleolitiğin eksiksiz bir şekilde Güney Levant'la kesişmesi beklenmemelidir. Gözlenen bu görüngüler arasındaki boşluğu hangi sonuçların dolduracağını tahmin etmek bile neredeyse imkânsız gibi gözükmektedir.

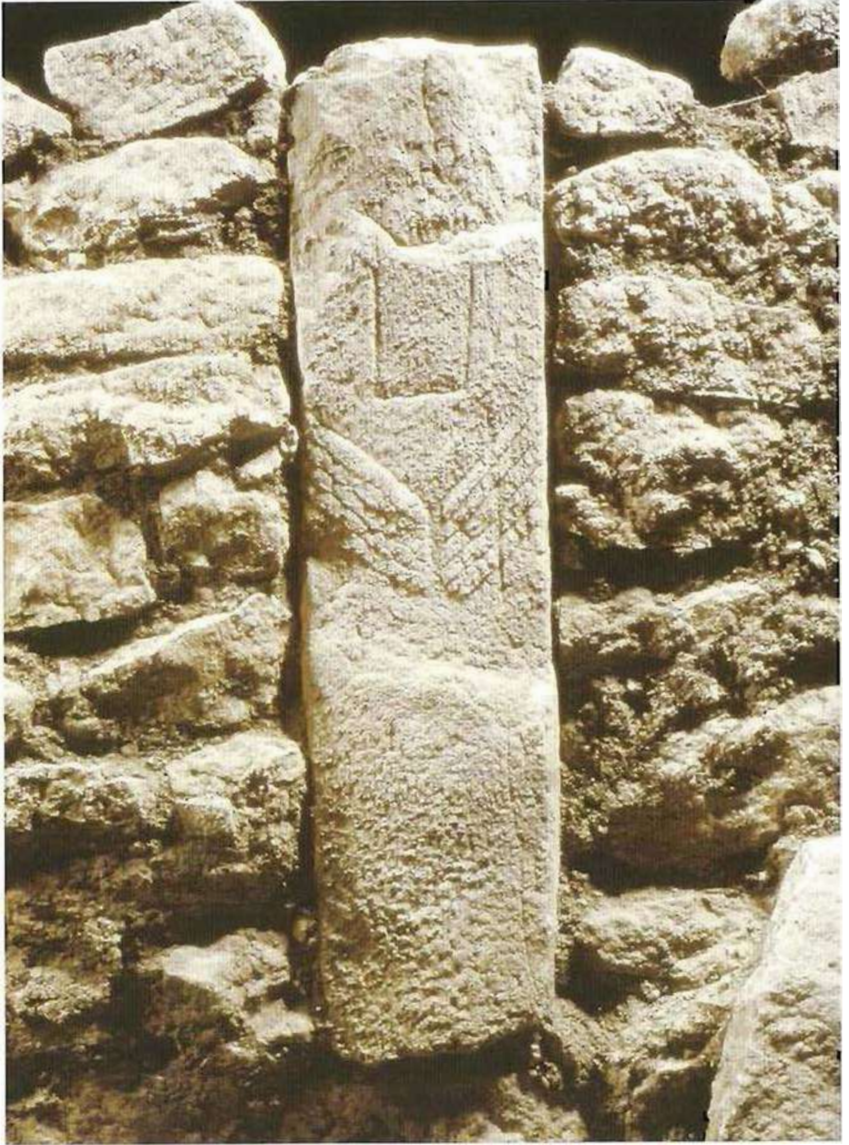
Fırat ve Dicle arasındaki yukarı bölgenin, Bereketli Hilal'in ya da diğer taraftan formüle edildiği gibi "Altın Üçgen"nin karnı olduğu bir resim gibi ortaya çıkmaktadır. Bu bölge çok geniş ve arkeolojik açıdan çok az araştırılmıştır. İşte tam burada, heykeller ve kabartmaların şimdiye kadar hiç bilinmeyen dünyasına işaret eden Urfa ve görkemli yapılarıyla Göbekli Tepe yer almakta. Bu yapılar, ürkütücü bekçi figürlerinin yanı sıra henüz bilinmeyen bir resim dilinin repuartan ve içeriğine ait, karışık ve kısmen gerçekdışı gibi gelen betimlere sahiptir. nerdeyse, Hieronymus Bosch'un allegorik (mecazi) resimlerinden birindeki garip bir resimler senaryosunun kendini yayması gibi; yapıldığında orada olanlar tarafından okunması oldukça kolay ama bilmeyenler için *tehlikeli, ürkütücü, korkunç* ya da *barışsal* anlam içeriklerini aktaran bir durum söz konusudur. Burada bir başka dünyanın içeriği en azından onun hayvanlar tarafından temsili, ilk olarak bitirildiğinde orada olmayan kişiler için de netleşmektedir. Ancak tanrısal özün (*numen*) daha Göbekli Tepe'de henüz isme (*nomen*) dönüşüp dönüşmediğini; burada sadece ruhlar, cinler ya da diğer transzendental (aşkınsal) güçlerin sahneye çıkıp çıkmadığını; ya da tanrılar ve tanrıçaların da bunun içine karışıp karışmadıklarını, taş kaynaklarımızın özellikleri nedeniyle belki de hiçbir zaman bilemeyeceğiz. Ancak burada tapılanların gerçek yapısı gizli kalsa da, yine de tapınak kavramının, bu Taş Çağı özel yapıları için uygun olduğunu düşünmekteyim. Bizler, Üst Paleolitiğin tüm tanrılarını (*pantheon*) bilememekteyiz ve büyük olasılıkla da bunu hiç bir zaman öğrenemeyeceğiz; ancak Göbekli Tepe araştırmaları sırasında saptadığımız, bu tapınaklarda kendini gösteren kült ve dinin; Yakındoğu'daki Neolitik dönemin gelişimin güçlü dürtüleri olduğu, gittikçe güçlenmektedir. Bu da insanlık tarihini ve atalarımızın özünü biraz daha açıklığa kavuşturmayı vaat etmektedir ve bu nedenle de Taş Çağı avcılarının kutsal dağında bundan sonra yapılacak çalışmaların dönem hakkında bilgi dağarcığımızı geliştirmekte önemli bir rol oynayacağı kesindir.

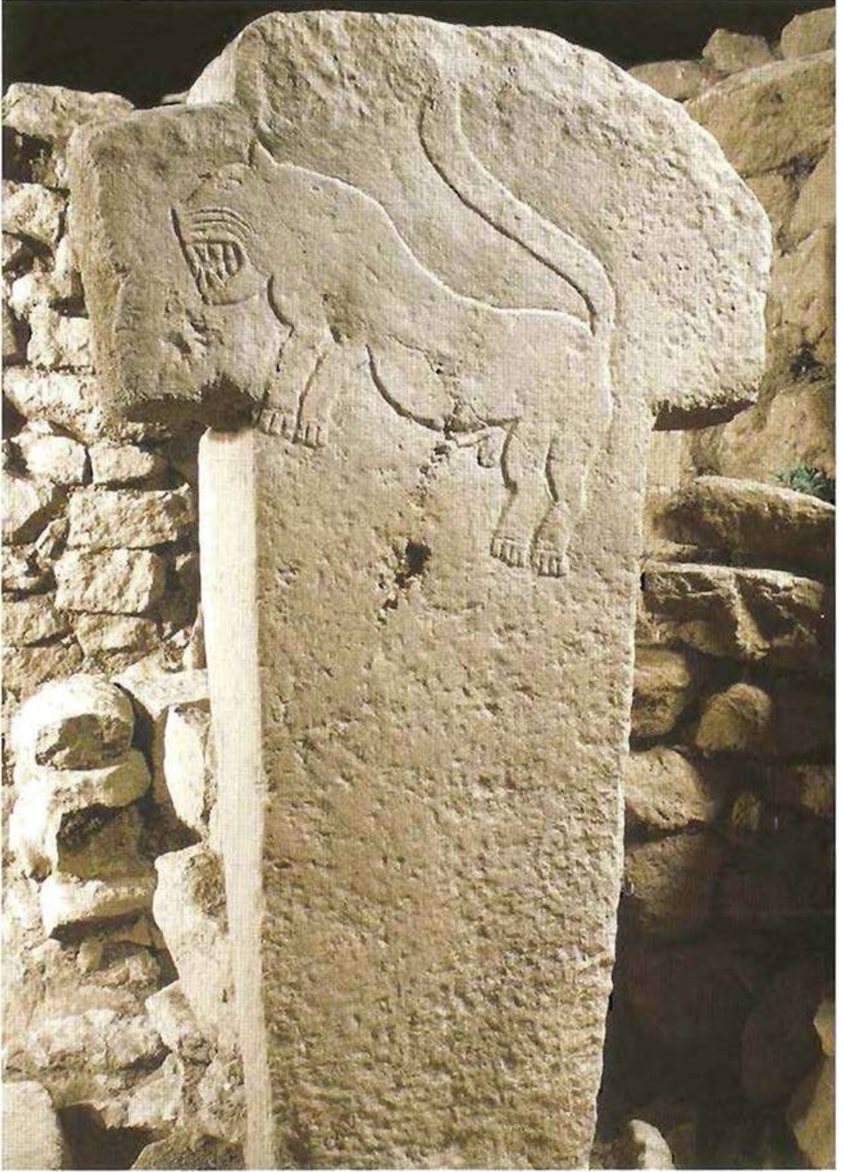
Resim 99: Aslan Dikilitaş Yapısı'nın batıdan görünüşü. Dört dikilitaş in situ halde açığa çıkartıldı.

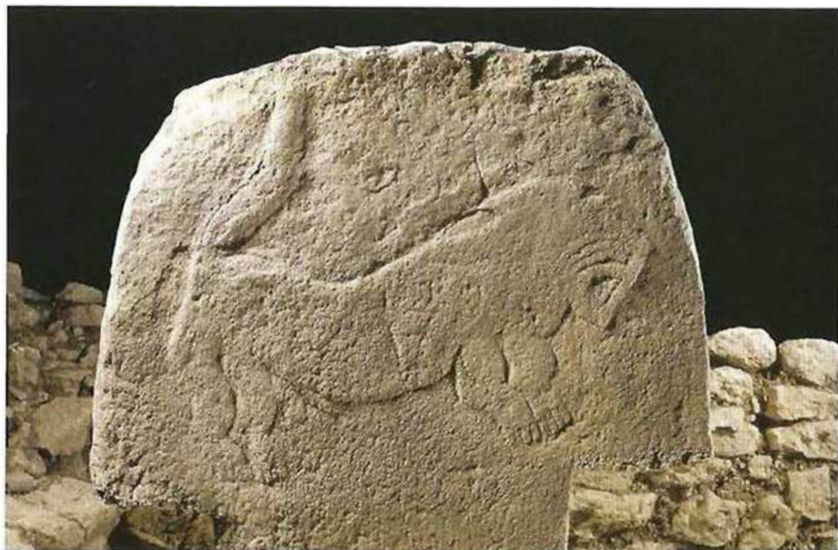
Resim 100: Aslanlı Dikilitaş Yapısı'nın havadan görünüşü (resim kuzey doğrultusundadır).

Resim 101: Üstünde şeritler (stola) ve ellerin olduğu dikilitaş, Aslanlı Dikilitaş Yapısı'nın güney duvarına yerleştirilmiştir. Üst bölüm korunmamıştır.

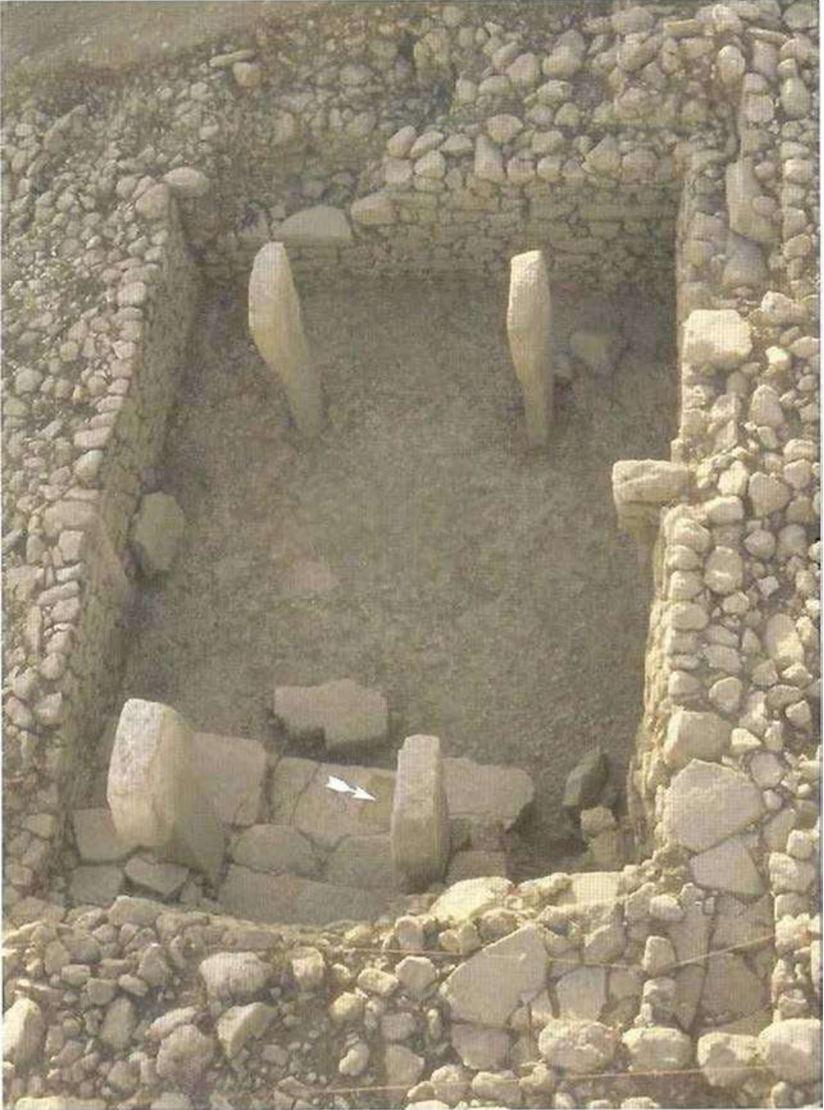
Resim 102: Kuzeydeki aslanlı dikilitaş (yükseklik 1,45 m).

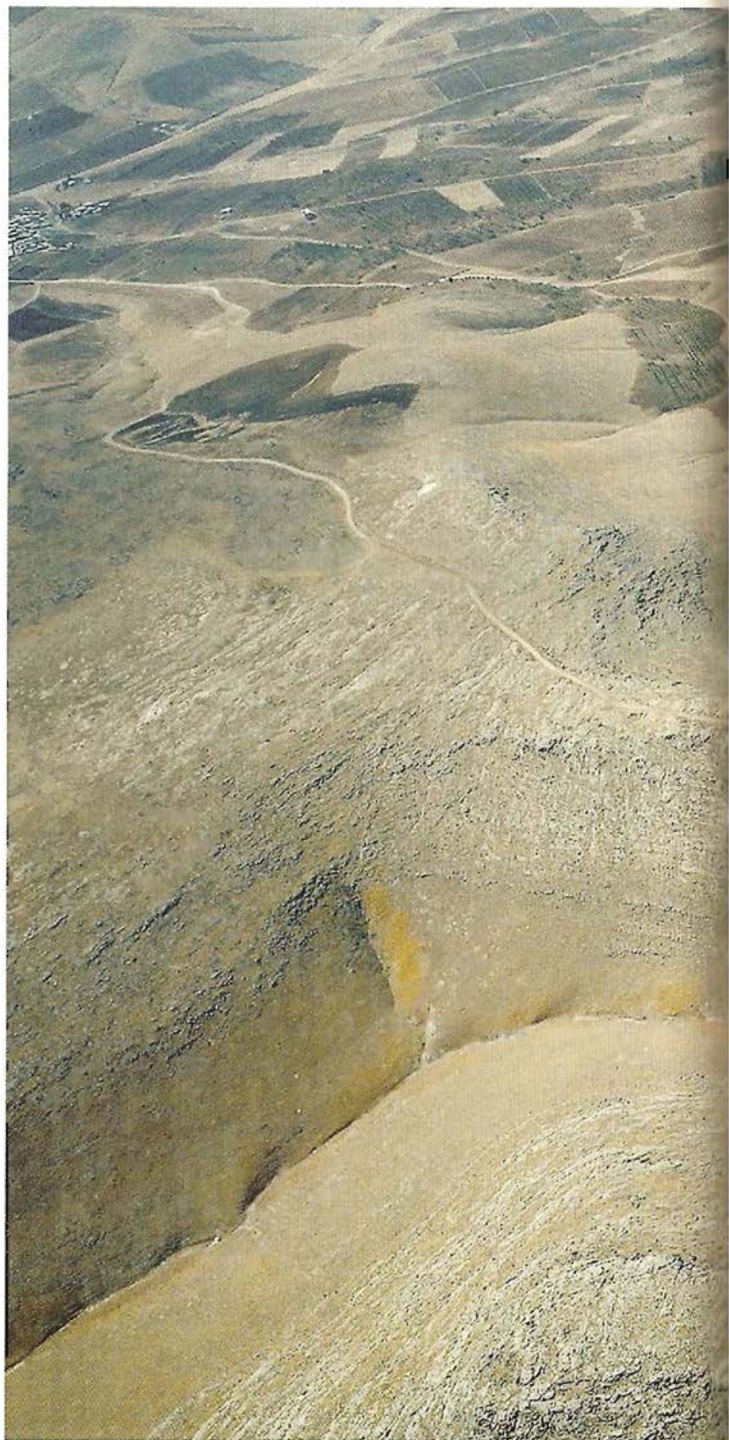
Resim 103: Güneydeki dikilitaş üzerinde bulunan aslan kabartması.

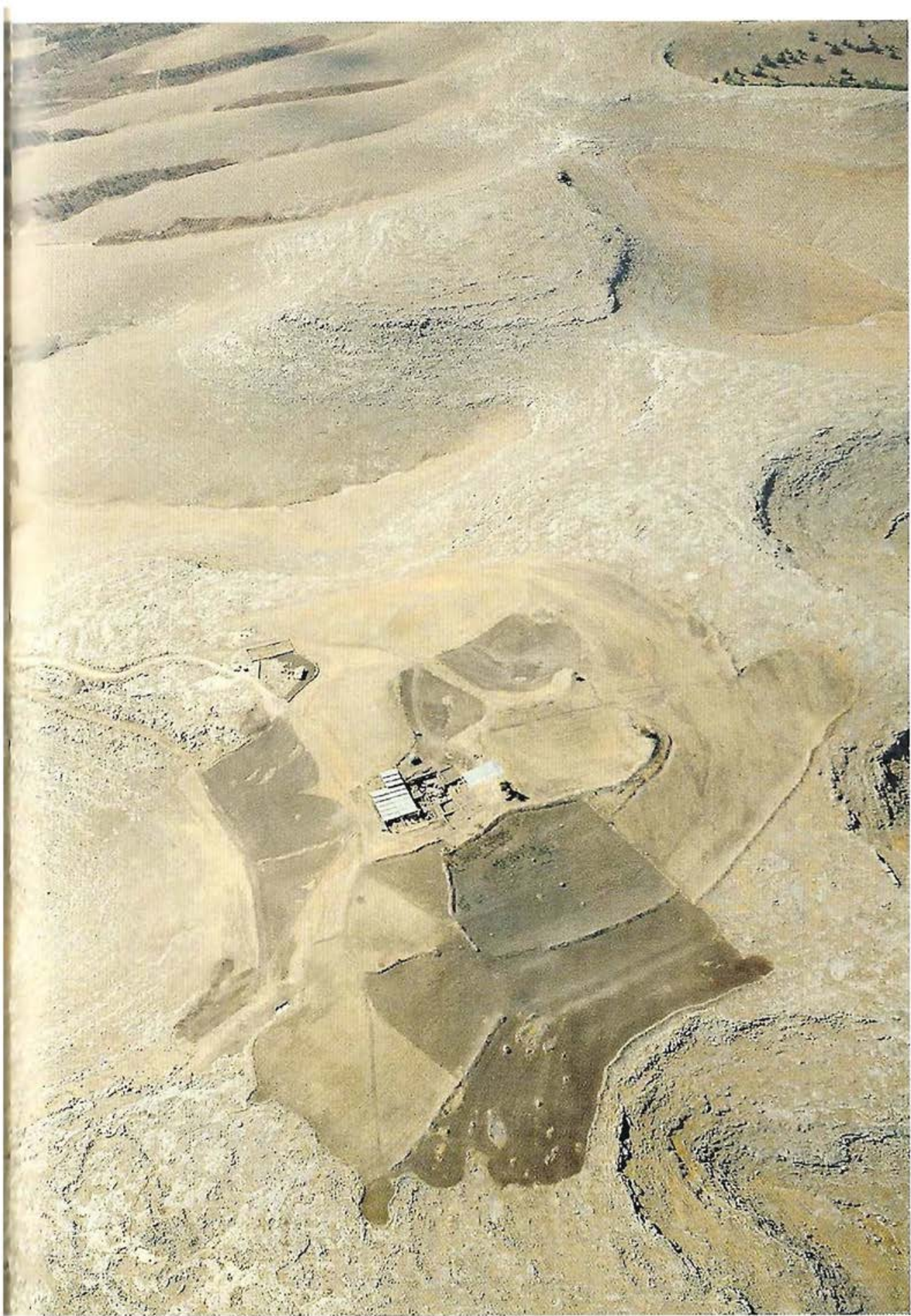
Resim 104: Aslanlı Dikilitaş Yapısı'na ait seki levhalarının birinde, dizleri üstünde duran çıplak bir kadını betimleyen kazı bezek tespit edilmiştir (kazı çizimin yüksekliği 30 cm'dir).

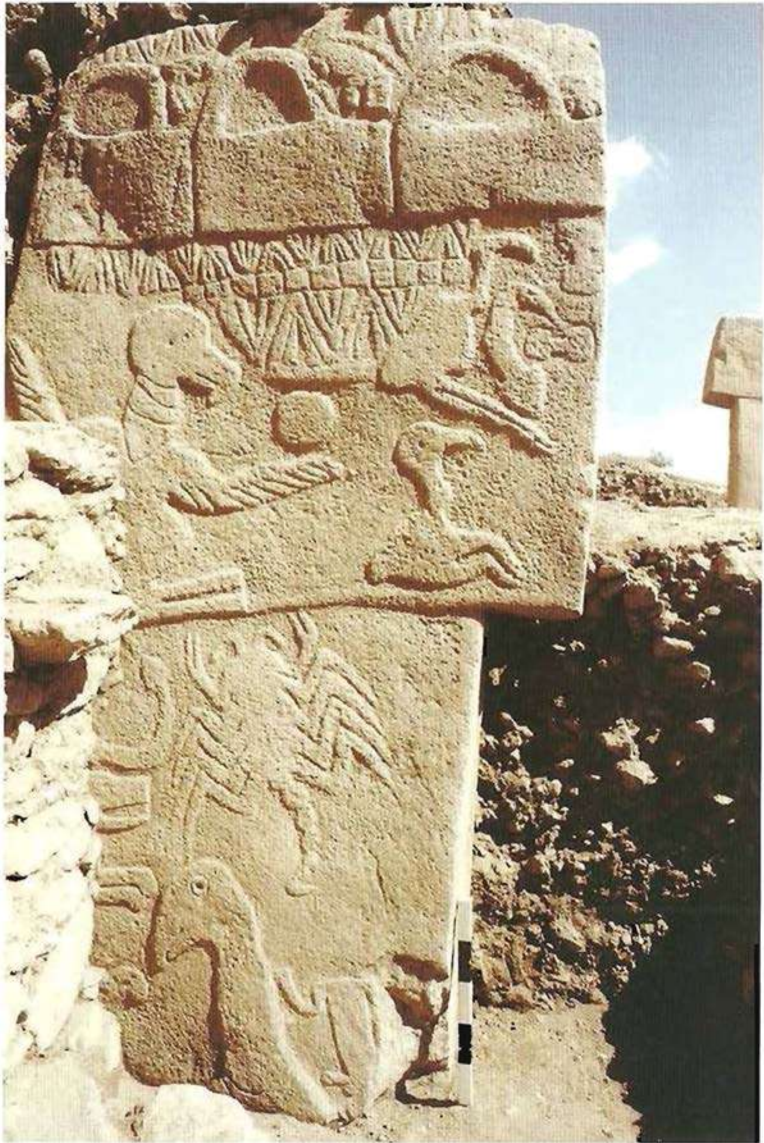

Resim 105: Aslanlı Dikilitaş Yapısı'nın doğu duvarında büyük taş levhalardan yapılma sekiler bulunmakta (doğudan bakış). Kadın resmi, dikilitaşlar arasında gösterilen yerde tespit edilmiştir.

Resim 106: 2004 yılında Göbekli Tepe'nin havadan görünüşü (doğudan).

Resim 107: 2006 kazı sezonu sırasında bulunan, D Yapısı'na ait 43 No.lu dikilitaş.

Temel ve Açıklayıcı Kaynakça

Anati, Emmanuel, Felskunst im Negev und auf Sinai. Frühe Spuren des Menschen, Lübbe, Bergisch Gladbach (1981).

Assmann, Jan, Religion und kulturelles Gedächtnis Zehn Studien, Beck'sche Reihe, Beck, München (2000).

Aurenche, Olivier – Stefan Karol Kozlowski, La naissance du néolithique au Proche Orient ou le Paradis Perdu, Éditions Errance, Paris (1999).

Bartl, Karin, Vorratshaltung. Die spätepipaläolithische und frühneolithische Entwicklung im westlichen Vorderasien. Voraussetzungen, typologische Varianz und sozioökonomische Implikationen im Zeitraum zwischen 12000 und 7500 BP, Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence, and Environment 10, ex oriente, Berlin (2004).

Bar-Yosef, Ofer, The Walls of Jericho: An Alternative Interpretation, Current Anthropology 27, 1986, 157-162.

Bar Yosef, Ofer – D. Alon, Nahal Hemar Cave The Excavations, Atiqot (English Series) 18, 1988, 1-30.

Bar Yosef, Ofer – Francois R. Valla (Hrsg.), The Natufien Culture in the Levant, International Monographs in Prehistory Archaeological Series 1, Ann Arbor (1991).

Belli, Oktay, Kırgızistan'da taş balbal ve insan biçimli heykeller – Stone Balbals and Statues in Human Form in Kirghizistan, Arkeoloji ve sanat yayınları. Avrasya Araştırmaları ve İncelemeleri Dizisi 1, Istanbul (2003).

Benecke, Norbert, Der Mensch und seine Haustiere. Die Geschichte einer jahrtausendealten Beziehung, Theiss, Stuttgart (1994).

Benedict, Peter, Survey Work in Southeastern Anatolia, in: Çambel – Braidwood 1980, 150-191.

Bıçakçı, Erhan, Çayönü Tepesi. Untersuchungen zu den Bauten und Siedlungsmustern der akeramisch-neolithischen Subphasen 5 und 6, Institut für Baugeschichte der Universität Karlsruhe, Materialien zu Bauforschung und Baugeschichte 21, Karlsruhe (2001).

Black, Jeremy – Anthony Green, Gods, Demons and Symbols of Ancien Mesopotamia. An Illustrated Dictionary, British Museum Press, London (1992).

Bonte, Pierre – Anne Marie Brisebarre – Daniel Helmer – Hassan Sidi Maamar (Hrsg.), Domestications animales: dimensions sociales et symboliques, Actes du VIIe Colloque international de l'association «L'Homme et l'Animal, Société de Recherche

interdisciplinaire», Hommage à Jacques Cauvin, Villeurbanne 2002, Anthropozoologica. Publications Scientifiques du Muséum 39 (1), Paris (2004).

Braidwood, Linda S. – Robert J. Braidwood – Bruce Howe – Charles A. Reed – Patty Jo Watson (Hrsg.), Prehistoric Archaeology along the Zagros Flanks. Oriental Institute Publications 105, Chicago (1983).

Braidwood, Linda S., Digging Beyond the Tigris. An American Woman Archaeologist's Story of Life on a «Dig» in the Kurdish Hills of Iraq, Henry Schuhman, New York (1953).

Bucak, Eyyüp – Klaus Schmidt, Dünyanın en eski heykeli, Atlas 127, ekim 2003, 36–40.

Burl, Aubrey, Great Stone Circles Fables, Fictions. Facts, Yale University Press, New Haven – London (1999).

Byrd, Brian F., Early Village Life at Beidha, Jordan: Neolithic Spatial Organization and Vernacular Architecture, British Academy Monographs in Archaeology, Oxford University Press, Oxford (2005).

Çambel, Halet – Robert J. Braidwood, İstanbul ve Chicago Üniversiteleri karma projesi güneydoğu anadolu tarihöncesi araştırmaları – The Joint Istanbul – Chicago Universities Prehistoric Research in Southeastern Anatolia, University of Istanbul, Faculty of Letters Press, Istanbul (1980).

Cappers, René T J. – Sytze Bottema (Hrsg.), The Dawn of Farming in the Near East. Workshop Groningen 1998. Studies in Early Near Eastern Production, Susistence, and Environment 6, ex oriente, Berlin (2002).

Carter, Theresa Howard, The Stone Spirits, Expedition. The Bulletin of the University Museum of the University of Pennsylvania 12.3, Philadelphia, 1970, 22–40.

Christaller, Walter, Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen (1933).

Clottes, Jean – David Lewis-Williams, Schamanen. Trance und Magie in der Höhlenkunst der Steinzeit, Thorbecke, Sigmaringen (1997).

Daniel, Glyn, Geschichte der Archäologie, Lübbe, Bergisch Gladbach (1982); Originaltitel: A Short History of Archaeology, 1981.

Driesch, Angela von den – Joris Peters, Vorläufiger Bericht über archäozoologische Untersuchungen am Göbekli Tepe und am Gürcütepe bei Urfa, Türkei, Istanbuler Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts 49, Wasmuth, Tübingen, 1999, 23–39.

Driesch, Angela von den – Joris Peters, Früheste Haustierhaltung in der Südosttürkei, in: Rainer M. Boehmer – Joseph Maran (Hrsg.), Lux Orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag (2001) 113–120

Drower, Margaret S., Flinders Petrie. A Life in Archaeology, Victor Gollancz, London (1985).

Duerr, Hans Peter, Sedna oder Die Liebe zum Leben, Suhrkamp, Frankfurt am Main (1984).

Falk, Harry (Hrsg.), Wege zur Stadt. Entwicklung und Formen urbanen Lebens in der alten Welt. Vergleichende Studien zu Antike und Orient 2, Hempen, Bremen (2005).

Forest, Jean Daniel, Le PPNB de Çayönü et de Nevalı Çori: pour une approche archéo-ethnologique de la neolithisation du ProcheOrient, Anatolia Antiqua – Eski Anadolu 4. Recueil de travaux publiés par l'Institut Française d'Etudes Anatoliennes Georges Dumézil, Jean Maisonneuve, Paris, 1996, 1–31.

Frobenius, Leo, Ekade Ektab. Die Felsbilder Fezzans. Ergebnisse der Diafe X (Deutsch-Innerafrikanische Forschungsexpedition) nach Tripolitanien und Ost Algier mit Ergänzungen der Diafe XII aus Zental Algier, Harrassowitz, Leipzig (1937).

Garfinkel, Yosef, Dancing at the Dawn of Agriculture, University of Texas Press, Austin (2003).

Gebel, Hans Georg, Grundzüge sozialen Wandels im Neolithikum der südlichen Levante, http://www.freidok.uni-freiburg.de/volltexte/466.

Gebel, Hans Georg – Bo Dahl Hermansen – Charlott Hoffmann Jensen (Hrsg.), Magic Practices and Ritual in the Near Eastern Neolithic Proceedings of a Workshop held at the 2nd International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East (ICAANE) in Copenhagen 2000. Studies in Early Near Eastern Production, Susistence, and Environment 8, ex oriente, Berlin (2002).

Gopher, Avi, Arrowheads of the Neolithic Levant. A Seriation Analysis, American Schools of Oriental Research. Dissertation Series 10, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana (1994).

Grupe, Gisela – Joris Peters (Hrsg.), Feathers, Grit and Symbolism. Birds and Humans in the Ancient Old and New Worlds, Proceedings of the 5th Meeting of the ICAZ Bird Working Group in Munich 2004, Leidorf, Rahden (2005).

Guilaine, Jean, De la vague à la tombe. La conquête néolithique de la méditerranée. Éditions du Seuil, Paris (2003).

Guilaine, Jean, La Mer partagée. La Méditerranée avant l'écriture. 7000–2000 avant Jésus-Christ, Hachette, Paris (1994).

Haas, Volkert, Betrachtungen zur Traditionsgeschichte hethitischer Rituale am Beispiel des «Sündenbock»-Motivs, in: Gary Beckman – Robert Beal – Gregory McMahon (Hrsg.), Hittite Studies in Honor of Harry A.Hoffner Jr on the Occasion of His 65th Birthday, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana (2003) 131–141.

Habachi, Labib, Die unsterblichen Obelisken Ägyptens, überarbeitete und erweiterte Neuauflage von Carola Vogel, Zaberns Bildbände zur Archäologie, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein (2000).

Hachmann, Rolf, Die Befestigungen des akeramischen Jericho, Baghdader Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts 25, 1994, Gebr Mann, Berlin, 1994, 19–74.

Hauptmann, Harald, Ein Kultgebäude in Nevalı Çori, in: Marcella Frangipane et al. (Hrsg.), Between the Rivers and over the Mountains. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata, Gruppo Editoriale Internazionale, Rom (1993) 37–69.

Hauptmann, Harald, Frühneolithische Steingebäude in Südwestasien, in: Karl W. Beinhauer – Gabriel Cooney – Christian E. Guksch – Susan Kus (Hrsg.), Studien zur Megalithik. Forschungsstand und ethnoarchäologische Perspektiven, Beiträge zur Ur und Frühgeschichte Mitteleuropas 21, Beier & Beran, Weissbach (1999) 227–238.

Hauptmann, Harald, Yukarı Mezopotamya'da erken neolitik dönem, Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları, Ankara, 1999, 117–154.

Helms, Svend W., Jawa. Lost City of the Black Desert, Methuen & Co., London (1981).

Heun, M. – R. Schäfer Pregl – D. Klawan – R. Castagna – M. Accerbi – B. Borghi – F. Salamini, Site of Einkorn Wheat Domestication Identified by DNA, Science 278, 1997, 1312–1314.

Hodder, Ian (Hrsg.), On the Surface: Çatalhöyük 1993–95, McDonald Institute Monographs, Çatalhöyük Project Volume 1, Oxbow, Oxford (1996).

Hodder, Ian (Hrsg.), Inhabiting Çatalhöyük: Reports from the 1995 99 Seasons, Çatalhöyük Project Volume 4, Oxbow, Oxford (2005).

Hoffman, Michael A., Egypt before the Pharaohs, Ark Paperbacks, London – Melbourne – Henley (1979).

Hours, Francis – Olivier Aurenche – Jacques Cauvin – Marie-Claire Cauvin – Lorraine Copeland – Paul Sanlaville, Atlas des sites du Proche Orient (14000–5700 BP), Travaux de la Maison de l'Orient méditerranéen no. 24, Boccard, Paris (1994).

Iakovleva, Ludmila – Geneviève Pinçon, Angles-sur l'Anglin (Vienne). La Frise sculptée du Roc aux-Sorciers, Réunion des musées nationaux, Paris (1997).

Kenyon, Kathleen M., Digging up Jericho, Ernest Benn, London (1957).

Kenyon, Kathleen M., Archaeology in the Holy Land, Ernest Benn, London (³1970).

Kenyon, Kathleen M., Digging up Jerusalem, Ernest Benn, London – Tonbridge (1974).

Kirkbride, Diane, Ancient Arabian Ancestor Idols. Part I: Archaeology 22 2, 1969, 116–121; Part II: Archaeology 22.3, 1969, 188–195.

Kirkbride, Diane, Umm Dabaghiyah 1974: A Fourth Preliminary Report, Iraq 37, 1975, 3–10.

Klotz, Heinrich, Die Entdeckung von Çatal Höyük. Der archäologische Jahrhundertfund, Beck, München (1997).

Kolb, Frank, Die Stadt im Altertum, Beck, München (1984).

Körber-Grohne, Udelgard, Nutzpflanzen in Deutschland. Kulturgeschichte und Biologie. Theiss, Stuttgart (²1988).

Kozłowski, Stefan Karol, The Eastern Wing of the Fertile Crescent. Late Prehistory of Greater Mesopotamian Lithic Industries, British Archaeological Reports. International Series 760, Oxford (1999).

Kozlowski, Stefan Karol, Nemrik. An Aceramic Village in Northern Iraq, Swiatowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, Vol.8, Institute of Archaeology Warsaw University, Warschau (2002).

Kozlowski, Stefan Karol – Olivier Aurenche, Territories, Boundaries and Cultures in the Neolithic Near East, British Archaeological Reports. International Series 1362, Oxford (2005).

Ksica, Miroslav – Olga Ksicová, Felsbilder zwischen Schwarzem Meer und Beringstraße, Katalog zur Ausstellung im oberösterreichischen Landesmuseum Linz, Brno (1994).

Kuijt, Ian (Hrsg.), Life in Neolithic Farming Communities. Social Organization, Identity, and Differentation, Kluwer, New York – Boston – Dordrecht – London – Moscow (2000).

Kürkçüoğlu, A. Cihat – Müslüm Akalın – S. Sabri Kürkçüoğlu – Selâhaddin E. Güler, Şanlıurfa. Uygarlığın doğduğu Şehir, ŞURKAV Yayınları 27, Tisamat, Ankara 2 (2002).

Lawlor, Robert, Am Anfang war der Traum. Die Kulturgeschichte der Aborigines, Droemer Knaur, München (1993): Titel der Originalausgabe: Voices of the First Day, Inner Traditions International, Rochester – Vermont (1991).

Leroi-Gourhan, André, Prähistorische Kunst. Die Ursprünge der Kunst in Europa, Herder, Freiburg – Basel – Wien (⁵1982).

Lev Yadun, Simcha – Avi Gopher – Shahal Abbo, The Cradle of Agriculture, Science 288, June 2000, 1602–1603.

Lewis-Williams, David – David Pearce, Inside the Neolithic Mind. Consciousness, Cosmos and the Realm of the Gods, Thames & Hudson, London (2005).

Lewis Williams, David, The Mind in the Cave. Consciousness and the Origins of Art, Thames & Hudson, London (2002).

Lichter, Clemens (Hrsg.), How did Farming Reach Europe? Anatolian European Relations from the Second Half of the 7th through the First Half of the 6th Millennium Cal BC. Proceedings of the International Workshop Istanbul 2004, Byzas 2, Ege Yayınları, Istanbul (2005).

Lüning, Jens – Albrecht Jockenhövel – Helmut Bender – Torsten Capelle, Deutsche Agrargeschichte. Vor und Frühgeschichte, Ulmer, Stuttgart (1997).

Mellaart, James, Çatal Höyük. Stadt aus der Steinzeit, Lübbe, Bergisch Gladbach (1967); Originaltitel: Çatal Höyük. A Neolithic Town in Anatolia, Thames & Hudson, London (1967); erweiterter Neudruck in türkischer Sprache mit Farbabbildungen: Çatal Höyük. Anadolu'da bir Neolitik Kent, Yapı Kredi Yayınları 1759, Sanat 96, Istanbul (2003).

Milojcić, Vladimir, Die erste präkeramische bäuerliche Siedlung der Jungsteinzeit in Europa, Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts 34, Walter de Gruyter & Co, Berlin, 1956, 208210.

Milojcić, Vladimir – Joachim Boessneck – Maria Hopf, Argissa-Magoula I. Das Präkeramische Neolithikum sowie die Tier- und Pflanzenwelt, Beiträge zur Ur und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer Kulturraumes 2, Bonn (1961).

Mithen, Steven, After the Ice. A Global Human History 20000–5000 BC, Weidenfeld & Nicolson, London (2003).

Moltke, Helmuth von, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839, achte Auflage eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Dr Gustav Hirschfeld, Ernst Siegfried Mittler und Sohn, königliche Hofbuchhandlung Berlin (1917).

Mumford, Lewis, Die Stadt. Geschichte und Ausblick, Kiepenheuer & Witsch, Köln – Berlin (1963), englischer Originaltitel: The City in History, 1961.

Neef, Reinder, Overlooking the SteppeForest. A Preliminary Report on the Botanical Remains from Early Neolithic Göbekli Tepe (Southeastern Turkey), NeoLithics. A Newsletter of Southwest Asian Lithics Research 2/03, ex oriente, Berlin, 2003, 13–16.

Orschiedt, Jörg, Schädelkult, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 26 (2004) 577–582.

Özdoğan, Mehmet – Harald Hauptmann – Nezih Başgelen (Hrsg.), Köyden Kente. Yakındoğu'da İlk Yerleşimler – From Village to Cities. Early Villages in the Near East, Ufuk Esin'e Armağan – Studies Presented to Ufuk Esin, Arkeoloji ve Sanat yayınları, Istanbul (2003).

Pearson, Kenneth – Patricia Connor, Die Dorak Affäre. Schätze, Schmuggler, Journalisten, Paul Zsolnay, Wien – Hamburg (1968), englischer Originaltitel: The Dorak Affair, 1967.

Peltenburg, Edgar – Sue Colledge – Paul Croft – Adam Jackson – Carole McCartney – Mary Anne Murray, Agropastoralist Colonization of Cyprus in the 10th Millennium BP: Initial Assessments, Antiquity 74, 2000, 344–353.

Peschlow-Bindokat, Anneliese, Frühe Menschenbilder Die prähistorischen Felsmalereien des Latmos Gebirges (Westtürkei), Philipp von Zabern, Mainz am Rhein (2003).

Peter-Röcher, Heidi, Mythos Menschenfresser. Ein Blick in die Kochtöpfe der Kannibalen, Beck, München (1998).

Peters, Joris - Daniel Helmer - Angela von den Driesch - Maria Saña Segui, Early Animal Husbandry in the Northern Levant, Paléorient. Revue pluridisciplinaire de préhistoire et protohistoire de l'asie du sud-ouest 25/2, Paris 1999, 27-47.

RöhrerErtl, Olaf, Die neolithische Revolution im Vorderen Orient. Ein Beitrag zu Fragen der Bevölkerungsbiologie und Bevölkerungsgeschichte, Forschungsergebnisse bei Oldenbourg, Oldenbourg, München - Wien (1978).

Schachner, Andreas, Von der Rundhütte zum Kaufmannshaus. Kulturhistorische Untersuchungen zur Entwicklung prähistorischer Wohnhäuser in Zentral-, Ost und Südostanatolien, BAR International Series 807, Oxford (1999).

Schmandt Besserat, Denise, Animal Symbols at 'Ain Ghazal, Expedition. The University Museum Magazine of Archaeology/Anthropolgy, University of Pennsylvania 39, Philadelphia 1997, 48-58.

Schmidt, Klaus, «Kraniche am See». Bilder und Zeichen vom frühneolithischen Göbekli Tepe (Südosttürkei), in: Wilfried Seipel (Hrsg.), Der Turmbau zu Babel. Ursprung und Vielfalt von Sprache und Schrift. Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien für die Europäische Kulturhauptstadt Graz 2003, Skira, Milano (2003) BandIIIA, 23-29.

Schmidt, Klaus, Frühneolithische Zeichen vom Göbekli Tepe - Ilk Neolitik Göbekli Tepe Betimlemeleri, TÜBA-AR. Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi - Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology 7. 2004, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2004, 93-103.

Schmidt, Klaus, Göbekli Tepe and the Early Neolithic Sites of the Urfa Region: a Synopsis of New Results and Current Views, Neo Lithics A Newsletter of Southwest Asian Lithics Research 1/01, ex oriente, Berlin, 2001, 9-11.

Schoop, Ulf Dietrich, Die Geburt des Hephaistos. Technologie und Kulturgeschichte neolithischer Metallverwendung im Vorderen Orient, Internationale Archäologie 24, Marie L. Leidorf, Espelkamp (1995).

Schroer, Silvia - Othmar Keel, Die Ikonographie Palästinas/Israels und der Alte Orient. Eine Religionsgeschichte in Bildern, Band I, Vom ausgehenden Mesolithikum bis zur Frühbronzezeit, Paulus Verlag, Freiburg, Schweiz (2005).

Segal, Judah Benzion, Edessa. «The Blessed City», Oxford University Press, Oxford (1970).

Sellin, Ernst - Carl Watzinger, Jericho. Die Ergebnisse der Ausgrabungen, Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 22, Hinrich'sche

Buchhandlung, Leipzig (1913).

Stordeur, Danielle, Des crânes surmodelés à Tell Aswad de Damascène (PPNB – Syrie), Paléorient. Revue pluridisciplinaire de préhistoire et protohistoire de l'asie du sud-ouest 29.2, Paris 2003, 109–115.

Summers, Roger, Stadt des Schwarzen Goldes. Das Geheimnis von Simbabwe, in: Edward Bacon (Hrsg.), Versunkene Kulturen. Geheimnis und Rätsel früher Welten, Knaur, München – Zürich (1963) 33–54.

Tellenbach, Michael, Materialien zum Präkeramischen Neolithikum in Süd-Ost-Europa. Typologisch-stratigraphische Untersuchungen zu lithischen Gerätschaften, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 64, 1983, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 1984, 21–137 und 48Tafeln.

Todd, Ian A., Çatal Hüyük in Perspective, Menlo Park (1976).

Türe, Fatma (Hrsg.), Kayıp Zamanlann Peşinde. Alman Arkeoloji Enstitüsü Anadolu Kazılan – Auf der Suche nach verschwundenen Zeiten. Die Ausgrabungen des Deutschen Archäologischen Instituts in der Türkei, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, Istanbul (1999).

Van Albada, Axel – Anne-Michelle, La Montagne des Hommes chiens Art rupestre du Messak Libyen. Collections «arts rupestres» dirigée par Jean Clottes, Éditions du Seuil, Paris (2000).

Vivelo, Frank Robert, Handbuch der Kulturanthropologie Eine grundlegende Einführung, herausgegeben und mit einer Einleitung von Justin Stagl, Klett Cotta, Stuttgart (1981), amerikanischer Originaltitel: Cultural Anthropology. A Basic Introduction, McGraw-Hill Book Company (1978).

Winchester, Simon, Eine Karte verändert die Welt. William Smith und die Geburt der modernen Geologie, Knaus, München (2001); amerikanischer Originaltitel: The Map that Changed the World. William Smith and the Birth of Modem Geology, Harper Collins Publishers, New York (2001).

Worschech, Udo, Cromlechs, Dolmen und Menhire. Vergleichende Studien zu vor und frühgeschichtlichen Grabanlagen in Jordanien, Beiträge zur Erforschung der antiken Moabitis (Ard el-Kerak) 2, Peter Lang, Frankfurt am Main (2002).

Yükmen, Bakiye, Anadolu Megalitleri. Doğu ve güneydoğu anadolu dolmenleri ışığında – The Megaliths of Anatolia. A New Survey Revealing the Significance of the Dolmen in Eastem Anatolia, Arkeoloji ve sanat yayınları. Eski Anadolu Uygarlıklan Dizisi 7, Istanbul (2003).

Resim Kaynakçası

Resim 1, 2, 18, 20, 33, 35-37, 40, 42, 49: Michael Morsch; Resim 3: Christine Wieloch; Resim 5: Noy'a göre, bkz. BarYosef - Valla, 1991; Resim 5,2 ve 6,1-6,5; Resim 6: Kenyon'a göre, 1970, Taf. 13 ve Aurenche - Kozlowski, 1999, kapak resmi; Resim 7: Aurenche - Kozlowski'ye göre, 1999, kapak resmi; Resim 8: Noy'a göre, bkz. Bar - Yosef - Valla. 1991, Resim 5,2 ve 6,5; Resim 9: Mellaart'a göre, 1967; Resim 11: kapak resmi, *Arkeoloji ve Sanat* 113, 2003; Resim 12: Murat Akman; Resim 14: Hauptmann'a göre 1999(a), Abb. 8; Resim 15: Hauptmann'a göre, 1993, Resim 21; Resim 17: Yosef Garfinkel *Dancing at the Dawn of Agriculture* isimli kitap kapağı, 2003, University of Texas Press, Austin; Resim 22, 44, 53, 54, 59, 94, 101 - 103: Dieter Johannes; Resim 25, 32, 45 47, 99: Christoph Gerber; Resim 30: Markus Geiss'ın topografik planına göre, Stefan Obermeier, Karin Faulhaber ve Focke Jarecki; Resim 38, 48, 61, 62, 72, 81, 83-86, 88, 89, 90, 93: Irmgard Wagner; Resim 41: Çiğdem Köksal; Resim 43: B. Çelik'e göre, Neo-Lithics 1/05, 29, Abb. 2; Resim 55: Malcolm Murray; Stuart Pigott, *The Druids*, Thames & Hudson, London 1968. Maalesef bu resimin yayım hakkı sahibine ulaşılamadı, yayınevi yayım hakkı ile ilgili yerinde istekleri yerine getirmeye hazırdır; Resim 65: Stefan von der Lahr; Resim 91: Özkaya V. - O. San'a göre, *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2002, 2. Cilt, 433, Çizim 3; Resim 92: Joris Peters; Resim 95: Kim Duistermaat'a göre, bkz. Akkermans, 1996, Abb. 5, 3; Resim 96: R. F. Mazurowski - Th. Yartah'a göre, *Polish Archaeology in the Mediterranean* 13, 2002, Abb. 10 und 11; Resim 97: L. Frobenius'a göre, *Kulturgeschichte Afrikas*, 1954, Taf. 25; Resim 98: E. Herzfeld'e göre, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* 5, 1932/33 Taf. 2; Resim 106: Orhan Durgut; bunun dışındaki tüm resimler yazara aittir.

Fotoğraflar, planlar, çizimler Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün (DAI) "Urfa Projesi" kapsamında yazarın kendisi, Murat Akman, Orhan Durgut, Karin Faulhaber, Markus Geiss, Christoph Gerber, Focke Jarecki, Dieter Johannes, Çiğdem Köksal, Michael Morsch, Stefan Obermeier, Joris Peters, Irmgard Wagner ve Christine Wieloch tarafından gerçekleştirilmiştir.

Sözlükçe

Acheul Kültürü: Alt Paleolitik Çağ'a ait (M.Ö. 2.000.000 - 12.000) olan ve adını Fransa'daki buluntu yeri St. Acheul'den alan arkeolojik bir kültür.

Adak kabı: Göbekli Tepe'de geçici olarak kullanılan bir kavramdır. Bahsedilen kuş benzeri oyukları ve kenar boyunca kanalları olan kireçtaşı levhalardır.

Alt Paleolitik: M.Ö. 2 000 000 - 120.000 arası dönem.

Antropogen: İnsanlar tarafından yapılan ya da insanların neden olduğu.

Antropomorph: İnsan biçimli.

Apotropeik: Koruyucu.

Arkeo-fauna: Arkeolojik buluntularla ispatlanan hayvan türleri.

Aurignac Kültürü: Üst Paleolitiğe (M.Ö. 35.000 - 12.000) tarihlenen, adını Güney Fransa'daki buluntu yeri Aurignac'dan alan kültür.

Azil Kültürü: Üst Paleolitiğe tarihlenen (M.Ö. 12.000 - 10.000), adını Güney Fransa'daki Las Mas d'Azil Mağarası'ndan alan kültür.

Canavar: Dört öğeyi, ateş (ateş püsküren), su (balık gövdeli), toprak (dört ayaklı) ve hava (kanatlar) simgeleyen karışık yaratıklar. Taş Çağı'nda örneklerine rastlanmamaktadır.

Çift delikler: Göbekli Tepe'de özellikle T başlı dikilitaşlarda gözlenen, taşın köşelerinde kumsaati biçimindeki delikler. Göbekli Tepe'deki delikler genelde en dar yerde bulunur ve derinlikleri 1 cm'den daha azdır

Dakhmah: Hindistan ve İran'da Zerdüşt dini mensuplarının bir ya da daha fazla ölü teşhir etmek için kullandıkları yapı. Dakhmah Kulesi normalde herkes tarafından kullanılır. Dakhmah Dağı'nda, başka hiçbir şeyin olmadığı etrafı duvarlarla çevrili kaya yükseltisi.

Dekarnation: Etin soyulması.

Desert kites: Arabistan çöllerinde, biçimleri, çocuk uçartmalarındaki "ejderhayı" hatırlatan, "çöl ejderhası" olarak adlandırılan hayvanları yakalama yapıları.

Dikilitaş: Kare biçimli, dört köşe ya da poligonal kesidi olan mimari payandalar. Kült yerlerinde tek başlarına da gözükebilirler; örneğin Eski Mısır'da *Tehen* (Obelisk), *Djed* ve *Ium* dikilitaşları. Mısır'da dikilitaşların çekilmesi ve yerlerine yerleştirilmesi, ritüellerin önemli bir parçasıydı. Nevali Çori ve Göbekli Tepe'de dikilitaşlar tek başlarına ve destekli olarak T ve G biçimlerinde tespit edilmiştir

Dikilitaş çerçevesi: Göbekli Tepe'de yakamsı bir çerçevesi olan, merkezî bir

deliğe sahip monolitik levhalar için geçici olarak kullanılan tanım.

Dikilitaş gövdesi: T başlı dikilitaşların dar bölümdeki geniş baş kısmı.

Djenoun: Kuzey Afrika'daki kaya resimlerinde yer alan, masal cücesini anımsatan varlıklar.

Dolmen: "Taş masa" anlamında bir Kelt ifadesi. Normalde megalitik duvar taşları ve kapak taşından oluşan yapı gövdesi.

Dromos: Hellence "yol" anlamına gelir. Arkeolojik bağlamda iki tarafında duvar kanatları olan, yeraltındaki bir yapıya giden yol.

Ejderha: Arkeolojik terimiinolojide hayvan gövdeli ve genelde insan başlı olan, örneğin Sphenks ya da Kentauros gibi karışık yaratıklar için kullanılır.

Evcileştirme (domestikasyon): Evcilleştirme ve daha sonra yetiştirme ile bir yabani hayvan türünün ev hayvanlarına dahil edilmesi.

Fonotikleştirme: Sesleştirme.

Giriş delik levhası: Megalitik yapıların yapı elemanı. Pencere büyüklüğünde delikleri olan, çarpraz yerleştirilmiş monolitik taş levhalar

Giriş taşı: Göbekli Tepe'de çevre duvarlarının iç yüzeyine yerleştirilmiş, çok sık rastlanan bir mimari ekleme. Bunun gerçekten bir giriş taşı gibi kullanılıp kullanılmadığı bilinmemekte.

Gravette Kültürü: Orta Paleolitiğe tarihlenen (M.Ö. 28.000 - 22.000), adını Güney Fransa'daki La Gravette'ten alan kültür.

Güneş gömüsü: Ölünün açık bir yer bırakılması; örneğin Dakmah'da olduğu gibi.

Hiyeroglif: Kutsal işaret. Normalde hiyeroglif yazısına ait harf. Taş Çağı hiyeroglifleri büyük ihtimalle fonetik işaretler değildir.

Holosen: Şimdiki dönem. Yeryüzünün en genç dönemi. Buzul Çağı sonrasında (başlangıcı yaklaşık M.Ö. 10.000); Kuvaterner'in bir bölümü olan Pelistosen ile başlar.

Höyük: Halk dilinde tepe demek. Arkeolojik anlamda üst üste gelen yerleşimlerin oluşturduğu tepe.

Hipoje: Yer altındaki mezar ya da kült yapısı.

In situ: "Yerinde" ya da "özgün buluntu yerinde" anlamına gelen arkeolojik kavram.

Initasyon: Başlangıç; initasyon ritülleri bireyin eriştiği farklı yaşlardaki ge

çiş döneminde -çocukluktan erginliğe geçiş gibi- uygulanır.

İthifallik: Ereksiyon halindeki cinsel organ.

Kalkolitik: Taş ve metal (özellikle bakır) kullanımının yoğun olduğu dönem (Ön Asya'da M.Ö. 5500 - 3500).

Karışık varlıklar: Hayvan-insan ya da hayan-hayvan kombinasyonu olan fantazi yaratıklar.

Keçi cin: İnsan gövdesi, keçi kafası olan karışık yaratık. Özellikle Obeyd Dönemi ikonografisinde, normalden daha büyük varlıklar olarak görülür.

Kromlek: Daire biçiminde sıralanmış menhirleri anlatmak için kullanılan Kelt kültür bölgesi kavramı.

Kuvarterner: Yeryüzü tarihinin dördüncü ve sonuncu dönemi. 2 milyon yıl öncesinden başlar ve Pleistosen ile Holosen'e ayırılır.

Kynokephal: Köpek başlı. Köpek başı olan insan biçimli karışık yaratıkları tanımlar.

Magdalen Kültürü: Üst Paleolitiğin son dönemine tarihlenen (M.Ö. 18.000 - 12.000), adını Güney Fransa'daki La Magdeleine'den alan kültür evresi.

Makronymphia: Normalde bilinçli müdahale ile büyütülmüş, kadın cinsel organınındaki ferç dudakları.

Massboth (tekil), Massebah, Mseebe (çoğul): İbranice "dik duran taş" anlamına gelir. Biçim olarak büyük oranda menhire benzer. Mezopotamya'daki stellerden farkı, "aikonik" yani üzerlerine resim ve yazı olmamasıdır.

Megalitik: Hellence "büyük taş" anlamına gelir.

Menhir: Dikilitaş. Kelt kültür coğrafyasından gelen bu terim, seyrek de olsa Ön Asya arkeolojisinde kullanılmaktadır.

Mezolitik: Buzul Çağı sonrasında avcı ve toplayıcı kültürün egemen olduğu dönem (Avrupa'da yaklaşık M.Ö. 10.000 - 6000).

Monolitik: Hellence "yekpare (büyük) taş" anlamına gelmekte.

Moustier Kültürü: Orta Paleolitiğe (M.Ö. 120.000 - 35.000) tarihlenen ve adını Güney Fransa'da Le Moustier'den alan kültür

Natuf Kültürü: Üst Paleolitiğe (M.Ö. 12.000 - 10.200) tarihlenen, adını Kudüs'teki Natuf Vadisi'nden alan kültür.

Neolitik: Besin üretciliğinin başladığı dönem; metal kullanımının başlaması. Eski Dünya'nın Ön Asya kesiminde ortaya çıkan yeni kültürlerin (M.Ö. 10. bin) oradan Avrupa'ya yayılması. Orta Avrupa'daki ilk belirtileri M.Ö. 6. binde görülmekte.

Nevali Çori tipi dikilitaş: İlk kez Nevali Çori'de bulunmuş, *stolası* (iki yan-

dan inen şeritler), kolları ve *stola*nın altında karşılıklı duran elleri olan T başlı dikilitaşlar.

Obelisk: Hellence, *thn*-dikilitaş (*tehen*-dikilitaş) için kullanılan "mecazi ad" (kökeni "ızgara şişi" kelimesine dayanır). Eski Mısır'da dört köşe, yukarı doğru bir piramit şeklini alır; genelde çift olarak yerleştirilir.

Obeyd Kültürü: Eski Doğu'da Kalkolitiğe tarihlenen, Güney Irak'taki el-Obeyd'den tanınan kültür.

Orta Paleolitik: M.Ö. 120.000 - 35.000 arası dönem.

Orthostat: Hellence "dik duran" anlamına gelir; genelde dikey olarak yer leştirilmiş taş levhalar için kullanılır.

Ossuarium: Genelde bir oda, çok seyrek olarak da bir kap şeklinde olur; gömme sırasında kemikler içine konur.

Paleolitik: Buzul Çağı avcı kültürlerin olduğu dönem (M.Ö. 2.000.000 - 10.000).

Parietal sanat: Duvar sanatı.

Piktogram: Resim işareti.

Pleistosen: Yeryüzü tarihinin sondan (Holosen'den) önceki dönemi (M.Ö. 2.000.000 - 10.000).

PN: Pottery Neolithic: Çanak Çömlekli Neolitik. Eriha'daki Son Neolitik (M.Ö. 6800 - 6000). Başlangıç dönemi PNA ve son dönemi PNB olarak adlandırılan evrelere ayrılmıştır.

PPN: Pre Pottery Neolithic: Çanak Çömleksiz Neolitik (M.Ö. 9600 - 6800). PPNA, Çanak Çömleksiz Neolitiğin erken evrelerini (M.Ö. 9600 - 8800); PPNB, Çanak Çömleksiz Neolitiğin geç evrelerini (M.Ö. 8800 - 6800); PNNC ise PN'e (Çanak Çömlekli Neolitiğe) geçiş evresini tanımlar

Protom: Hellence bir terim. Bir canlının ön kısmının plastik olarak, aplike (ekler) ya da tek başına heykel şeklinde yeniden betimlenmesi.

Ruh deliği: Megalit mezarlarda, insanların geçişi için çok dar yapılan, ruhların geçişi için açılmış olduğu düşünülen delik.

Son Üst Paleolitik: M.Ö. 12.000 - 10.000 arası dönem.

Stel: Dikey olarak yerleştirilmiş, üstünde genelde resim ya da yazıların olduğu taş.

Stola: Katolik rahiplerin elbiselerindeki bölümler. Burada dikilitaş yüzeyinde, karşılıklı olarak görülen dikilitaş şeritleri. İşlevleri tam olarak bilinmese de geniş anlamda elbiseyi tanımlamaktadır.

Sütun: Yuvarlak kesidi olan, genelde tek başına duran büyük destek taşı.

Şeytan: Arkeolojik dilde, insan ayaklarına sahip hayvan başlı (theriokephales) karışık yaratık.

Şipoli: Eski bir yapıya ait, başka bir yapıda yenide kullanılan yapı taşları.

Tapınak: Dini işlevi olan özel yapı.

Taş halka: Göbekli Tepe'de ele geçen, çapı 1 m'yi bulan buluntu grubu. İşlevi bilinmiyor.

Tell: Arapça "tepe" anlamına gelmektedir. Genelde yerleşme süreciyle oluşmuş yapay örenyeri tepelerini tanımlamak için kullanılır.

Terrazo taban: Betona benzer, parlatılmış kireç sıvası.

Theriokephal: Hayvan başlı.

Tholos: Genelde kemerli tavanı olan yuvarlak yapı.

Totem: Kişi ya da grupların kendilerini özdeşleştirmek için seçtikleri bir hayvan (çok seyrek olarak bitki) esaslı animistik (ruhun olduğunu kabul eden) din.

Totem direği: Üstünde resim dizileri olan direk. Özellikle Amerika'nın kuzeybatı kıyılarındaki yerlilerde rastlanılan görüngü.

Trilith: Hellence "üç taş" anlamında. Üç taşlı yapı kuralı, örneğin Malta ve Stonhenge tapınakları için tipiktir.

U taşı: Göbekli Tepe'de gözlenen U biçimli yapı elemanı. Giriş delik levhası benzeri bir işlevi olduğu düşünülmekte.

Üst Paleolitik: M.Ö. 35.000 - 12.000 arası dönem.

Üst Pleisteson: Yaklaşık M.Ö. 130.000 - 10.000 arası.

Kişi Adları Dizini

A
Adem, 267
Akman, Murat, 27, 78
Apollon, 280
Assmann, Jan, 224, 225, 230, 247

B
Bar Yosef, Ofer, 41
Beile Bohn, Manuela, 85
Benecke, Norbert, 62
Bittel, Kurt, 52
Blegen, Carl, 56
Braidwood, Linda, 15, 51, 53
Braidwood, Robert, 15, 26, 51, 52-54, 56, 66, 283
Breasted, James Henry, 50
Bucak, Eyüp, 16, 17
Burl, Aubrey, 134
Büyük İskender, 24, 74

C
Caesar, 74, 75
Cauvin, Jacques, 52, 263, 271
Ceylan, Songül, 85
Childe, Gordon, 16, 50, 266, 284
Chosroes, 74
Clottes, Jean, 240
Connor, Patricia, 65
Crassus, 75

Ç
Çambel, Halet, 15, 26, 54, 66

D
Dali, Salvador, 227
Darwin, Charles, 269
Demeter, 217
Driesch, Angela von den, 90
Drower, Margert S, 134
Duerr, Hans Peter, 264 266
Duistermaat, Kim, 231

E
Ea, 222
Enki, 222
Enlil, 222

F
Faß, Otto, 18
Frass, Oskar, 48
French, David, 56

G
Garfinkel, Yosef, 47, 49, 130
Garrod, Dorothy, 37
Garstang, John, 35
Gebel, Hans Georg, 72
Geiß, Markus, 85
Gerber, Christoph, 85
Goethe, John Wolfgang von, 33
Gök, Ahmet, 89

H
Hachmann, Rolf, 41, 42
Hall, Alan, 56
Hauptmann, Harald, 16, 17, 28, 72, 73, 76, 78, 226
Hephaistos, 66, 68, 69
Hera, 69
Hirschfeld, Gustav, 75
Hodder, Ian, 65, 66, 278
Homeros, 217
Hz. İbrahim, 24, 226
Hz. İsa, 25, 215
Hz. Yahya, 215

Iulianus (imparator), 74, 75

J
Janus, 117, 145
Jensen, Hans, 248

K
Kenyon, Kathleen, 34-36, 51, 53, 83
Kytemnestra, 193
Kolb, Frank, 276, 277
Korfmann, Manfred, 56
Kozlowski, Stefan, 70
Köksal Schmidt, Çiğdem, 18, 85
Körber Grohne, Udelgard, 62
Ksenophon, 74
Kurth, Gottfried, 42
Kyros, 74

L
Lamashtu, 236
Leroi-Gourhan, André, 58
Lewis Williams, David, 240, 241
Lubbock, John, 33, 35, 269
Lukianos, 69

M
Mekhu, 218
Mellaart, James, 14, 56-59, 61, 65, 105, 233, 241, 277
Mellink, Mechthild, 54
Menghin, Oswald, 269
Meryem Ana, 215
Mısır, Adnan, 16, 17, 73, 226
Milojcić, Vladimir, 54, 55
Moltke, Helmuth von, 24, 25, 74, 75, 227, 228, 278
Morsch, Michael, 18, 19, 85
Mumford, Lewis, 276-278
Müller-Karpe, 267
Mythen, Steven, 14, 268, 269

N
Neef, Reinder, 90
Nietzsche, Friedrich, 266
Ninhursag, 222

P
Pazuzu, 236
Pearson, Kennth, 65
Peters, Joris, 90
Petrie, Flinders William Matthew, 134
Pielte, Eduard, 249, 250
Ptahhotep, 218

R
Reisch, Ludwig, 18
Rollefson, Gray, 44
Röhrer Ertl, Olaf, 42

S
Saba kralı,
Schliemann, Heinrich, 56
Schmidt, Rudolf, 56
Schoop, Ulf Dietrich, 68
Segal, Jehuda, 25
Sellin Emst, 35
Summers, Roger, 135, 136
Süleyman, 136

T
Thomsen, Christian, 32, 33
Todd, Ian, 59, 60

W
Warren, Charles, 35
Walzinger, 35
Wheeler, Mortimer, 65
Winckelmann, John Joachim, 33
Wright, Henry, 84

Y
Yıldız, Şavak, 19

Z
Zick, Michael, 138

Yer ve Yerleşim Adları Dizini

A
Abri Cellier, 147
Abri Labatul, 147
Abri Megé, 237
Abu Hureyra, 93
Ain Mallaha, 37
Alaska, 70
Altamira, 39, 238
Amman, 44
Anadolu, 8, 9, 25, 57, 66, 236
Angles-sur l'Anglin, 147
Ankara, 65
Arabistan, 25, 121, 153, 228, 229, 239
Argissa, 54
Assuan, 127
Assur, 51, 221
Atatürk Barajı, 25, 73, 78
Avrasya, 217, 234
Avusturalya, 225, 250
Ayn es Sultan, 35
Ayn Gazal, 44, 46, 79

B
Babil, 51, 221, 222, 223, 236
Baja, 73
Basra Körfezi, 70, 217
Basta, 73, 106
Batı Anadolu, 56
Beringia, 70
Birseck, 250
Bouqras, 218
Byblos, 85

C
Cafer Höyük, 9, 69
Candamo, 238
Cap Blanc, 147
Carnac, 124
Cennet, 70, 71, 267
Cermo (Jarmo), 53
Chauvet, 238, 268
Chicago, 26
Cizre, 54

Ç
Çanakkale Boğazı, 71
Çatalhöyük, 9, 14, 15, 56-61, 66, 105, 120, 130, 131, 218, 219, 223, 236, 241, 277, 278
Çayönü, 9, 15, 16, 26, 27, 54, 66-70, 75, 77, 78, 88, 107, 108, 111, 123, 162, 227, 279

D
Delphoi, 280
Dhuweila, 153, 228
Dibisi Faraj, 40
Dicle, 11, 40, 51, 53, 66, 69, 70, 84, 105, 120, 217, 225, 227, 228, 245, 284, 285
Dolni Vestonice, 271
Dordogne, 147, 237, 238

E
Edessa (Makedonya), 23, 24
Edessa (Urfa), 24
Ege, 162
Elazığ, 25
el-Khiam, 272
Ergani, 69
Eriha (Jeriha), 32, 34-37, 40-47, 51, 53, 55, 57, 60, 79, 84, 130, 132, 136, 272, 279

F
Fırat, 8, 11, 15, 16, 25, 26, 40, 51, 69, 72-76, 84, 105, 109, 116, 217, 225, 227-229, 245, 284, 285
Fontanet, 238

G
Gabillou, 238
Galiçya, 74
Gaziantep, 24, 117
Girit, 55, 56
Gizza, 134
Golgotha, 215
Great Zimbabwe, 135-137
Gritille, 69
Gürcütepe, 16, 17, 84-100, 103, 104, 107, 283

H
Habeter, 256
Hallan Çemi, 9, 69, 120, 162
Harran Ovası, 85, 88, 278, 283
Hasankeyf, 94
Hayaz Höyük, 69
Heidelberg, 18, 19, 28, 54, 79, 80, 85
Herakleia (Latmos), 239
Hilar, 95
Hohlenstein-Stadel, 49, 237, 240, 268
Hornos de la Peña, 238
Huleh Gölü, 37

Irak, 53, 153

İ
İran, 44, 132, 233, 235
İsrail, 52
İstanbul, 74, 127
İstanbul Boğazı, 71

J
Jerf el Ahmar, 280
Jeriho, bkz. Eriha
Jubba, 239

K
Kahramanmaraş, 24
Kanada, 229
Kara Afrika, 135
Karadeniz, 71
Karacadağ, 227-230, 278
Karahan, 227
Karakaya Barajı, 25
Karim Şahir, 53
Kaufertsberg, 49
Kayseri, 28
Keban Barajı, 25
Keçili, 227
Kermez Dere, 69
Kıbrıs, 56
Kilikia, 51
Konya Ovası, 57, 66, 278
Kopenhag, 32
Körtik Tepe, 162, 227
Kudüs, 34, 35, 41
Küçük Asya, 56
Kuzey Afrika, 264
Kuzey Amerika, 83
Kuzey Irak, 52, 69

L
La Pasiega, 249
Las Caldas, 237
Lascaux, 39
Latmos Dağları, 239
Lepenski Vir, 268
Les Combarelles, 238
Levant, 39, 51, 52, 70, 106, 284
Lidar, 72
Lonetal, 49, 237
Los Casares, 238
Lübnan, 88

M
Mainz, 80
Malatya, 25, 69
Malta, 15, 110, 137, 147
Maraş, 51
Mardin, 54, 227
Mas d'Azil, 48, 249, 250
Mekhu, 218
Messak Dağları, 239
Mezopotamya, 8, 40, 51, 108, 162, 220, 225, 236-238, 240, 242-245, 247
Mısır, 55, 126, 127, 134, 159, 215, 217, 218, 224, 230, 245-247, 279, 282
Mugharet el Wad, 37
Mureybet, 40, 279

N
Nahal Hemar, 46, 82, 106
Nahal Oren, 37, 93, 272
Nahr el Homr, 40
Nebra, 150
Nemrik, 69, 70
Nevali Çori, 9, 16, 21, 22, 27, 28, 41, 69, 71-75, 78-85, 88, 104-109, 112, 114, 116-118, 122, 126, 136, 145, 149, 150, 153, 162, 220, 226, 227, 229, 237, 242, 243, 241, 263, 265, 279
Nippus, 222
Nördlingen, 48, 49

O
Ofnet Mağarası, 48, 49, 268
Orfa, 23
Ohai, 23
Orkney Adaları, 137
Orta Amerika, 247

Ö
Ölü Deniz, 34, 71

P
Palmyra, 88
Paris, 127
Paskalya Adaları, 112, 264
Pech Merle, 238
Pella (Ürdün), 39
Petra, 73

R
Rakka, 25
Rodezya, 135
Roma, 127
Ruha, 23
Rumkale, 74, 75

S
Sabi Abyad, 231-235, 242
Sahra, 148, 238, 239
Salisbury (Simbabwe), 135
Sambesi, 135, 137
Samosata, 69
Samsat, 69
Sefer Tepe, 227
Sibirya, 70, 108
Simbabwe, 135-137
Stonehenge, 124, 125, 133-135, 148
Sumer, 221, 223, 245
Suriye, 8, 23, 25, 26, 40, 52, 130, 218, 231, 278

Ş
Şam, 46
Şukba Mağarası, 37

T
Tadrat Acasus, 147
Tektek Dağları, 227
Tell Abr, 130, 131, 279
Tell es-Sultan, 34, 35
Tell Kazane, 84
Tell Qaramel, 150, 162, 232, 233, 280
Tepe Giyan, 242, 243
Tesalya, 54-56
Thapsacus, 75
Toros Dağları, 25, 40, 51, 52, 245, 278
Troia, 56, 215
Trois Frères, 238, 240

U
Uan Harig, 147
Umm Dabaghiyah, 153
Ur, 221
Urfa, 16 18, 23-28, 32, 40, 54, 80, 84-86, 116, 145, 225-227, 280, 285
Uruk, 80, 240, 244

Ü
Ürdün, 34, 39, 44, 52, 73, 153
Ürdün Çöküntüsü, 34

V
Viranşehir, 54, 227
Vadi al-Magarah, 37
Vadi Hammeh, 39
Vadi Natuf, 37
Vadi Zarqa, 44

W
Willendorf, 39

Y
Yukarı Mezopotamya, 39, 40, 51, 52, 70, 71, 75, 83, 84, 88, 107, 152, 225, 278, 280, 281, 283, 284
Yunanistan, 36, 55, 56, 142

Z
Zağros Dağları, 51, 245
Zarqa, 44
Zeugma, 74, 75

Konu Dizini

(İtalik numaralar resimlere aittirler)

A

Aborjinler, 147, 148, 228

Abri, 147

Acheul Kültürü, 224

Ağ, 46, 59, 118, 119, 139, 140, 218, 225, 231,

Akbaba kafatası, 58, 223

Alçı heykeller, 79

Altın Üçgen (Yukarı Mezopotamya), 70, 285

Amphiktyonia, 280, 281

Apotropeik, 144

ArchaeNova, 85

Arkeobotanik, 62

Arkeo-fauna, 221

Arkeozooloji, 105

Aslan, 113, 115, 139, 143-145, 152, 155, 221, 238, 262

Aslan insan, 240, 268

Aslanlı kapı, 143

At, 147, 237, 249

Ata kültü, 47, 49

Aurignac Kültürü, 147, 271

Auerochs, 61

Av sahnesi, 129, 242

Ayı, 113, 139

B

Balıkçıl kuş, 157

Bazalt kap, 260

Bereketli Hilal, 50-52, 65, 69, 70, 71, 285

Byblos uçlan, 88, 101, 179

Boğa, 57, 59, 61, 63, 65, 90, 113, 120-122, 131, 150-152, 155, 161, 216, 219, 220, 238, 251, 252, 272

Boncuk, 123

Böcek, 48, 153, 155, 160, 161, 162, 232, 251

Bukranion, 59, 120-122, 147, 150, 151, 155, 156, *178*, *204*

Büyük heykel, 79, 81, 104, 112, 258

Büyük Mekânlar Dönemi, 67

Büyük taş mezar, 110

C

Canavar, 236, 244

Ceylan, 90, 152-155, 222, 227, 228, 271

Chiopden, 232

Cin, 235-237, 245, 264, 285

Cinsel organ, 113, 120, 131, 145, 237, 263, 272

Ç

Çakal, 120, 221

Çakmaktaşı, 19, 21, 39, 45, 54, 86, 88, 104, 123

Çarmıh, 215

Çekirdek Bölge (Hil y Flanks), 50-53, 71

Çifte delik, 145-148

Çiviyazısı, 247

Çöl Ejderhası, 153, 228, 229, 304

D

Dağ Kutsal Alanı, 113

Dağ yerleşmesi, 90

Daire sembolü, 150

Dakhmah, 132, 133

Damnatio memoriae, 122

Dana, 121, 221

Dans sahnesi, 82, 130
Demir oksit, 249
Dendro tarihleri, 38
Denizkızı, 240
Dikilitaşlı yuvarlak yapı, 14, 124, 125, 127, 142, 148, 154, 257, 279, 281
Dilek ağacı, 20, 28, 259
Djenoun, 264, 265
DNA analizleri, 228
Doğuran Ana Tanrıça, 59, 130
Dökme kerpiç yapılar, 89
Domuz, 58, 65, 90, 221, 242
Dromos, 142, 143, *192*, *193*
Düş zamanı, 265
Düşsel patika, 223, 225

E

Engerek yılanı, 220
Epipaleolitik, 272, 284
Erkek yaban domuzu, 138, 140, 142, 144, 145, 155, *188-191*, 222
Erken Holosen, 44, 64, 70
Ev faresi, 63
Ev gömütü, 61
Ev modeli, 111
Ev sıçanı, 63
Evcilleştirme, 62-64, 90

F

fallus, 113, 125, 144, *195*, 263
Fertile Crescent, bkz. Bereketli Hilal,
Fil, 63, 239
Flagstone building, 67
François Vazosu, 217

G

Gagalı ayakkabı, 235
Gelincik,
Geranomakhia, 217
Gergedan, 239
Geyik, 48-59, 237, 249
Giriş deliği levhası, 142
Giriş taşı, 110, 146, 148, *170*
Gökyüzü Diski (Nebra), 150
Gövde yüzeyi, 139, 155, 159, *184*, *207*, *210*, 232
Gözetleme kulesi, 109
Graffitti, 243, 244, 266
Gravette, 244, 271
Güneş gömüsü, 133
Güreş boğası, 63

H

Halaf Kültürü, 120
Halat deliği, 147
Havan, 38, 39, 41, 123
Her şeyin suçlusu, 119
Hilly Flanks, bkz. Çekirdek Bölge,
Hiyeroglif, 127, 159, 246-252, 282
Holosen, 71, 267
Homo sapiens, 137, 230, 269
Horror vacui, 139
H piktogramı, 155, 158
Hücre Planlı Evler, 67

Izgara planlı bina, 67
Izgara planlı evre, 67

İ

İkincil gömme, 60

K

Kabartmalı dikilitaşlar, 261
Kafatası avcısı, 49, 273

Kafatası gömüsü, 274
Kafatası kültü, *47*, 48, 81, 145, 273
Kalibrasyon, 38
Kanal evler, 68, 75, 79
Kaplumbağa, 82, *256*, 265
Kara kurbağası, 424
Karanga Dili, 135
Karanlık Çağ, 284
Karibou, 229
Karışık yaratıklar, 236-238, 240
Kaya tapınağı, 110, 112, 113, *170*
Kayataşı alet, 123
Kaz, 218
Keçi, 19, 65, 72, 235, 237, 251
Keçi cin, 233, 235, 238-240, 242, 243, 244, *256*
Kent, 14, 23, 34, 40, 41, 44, 56, 57, 226, 239, 244, 276-278
Kentauros, 240
Kerberos, 144
Kerpiç duvar, 86, 87
Kil figürünler, 82, 123
Kırkayak, 231-233
Kızılakbaba kafatası, 58
Koç, 34, 59, 118-120, *177*, 251, 252
Komensalizm, 63
Konut mimarisi, 260
Koruyucu semboller, 121
Koyun, 19, 65, 160, 161, 227, 245, 251
Köpek, 64, 120, 122, 122, 129, 162, 238
Köy, 19, 27, 28, 44, 50, 53, 83, 84, 107, 276-278, 283, 284
Kubbeli mezar, 142
Kudurru, 222
Kurban kabı, *181*
Kurt, 64, 106, 120, 145, *167*, 221
Kuş insan, *97*, 237
Kült merkezi (tapınak), 113
Kültüre alınmış tahıl, 228
Kynokephal, 239

L

Laokoon Grubu, 215
Leopar, 65, 129-131, 139, 152, *184*, 262
Levant merkez yetçiliği, 52
Leylek, 120, 155-157

M

Magdalen, 39, 48, 147, 237
Makronymphia, 263, 264
Mamut, 108, 238, 267
Manda, 52
Mandylion, 25
Maske, 82, *100*, 106, 157, 241
Mavisakal Boğası, 221
Mazzeben, 117
Meister Reineke, 221, 222
Menhir, 68, 116, 117
Menhir dizisi, 124
Mezolitik, 68, 116, 117, 124
Minyatür dikilitaş, 282
Monolitik, 109, 110, 114, 143, 279
Moustier, 224
Mühür, 90, *101*, 161, 232-235, 242, 243, *255*, *256*

Natuf Kültürü, 34, 37-40, 70, *91*, 271, 284
Neolitik Devrim, 7, 16, 39, 50, 266, 284
Nomen, 285
Numen, 285
Nuragh, 136

O

Obelisk, 127, 128, 279
Obsidyen, 7, 61, 66
Obsidyen aletler, 57, 86, 88
Ocak yeri, 53, 89
Oğlak, 234, 237, 249
Orthostat, 107, 108, 115
Oyuk, 112, 113, 131, 145, 147, 148, *196*, 237

Ö
Öğütme taşı, 33
Öküz, 274
Öncül form, 88, 179
Öncül fosil, 88
Ördek, 139, 155, 156, *211*
Örümcek, 155, 161, 162, 231, 133, *213*, 234, 251, *255*
Özel yapı, 67, 68, 88, 107, 285

P
Paleontoloji, 87
Paleolitik, 27, 33, 42, 48-50, 61, 72, 157, 230, 231, 234, 237, 240, 244, 248, 272, 273
Palmyra Uçları, 88, *101*
Panter, 130, 131
Pantheon, 285
Petroglyph, 247
Piktogram, 149, 248
Polydaktylie, 46
Protom, 106, 107, 145, 146, *165*, *195*
Pygmen, 217, 218

R
Radyokarbon tarihlemeleri, 37, 87, 123
Ren geyiği, 63
Resimli dikilitaş, 68
Resimli sütun, 106, *170*, *172*
Roma İmparatorluk Dönemi, 109
Ruh deliği, 110, 111

S
Saç ağı, 46
Samara Kültürü, 218
Sembol sistemi, 225, 282
Songlines, 225
Standing Stone, 68
Stel, 136, 137
Stola, 149, 152, 154-156, 159-161, *288*
Suaygırı, 239
Sürüngen, 105, 129-131, 136, 137, 141, 144, *164*, *184*, 251, 252, 264

Süs sümüklü böceği, 48

Ş
Şaman, 235, 240, 241, 244, 274
Şamanizm, 81, 121, 240

T
T biçimli dikilitaşlar, 22, 116, 117, 227, 245, 250, 259, 279, 280
Tanrı sözü, 247
Tapınak, 14, 15, 22, 110, 147, 244, 247, 274, 283, 285
Taş balta, 123
Taş halka, 104, 123, 133
Taş kap, 55, 61, 88, 123, 128, 135, 162, *181*, *214*, 259
Taş kap delici, 88
Taş levha sekisi, 117, 120, *291*
Taş ocağı, 111
Tavşan, 154, 155, 162
T başlı dikilitaşlar, 82, 114, 116, 127, 227, 242, *254*, 262
Teke, 119
Temenos, 141
Terrazzo taban, 68, 69, 77, 107, 108,

112, 128, 140. *181*, 259-261
Terrazzo Yapısı. *78*, *79*, 82, 83, *97*, 112, 126
Therokephalen, 239-241, 245
Tilki, 58, 90, 120, 121, 124, 128, 129, 140, 149, 151, 152, 154, 155, 158-161, *178*, *181-183*, *188*, *206*, *208*, *210*, 216, 219, 221-223, 242, 262
Timsah, 105, 106, 137
Torso, 29, 237, 260, 263
Totem direği, 80, 81, *98*, 105, 115, *166*
Totem hayvanı, 121
Toy kuşu, 120, 156
Tschuringas, 250
Turna, 120-122, 149, 155-159, 161, *178*, *211*, 216-219, 241
Tuz, 66

Ü

Üst Paleolitik, 39, *79*, 108, 224, 230, 237, 271, 284

V

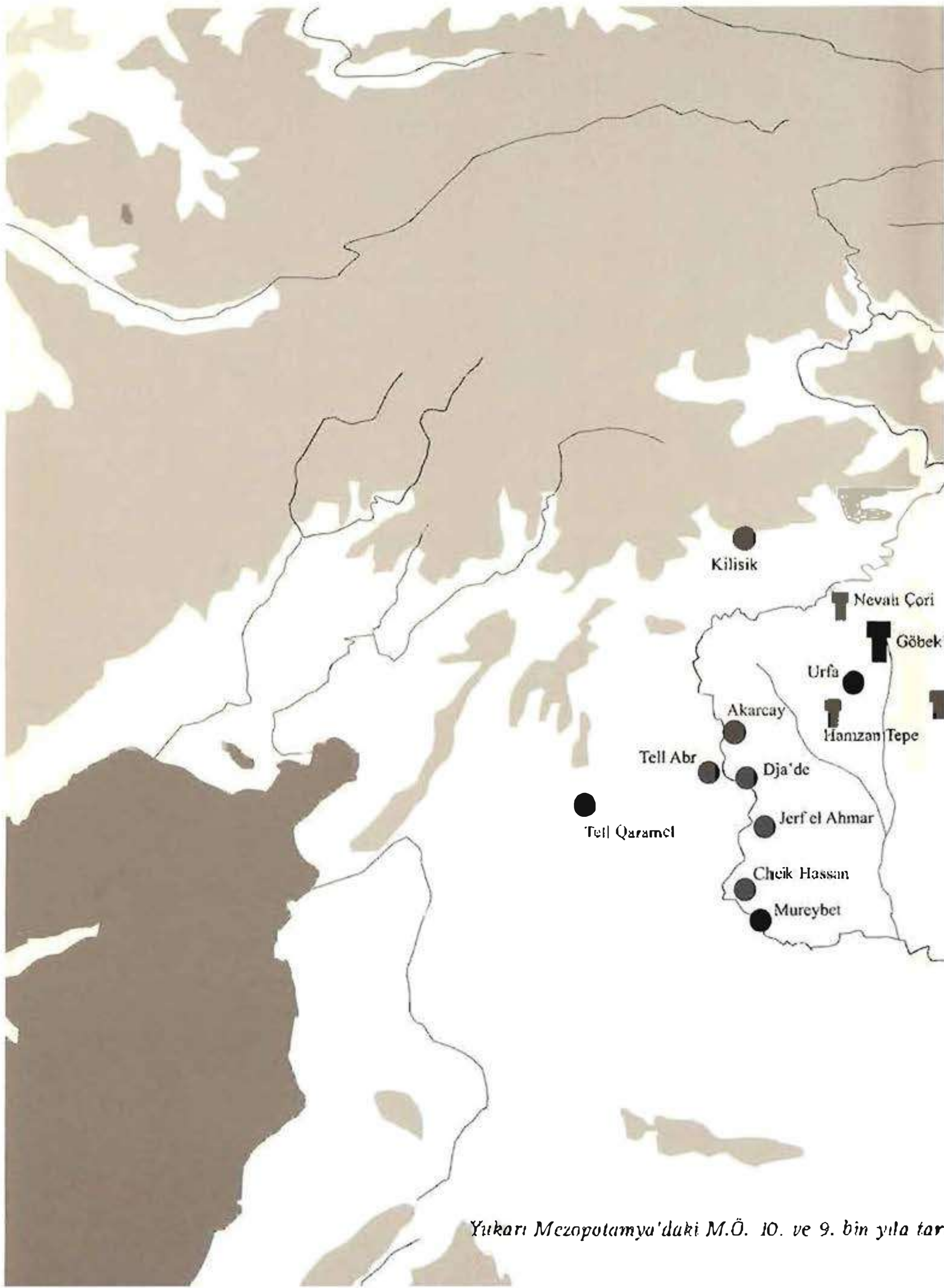
Vadi yerleşmeleri, 90
Vénus accueillantes, 264
Voodoo büyüsü, 45
Vulva, 237

Y

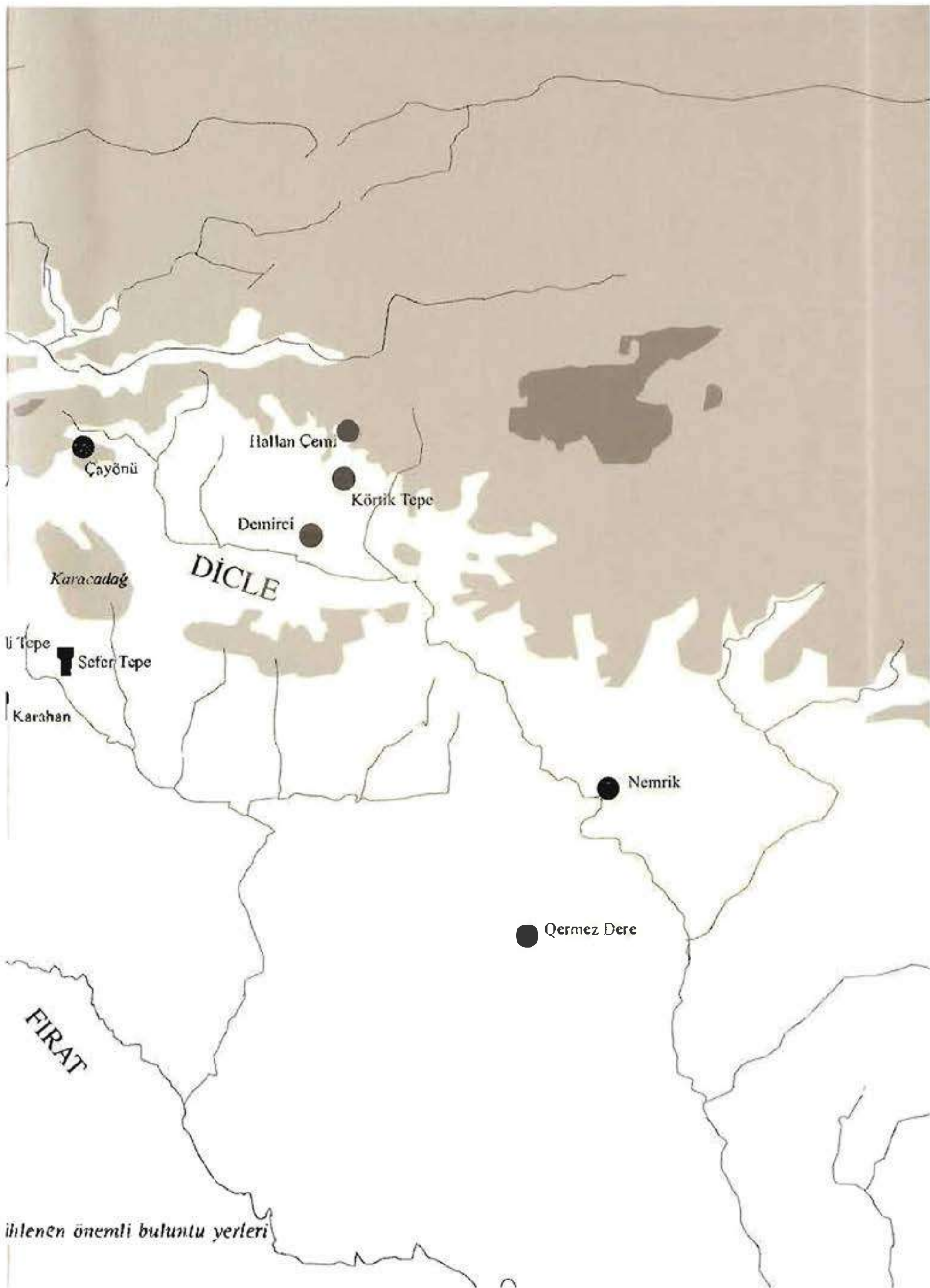
Yabani at, 249
Yabani dana, 249
Yabani domuz, 58, 90, 138, 161
Yabani eşek, 153, *207*, *209*, 228
Yabani tahıl, 228, 275, 282
Yarımay, 138, 149-151, *190*, *203*, 251
Yengeç, 162
Yeniden şekillendirilmiş kafatası, 46, 47
Yılan, 79, 106, 1 7, 118, 120, 122, 130, 144, 149, 151-155, 158-162, *176*, *177*, *179*, *184*, *205*, *206*, *209*, *211*, *214*, 215, 216, 219-221, 231-233, 235, 237, 242, 249, 251, *252*, *254*, 255, 263, 265, 282
Yılan ağı, 118, 119
Yılan örgüsü, 118

Z

Zincirleme tarihleme, 54, 55
Zıpkın, 249

Yukarı Mezopotamya'daki M.Ö. 10. ve 9. bin yıla tar

ihlenen önemli buluntu yerleri

Boğa, tilki ve turna gruplu 2 no'lu dikilitaş. Dikey yer eştirilmiş hayvan grupları, Göbekli Tepe T biçimli dikilitaşlar nın karakteristik özelliğidir

GÖBEKLİ TEPE

Yaklaşık 12.000 yıl önce, Fırat ve Dicle Nehirleri arasında kalan bölgede, insanlık tarihinin en önemli değişimlerinden biri yaşanmaktaydı. insanoğlu avcı-toplayıcı bir yaşam tarzından, yerleşik hayata, çiftçi-üretici düzene geçmek üzereydi. Binlerce yıl öncesinin avcı toplayıcılarının bu geçiş döneminde, sandığımız gibi mütevazi ve basit bir yaşam tarzıyla yetinmemiş olduklarını, aksine, görkemli bir evre yaşadıklarını, Göbekli Tepe'de bize bıraktıkları izlerde görebiliyoruz. Göbekli Tepe'nin etkileyici anıtsal buluntuları yetkin bir taş işçiliğini yansıtmakta, taş üzerinde kabartma tekniğiyle yapılarak aktarılan motiflerin içerik zenginliği ise karmaşık bir düşünsel düzeye ulaşıldığını göstermektedir. Tüm bu bulguların yanında, eserlerin nitelik ve nicelikleri gözlemlendiğinde, rastlantısal değil düzenli bir tekrarlama şeklinde saptanabilen büyük boyutluluk, anıtsallık ve sayısal yoğunluk, arka planda olması gereken gelişkin sosyal düzenin, organizasyon ve koordinasyon kabiliyetinin ipuçlarını vermektedir. 12.000 yıl öncesinden günümüze ilettiği bu kapsamlı bilgi hazinesi ile, geçmişimizin önemli bir zaman dilimi hakkında daha önce düşünmemizin dahi mümkün olmadığı soruları üretebilmemizi sağlayan Göbekli Tepe, emsalsizliği ile biz bilim insanlarını olduğu kadar, belki daha da fazla, bulunduğu toprakların insanlarını etkileyen, haklı olarak gururlandıran eşşiz bir değerdir.

ISBN: 978-9944-75-021-9

